

A BIHARI MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
IV-V.

BERETTYÓÚJFALU, 1986

A BIHARI MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

IV-V.

Berettyóújfalu, 1986

ZSUPOS ZOLTÁN
közreműködésével
szerkesztette
MÓDY GYÖRGY

A kötet lektora
UJVÁRY ZOLTÁN

A rajzokat a szerzők, a fényképeket a szerzők és Erdőkürti Zsuzsanna készítette

TARTALOMJEGYZÉK

TERMÉSZETTUDOMÁNY — NATURWISSENSCHAFTEN

Kovács Gábor: Madártani megfigyelések a Hosszúpályi, Konyár és Esztár környékének szikes tavain (1969—1984)	5
Ornitologische Beobachtungen auf den Sikseen in der Gegend von Hosszúpályi, Konyár und Esztár (1969—1984)	26
Szincésák János: A hencidai Csere-erdő	27
Der Csere-Wald von Hencida	38
Kovács Lajos: Az Érmellék gölyaállománya 1984-ben és annak változása 1968—1984 között	39
Der Weisstorchbestand 1984 in Érmellék (Kom. Bihar und Szatmár—S. R. Rumänien) und ihre Veränderungen im Zeitraum von 1968—1984	61

RÉGÉSZET — ARCHAEOLOGIE

Kalicz Nándor—Raczy Pál: Ásatások Berettyóújfalú-Herpály neolitikus és bronzkori tell-településén 1977—1982 között. I. Újkőkor (Neolitikum).	63
Sz. Máthé Márta: Ásatások Berettyóújfalú-Herpály neolitikus és bronzkori tell-településén 1977—1982 között. II. Bronzkor	129

TÖRTÉNELEM — GESCHICHTE

Módy György: Zsáka és környéke a XVIII. századig	151
Zsáka und Umgebug bis zum 18. Jahrhundert	171
Cennerné Wilhelmb Gizella: Zsáka vára	173
Das Schloss Zsáka	180
Nyakas Miklós: Querela Comitatus Bihariensis.—Adatok a bihari hódoltság történetéhez a Várad eleste utáni időkből.	181
Querela Comitatus Bihariensis. Angaben Zur Geschichte der Eroberung von Bihar aus der Zeit nach dem Fall von Nagyvárad	190
Nyakas Miklós: A Báródság nemessége a XIX. század elején	291
Das Adelstum von Báródság zu Beginn des 19. Jahrhundert	216
Molnárné Mayer Mária: Mutatvány Pesty Frigyes Bihar megyei Helynévgyűjtéséből	217
Elf Siedlungen in Bihar in der Ortsnamensammlung von Frigyes Pesty	235
Zsupos Zoltán: Dokumentumok és cikkek a Bihar Független Kisgazdapárt megalakulásáról	237
Dokumente und Artikel über die Bildung der unabhängigen Kleinbauerpartei in Bihar	253

NÉPRAJZ — VOLKSKUNDE

Zsupos Zoltán: „Szépen legel a Marosi gulyája...” — Folklor és valóság	255
„Wie schön heidet die Herde von Marosi...” — Folklore und Wirklichkeit	271
Tarsoly László: Körösszakál földrajzi nevei	273
Die geographischen Namen von Körösszakál	281

IRODALOMTÖRTÉNET — LITERATURGESCHICHTE

Bakó Endre: Kollányi Boldizsár arcképéhez	283
Zu einem Porträt von Boldizsár Kollányi	297

Kovács Gábor

**Madártani megfigyelések Hosszúpályi, Konyár és Esztár környékének szikes tavain
(1969—1984)**

1969 tavaszán elkezdett megfigyeléseim folyamán a szikes tavak egész sorát vizsgáltam Bihar megye keleti és északi részén. Különösen sokat foglalkoztam a Konyár, Hosszúpályi, Esztár községek határában található szikesekkel. (Kovács, 1975, 1982). Ezen kívül rendszeresen jártam Nagykereki, Bojt, Kismarja, Derecske, Sáránd, Pocsaj környékét is, ahol a száraz szikes legelők, időszakos vízállású szikes mocsárrétek, mocsarak, erdők vizsgálata mellett külön foglalkoztam a régi vízfolyások medre helyén kialakult mocsarakkal és savanyú sásrétekekkel.

1982 óta elkezdtem Berettyóújfalu, Váncsod, Mezőpeterd szikeseinek kutatását is, a tervezett védetté nyilvánítás előkészítéséhez. Az eddigi eredmények alapján több értékes területet védelemre javasoltam. A védetté nyilvánítási eljárások két szakaszban történtek. Megyei természetvédelmi terület lett a Sándoros melletti Nagy-Fehér-tó, Konyári-Sóstó három szikes tava és mocsara, valamint az Esztár határában található Sziksós-tó. 1983-ban Nagykereki és Bojt sásrétezeit helyezték védelem alá. Másfél évtizedes vizsgálataim eredményeivel indokolva 1982-ben javaslatot tettem a Nagy-Fehér-tó megyei természetvédelmi terület országos jelentőségű védett területté való átminősítésére. Jelen tanulmányomban részletesen ismertetem ezt a tavat, majd a többi, fontosabb szikes tó madárvilágát mutatom be.

Munkám végén az ismertetett tavak fészkelő és átvonuló madarainak teljes listáját közlöm. Minthogy 1974 óta a Hortobágyon is rendszeresen kutatom a madárvilágot, egyes fajoknál utalok a madárral kapcsolatos hortobágyi megfigyeléseimre is.

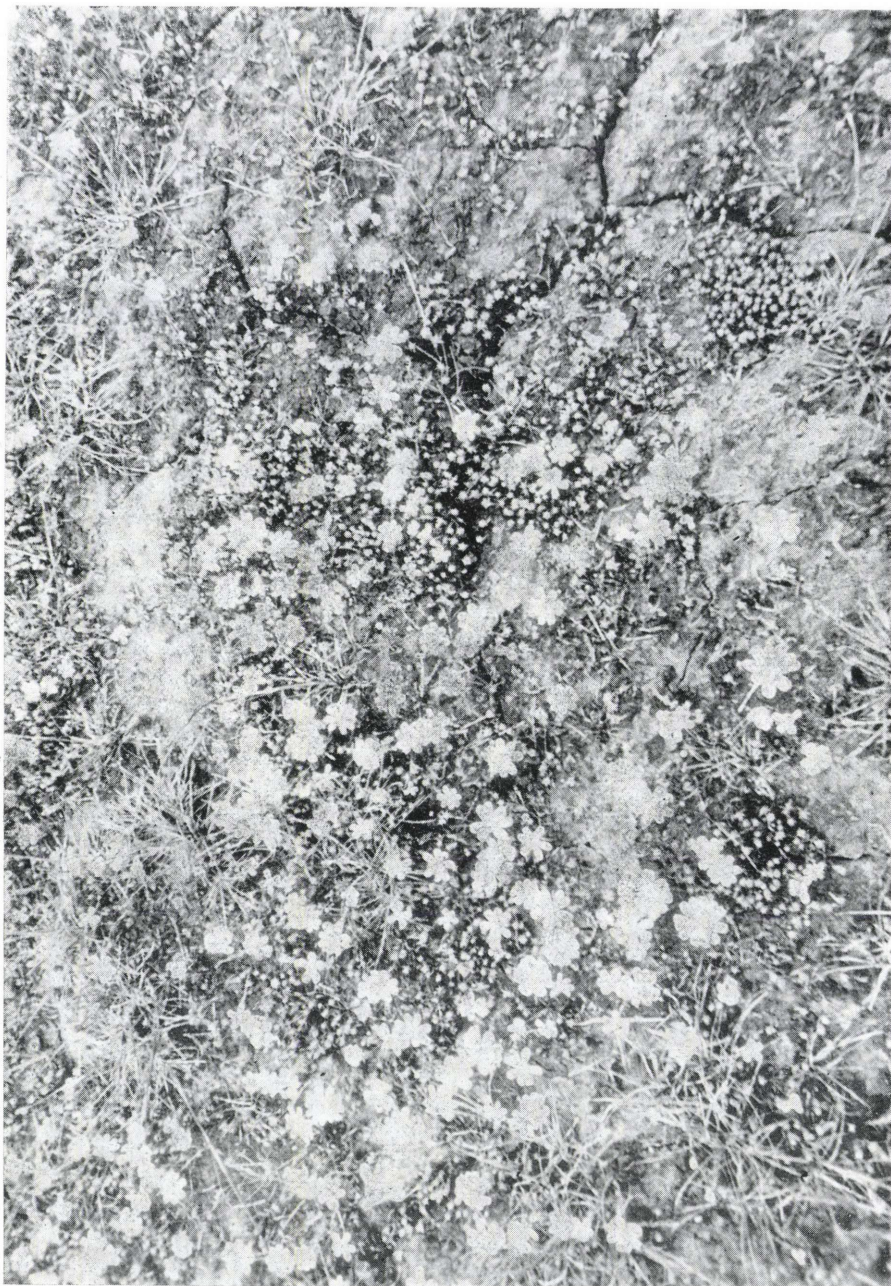
1. Nagy-Fehér-tó (Hosszúpályi)

1975-ben írt dolgozatomban igen részletesen ismertettem a terület növényzetét, madárvilágát. 1980-ban újabb tanulmányban számoltam be a szikes legelő víztározóvá való átalakítása (1978) óta bekövetkezett változásokról (Kovács, 1982). 1981-től kezdve olyan feltűnő, nagymértékű változás zajlott le a fészkelő és az átnyaraló madárvilág összetételében, annyi új, korábban itt soha nem látott faj jelent meg, hogy indokolt folytatnom a tájtalakulás okozta pozitív változások bemutatását. A továbbiakban az egyes évek jellemzését adom közre.

1980

A rendkívül csapadékos nyár során a Tiszántúl számos pontján súlyos ár- és belvízkárok jelentkeztek. A Hortobágyon és Bihar több körzetében (Hosszúpályi, Bedő) vésztározás is történt. Így került sor július—augusztusban a tározóvá alakított Nagy-Fehér-tó teljes feltöltésére (kb. 3 millió m³ vízzel).

Augusztusi bejárásaim során az egész területet teljesen előntve találtam, csupán a legmagasabb löszhát keskeny gerince maradt szárazon. A 4 vöcsökfaj, a nagy tömegű vadréce,

I. kép. Vaksziki növényzet (kamilla és bárányparé) a Nagy-Féher-tón, a tározó feltöltése előtti években (Fotó: Kovács G., 1977)

szárcsa mellett a hazai gémfajok nagy része jelen volt ekkor az árasztáson. Bihari megfigyeléseim során első ízben láttam nagy kócsagot (Kovács, 1980).

Az árvízhelyzet elmúltával a tározót lecsapolták, de a kubikgödörökben, valamint a már 1978 előtt is meglévő szikes mocsárrétek hajlataiban megmaradt a víz.

1981

Ez év tavaszán rendkívül kedvező fészkelőhelyet találtak itt a ritka, védett madarak. A vízborítás alól felszabaduló csupasz, vakszikes tófenéken, a kubikokból kialakult szikes tavacskák partján és szigetein máj. 8-án és 9-én már 1 pár gólyatöcs és 3 pár gulipán fészket találtam. (A gólyatöcsnek ez volt az első megjelenése a bihari szikes tavakon.)

Május 22-én már valóságos kis kolóniában további 5 pár gólyatöcs fészkeljárt találtam meg. Ez a telep a vakszikes, száraz tófenéken alakult ki. A fészkek minimálisan kevés növényi anyagból és üres csigaházakból épültek. Egy 7 tojásos (összetojt) fészkeljárt is leltem. Társfészkelőként a vaksziket foltokban ellepő pionír növényzet (*Plantago tenuiflora*) között bíbic másodköltését észleltem.

A tó mélyebb vízzel borított részein a szikes mocsárrétre jellemző zsiókás (*Bolboschoenium maritimi*) dominált. Mindhárom szerkőfaj megtelepedett benne, közülük a fattyúserkőnek ez volt az első itteni költése. 8-10 pár fehérszárnyú szerkő, 10-12 pár fattyúserkő és 6-8 pár kormos szerkő fészkelte.

A legszárazabb, vakszikes részen 2 pár széki lile költött, melyek teljes fészkeljüket sikeresen felnevelték. Kis lilét ebben az évben is megfigyeltem, de 1980-nal ellentétben most nincs biztos adatom a költéséről.

Az átnyaraló vízimadarak között érdekes volt a szürke géme (40-50 pd) és a fekete gólyák (9 pd) jelenléte. Egész nyáron volt pajzsos cankó, póling és ujjas lile.

A tél közepéig akadtak áttelelést megkísérlő madarak is, pl. kis vöcsök, vadrécefajok, póling (*Kovács*, 1982).

1982

Márciusban és májusban változtatták a tározó vízszintjét. Különösen a második feltöltésnek volt igen érdekes hatása a fészkelő madarakra.

Ez évben a tározóban 7 pár gólyatöcs fészkelte. Május elején a múlt évihez hasonló módon a száraz, de kissé már gyomosodó zátonyokra, szigetekre rakták fészkeiket. A kotlás utolsó harmadában a tározót elárasztották. A víz egy hét alatt kb. 25-30 cm-t emelkedett. Az árasztással egyidőben a gólyatöcspárok folyamatosan magasították fészkeiket. Miközben a zátonyok és szigetek mind eltűntek a víz alatt, a fészkek, napról napra magasodva ép-ségben megőrizték a tojásokat, így minden kár nélkül kikelhettek a fiókák. A fészkek anyagaként a madarak a tömegesen jelenlévő hínárnövényzet (*Ceratophyllum*, *Potamogeton*, *Batrachium*) könnyen felszedhető, dús hajtásait használták. (A kép az egyik ilyen zombék formájúra magasított fészknél készült.) Az ugyanitt fészkelő 6 pár gulipán fiókái éppen kikeltek az árasztás kezdetére. Ebben az évben is költött a három szerkőfaj, vegyes telepükön 16-20 pár fattyú-, 2 pár fehérszárnyú és 10-13 pár kormos szerkő jelenlétét állapítottam meg.

A tó közepén, a szerkőtelep és a gólyatöcskolónia szomszédságában egy kisebb, kb. 20 párból álló dankasirálytelep is kialakult. A tószéli vaksziken 1 pár széki lile költött.

A tartós vízborítás hatására a sekély részekben tovább terjedt a mocsári csetkása, mely sűrű és viszonylag magas állományával néhol félhektárnyi területeket is beborított, átmeneti zónát képezve a mélyebb vizek zsiókásai felé. A csetkása között 1 pár pettyes vízcisibe költött.

Május végén és június elején a múlt évihez hasonló mennyiségben láttam itt táplálkozó gémféléket. Fekete gólyából 13 pd.-os csapat is előfordult ebben az időszakban. Jún. 30-án 3 átnyaraló aranylile is szem elé került, az őszi vonulás kezdetén pedig tavi cankót figyeltem meg.

1983

Kora tavasszal jelentős mértékben (kb. 40%) feltöltötték a tározót. Nem csak a kubikokban és a mélyebb fekvésű egykori mocsárréteken, de a volt *Puccinellietum* szikfok nagy részén is állt a víz. A felszínt tömegesen ellepte a vízboglárka (*Batrachium*). A mélyebb he-

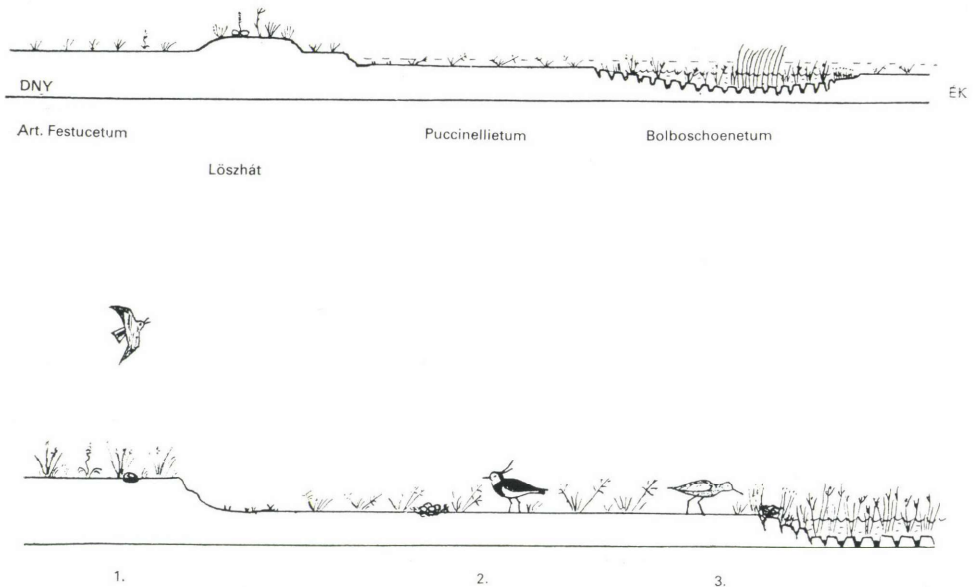
lyeken a keskenylevelű gyékény (*Typha angustifolia*) terjedt. Ekkor észleltem először mind a négy hazai vöcsökfaj fészkelését. (A korábbi években csak 1-2 pár kis vöcsök akadt a tavon.) Az idén megtelepedett 8-10 pár feketenyakú vöcsök a dankasirályok és a fattyúszerkök közös fészkelepedéséhez csatlakozva költött, a telepet átszelő lecsapoló csatornában. Kis vöcsök a gyékényesekben leltek fészkelőhelyet (5-6 pár), a búbos vöcsök (2 pár) és a vörösnyakú vöcsök (3-4 pár) az erősen hínáros nagy kubikok egyikében építették úszó fészkeiket. Igen megnőtt a szárcsák költőállománya is. A hínáros nyílt vízben a vöcsökhéhez hasonló úszó fészkeken kb. 40 pár költött.

Fehérszárnyú szerköt ebben az évben nem észleltem (a Hortobágyon is teljesen kimaradtak), de fattyúszerköből kb. 30 pár, kormos szerkőből 15-20 pár fészkelte egy hosszú, keskeny zátony mentén. Hozzájuk csatlakozott 1 pár küszvágó csér is. Minden eddigit meghaladott a legértékesebb limikola faj, a gólyatöcs állománya. Három laza telepben összesen 19 pár jelenlétét állapítottam meg. Zátonyon, partszegélyben, zsembékos mocsárréti növényzetben egyaránt fészkeltek.

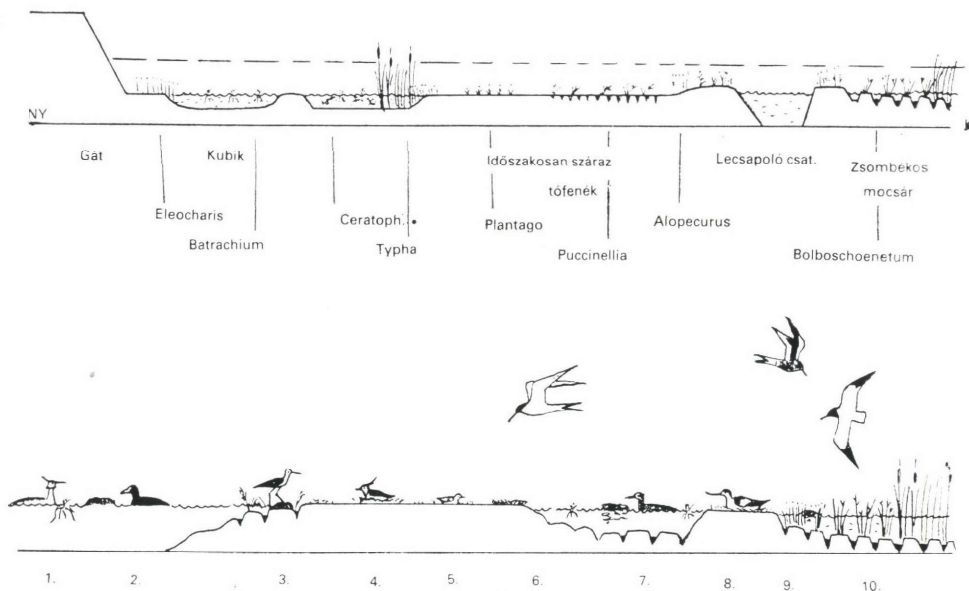
A 6 pár gulipán közül 2 pár az egyik vegyes gólyatöcs-dankasirály-kormos szerkő kolóniához szegődött, 4 pár viszont a tó legsekélyebb részén, a kopár, marhajárásos partszegélyen költött. 1 pár széki lilét ez utóbbi gulipánok közelében észleltem. Június elején orvhalászok felnyitották a tározó vízleeresztő műtárgyát és mire a lecsapolást sikerült megállítani, már kb. 20 cm-es vízszintcsökkenés történt. Az apadás miatt a szerkőfészkek többsége, valamint 2 feketenyakú vöcsök-fészkek megfeneklett, szárazra került, de a madarak nem hagyták abba a kotlást, a fiókák kikeltek.

Augusztus elejétől a tavon állandó vadrécevadászatok zajlottak, ennek hatására a vízimadarak tömegesen menekültek át Konyári-Sóstó kevésbé zavart szikes tavaira. Az előző évekhez képest szokatlanul intenzív vadászatok miatt a Nagy-Fehér-tón nem volt számottevő az őszi vízimadár-gyülekezés.

A Nagy-Fehér-tó vegetációjának és vízviszonyainak 1970—83 közötti változásait, valamint a költő madárfajok összetételének alakulását az 1—2. ábrán mutatom be.

1. ábra. A Nagy-Fehértó növényzete és fészkelő madarai a tározó megépítése (1978) előtt!
1. Mezei pacsirta (*Alauda arvensis*) — 10—12 pár, 2. Bíbic (*Vanellus vanellus*) — 7-8 pár, 3. Piros lábú cankó (*Tringa totanus*) — 1-2 pár

2. ábra. A Nagy-Fehértó vegetációja, vízviszonyai és fészkelő madarai a tározó üzembehelyezése (1980) után

1. Podiceps cristatus — 2 pár, Griseigena — 3-4 pár, 2. Fulica atra — 40–50 pár, 3. Himantopus himantopus — 6–19 pár, 4. Vanellus vanellus — 15–20 pár, 5. Charadrius alexandrinus — 1-2 pár, dubius — 1 pár, 6. Sterna hirundo — 1 pár, 7. Podiceps nigricollis — 8–10 pár, 8. Recurvirostra avosetta — 4–6 pár, 9. Chlidonias leucopterus — 2–20 pár, niger 6–20 pár, hybrida 10–30 pár, 10. Larus ridibundus — 20–50 pár

2. Konyári-Sóstó szikes tavai

Konyári-Sóstófürdő település Hosszúpályi község külterülete. A határában található szikes tavak és mocsarak a szomszédos Konyár területére is átnyúlnak. Vizsgálataim során legtöbbször a nyílt vízfelülettel rendelkező szikes tavakkal foglalkoztam, de 1974-től a Konyártól délre és északnyugatra elterülő szikes legelők (Égett rét, Békarivás) időszakos vizeit is gyakran felkerestem. Bár ez utóbbiak fészkelő fajokban igen szegények, vonuláskor számos értékes megfigyelést végeztem rajtuk (Kovács, 1975, 1983).

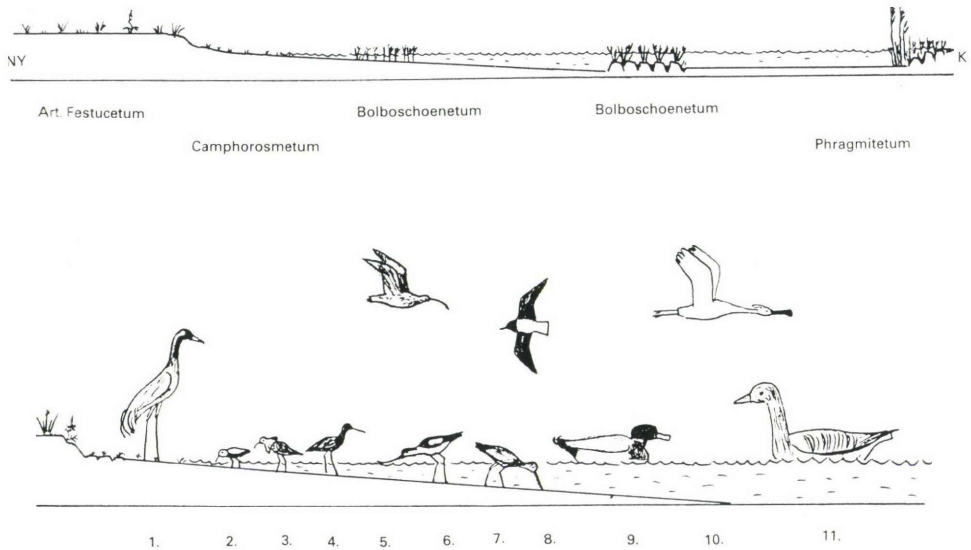
Konyári-Sóstó négy nagyobb állóvize közül leginkább szikes tó jellegű a Kerek-fenék, mely egy lefolyástalan, mély horpadásban alakult ki. Tizenöt év alatt ezen a tavon zajlott le a legkevesebb változás. Csupán a nádszegély kismértékű előrenyomulását észleltem az északi oldalon.

A mintegy 80%-ban nyílt vizű tó igen sekély, átlagos vízmélysége kora tavasszal sem éri el a 70 cm-t. Déli oldalán a partszegély néhol szolonsáskos vakszikbe megy át. A tó felületén a szegélyen kívül 11 kisebb-nagyobb, szigetszerű Bolboschoenetum-folt található. Ez az igen sekély, némely években kiszáradó vagy erősen összeszuszorodó vízfelületű tó igazi madárszállódnak tekinthető. Jelentősebb fészkelő madárállomány egy évben sem telepedett meg rajta. Ellenben rendkívül népes az itt átvonuló madárvilág. Gémfélék, vadréccék, vadludak, darvak, limikolák, sirályok, szerkők pihenő- és táplálkozóhelye. Külön értéke a területnek, hogy a közeli és a távolabbi mocsarakban (Kócsik-lapos, Gémes, Rakottyás) és a tavakon (Szikós, Kis-Fehér-tó, Sándoros) költő vízimadarak — elsősorban a gémelek, szerkők, sirályok — a fészkelési időszakban tömegesen járnak ide táplálkozni.

A Nagy-Fehér-tón zajló őszi vadászatok elől főként a Kerek-fenekre húzódnak a madarak. Míg a magasabb tavaszi vízszint mellett inkább a récefélék vonulnak át nagyobb tömegekben, nyár végén a sekély víz a limikolák vonulásának kedvez.

Teljes kiszáradás esetén, az őszi—téli hónapokban ritka téli madárvendégek számára igen jó táplálkozóhely a halofita növényzettel (*Crypsis*, *Suaeda*, *Atriplex*) lepett tófenék. Fülepacsirta, zeszse, hősármány többszöri megfigyelése történt itt (Kovács, 1983).

Ez az értékes szikes tó 1981 óta megyei szintű védelem alatt áll. Vegetációját és jellemzőbb átvonuló madarait a 3. ábra szemlélteti.

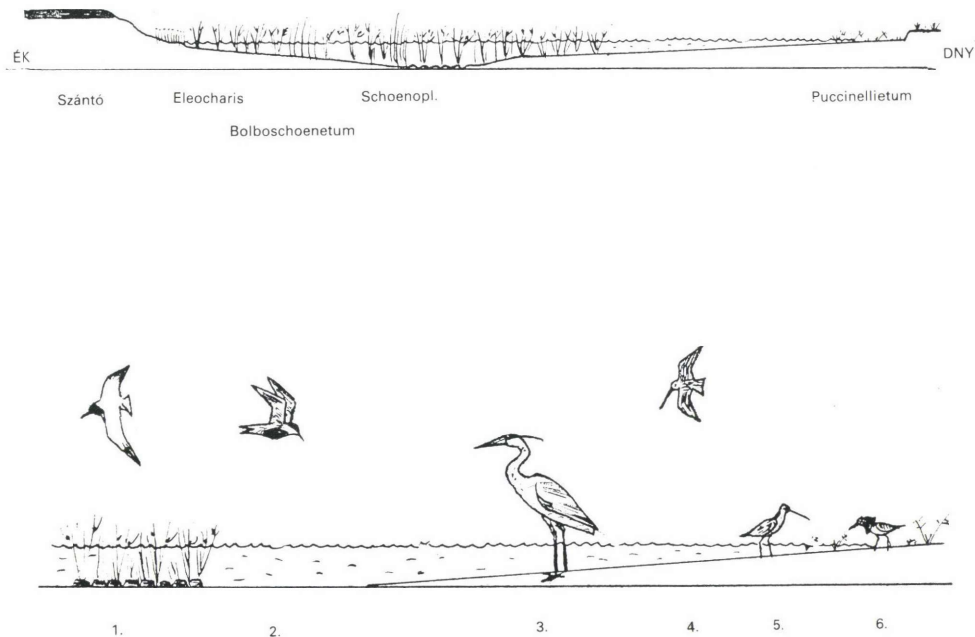

3. ábra. A Kerek-fenék növényzete és a fontosabb átvonuló madarai

1. Daru (*Grus grus*), 2. Partfutó fajok (*Calidris* sp.), 3. Pajzsoscankó (*Philomachus pugnax*), 4. Cankó fajok (*Tringa* sp.), 5. Póling fajok (*Numenius* sp.), 6. Gulipán (*Recurvirostra avosetta*), 7. Nagy goda (*Limosalimosia*), 8. Sirályok (*Larus* sp.), 9. Úszórécék (*Anas* sp.), 10. Kanalasgém (*Platalea leucorodia*), 11. Nyári lúd (*Anser anser*) és északi vadludak

A „Tóköz” nevű határrészen található egyéb vízállás (Kis-Fehér-tó, Kócsik-lapos) kevésbé szikes, növényzetük réti és mocsári fajokból áll, erősen elnadasodtak. Csupán a vasúti megállónál található Sós-tó nevezhető igazi szikes tónak. Északi oldalán a tófenék mintegy 70%-át *Bolboschoenetum* homogén állománya borítja, ellenben dél és nyugat felől a nyílt vizet szikfok és vakszik növényzetű part szegélyezi. Az igen sekély tó (30-40 cm) gyakran kiszárad.

A zárt, kiterjedt *Bolboschoenetum*-ban előfordult bölömbika, nyári lúd, kis vöcsök, szárcsa fészkelése. A tószéli magas *Puccinellietum* füvezetben piroslábú cankó is költött. Értékes vonulóhely, de jelentőségét főleg az adja meg, hogy költési időszakban a Nagy-Fehér-tó szerkőinek állandó táplálkozóhelye. Fiókáik kirepítése után a gulipánok, gólyatöcsök is gyakran felkeresik. A Sós-tó vegetációs metszetét és vízviszonyait a 4. ábrán mutatom be, a gyakoribb madarak feltüntetésével.

4. ábra. A Sós-tó növényzete és leggyakoribb madarai

1. Dankasirály (*Larus ridibundus*), 2. Szerkőfajok (*Chlidonias* sp.), 3. Gémfajok (*Ardea* sp., *Botaurus*, *Egretta*), 4. Sárszalonka (*Gallinago gallinago*), 5. Cankó fajok (*Tringa* sp.), 6. Pajzsoscankó (*Philomachus pugnax*)

3. Sziksós (*Esztár határában*)

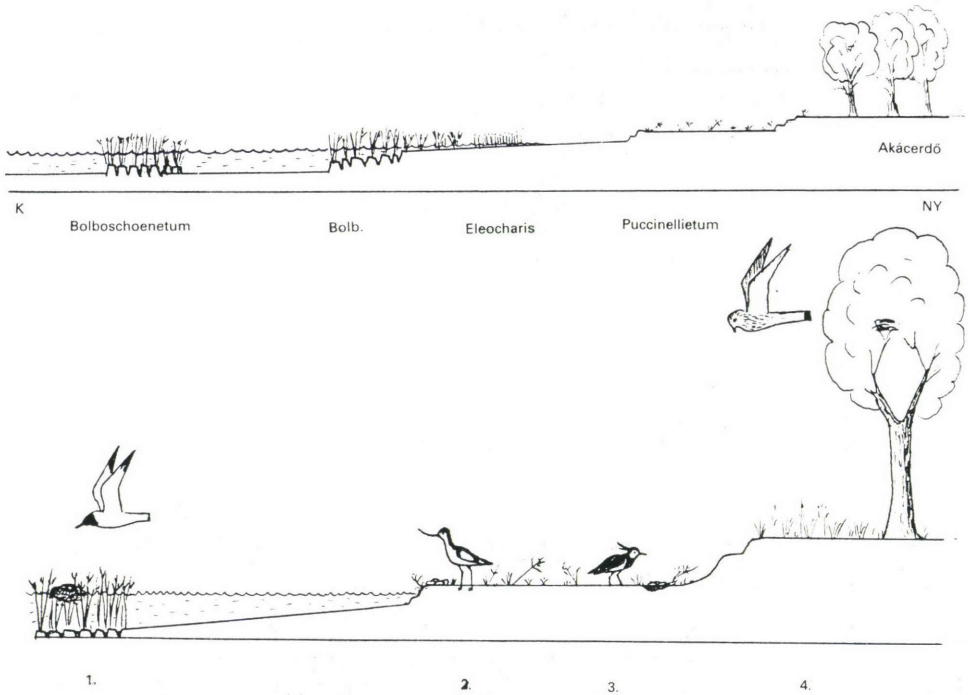
1981-ben az előbbieket során ismertetett tavak mellett egy azoktól távolabbi, de küllemében hozzájuk hasonló tavat, az Esztárhoz tartozó Sziksóst is védetté nyilvánítottak. Növényzete és vízviszonyai leginkább a Kerek-fenekre emlékeztetnek, de a medrét jóval nagyobb mértékben borítja a Bolboschoenetum, partszegélye viszont nagyobb részben vakszikes. A lefolyástalan terepmélyedésben fekvő, igen sekély (30-40 cm) tó valamivel nagyobb a Kerek-feneknél, kb. 400 m átmérőjű.

1975-ben és 1976-ban 2-2 pár gulipán fészkelte itt. 1981-ben kb. 30 pár dankasirály költött telepesen a Bolboschoenetum szigeteken egyikén. Vonulás idején fontos pihenő- és táplálkozóhely.

A Sziksóstól északra és nyugatra nagy kiterjedésű legelők, továbbá régi vízfolyások medréből kialakult mocsarak és rétek találhatók (Hármaslapos, Rakottyás). Ezek madarai gyakran láthatók a nyílt vizű Sziksósnál. Mivel vadászati kevéssé érintett terület, az őszi vonuláskor nagy vadréce-, vadlúd-, limikolatömegek fordulnak itt meg, amennyiben a tó nem száradt ki a nyár folyamán.

Téli énekesmadarak a tószegély halofitáin gyakran táplálkoznak. Fülespacsirtát és téli kenderikét több alkalommal is megfigyeltem itt.

A környező szántókon monokultúras kukoricatermesztés folyik. A kukoricatarló a darvak, vadludak legkedvezőbb táplálkozóterülete. Egészen a nagy havazások beálltáig kitarthatnak ezen a táplálékbazison. Inni és éjszakázni a Sziksóra húzódnak. A tó vízviszonyait, növényzetét az 5. ábrán mutatom be.

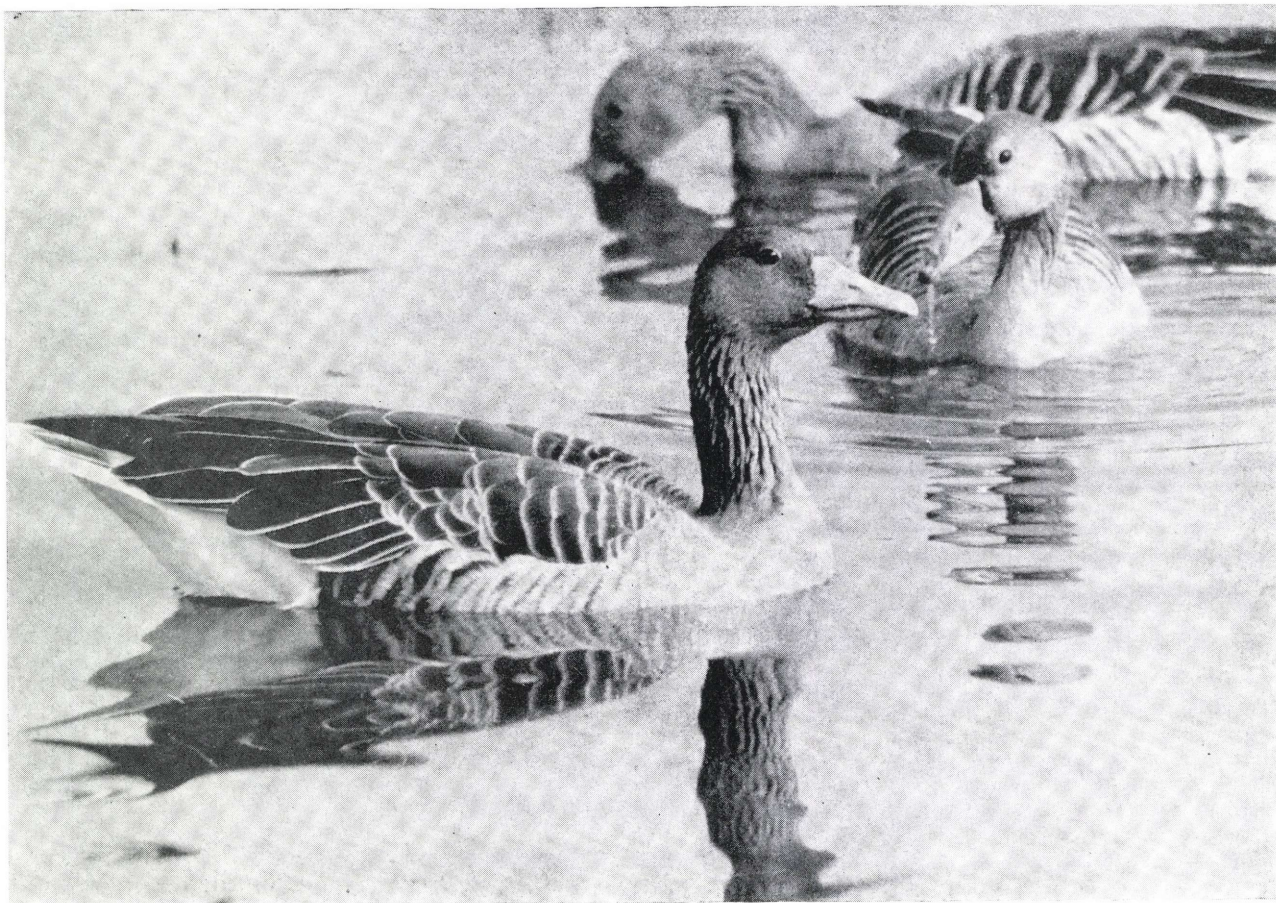
5. ábra. Az esztári Sziksós növényzete és fészkelő madarai
 1. Dankasirály (*Larus ridibundus*) — 30 pár, 2. Gulipán (*Recurvirostra avosetta*) — 2 pár, 3. Bibic (*Vanellus vanellus*) — 2-3 pár, 4. Vörös vércse (*Falco tinnunculus*) — 1 pár

Tanulmányom további részében fajonként ismertetem a szikes tavak madárvilágát. A más élethelytípusokon fészkelő, de a tavakon táplálkozó madarakat a fészkelő fajok csoportjában jellemzem.

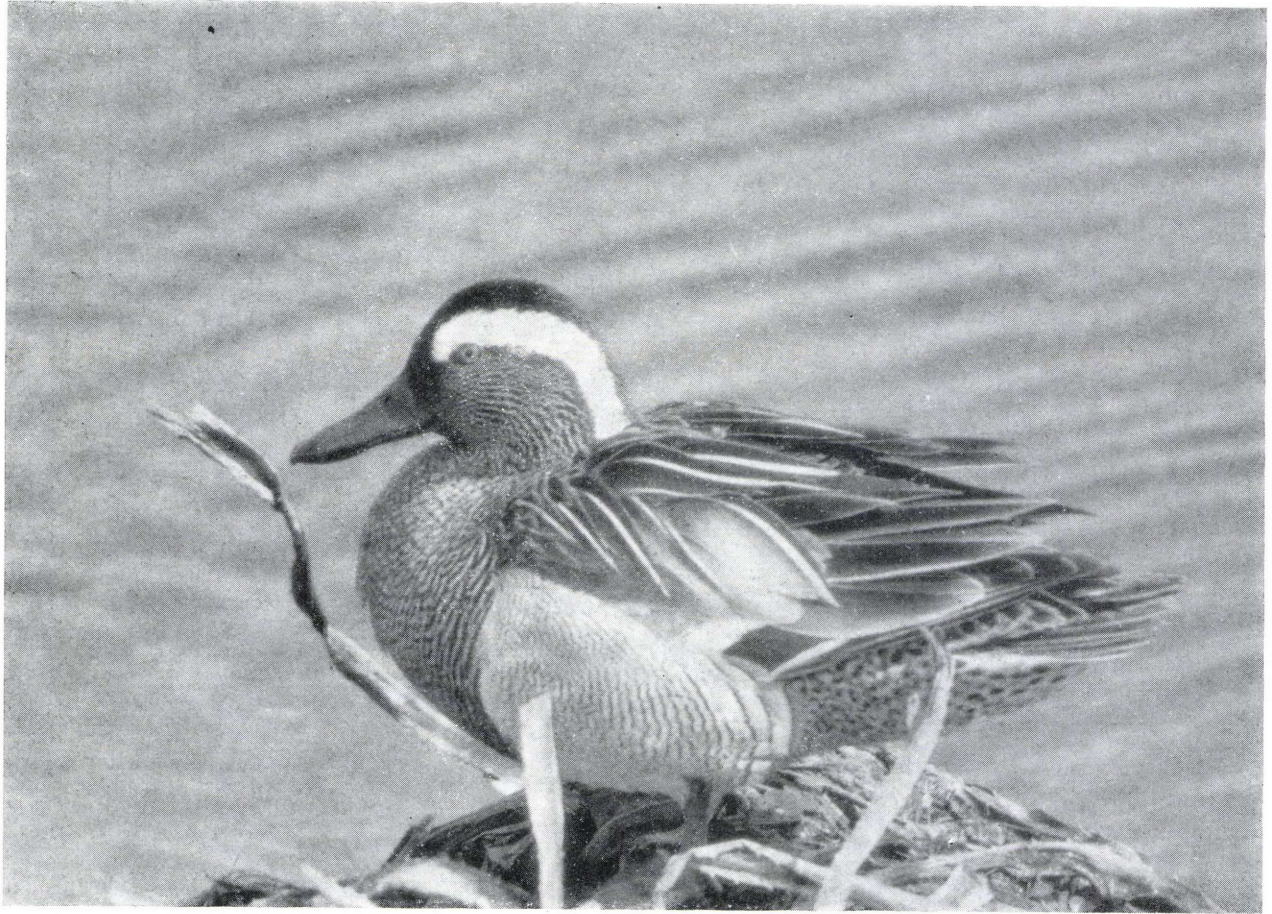
A szikes tavak madárvilága

a) Fészkelő fajok

1. Kis vöcsök (*Podiceps ruficollis*) — 8-10 pár költ a Nagy-Fehér-tó területén, ill. a Sós-tón.
2. Feketenyakú vöcsök (*Podiceps nigricollis*) — 1983-ban kb. 10 párból álló kis telepe volt a tározóban.
3. Búbos vöcsök (*Podiceps cristatus*) — 1982 óta költ ugyanitt 2-3 pár.
4. Vörösnyakú vöcsök (*Podiceps griseigena*) — 1983-ban a tározó hínáros kubikjában 3-4 pár költött.
5. Vörös gém (*Ardea purpurea*) — A Kócsik-laposon fészkelők rendszeresen kijárnak a szikes tavakra.
6. Üstökös gém (*Ardeola ralloides*) — Alkalmilag költ a bakesótelepen. A Nagy-Fehér-tón nyár közepétől gyakori.
7. Bakcsó (*Nycticorax nycticorax*) — Kisebb telepben (30-40 pár) az erdősítések egyikében költ. Gyakran kijárnak a tavakra.
8. Pogém (*Ixobrychus minutus*) — 1-2 pár a tározó nádasában költ.

2. kép. Nyári ludak (*Anser anser*) (Fotó: Kovács G., 1982)

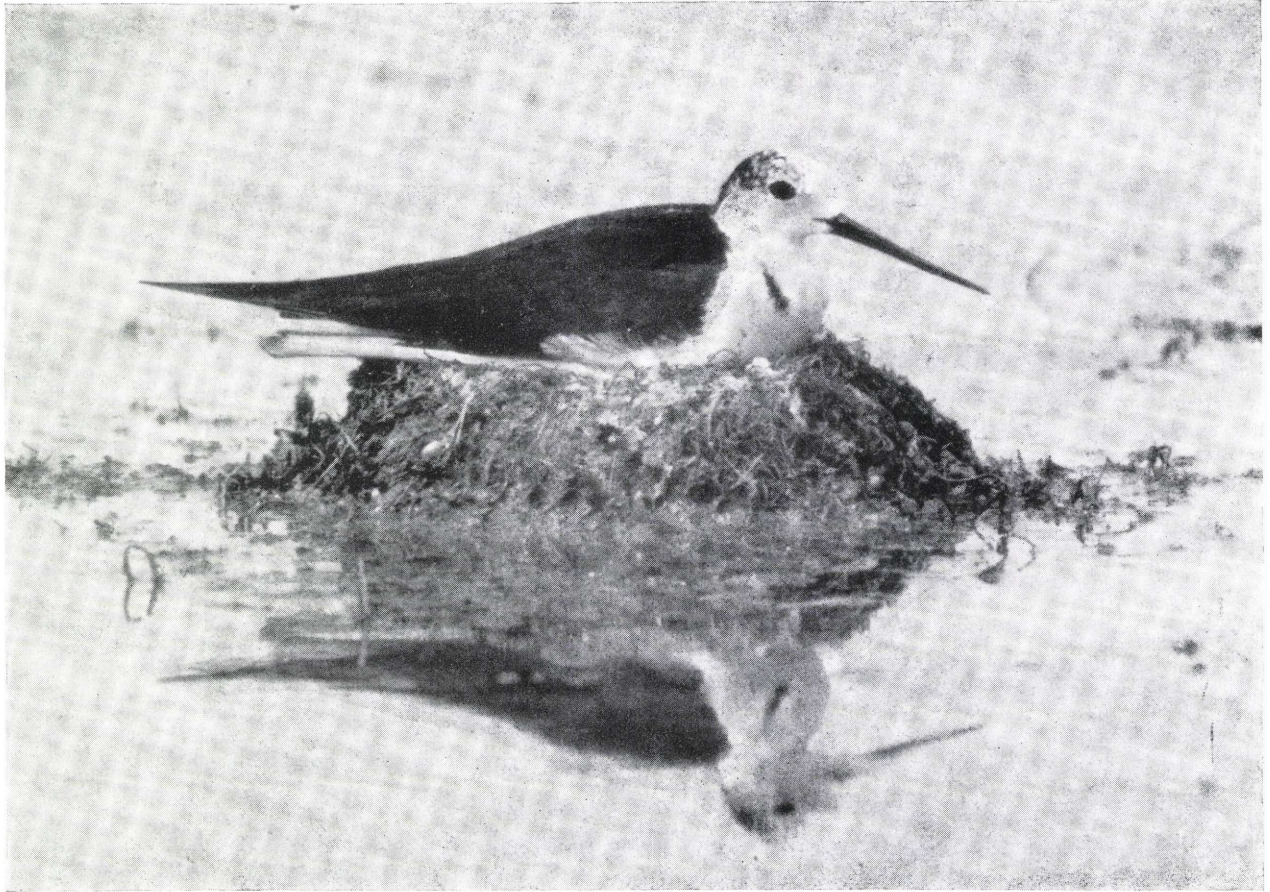

3. kép. Böhji réce gácsér (*Anas querquedula*) (Fotó: Kovács G., 1983)

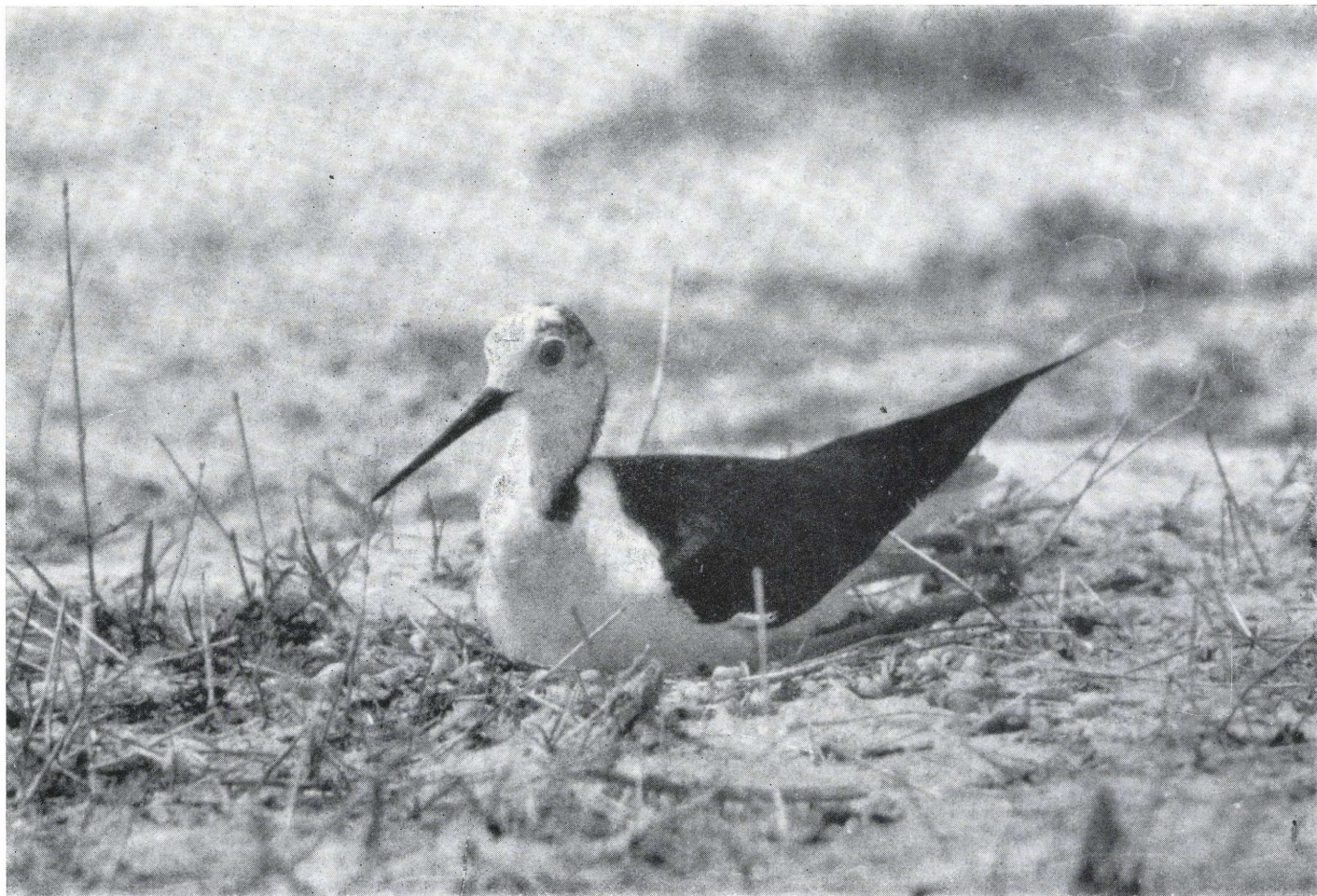

4. kép. Kanalasréce pár (*Spatula clypeata*) (Fotó: Kovács G., 1983)

9. Bölömbika (*Botaurus stellaris*) — A Sós-tón és a Nagy-Fehér-tón 1-1 pár költ. 1984. januárban áttelelő pd.-t figyeltem meg.
10. Gólya (*Ciconia ciconia*) — A Konyári-Sóstón és Konyáron fészkelők gyakran láthatók a szikes tavaknál.
11. Nyári lúd (*Anser anser*) — 1980 óta a Nagy-Fehér-tón is költ 2-3 pár. A környező mocsaraknál összesen kb. 10-12 pár a fészkelő állomány (*Aradi—Kovács*, 1982).
12. Tökés réce (*Anas platyrhynchos*) — A szikes réteken gyakori fészkelő. Nyár végén, őszszel és kora tavasszal tömeges. Max. kb. 6000 pd.
13. Böjti réce (*Anas querquedula*) — 5-6 pár költ a tározó vízmentes részein a félmagas Eleochari-Agrostidetum fűben.
14. Nyíl farkú réce (*Anas acuta*) — 1983-ban 1 pár fészkel Sándoroson, Puccinellietum szikes gyepen.
15. Kanalasréce (*Spatula clypeata*) — 1975-ben a Sziksós melletti kis zsombékos mocsárreton 1 pár költött.
16. Barátréce (*Aythya ferina*) — 1980 óta a Nagy-Fehér-tó gyékényes kubikjaiban fészkel. Max. 6-7 pár. Vonuláskor gyakori.
17. Cigányréce (*Aythya nyroca*) — Mint az előző faj.
18. Barna rétihéja (*Circus aeruginosus*) — 1 pár költ a tározó nádasában. A mocsarakban kb. 3 pár fészkel.
19. Kék vércse (*Falco vespertinus*) — A Hármaslapos akácosában 25-30 pár költ. A szikes tavak fölött gyakran rovarásznak.
20. Vörös vércse (*Falco tinnunculus*) — A Sziksós melletti kis akácosban 1 pár rendszeresen fészkel.
21. Guvat (*Rallus aquaticus*) — 1982 óta a Nagy-Fehér-tó gyékényes kubikjaiban is költ 2-3 pár.
22. Kis vízicsibe (*Porzana parva*) — Mint az előző faj
23. Vízicsibe (*Porzana porzana*) — 1982-ben költött először a tározó szélén, csetkáká (Eleocharis palustris-) állományban. 1983-ban ugyanitt már 3-4 pár jelenlétét állapítottam meg.
24. Vízityúk (*Gallinula chloropus*) — A tározó csatornájában és kubikjaiban 3-4 pár fészkel.
25. Szárcsa (*Fulica atra*) — Egyre növekvő számban költ a Nagy-Fehér-tón. 1983-ban már a nyílt vízi hínárokon is fészkel (kb. 50 pár).
26. Bibic (*Vanellus vanellus*) — A tározó létesítése (1978) előtt 7-8 pár költött a Nagy-Fehér-tón. 1983-ban ezen a kb. 200 ha területen már 18-20 pár fészkel. Néha gólyatöcs kikelt és elhagyott fészket foglalja el pótköltésre.
27. Kis lile (*Charadrius dubius*) — 1980-ban 1 pár a kubik nyers agyagján költött (*Kovács*, 1982). 1981-ben is valószínű volt 1 pár fészkelése.
28. Széki lile (*Charadrius alexandrinus*) — 1981-ben 2 pár, 1982-ben és 1983-ban 1-1 pár költött a tározó vakszikes részén.
29. Goda (*Limosa limosa*) — Csak alkalmilag költ 1-2 pár a zsombékosabb tórészeken. Tömeges átvonuló (max. 1200 pd.) átnyaralók is minden évben akadnak.
30. Piroslábú cankó (*Tringa totanus*) — A godával azonos élőhelyen 3-4 pár költ a Nagy-Fehér-tón és 1 pár alkalmilag a Sós-tón. Vonuláskor mindegyik szikes tónál gyakori (max. 40 pd.).
31. Sárszalonna (*Gallinago gallinago*) — Csak igen ritkán fordul elő 1-2 pár alkalmi költése a szikes tavak zsombékos szélén. A mocsárreteken rendszeresen fészkel. Vonuláskor gyakori, pl. 1983. aug. 10-én kb. 300 pd. volt a Nagy-Fehér-tón.
32. Gólyatöcs (*Himantopus himantopus*) — 1981 óta költ a tározóban. Állománya a kezdeti 6 párról három év alatt 19 párra nőtt. Más szikes tavaknál csak vonuláskor mutatkozik.

5. kép. Az elöntés ellen megmagasított fészken kotló gólyatöcs. Nagy-Fehér-tó, 1982
(Fotó: Kovács G.)

6. kép. Gólyatöcs (*Himantopus himantopus*), vakszikes tófenéken, csigaházakból épített fészken kotlik. Nagy-Fehér-tó, 1981 (Fotó: Kovács G.)

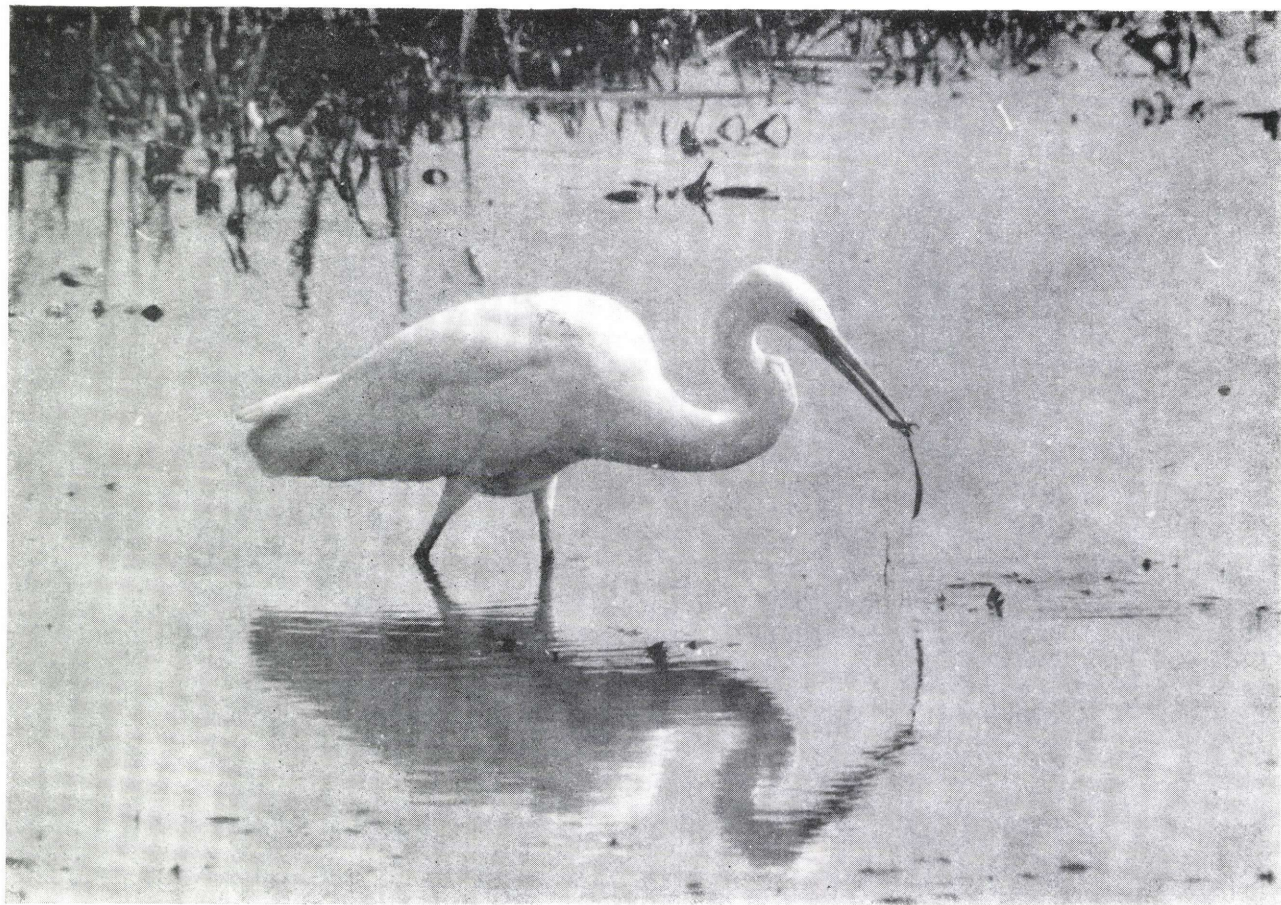
7. kép. Puccinellietum — tövek között fészkelő gulipán (*Recurvirostra avosetta*)
Nagy-Fehér-tó, 1982 (Fotó: Kovács G.)
Gábor Kovács

33. Gulipán (*Recurvirostra avosetta*) — 1975—76-ban a Sziksósón 2-2 pár, 1981 óta a tározóban 4-6 pár fészkel. Vonuláskor mindegyik tónál előfordul.
34. Dankasirály (*Larus ridibundus*) — A Sziksósón 1981-ben költött. A Nagy-Fehér-tón 1982 óta növekvő állományban fészkel (max. 60 pár). Egész évben előfordul, vonuláskor tömeges (max. 2000 pd.).
35. Fattyúszerkő (*Chlidonias hybrida*) — Vonuláskor minden tónál megfigyeltem. A Nagy-Fehér-tón 1981 óta költ, főleg a Bolboschoenetumban (max. 30 pár).
36. Fehérszárnyú szerkő (*Chlidonias leucopterus*) — 1980—81—82-ben telepesen költött a tározóban, max. 18-20 pár.
37. Kormos szerkő (*Chlidonias niger*) — 1980-ban 6 pár költött a fehérszárnyú szerkőkkel együtt. 1981—82-ben homogén telep. 1983-ban fattyúszerkőkkel közös telepen kb. 15-20 pár költött.
38. Küszvágó csér (*Sterna hirundo*) — 1983-ban 1 pár fészkel a Nagy-Fehér-tó egyik zátonyán, a szerkőtelep közelében.
39. Kakukk (*Cuculus canorus*) — A tározó nádasánál gyakran láttam.
40. Réti fülesbagoly (*Asio flammeus*) — 1975-ben Konyár egyik zombékos, sásos rétvén költött. Télen gyakran megfigyeltem a szikes tavaknál is.
41. Pacsirta (*Alauda arvensis*) — 1978-ig évente 10-12 pár költött a Nagy-Fehér-tón, a szikes legelőn. A tározó létesítése óta csak száraz években fészkel itt 2-3 pár.
42. Hantmadár (*Oenanthe oenanthe*) — A tározó gátjain 1-2 pár költ.
43. Kékbecy (*Luscinia svecica*) — 1982-ben 1 pár költött a Nagy-Fehér-tó egyik gyékényes kubikjában.
44. Nádi tücsökmadár (*Locustella luscinioides*) — 1-2 pár a tározó nádasában fészkel.
45. Nádirigó (*Acrocephalus arundinaceus*) — Mint az előző faj.
46. Foltos nádiposzáta (*Acrocephalus schoenobaenus*) — A zombékos Bolboschoenetumban fészkel a Sziksós, Nagy-Fehér-tó és a Sós-tó területén, összesen kb. 10-12 pár.
47. Parlagi pityer (*Anthus campestris*) — 1978 előtt 1-2 pár minden évben fészkel a sándorosi sziken.
48. Sárga billegető (*Motacilla flava*) — A zombékos, szikes mocsárréten 3-4 pár fészkel a tározóban. 1980-ban 1 pár kucsmás billegető (*Motacilla flava feldeggii*) is költött ugyanitt (Kovács, 1982).
49. Barázdabillegető (*Motacilla alba*) — 1981-ben a zsilip mellett fészkel 1 pár.
50. Sordély (*Emberiza calandra*) — A tározó területén, az egykori szántókon 2-3 pár költ a sűrű gyomnövényzetben. Télen gyakori.
51. Nádi sármány (*Emberiza schoeniclus*) — 5-6 pár fészkel a zombékos Bolboschoenetumban. 1-2 pár alkalmilag a Kerek-fenék és a Sziksós szegélyében is költött. Télen igen gyakori a szikeseken, de gyomos parlagokon, kukoricatarlókon is. Max. 400 pd.

b) Nem fészkelő fajok

Ebben a csoportban az átvonulókat, átnyarlókat, téli vendégeket és az alkalmilag megjelenő ritka kóborlókat sorolom fel.

1. Szürke gém (*Ardea cinerea*) — Gyakori átvonuló és átnyarló mindegyik szikes tónál.
2. Nagy kócsag (*Egretta alba*) — 1980 óta gyakori a tározóban.
3. Kis kócsag (*Egretta garzetta*) — Az 1970-es és 74-es nagy belvíz idején, valamint 1980-ban sokszor megfigyeltem 10-20-as csoportokban is a Nagy-Fehér-tón.
4. Fekete gólya (*Ciconia nigra*) — 1975. aug. 12-én a Konyár melletti Békárváson 76 pd.-t figyeltünk meg Petróczy Józseffel. 1981 óta 8-13 pd. átnyarlását észleltem a tározóban.

8. kép. Nagy kócsag (*Egretta alba*) (Fotó: Kovács G., 1983)

5. Batla (*Plegadis falcinellus*) — 1973. júl. 9-én 2 pd., 1975. máj. 10-én 1 pd. megfigyelése a sándorosi szikes tónál.
6. Kanalasgém (*Platalea leucorodia*) — 1980 óta gyakori nyár végi vendég. 1983. aug. 10-én 50-es csapata volt a Kerek-fenéken.
7. Bütykös hattyú (*Cygnus olor*) — 1974. febr. 1-jén 1 pd.-t figyeltem meg a Nagy-Fehértón.
8. Nagy lilik (*Anser albifrons*) — Ősszel és kora tavasszal gyakori. (Max. 1500.) Enyhe telegen is csapatokban látható.
9. Kis lilik (*Anser erythropus*) — Nem gyakori, legnagyobb megfigyelt csapata 40 pd. volt (1976. márc. 21.).
10. Vetési lúd (*Anser fabalis*) — Gyakran megfigyelhető, de az albifronshoz képest jóval mérsékeltébb számban (max. 420 pd.).
11. Csörgő réce (*Anas crecca*) — Vonuláskor és áttelelve néha 4-500-as csapatokban is előfordul. Átnyaraló minden évben akad.
12. Füttyülő réce (*Anas penelope*) — Nem túl gyakori vonuló. Max. 62 pd.
13. Kendermagos réce (*Anas strepera*) — Ritka átvonuló. Max. 16 pd.
14. Kontyos réce (*Aythya fuligula*) — Nem gyakori. Max. 11 pd.
15. Kerцерéce (*Bucephala clangula*) — Télvégi vendég, max. 30 pd.
16. Kis bukó (*Mergus albellus*) — Ritka télvégi vendég, egyesével.
17. Darázsölyv (*Pernis apivorus*) — 1974. aug. 22-én a Kerek-fenek mellett 1 pd.-t láttam.
18. Vörös kánya (*Milvus milvus*) — 1969—76 között 8 alkalommal figyeltem meg a bihari tavaknál, szikeseknél, főleg egyesével, de 1969. aug. 31-én Nagykereki határában egyszerre 14 pd.-t láttam. A Hortobágyon sokkal ritkább, 10 év alatt csak kétszer fordult elő.
19. Barna kánya (*Milvus migrans*) — Nyár végén szórványos átvonuló. Egy téli adata van: 1971. dec. 24-én Kismarja határában.
20. Karvaly (*Accipiter nisus*) — Gyakori téli vendég.
21. Pusztai ölyv (*Buteo rufinus*) — 1974. aug. 30-án és szept. 21-én 1-1 pd. megfigyelése Konyári-Sóstón, a legelő kútján.
22. Egerészölyv (*Buteo buteo*) — Gyakori őszi—téli vendég.
23. Gatyás ölyv (*Buteo lagopus*) — Gyakori téli vendég.
24. Békászó sas (*Aquila pomarina*) — 1972. aug. 13-án a Kerek-feneknél láttam 1 pd.-t. 1982. aug. 18-án Váncsod határában figyeltünk meg egyet dr. Győry Jenővel és Nagy Antalnéval.
25. Kékes rétihéja (*Circus cyaneus*) — Igen gyakori téli vendég.
26. Fakó rétihéja (*Circus macrourus*) — 1975. ápr. 26-án Konyári-Sóstó határában egy adult. hímét láttam.
27. Hamvas rétihéja (*Circus pygargus*) — 1979. máj. 2-án egy hímét észleltem Nagykereki határában.
28. Kígyászölyv (*Circaetus gallicus*) — 1982. aug. 18-án 1 pd. megfigyelése a tározó egyik gémeskútján.
29. Halászsas (*Pandion haliaëtus*) — 1978. okt. 1-jén 1 pd. a Szikós és a Hármaslapos között (Esztár határában).
30. Kaba (*Falco subbuteo*) — Május elején szórványos átvonuló.
31. Kis vércse (*Falco naumanni*) — 1974. szept. 28-án 1 hímét figyeltem meg a sándorosi szikesen.
32. Daru (*Grus grus*) — Szikes tavaknál főként őszi vonulásakor látni. (Max. 200 pd.) 1983-ban 4 átnyaraló egyed rendszeresen bejárt a Kerek-fenekre inni és éjszakázni (Kovács, 1983).
33. Ujjaslile (*Squatarola squatarola*) — Tavasszal ritkább, nyár végén és kora ősszel gyakoribb átvonuló. (Max. 11 pd.) Csaknem minden évben előfordultak átnyaraló egyedek is (Kovács, 1983).

34. Aranylile (*Charadrius apricarius*) — 1972. ápr. 16-án 2 nászruhá pd.-t láttam Sándoros szikes legelőjén (*Kovács, 1977*). Tavasszal és nyár végén szórványos átvonuló. 1982-ben június—júliusban is a Nagy-Fehér-tón tartózkodott 3 kiszínezett egyed.
35. Parti lile (*Charadrius hiaticula*) — Ritka, őszi átvonuló.
36. Havas lile (*Charadrius morinellus*) — 1975. ápr. 4-én 6 pd.-t láttam a Nagy-Fehér-tó száraz szikes legelőjén.
37. Kis póling (*Numenius phaeopus*) — Március—áprilisban gyakori átvonuló, kisebb csoportokban. Max. 20 pd.
38. Vékonycsőrű póling (*Numenius tenuirostris*) — 1974. szept. 17-én a Kerek-fenéken 2, 1975. júl. 26-án és szept. 21-én ugyanott 1-1 példányt figyeltem meg.
39. Póling (*Numenius arquata*) — Igen gyakori tavasi és őszi átvonuló. Max. 187 pd. Átnyaraló, sőt áttelelő egyedek is akadnak.
40. Füstös cankó (*Tringa erythropus*) — Kisebb-nagyobb csapatokban (max. 80 pd.) vonul át, főleg a tározónál.
41. Tavi cankó (*Tringa stagnatilis*) — 1970—83 között a Nagy-Fehér-tónál 4 alkalommal figyeltem meg, legtöbbit (6 pd.) 1970. aug. 7-én.
42. Szürke cankó (*Tringa nebularia*) — Rendszeres átvonuló. Max. 37 pd.
43. Erdei cankó (*Tringa ochropus*) — Minden szikes tónál előfordul, főleg egyesével, de 1970. júl. 31-én 26 pd.-t számláltam a Nagy-Fehér-tó területén.
44. Réti cankó (*Tringa glareola*) — A leggyakoribb átvonuló cankófaj. Max. 180. pd.
45. Billegetőcankó (*Actitis hypoleucos*) — Szórványos átvonuló.
46. Nagy sárszalonka (*Gallinago media*) — 1974. aug. 30-án és szept. 21-én 1-1 pd. megfigyelése a Kerek-fenéken.
47. Sarki partfutó (*Calidris canutus*) — 1972. aug. 13-án láttam egy vedlett pd.-t a Kerek-fenéken.
48. Apró partfutó (*Calidris minuta*) — Szórványos őszi átvonuló. Max. 53 pd.
49. Törpe partfutó (*Calidris temminckii*) — Ritka őszi és tavasi átvonuló, egyesével, kettesével.
50. Havasi partfutó (*Calidris alpina*) — Főleg nyárvégi—őszi átvonuló (max. 220 pd.). 1983. máj. 29-én egy elhullott példányt találtam a Nagy-Fehér-tón.
51. Sarlós partfutó (*Calidris testacea*) — Egyesével vagy kisebb csoportokban (max. 5 pd.) vonul át ápr.—máj.-ban és aug.—szept.-ben.
52. Sárjáró (*Limicola falcinellus*) — 1974. okt. 19-én 1 pd.-t figyeltem meg Sándoroson.
53. Pajzsoscankó (*Philomachus pugnax*) — Tömeges átvonuló (max. 1500). Átnyaraló egyedek, kis csapatok minden évben akadnak.
54. Laposcsőrű víztaposó (*Phalaropus fulicarius*) — 1970. aug. 7-én a Nagy-Fehér-tón 1 pd.-t láttunk Petrőczy Józseffel.
55. Vékonycsőrű víztaposó (*Phalaropus lobatus*) — Aug.—szept.-ben ritka átvonuló, egyesével. A Hortobágyon gyakoribb, ott minden évben megfigyeltem a nyárvégi árasztásokon (*Kovács, 1984*).
56. Viharsirály (*Larus canus*) — A tározó létesítése óta gyakori kóborló, de főleg ősszel, tél elején. Max. 40 pd.
57. Ezüstsirály (*Larus argentatus*) — Mint az előző faj. Max. 22 pd.
58. Kis sirály (*Larus minutus*) — Szórványos tavasi és nyárvégi kóborló (max. 3 pd.). A Hortobágyon sokkal gyakoribb (max. 110 pd.).
59. Kis csér (*Sterna albifrons*) — 1975. aug. 23-án 1 pd.-t láttam a Kis-Fehér-tó és a Kerek-fenék között.
60. Búbos banka (*Upupa epops*) — A tározó gátjain gyakran látható.
61. Jégmadár (*Alcedo atthis*) — A tározó zsilipjénél szórványosan előfordul ősszel és télen 1-1 pd.
62. Gyurgyalag (*Merops apiaster*) — Május elején szórványos átvonuló. (Max. 9. pd.)

63. Pipiske (*Galerida cristata*) — A gátakon szedegető egyedek a településeknél fészkelnek.
64. Fülepacsirta (*Eremophila alpestris*) — A sándorosí, konyári, esztári szikeseken, a tavak szegélyén vagy kiszáradt medrében csapatosan előforduló téli vendég. 1973-ban, 1975-ben és 1983—84 telén különösen gyakran láttam. Max. 68 pd. (*Kovács*, 1983).
65. Füsti fecske (*Hirundo rustica*) — Minden tó fölött igen gyakori.
66. Molnárfecske (*Delichon urbica*) — Mint az előző faj.
67. Partifecske (*Riparia riparia*) — A vizek fölött táplálkozó leggyakoribb fecskefaj. 1977-ig Konyár és Derecske között nagy telepei voltak a homokbánya gödreiben.
68. Széncinege (*Parus maior*) — Télen a gyékényesekben elég gyakori.
69. Kék cinege (*Parus caeruleus*) — Mint az előző faj.
70. Függőcinege (*Remiz pendulinus*) — Télen a szikes tavak szegélyeiben sokszor megfigyeltem. Max. 19 pd.
71. Barkőscinege (*Panurus biarmicus*) — A mocsarakban fészkelők télen a szikes tavak szegélynövényzetében is megjelennek. Max. 8 pd.
72. Ökörszem (*Troglodytes troglodytes*) — Télen gyakori vendég.
73. Fenyőrigó (*Turdus pilaris*) — A szikeseken tömegesen megjelenő téli vendég. Max. 400 pd.
74. Cigány csaláncsúcs (*Saxicola torquata*) — 1977. márc. 1-jén egy hímét láttam a Kerekfenék szegélyében.
75. Rozsdás csaláncsúcs (*Saxicola rubetra*) — Gyakori nyárvégi átvonuló a tószéli növényzetben. Max. 28 pd.
76. Vörösbecy (*Erithacus rubecula*) — Ősszel és kora tavasszal a tavak gyékényeseiben, kákásaiban is előfordul néhány átvonuló.
77. Énekes nádiposzta (*Acrocephalus palustris*) — Májusban a száraz, gyomosabb tópartokon figyeltem meg 1-1 pd.-t.
78. Csilpcsalp füzike (*Phylloscopus collybita*) — Gyakori őszi—tavaszi átvonuló a szikes tavaknál is.
79. Szürkebecy (*Prunella modularis*) — Áprilisban és szeptemberben egyes átvonuló példányok a tavak, csatornák növényzetében is felbukkannak.
80. Réti pityer (*Anthus pratensis*) — Gyakori átvonuló (max. 50 pd.), néha áttelelő is akad.
81. Rozsdástorkú pityer (*Anthus cervinus*) — Ritkább őszi átvonuló.
82. Havasi pityer (*Anthus spinoletta*) — Őszi—téli vendég. Max. 7 pd.
83. Sarkantyús pityer (*Anthus richardii*) — 1970. márc. 21-én Nagykereki határában 1 pd.-t figyeltem meg közvetlen közléről, de bizonyító személyek híján adatom nem használható.
84. Hegyi billegető (*Motacilla cinerea*) — 1975. ápr. 4-én 2 hímét láttam a Sós-tónál.
85. Nagy örgébics (*Lanius excubitor*) — Szórványos téli vendég.
86. Seregély (*Sturnus vulgaris*) — Nyár végén a szikeseken is tömeges.
87. Tengelic (*Carduelis carduelis*) — Télen csapatokban járja a gátakat. Max. 70 pd.
88. Csíz (*Carduelis spinus*) — Őszi vonuláskor szórványos vendég.
89. Kenderike (*Carduelis cannabina*) — Főként őszi kóborláskor mutatkozik kisebb-nagyobb (max. 60 pd.) csapatokban
90. Téli kenderike (*Carduelis flavirostris*) — Az ürmös szikes gyp (*Artemisio-Festucetum*) tömeges téli madara. Max. 200 pd. (*Kovács*, 1983).
91. Zsezse (*Carduelis flammea*) — Egyes teleken gyakori. Max. 150 pd.
92. Citromsármány (*Emberiza citrinella*) — Kisebb csapatokban megjelenő téli vendég, de az 1981—82-es telén 450-es csapatát is láttam (*Kovács*, 1982).
93. Hősármány (*Plecrophenax nivalis*) — Rendszertelenül megjelenő téli vendég (októbertől februárig). Max. 32 pd. (*Kovács*, 1977, 1983).
94. Sarkantyús sármány (*Calcarius lapponicus*) — Először 1974. nov. 24-én észleltem a Nagy-Fehér-tónál, később több szikes legelőn és a kultúrterületen is előkerült. A szikesek, lucernatarlók, gyomos kukoricatarlók szórványos téli vendége szeptember és március között. Max. 16. pd. A Hortobágyon jóval rendszeresebb és nagy csapatok is előfordulnak (max. 480 pd.), de ott kultúrterületeken nem figyeltem meg (*Kovács*, 1983).

IRODALOM

- Aradi Cs.—Kovács G.* (1982): The Grey-leg Goose in Hungary. (A nyári lúd Magyarországon.) *Aquila*, 89. 77—88.
- Keve A.* (1960): Magyarország madarainak névjegyzéke. 1—89.
- Kovács G.* (1975): Sándoros és Konyári-Sóstó madárvilágának faunisztikai és ökológiai vizsgálata (Diplomadolgozat. 1—66. Agrártud. Egy. Debrecen).
- Kovács G.* (1977): Fülespacsirta Konyári-Sóstón. *Aquila*, 83. 282.
- Kovács G.* (1977): Nászruhás aranylile Sándoroson. *Uo.* 288.
- Kovács G.* (1980): Az 1980-as nyári vészjárás a Hortobágyon és a madárvilág. *Madártani Tájékoztató*, 1980—4. 22—24.
- Kovács G.* (1982): Telelő madarak a bihari Sándoroson és környékén. *Mad. Táj.* 1982/2—3. 152—154.
- Kovács G.* (1982): A tájatalakulás és a madárvilág változása Biharban. *Aquila*, 88. 61—63.
- Kovács G.* (1983): Téli énekesmadarak vizsgálata Bihar és a Hortobágy szikesein. *Bihari Múz. Évk.* — III. (B.-újfalú, 1982) 5—20.
- Kovács G.* (1983): Adatok az ujjaslile tiszántúli vonulásáról. *Mad. Táj.* 1983/3—4. 88—91.
- Kovács G.* (1983): Átnyaraló darvak megfigyelése a Hortobágyon és Biharban. *Mad. Táj.* 1984/1. 32—33.
- Kovács G.* (1984): Az árasztások hatása a Hortobágy madárvilágára. *Aquila*, 91. 163—176.

Gábor Kovács

ORNITHOLOGISCHE BEOBACHTUNGEN AUF DEN SIKSEEN IN DER GEGEND
VON HOSSZÚPÁLYI, KONYÁR UND ESZTÁR
(1969—1984)

Anhand von Beobachtungen über 15 Jahre hinweg zur Vogelwelt der Sikseen dieser drei Gemeinden in Bihar stellte der Verfasser seine vorliegende Studie zusammen. In dem vergangenen Zeitraum hat es recht viele Veränderungen in dieser Gegend gegeben (Bau eines Sperrsees, Melioration usw.)

In der Arbeit wird jeder bedeutendere See für sich vorgestellt (Nagy-Fehér-tó, Kerek-fenék, Sziksós, Sós-tó). Einhergehend mit der Beschreibung der durchgeführten Landschaftsveränderungen wird hier die Vogelwelt in ihrer Zusammensetzung vorgestellt.

Am eingehendsten beschäftigt sich der Verfasser hier mit dem zu einem Sperrsee (1978) umgestalteten Nagy-Fehér-tó bei Hosszúpályi, wo sich zwischen 1980—83 eine ausserordentlich reiche und auch auf Landesebene des Naturschutzes würdige Vogelwelt herausgebildet hat (Nisten von Stelzenläufern, Säbelschnäblern, Seeregenpfeifern, Flussregenpfeifern, Herausbildung von Seeschwalben-, Möven- und Taucherkolonien usw.).

Im zweiten Teil der Studie werden 51 nistende und 94 durchziehende Vogelarten dieser Sikseen beschrieben. Bei der Charakterisierung einzelner Arten verweist der Verfasser auf seine Forschungen aus anderen Gebieten des Bezirkes Hajdú-Bihar (Nagykereké, Kismarja, Derecske, Váncsod). Von Fall zu Fall stellt er auch Vergleiche mit der Vogelwelt anderer Siklandschaften der Hortobágy an.

Die in der vorliegenden Studie vorgestellten Sikseen sind seit 1981 — zum Teil auf Vorschlag des Verfassers — unter Naturschutz gestellt. Eine Qualifizierung von Nagy-Fehér-tó zu einem Naturschutzgebiet von Landeswert ist in Absprache.

Szincsák János

A hencidai Csere-erdő

Ha Berettyóújfalu felől közelítjük meg Hencidát, a város elhagyása után mindjárt szembeűnik a táj változatossága. Régi, elhagyott, jobbára kiszáritott folyómedrekkel, erekkel szabdalt, hullámos vidéket hagyunk magunk után. A táj karakterét kiemelik a kisebb-nagyobb facsportok, rövidebb-hosszabb fasorok.

Gáborjánt érintve, a műútról jól látható a síkvidékből kiemelkedő Csere-erdő, ahogy körbefogják a hatalmas nagyüzemi táblák: a ringó búzatenger, a haragoszöld cukorrépa, kukorica, lucerna.

A környék egyetlen ligeterdője terül itt el. Az erdő földrajzi elhelyezkedése: Hajdú-Bihar megyében, Hencida és Gáborján között, a Berettyó folyó mindkét partján, sík vidéken terül el. Mint a természetes alföldi erdőtársulás megmaradt képviselője, jellegzetes sziki tölgyes-akácus.

A hencidai Csere-erdő növényföldrajzi jellemzése: a Magyar vagy pannóniai flóratartományban (Pannonicum), az alföldi (Eupannonicum) flóravidékbe, a Crisicum (Tiszántúl vagy Körös vidék) flórajárásába tartozik.

A környék ősi flórajának maradványaként díszlik, eredeti környezetben a *Quercus robur* (mocsári vagy kocsányos tölgy).

Talaja: az erdő területe alluviális (holocén) képződmény, amelyet a Berettyó teljesen megváltoztatott (erózió). A mæder maradványa a községek határában jól látható.

A talaja hasonlóságot mutat a hortobágyi szikesekkel: szerkezettel bíró (szolonyec) talaj. Kialakulása: az alföldi lápok lecsapolásának, kiszáradásának eredménye, amely kötött szerkezetű, nehezen veszi be a vizet, hamar kiszárad.

Máthé Imre már 1939-ben kimutatta — két talajszelvény-vizsgálat alapján, melyet *Querctum roboris* (árnyas tölgyes)-ből és *Festucetum pseudovinae* (erdei szikes)-ből vett — hogy a pH-érték,

*Querctum roboris*nál

- A szintben 0—10 cm: fokozatosan emelkedik,
10—20 cm: fokozatosan csökken,
B szintben 20—30 cm: fokozatosan emelkedik,
30—40 cm: fokozatosan csökken.

*Festucetum pseudoviaen*nál

- A szintben 0—10 cm: fokozatosan emelkedik,
10—20 cm: fokozatosan emelkedik,
B szintben 20—30 cm: fokozatosan csökken.

Megállapítható, hogy ekkor az erdő talajainak A—B szintjében a szikesedés még nem volt nagy mértékű. A talaj savanyú jelleget mutatott. Ugyanakkor az erdei szikes tisztáson

a talaj felső szintje május—július hónapban csekély savanyúságot mutatott. Az alatta lévő réteg lúgos. Az erdő déli részébe beékelte szántóföldön, valamint az erdő északnyugati szélén 20 cm mélységben mért talaj az alábbi pH-értéket mutatta:

1977. év őszi vizsgálata: 6,8
 1978. év tavaszi vizsgálata: 5,6
 1980. év tavaszi vizsgálata: 5,6

Tehát gyenge savasság jellemzi e területet.

Éghajlata, vízrajza: makroklimája megegyezik a Tiszántúl általános éghajlatával. Ezt különlegesen befolyásoló tényező nincs. Erdélyi szigetehegység hatása érvényesül, túlnyomórészt meleg. A csapadék havi középértékei 1901—1950 között mérve Berettyóújfaluban, az alábbi mm-t adta:

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	ÉV
30	30	33	43	53	71	51	53	42	52	48	41	551

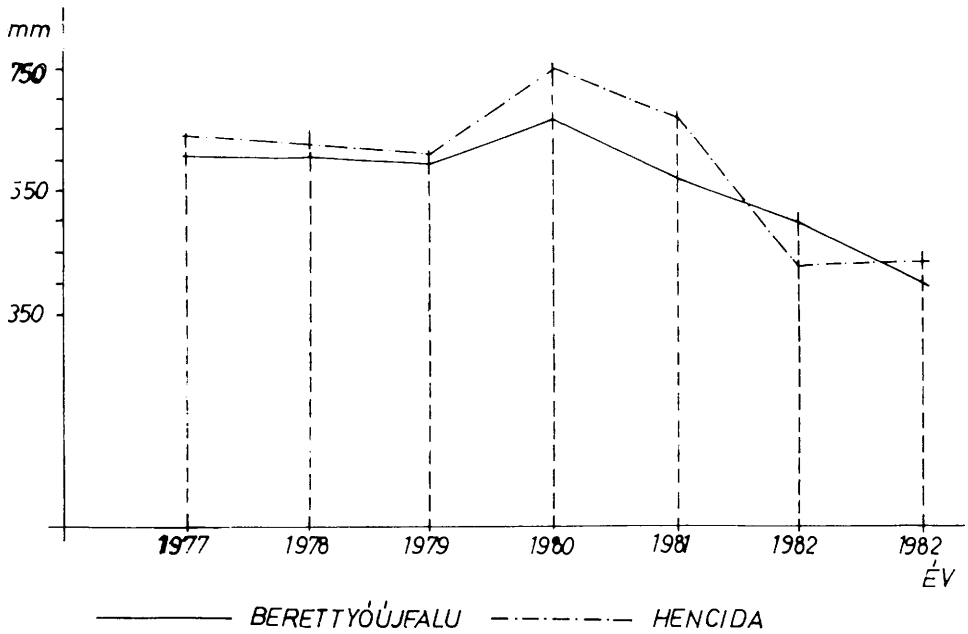
Megközelítően ez vonatkozik a vizsgált erdőre is, mivel a Berettyóújfalú—Hencida távolság 14 km. A Központi Meteorológiai Szolgálat berettyóújfalui állomásán, valamint a hencidai Új Élet Mezőgazdasági Termelőszövetkezetben mért csapadék mennyisége az utóbbi hét évben:

	Berettyóújfalú	Hencida
1977.	607,5 mm	641,1 mm
1978.	603,2 mm	622,6 mm
1979.	593,2 mm	607,0 mm
1980.	666,0 mm	749,8 mm
1981.	563,0 mm	567,9 mm
1982.	483,9 mm	418,5 mm
1983.	398,5 mm	420,8 mm
Átlag:	559,3 mm	575,3 mm

Az évszázad első felének berettyóújfalui átlagához (551,0 mm) viszonyítva az utóbbi hét év hencidai átlagát (575,3 mm), némi emelkedés tapasztalható (24,3 mm). Jelentős ingadozás figyelhető meg 1980. és 1982. éveket figyelembe véve: Hencidán a különbség 331,3 mm. Az utóbbi három év száraz volt, aszály is kialakult bizonyos fokig.

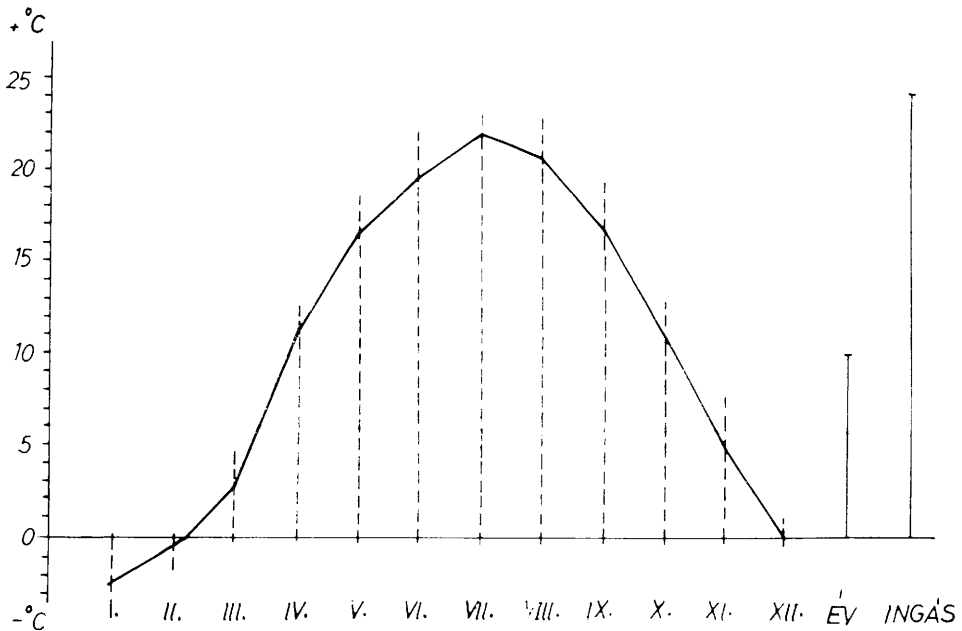
Legkisebb és legmagasabb csapadékmennyiség

legkisebb		legmagasabb	
1977-ben: október	5,5 mm	augusztus	108,1 mm
1978-ban: október	10,2 mm	július	126,6 mm
1979-ben: október	1,0 mm	június	142,6 mm
1980-ban: február	15,0 mm	július	174,4 mm
1981-ben: április	8,0 mm	december	114,4 mm
1982-ben: február	5,3 mm	június	85,5 mm
1983-ban: december	11,9 mm	június	145,5 mm

A csapadék elosztása is változatos képet mutat. Csapadékszegény hónapok a január, február, március, október. Csapadékban gazdag hónapok a május, június, július, augusztus; különösen, ha a nyári ciklonok kialakulnak. Ilyenkor az erdei szikes tisztások mélyedéseiben, zombékosokban feltöltődik a víz. Olykor egész évben is biztosítódik az alacsonyab rendű vízben élő állatok (rovarok, kételtűek, hullók stb.) életfeltétele.

Berettyóújfaluban 1901—1950 között a hőmérséklet havi középértéke °C-ban az alábbi képet mutatja:

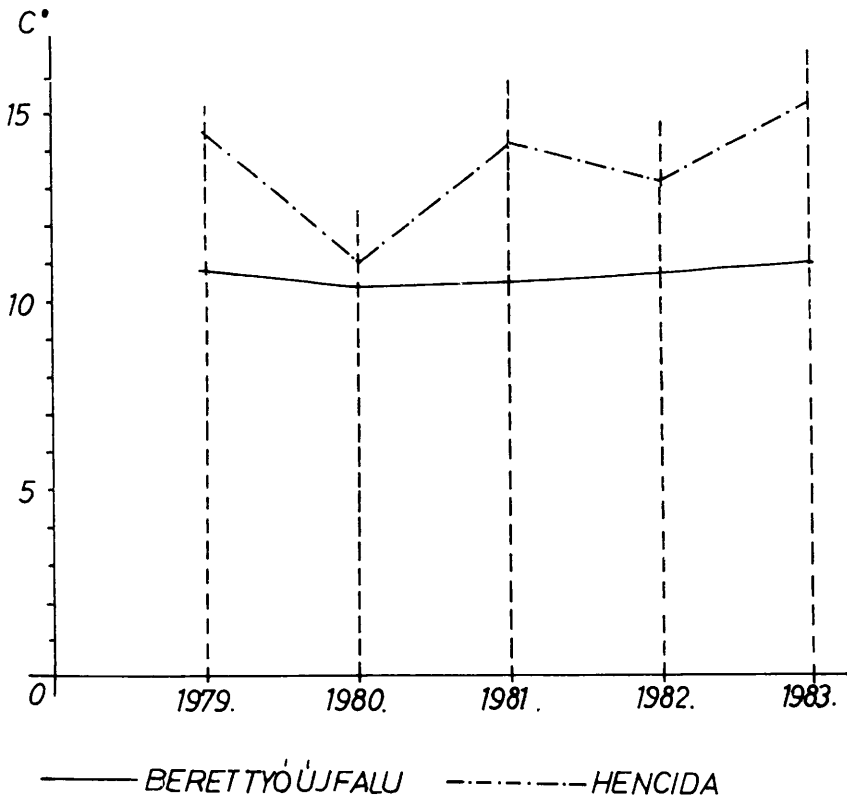

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	ÉV	INGÁS
-2,5	-0,5	2,5	10,9	16,4	19,5	21,6	20,7	16,7	10,8	4,7	0,1	10,3	24,1

E körül lehetnek az erdő havi középértékei is, tekintettel a közelségre.

1979—83. években mért havi középhőmérséklet °C-ban:

	Berettyóújfalu	Hencida
1979.	10,7	14,3
1980.	10,3	11,0
1981.	10,4	14,1
1982.	10,5	13,1
1983.	11,0	15,2

A két adatsor közül feltűnően magasabb a hencidai. Míg a berettyóújfalui mérés a Meteorológiai Szolgálat által előírt időben történik, addig a hencidai adatokban éjszakai mérés nincs. Így érthető a magasabb átlag. Mindenesetre azonos vagy megközelítő lehet itt is a középhőmérséklet. Évi középhőmérséklet az erdőben és környékén: 10,0—11,0 °C. Átlagos legmagasabb hőmérséklet: 35,5—36 °C. Átlagos legalacsonyabb hőmérséklet: 18 °C.

Hidegebb hónapok: január, február. Melegebb hónapok: június, augusztus.

A napsütéses órák száma évente 1950—2100 között van. Napsütéses nap legtöbb júliusban van (maximum), legkevesebb decemberben (minimum). Országos adatokat vizsgálva megállapítható, hogy a téli hónapokban Biharnak ez a része az ország legnapfénysegebb területe.

Felhőzetét tekintve az Alföld borultabb területéhez tartozik. Augusztusban kevésbé felhős az ég (minimum), októberben többnyire felhős (maximum). Az égbolt éves átlagban 55—60%-ban borult. Derült napok évi száma 100—120 nap. Ködös napok évi száma 40—60.

Uralkodó szélirány: ÉK—DNY, K—NY. Szél erősség 0,0—2,5 között van, 65—70%-ban. Szélcsend 20—25%-ban fordul elő. Vihar ritka.

A hótakaró átlagos vastagsága 10 cm körül van. Hótakarós napok átlagosan 28—30 nap. Hazánk hóban legszegényebb területei közé tartozik. A tél nem túl kemény.

Időszakos vízfolyás a Róka-oldalon van, ahonnan a víz, kanálison át, a Berettyóba folyik. A Berettyó átszeli az erdőt, a reá jellemző tavaszi magas és a nyári alacsony vízjárásával. Az erdő éghajlata kontinentális. Meleg, száraz, mérsékelt forró nyári körzetbe esik.

Jellegzetesebb növényei

Máthé Imre leírása és tapasztalatom alapján az alábbi fontosabb növényeket találjuk: A Berettyó partján keskeny sávban, a gátak között, a rét található. A jobb parton rét és akácérdő díszlik. A folyó mindkét partján és az erdőben levágott morotvákban időszakosan — más részében állandóan — áll a víz. Így a növényzet is ehhez igazodik. A part mellől eltűnt *Phragmites vulgaris* (nád) itt maradt meg nyomokban, az ugyancsak gátak közül kivágott *Populus alba* (fehér nyár) akáccal tarkítva. A part mentén, a régi, kivágott fűzfák helyén fiatal *Salix viminalis* (kosárcőtő fűz) hajtásai találhatók. Fák nélkül a folyó közvetlen partja szegényes képet mutat. A gátoldal jellegzetes növénye a *Rumex acetosa* (mezei sóska), *Daucus carota* (murok).

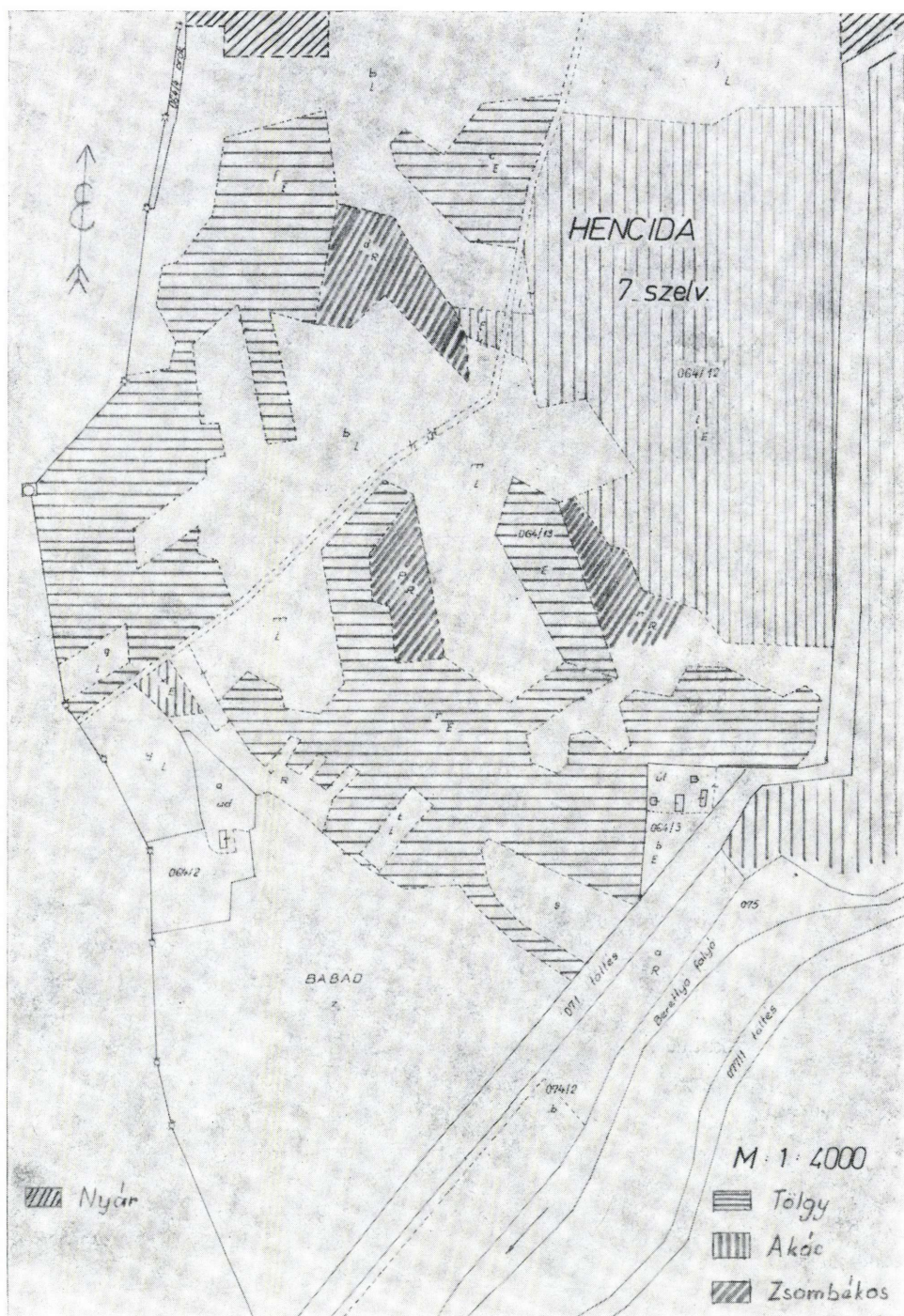
Az erdőben az alábbi szinteket találjuk meg:

Mohaszint: néhány mohafaj szépen díszlik az erdőben. Különösen szép állomány található a *Quercus robur*-on (kocsányos v. mocsári tölgy), a föld felett kb. fél méter magasságig bevonva a törzs északi oldalát.

Gyepszint: kora tavasztól sűrű zöld gyepek uralkodnak késő őszig. Különösen esősebb nyár esetén. Jellegzetes növényei közül néhány: a gombákból a *Marasmius oreades* (mezei szegfűgomba), *Macrolepiota procera* (nagy özlábgomba). Három helyen kisebb magas sásgyep alakult ki a mocsárréten: a *Carex elata* (zsombéksás) és a *Carex vulpina* (rókasás) szép kis zsombékosokat alkotnak, társulva a fűszerű, laposlevelű *Luzula* (perjeszittyó) és a *Juncaceae effusus* (békaszittyó) -szal, valamint az *Alopecurus pratensis* (réti ecsetpázsit) -szel.

Az erdő elszikesedett tisztásain domináns faj a *Festuca pseudovina* (soványcsekesz). Tavasszal nagy tömegben virít rajta különböző színárnyalataiban az *Orchis morio* (agárkosbor). Jellegzetes növénye az *Agropyron repens* (közönséges tarackbúza), *Lolium perenne* (angolperje), *Cichorium intybus* (mezei katáng), *Pucinellia distans* (közönséges mézspázsit), *Matricaria chamomilla* (orvosi szikfű), *Dactylis glomerata* (csomós ebír). Az erdőben a *Viola odorata* (illatos ibolya) viszonylag nagy területen díszlik. *Fragaria vesca* (erdei szamóca) is megtalálható.

Cserjeszint: az illatos, halványrózsaszín virágú *Rosa canina* (gyepűrózsa), a fehérvirágú tövises cserje *Crataegus oxyacantha* (cseregalagonya); a kora tavasszal dúsan, fehér virágot

hozó, tövises *Prunus spinosa* (kökény); a zöldes virágú, piros termésű *Euonymus europaeus* (csíkos kecskerágó); sárgásfehér, apró virágú *Sambucus nigra* (fekete bodza); apró, halvány-piros virágú, fehér, csonthéjas, gömb alakú termést érlelő *Symphoricarpus rivularis* (hóbogyó) a jellegzetes növényei.

Lombkoronaszint: Az erdő két uralkodó fája a *Quercus robur* (kocsányos vagy mocsári tölgy), ami nem ültetett, relikvium, és a *Robinia pseudo-acacia* (fehér akác). A mocsári tölgy fehér akáccal keveredve adja az erdő zömét a Berettyó jobb oldalán. A bal parton ültetett mocsáritölgyes és sarj fehér akácós váltakozik. E szintbe vegyül és színezi, árnyaltabbá teszi az erdei képet: a *Pyrus achras* (vadkörte vagy vackor) tövises hajtásaival, gömbölyded termésével; a *Malus silvestris* (vadalma). *Acer campestre* (mezei juhar) egyedei; ligeterdőt alkotva. A *Quercus robur* törzsén zuzmó található.

Jellegzetesebb állatok

Az erdő magasabbrendű állatai sinylették meg leginkább az ember jelenlétét, zaklatását. A fajok egy része fokozatosan tűnt el, mivel nyugalma, életterük beszűkült. Ennek ellenére a jelenlegi fauna is gazdag. Néhány képviselője megérdemli a megkülönböztetett figyelmet, az ember védelmét.

Vizek, vízpartok: A Berettyó, a morotvák, a zombékosok jó életteret adnak a vízhez kapcsolódó állatoknak. Megtalálhatók a csigák, a sötétkék-világoszöld szárnyú *Calopteryx splendens* (sávós szitakötő), a barna *Sympetma fusca* (erdei rabló), a zöld *Anax imperator* (óriásszitakötő), a *Bufo bufo* (barna varangy), a *Bufo viridis* (zöld varangy), a *Hyla arborea* (zöld levelibéka), az *Elaphe longissima* (erdei sikló), az *Emys orbicularis* (mocsári teknős).

Gyepszintben: a rézvörösen fénylő *Calosoma synacophanta* (aranyos bábrabló), a fekete-barnás *Cerambyx cerdo* (nagy höscincér), a *Bombus terrestris* (földi poszméh), a szürkésbarna *Lacerta agilis* (fürgé gyík), *Erinaceus europaeus roumanicus* (keleti sünn) honos.

Madarak közül említést érdemel az *Anas p. platyrhynchos* (tőkés réce), a rendkívül hasznos *Falco t. tinnunculus* (vörös vércse) és a *Falco v. vespertinus* (kék vércse). Néhány pár *Accipiter n. nisus* (karvaly) költ a Róka-oldalon, elhagyott szarkafészkekben. A *Sreptopelia d. decaocto* (balkáni gerle) bűgő hangja, a *Cuculus c. canorus* (kakukk) jellegzetes „kakukk”-ja az erdő madárhangjainak ékei tavasszal. A kis termetű *Athene noctua* (kuvik), az *Upupa epops* (búbosbanka) is lakója az erdőnek. Az erdőszelek gyakori fészkelője a *Corvus c. cornix* (hamvas varjú) és a *Pica p. pica* (szarka). Elszórtan fészkel a *Corvus f. frugilegus* (vetési varjú). A bokrok alját állandóan kutatják költés idején a *Turdus m. merula*- (fekete rigó-) párok.

Az *emlősök* közül említést érdemel az erdőszelel, a Róka-oldalon néha kotorékot ásó *Vulpes vulpes crucigera* (róka), a Berettyó mentén, mederszelelén ássák odújukat az *Ondatra z. zibethicus* (pézsmapocok), valamint az *Arvicola terrestris scherman* (dél-európai kőszapocok, vízipocok). Amióta védett állat, az erdő északi szélétől a gáborjáni hidig lévő Berettyószakaszon kb. 4-5 *Lutra l. lutra*- (vidra-) pár él. Számuk szaporodóban van. Az utóbbi években jelent meg a Csere-erdőben, az erdőt körülvevő mezőkről, a *Capreolus c. capreolus* (öz), valamint a *Phasianus colchicus* (fácán).

Erdőgazdálkodás

A Csere-erdő a hencidai Új Élet Mezőgazdasági Termelőszövetkezet területén fekszik. Területe egyre fogy: 1912-ben 44 kat. holdat, 1921-ben 65 kat. holdat vágtak ki. 1939-ben kb. 60 kat. hold a területe. Az 1960-as évek közepén termelték ki a Berettyó folyó bal oldalán lévő „Kiscsere” részt, ahol szépen fejlett akácos volt, gazdag gyep- és cserjeszinttel, de az akkori morotva és a cserjék miatt nehezen volt járható. Kiváló költő-, búvóhelyül szolgált a magasabb rendű állatoknak is. Ez idő tájt találok Ciconia nigra (fekete gólya)-val és Ardea c. cinerea (szürke gém) -val.

1980-ban az erdő területe, fafajtai:

<i>helyrajzi szám</i>	<i>fajajta</i>	<i>területe</i>
064/12.	A nyár	9259 m ²
	c tölgy	1 h 0286 m ²
	F tölgy	5 h 2673 m ²
	K nyár	3359 m ²
	L akác	10 h 2274 m ²
	R tölgy	6 h 4478 m ²
	X akác	1554 m ²
074/1.	B akác	10 h 9567 m ²
080.	tölgy	3 h 5943 m ²
	akác	10 h 7830 m ²
Összesen:		49 h 7243 m ²

A kivágott akác helyébe Quercus robur és Robinia pseudo-acaciát telepítettek. A jobb partra, az erdő északi részén P. X euramericana (nemes nyár)-t ültettek. A termelőszövetkezet és az erdőgazdaság 1980 nyarán a ritkító vágás után sarjerdőnek állította be a folyó bal partján lévő akácost. Csak nyárfát kívánnak kivágni; a tölgyhöz a jobb parton nem nyúlnak, a bal parton is csak ritkítanak. A meliorációs terv alapján 1981 őszén a Berettyó bal partján, az erdőben lévő morotvát az ívelt résznél mindkét szárban elzárják; egy csatornát építenek, mivel összekötik az elzárásnál a két szarát. Vízrel töltik fel a morotva megmaradt két hosszanti ágát. Így 15 000-20 000 m² vízfelület keletkezik. Az újonnan épített csatorna vezet át a felesleges vizet egyik ágból a másikba, majd innen a Berettyóba jut, megfelelő műtárgy segítségével. Az így kialakított vízfelület jó hatással lesz a mikrofaunára-flórára; a vízi-vízparti növények, állatok élőhelye bővül.

Pusztul az erdő

Az emberi felelőtlenségnek nincs határa. A történelmi sorsfordulók, háborúk, a zavarosban halászkodás; a nemtörődés, a hozzá nem értés, a felelőtlenség szedte és szedi áldozatait a természetben. Növény- és állatfajok tűntek el a föld színéről, a vízből, a földből, a levegőből. Magán- és közpénzből kialakított kertek, parkok, kastélyparkok, erdők, ligetek; a természetes fauna-flóra a szükségéstől jóval nagyobb arányban pusztult el vagy szorult vissza.

Ez a hencidai Csere-erdőre is igaz. Folyamatosan pusztul. A hencidai, gáborjáni határ. egy évszázada még sokkal nagyobb területű erdő fedte. A Csere-erdő is 109 kat. hold területtel csökkent az 1912 és 1921-ben végzett irtások idején. Az 1921-es erdőirtás idején áldozatul esett az összes öreg tölgy. Olyanok, amelyeknek átmérője 70 cm is volt. A mai kor is kiveszi részét e munkából. Élő fákat, bokrokat vágják, tördelnek rözsegyűjtés címén. Egy-egy bo-

kor, fa környéke lehangoló képet nyújt ilyen pusztítás után. A gyepszintben pedig a legeltetés tesz kárt. A növényzet mellett az állatvilág is sínyli az ember felesleges jelenlétét: a fészkelő-, búvóhelyeket zavarják, kifosztják. A biztonságos táplálékszerzésben háborgatják az élőlényeket. Új faj megtelepedésében is gátló tényező az állatok zavarása. Pedig a hencidai vadgazdaság a Berettyó jobb partján lévő akácosnál fácán-, a bal parton lévő erdő déli szélén özetetőt állít fel télen. Nagyobb nyugalmat érdemelne az erdő. Sajnos, a Berettyó közvetlen partja is elvesztette fűzfáit, bokrait, amik igazi hangulati elemei, ékei, szépségei voltak a folyónak.

Jelentős természeti érték

Az egész környék egyetlen olyan ligeterdője, amely még őrzi az ősi Alföld néhány jellegzetes növényét vagy egyre ritkuló rovar- és madárvilágát. Ma az erdő minden évszakban nagyon szép. Ligetes, vízállta területek változnak zárt erdővel. Szikes tisztások növényzete érintkezik akáccsal, tölgyliget aljnövényzetével. Az erdőt járva napsütötte tisztásokban, zárt erdőben, zombékosban gyönyörködhetünk. A színek sokfélesége, ami csenddel, nyugalommal párosul, ami lenyűgözi az erdőt kedvelő embert. Kedvére állodogálhat, sétálhat a természet e kies, egyre zsugorodó helyén.

Bármely részén jár az ember, mindig más arcát mutatja. Ha kedve van, leülhet a Berettyó partjánál. Sajnos, a kivágott füzeket már csak visszaálmodhatja a szemlélődő.

A Csere-erdő egyetlen lelőhelye az alábbi növényeknek a Tiszántúlon:

1. *Doronicum hungaricum* (Sadl.) (magyar zergevirág)
2. *Gladiolus imbricatus* L. (réti kardvirág)
3. *Melica picta* C. (tarka gyöngyperje)
4. *Melampyrum nemorosum* L. (kéküstökű csormolya)

A Tiszántúlon szórványosan, ritkán előforduló növények közül az alábbiak megtalálhatók:

1. *Ranunculus auricomus* L. (változó boglárka)
2. *Rosa canina* L. (gyepűrózsa)
3. *Sedum maximum* L. (bablevelű varjúháj)
4. *Saxifraga bulbifera* L. (gumós kötőrőfű)
5. *Trifolium ochroleucum* (vajszínű here)
6. *Lotus angustissimus* L. (karcsú kerep)
7. *Vicia narbonensis* L. (fogaslevelű bükköny)
8. *Lathyrus niger* L. (fekete lednek)
9. *Heracleum sphondylium* L. (medvetalp)
10. *Myosotis sparsiflora* (lazavirágú nefelejcs)
11. *Veronica officinalis* L. (orvosi veronika)
12. *Viola* (var. *lutea* Peterm) *tricolor* (háromszínű árvácska)
13. *Turritis glabra* L. (toronyszál)
14. *Viola odorata* L. (illatos ibolya)
15. *Centaurea indurata* J. (borzas imola)
16. *Quercus robur* (kocsányos vagy mocsári tölgy)
17. *Orchis morio* (agárkosbor)
18. *Carex pallescens* L. (sápadt sás)

A *Viola odorata* nagy tömegben virágzik tavasszal, a Gáborjánt Hencidával összekötő gyalogút melletti akácokban. Kellemes illata, a zöld alapból a kék színe odavonzza az erdőt

járó embert. A Berettyó jobb partján lévő tölgyes nem ültetés eredménye. Részben a kivágott elődök sarjajtásai, részben természetes kelés. Rendkívül szép és figyelemre méltó egyik-másik csoportja. Azok, amelyek egy tönkből — 3-4 vagy több fa — sarjadzottak. Tövéknél mohapárnával, törzsükön zuzmóval. Az erdő díszét emelik azok a tölgycsoportok, amelyek zombékosok közepén vagy szélén találhatóak.

Az állatok közül a *Lucanus cervus* (szarvasbogár) érdemel figyelmet. Számuk utóbbi időben egyre fogy, már ritkán lehet találkozni e pompás állattal. Félő, hogy kipusztul az erdőből hamarosan. Szaporodóban van a *Lutra l. lutra* (vidra).

Védjük meg az erdőt;

Az erdő önmagában, ligeterdőként is szép. A környező területeken, nagy távolságra nincs hozzá hasonló. Olyan erdő ez, ahol még megtalálhatók a valamikori ősi erdő maradványai, és azok a fajok, amelyek Bihar e részén csak itt fordulnak elő. Jelentős elem a *Quercus robur*, mivel itt még eredeti élőhelyén él, nem ember által ültetett. A rongálás, tördelés, állatok búvó-, fészkelőhelyei zavarásának megtiltása, a legeltetés kirekesztése nagyban elősegítené a ma még meglévő ritka fajok fennmaradását. Ha védetté válna, növény- és állatvilága megújulna. A valamikori szépségéhez megközelítő állapotot tudna varázsolni jelenlegi tulajdonosa, ha a jó gazda szemével nézné és a jó gazda kezével óvna.

Éppen ezért vált szükségessé, hogy az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal természetvédelmi területté nyilvánítsa. Az erdészet és az érintett intézmények szakembereinek iránymutatásával elvégezhető lenne a legszükségesebb munka, ami fennmaradását biztosítaná.

Kívánatos természetvédelmi területté nyilvánítani, mivel jelentős természeti értéket képvisel. A civilizáció ártalmai egyre több területet semmisítenek meg. Reméljük, ez a Csereerdővel nem történik meg.

Szükségszerű és kötelességünk is a természetben található értékeink óvása, védeése. Ha ezt nem tesszük, az elkövetkező századok embere már nem találkozhat a hencidai Csereerdőhöz hasonló, szívet-lelket gyönyörködtető, a csendet, a nyugalmat biztosító szabad természettel.

IRODALOM

- Máthé Imre*: A hencidai „Cserje-erdő” vegetációja. Botanikai Közlemények, 1939.
Soó Rezső—Kárpáti Zoltán: Növényhatározó. Bp., 1968.
Állathatározó. (Szerk.: *Móczár László*. Bp., 1969.)
Csapody István: Védett növényeink. Bp., 1982.
Mödlinger Pál—Kapocsi György: A madarak világa. Bp., 1980.
Galambos Kálmán: Gombagyűjtők kiskatéja. Bp., 1970.
A tiszai Alföld. Bp., 1969.

János Szincsik

DER CSERE-WALD VON HENCIDA

Die geographische Lage des einzigen Auenwaldes dieser Gegend ist folgende: im Bezirk Hajdú-Bihar, zwischen den Orten Hencida und Gáborján, zu beiden Seiten des Flusses Berettyó, in einer Ebene. Als erhaltenegebliebener Vertreter der natürlichen Waldgemeinschaft in der Grossen Ungarischen Tiefebene stellen diesen Wald Eichen und Akazien auf Sodaböden dar.

Pflanzengeographische Charakterisierung: Dieser Wald gehört in den ungarischen oder pannonischen Florabereich (Pannonicum), in das Floragebiet der Grossen Ungarischen Tiefebene (Eupannonicum) und in der Florakreis der Transtheiss- oder Körösgegend (Crisicum).

Der Boden: Das Gebiet des Waldes ist ein alluviales (holozänes) Gebilde, welches von der Berettyó völlig verändert wurde (Erosion). Der Boden weist Ähnlichkeiten mit dem Sodaboden der Hortobágy auf (Solonjez). Bei Untersuchungen des Bodens in den Jahren 1977—1980 wurde ein pH-Wert von 5,6—6,8 nachgewiesen. Das heisst, er ist leicht sauer.

Die Berettyó, deren Wasserstand recht schwankend ist, teilt den Wald in zwei Bereiche. Periodische Wasserläufe können an der sog. Rókaoldal (Fuchsseite) beobachtet werden. Das Klima ist kontinental. Es ist warm und trocken, die Sommer sind gemässigt heiss. Dies ist auch die schneeärmste Gegend von Ungarn.

Die charakteristischsten Pflanzen des Csere-Waldes sind: Gräser, hohes Schilfgras (in Bülden, ung.: zombék), Sträucher und Bäume. Zu beiden Ufern des Flusses gibt es im Wald abgeholzte Moräste, in denen zeitweise und ständig Wasser steht. Die Pflanzenwelt hat sich dem angepasst. Am Ufer gibt es kein *Phragmites vulgaris* (Schilf) mehr, während *Populus alba* (Weiss- oder Silberpappel) stellenweise noch vorhanden ist. *Salix viminalis* (Korbweide), *Rumex acetosa* (Wiesensauerampfer), *Daucus carota* (Möhren) stellen charakteristische Pflanzen des Deichufers dar. Einige Moosarten und Flechten schmücken die Stämme von *Quercus robur* (Mooreiche).

Charakteristisch für die Grasdecke sind unter den Pilzen: *Marasmius oreades* (Nelkenschwindling) und *Macrolophota procera* (Schirmblättermilchpilz).

Für die Morastwiesen und die Schilf sind *Carex elata* (Riedgras), *Carex vulpina* (Fuchsgras, ung.: rókasás) charakteristisch. Für die sodahaltigen Lichtungen ist *Festuca pseudovina* (Schwingelgras) dominant. In grossen Mengen blühen hier *Orchis morio* (Knabenkraut) und *Viola odorata* (duftendes Veilchen). Unter den Sträuchern sind anzutreffen: *Rosa canina* (Heckenrose), *Crataegus oxycantha* (Hagedorn), *Prunus spinosa* (Schlehdorn) usw.

Unter den Laubbäumen herrschen vor: *Quercus robur* (Mooreiche), *relivikum*, *Robinia pseudo-acacia* (Rubinie). Diese stehen im Schatten von *Pyrus achras* (europäische Wildbirne), *Malus silvestris* (Wildapfel) und *Acer campestre* (Feldahorn).

Charakteristische Tiere sind in den Gewässern und am Ufer: Schnecken, Fische, *Calopteryx splendens* (Libellenart), *Anax imperator* (Riesenlibelle), *Hyla arborea* (Blattfrosch), *Bufo bufo* (braune Kröte), *Elaphe longissima* (Waldblindschleiche), *Emys orbicularis* (Morastschildkröte) usw.

Einige charakteristische Tiere der Grasdecke: *Calosoma sycophanta* (Puppenräuber), *Lacerta agilis* (Zauneidechse) und *Erinaceus europaeus roumanicus* (Igel) usw.

Unter den Vögeln sind hier von Bedeutung: *Falco tinnunculus* (Turmfalke), *Falco vespertinus* (Rotfussfalke), *Accipiter nisus* (Sperber), *Athene kuvik* (Käuzchen), *Upupa epops* (Wiedehopf). Erwähnt werden müssen noch: *Vulpes vulpes crucigera* (Fuchs), *Ondatra zibethicus* (Bisamratte) und *Capreolus capreolus* (Reh). Im Jahre 1912 nahm der Wald eine Fläche von 169 Katastraljoch ein, heute sind es nur noch 87. Dennoch stellt er einen bedeutenden natürlichen Wert dar, wo noch einige charakteristische Pflanzen und Tiere aus der einstigen Ungarischen Tiefebene anzutreffen sind: *Doronicum hungaricum* (saddl. ung. Gemswurz), *Gladiolus imbricatus* L. (Wiesengladiole), *Melica picta* C. (buntes Perlgras), *Melampyrum nemorosum* L. (ung.: Wachtelweisen), *Heracleum sphondylium* L. (Bärenklau), *Viola* (var. *lutea* Peterm) *tricolor* (Stiefmütterchen), *Viola odorata* L. (duftendes Veilchen), *Centaurea inodurata* J. (Flockenblume), *Orchis morio* (Knabenkraut) usw.

Seitdem er unter Schutz steht, vermehrt sich *Lutra lutra* (Otter) in der Berettyó wieder. *Lucanus cervus* (Hirschkäfer) ist dagegen sehr selten geworden.

Kováts Lajos

Az Érmellék gólyaállománya 1984-ben és annak változása 1968—1984 között

„... a gólya iránt oly kegyeletes e nép hogy valóságos áldásnak tartja mindenki, ha házára fészkel és azt bántani illetlen dolognak tartatik.”

Osváth Pál 1875

Az Érmellék a keleti országhatárunkkal észak—dél irányban nagyjából párhuzamosan fekvő romániai terület. E földrajzi tájegység lényegében a Tisza síkságának keleti peremvidéke, mely Nagykárolytól a Berettyóig, illetve az országhatártól a Szilágysági-dombvidékig terjed. Jellemző tekintve nagymúltú mocsárvidék, melyet többszöri próbálkozás után 1968-ban teljes sikerrel csapoltak le.

A mintegy száz év előtt még élő, Kraszna mentén elterülő híres Ecsedi-láp, valamint a Sebes-Körös alsó szakaszán ősidők óta létező Kis-Sárrét nagykiterjedésű mocsarai között, mintegy 50 km hosszúságban, éppen az Érmellék mocsarai alkották az összekötő láncszemet. Az Érmellék lecsapolásával az északról délre húzódó mocsárlánc utolsó élő tanúja is visszavonhatatlanul eltűnt. A mocsárvilág sajátos és gazdag élővilágának, régészeti, történelmi és néprajzi értékeket teremtő és megőrző, életformát meghatározó, a természet dinamikus egyensúlyát lényegesen és kedvezően befolyásoló mocsárvilág korábbi létezéséről ma már csak a száraz medrek tanúskodnak.

Az Érmellék éppen földrajzi helyzeténél fogva, ősidők óta, a Kárpát-medence egyik jelentős nagyságú gólyanépeségének fészkelő területévé vált, melynek számbavétele és kutatása a próbálkozás szintjén csupán 1958-ban indult meg (*Béczy, 1970*), annak ellenére, hogy *E. Schüz* már az 1930-as években felhívta a szakemberek figyelmét az európai gólyaállomány nyugatról keletre terjedő, fokozódó csökkenésére.

Az Érmellék gólyaállományának teljes értékű vizsgálata a mocsárvidék lecsapolásának évében, 1968-ban kezdődött, a kérdőívek mellőzésével, azaz közvetlen, személyes vizsgálatok alapján, bejárva az Érmellék összes településeit (*Kováts, 1970*). A vonatkozó vizsgálatok 1974-ben (*Kováts, 1977*), illetve 1984-ben ismétlődtek. A háromszori, azonos módszerrel történő vizsgálat lehetőséget kínál nem csak az 1984-ben talált helyzet bemutatására, hanem a 16 év alatt történt változások összesítésére, illetve a változások helyi okainak, valamint az ok és okozati összefüggések rögzítésére, mely a jelen dolgozat tárgyát képezi (1. rajz és I. ábra).

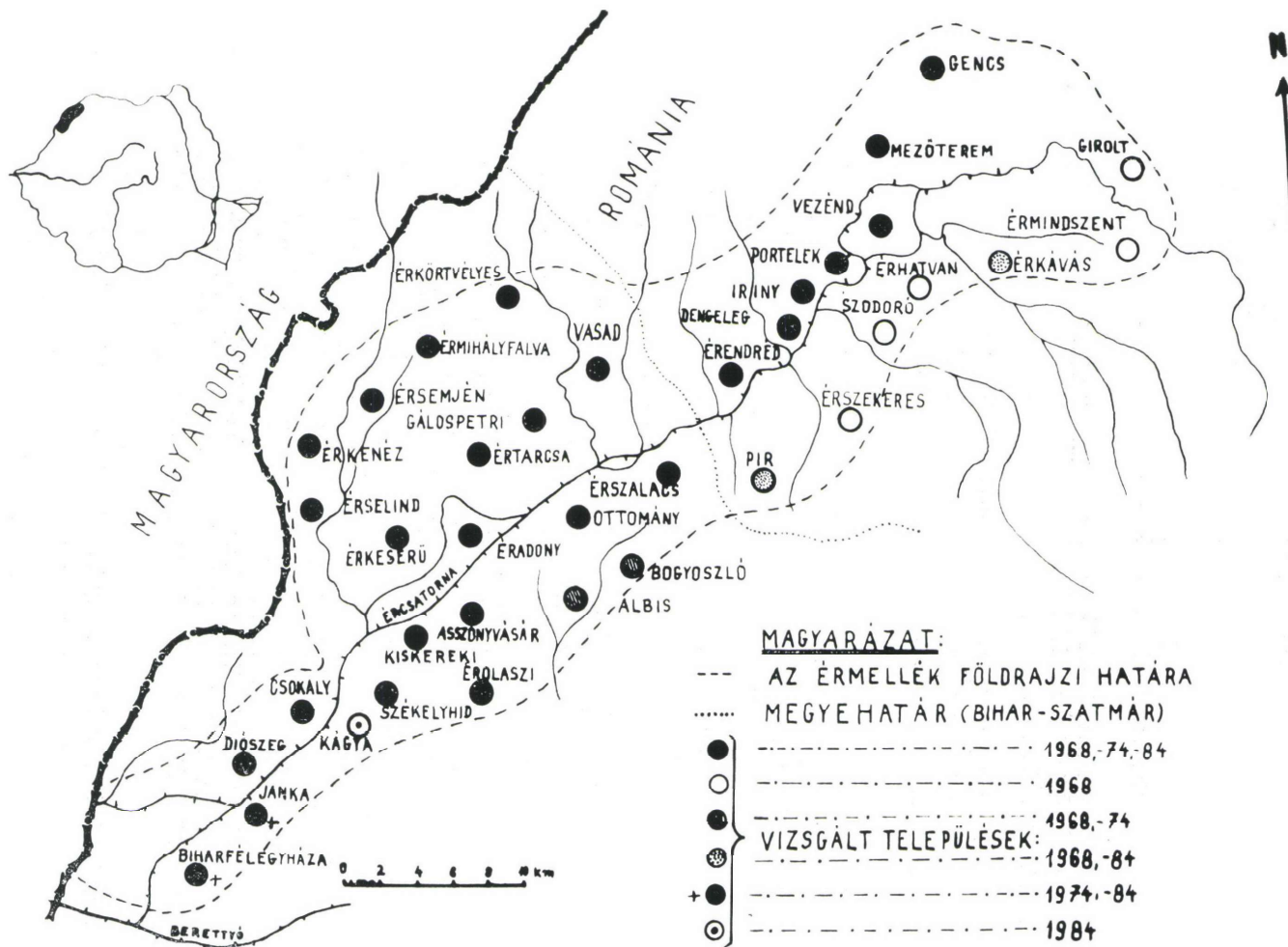
Vonatkozó vizsgálataim eredményeit az alábbi szempontok szerint igyekszem tárgyalni:

I. Az Érmellék gólyaállományának helyzete 1984 nyarán.

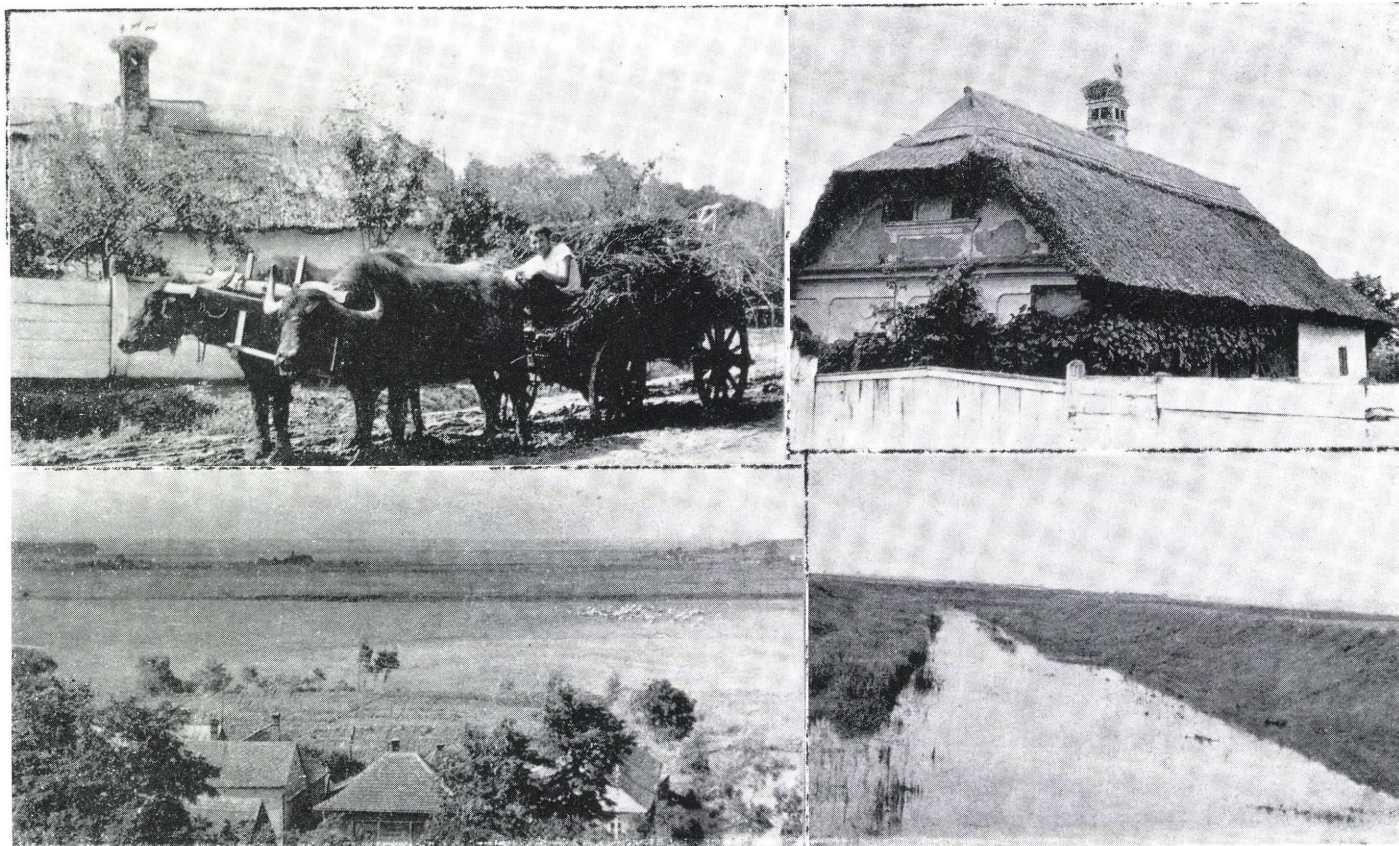
II. Az Érmellék gólyaállományának alakulása 1968 és 1984 között, a vizsgált terület 25 összehasonlítható helységének adatai alapján.

III. A gólyanépeség csökkenésének helyi okai.

IV. Javaslatok.

1. rajz. Az Érmellék vázlatos térképe és a vizsgált települések

I. tábla. Tájfelvételek az Érmelléken (1968—84)

Dolgozatom anyagának tárgyalása közben, a gólyakutatásokban nemzetközi szinten alkalmazott betűjeleket (*Klemm*, 1983) az alábbiak szerint használok:

H = Horst = fészek

HE = Horst mit Einzelstörchen = egygolyás fészek

HPa = Horstpaare allgemein = költőpárok

HPo = Horstpaare ohne flügge Junge = költőpárok, kirepített fiatalok nélkül

HPm = Horstpaare mit flüggen Jungen = költőpárok, kirepített fiatalokkal

JZ = Jungenzahl = fiatalok száma

JZG = Gesamtzahl flügger Jungen = az összes repülő fiókák száma

JZm = Mittel der flüggen Jungen pro HPm = a fiatalok számának középértéke pro HPm

JZa = Mittel der flüggen Jungen pro HPa = a kirepült fiatalok számának középértéke pro HPa

StD = Storchdichte, Zahl der HPa pro 100 km² = 100 km² gólyasűrűsége

Mivel a kutatott terület Romániához tartozik, viszont a dolgozatban szereplő folyók és települések magyar nevét használom, e helyen közlöm azok helyileg érvényes román nevét az alábbiak szerint:

Asszonyvásár	= Tirgușor
Berettyó	= Bereteu (v. Barcău)
Biharfélegyháza	= Roșiori
Csokaly	= Ciocăia
Dengeleg	= Dindești
Diószeg	= Diosig
Ecsedi-láp	= Mlaștinile de la Ecedea
Éradony	= Adoni
Ércsatorna	= Canalul Erului (v. C. Ierului)
Érendréd	= Andrid
Érkává	= Căuaș
Érkenéz	= Voivozi
Érkésérű	= Cheșereu
Érkörtvélyes	= Curtuișeni
Érmellék	= Cîmpia Erului (v. C. Ierului)
Érmihályfalva	= Valea lui Mihai
Érmindszent (Adyfalva)	= Meceni
Érolaszi	= Olosig
Érselind	= Șilindru
Érsemjén	= Șimiani
Érszalacs	= Sălăcea
Értarcsa	= Tarcea
Gálospetri	= Galoșpetreu
Gencs	= Ghenci
Irin	= Irina
Janka(falva)	= Ianca
Kágya	= Cădea
Kiskerek i	= Cherechiu
Mezőterem	= Tîream
Nagykároly	= Carei
Ottomány	= Otomani
Pir	= Pir
Pórtelek	= Portița
Sebes-Körös	= Crișul Repede
Székelyhíd	= Săcuieni
Vasad	= Văsad
Vezénd	= Vezendiu

I. Az Érmellék gólyaállományának helyzete 1984 nyarán

Az Érmellék gólyaállományának helyzetét legutóbb 1984. július 16. és 19. között vizsgáltam, végigjárva annak 30 települését. A vonatkozó adatokat táblázatokba foglalva, az alábbi sorrendben közlöm:

1. sz. táblázat — Tabelle nr. 1.

*A gólyafészkek és gólyák helységei szerinti megoszlása az Érmelléken 1984 nyarán
Ausbesserung der Störche und ihre Nester in Funktion der Ortschaften in Érmellék
in Sommer des Jahres 1984*

Sorszám --- Ordnung	szahl szahl	Helység neve Ung. Name der Ortschaft	A fészkek száma Zahl der Nester				A fészkek megosl. elhelyezés szerint Ausbesserung d. Nest. in Funk. d. Lage						Szaporulat Vermehrung		
			Lakatlan fészkek Unbewohnte Nester	Egygolyás fészkek HE	Kétegolyás fészkek HPa	Összesen Gesamtergebnis	Házon Auf d. Haus		Csűrön Auf d. Scheune		Villanyoszlopon Auf elektr. Leitungsmast	Szaporulat nélküli gólyapárok sz. Zahl d. HPo	Szaporulatot hozó gólyapárok sz. Zahl d. HPm	Felnevelt fiatalok száma JZ	Ivarérett (ad.) gólyák száma Zahl d. ad. Störche
							Auf Schornstein	Cserép- v. palatetön Mit Ziegel- o. Schieferdach	Nád- v. szálmattetön Mit Rohr- o. Strohdach	Cseréptetön Mit Ziegeldach					
1.		Biharfelegyháza	—	—	5	5	3	—	—	—	2	—	5	17	10
2.		Janka	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3.		Diószeg	—	—	2	2	—	—	—	—	2	—	2	5	4
4.		Csokaly	—	—	3	3	—	—	—	—	2	—	3	7	6
5.		Kiskereki	—	—	3	3	1	—	—	—	2	—	3	6	6
6.		Érkésérű	—	—	2	2	—	—	—	—	2	—	2	5	4
7.		Asszonyvásár	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
8.		Kágya	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9.		Éradony	1	—	4	5	1	—	1	—	3	—	4	10	8
10.		Székelyhid	—	—	1	1	—	—	—	—	1	—	1	3	2
11.		Érolaszi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12.		Ottomány	1	—	3	4	2	—	—	—	2	—	3	5	6
13.		Érszalacs	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—
14.		Értarcsa	—	—	1	1	—	—	—	—	1	—	1	2	2
15.		Gálospetri	2	—	4	6	—	—	—	—	6	—	4	11	8
16.		Vasad	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17.		Érmihályfalva	—	—	1	1	—	—	—	—	1	—	1	3	2
18.		Érselind	—	—	1	1	—	—	—	—	1	—	1	2	2
19.		Érsemjén	1	—	3	4	—	—	—	—	3	—	3	7	6
20.		Érkenéz	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
21.		Érkörtvélyes	1	—	1	2	2	—	—	—	—	—	1	2	2
22.		Érendréd	1	—	11	12	1	1	1	1	8	1	10	27	22
23.		Pir	—	—	2	2	2	—	—	—	—	—	2	5	4
24.		Dengeleg	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	1	3	2
25.		Iriny	1	1	5	7	4	—	2	1	—	—	5	13	11
26.		Pórtelek	1	—	3	4	4	—	—	—	—	—	3	7	6
27.		Vezénd	—	—	3	3	2	—	1	—	—	—	3	6	6
28.		Mezőterem	—	—	8	8	5	—	1	2	—	—	8	23	16
29.		Érkávás	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—
30.		Gencs	1	—	8	9	6	—	—	1	—	—	8	21	16
		Összesen Gesamtergebnis	13	1	75	89	34	1	8	6	1	39	1	74	151

2. sz. táblázat — Tabelle nr. 2.

Az Érmellék gólyanépségének általános helyzete 1984 nyarán
Die allgemeine Lage der Storchpopulation in Érmellék in Sommer des Jahres 1984

Általános adatok	Allgemeine Daten	A vizsgált terület Untersuchtes Gebiet	kb.—cca. 650 km ²				
		Tszf.-i magasság Höhe ü. M.	kb.—cca. 105—150 m				
		A vizsgálat ideje Datum der Untersuchung	1984. júl. 16—19.				
		A vizsgált települések száma Zahl der untersuchten Ortschaften	30				
		Gólyák által lakott tel. sz. Zahl d.Ortschaften m.Storchnest	26				
		A gólyák érkezésének ideje Ankunftsdatum der Störche	III. 15. (20.)—IV. 10. (15.)				
		A gólyák távozásának ideje Abzugsdatum der Störche	VIII. 20.—IX. 1. (10.)				
		A vizsgált terület összes fészkeinek száma Gesamtzahl der Nester	89				
		Lakott fészkek száma 100 km ² -en StD	11,6				
		A fészkek megoszlása Ausbesseerung der Nester	Elhelyezés szerint In Funktion der Lage	Kéteggyás fészkek HPa	75	84,2%	
Egyeggyás fészkek HE	1			1,1%			
Lakatlan fészkek UN	13			14,6%			
Lakóházon Auf dem Haus	Kéményen Auf Schornstein			34	38,2%		
	Cserép- v. palatetőn Mit Ziegel- o. Schieferdach			1	1,1%		
Gólyák sz. szerint In Funk.d. Zahl d. Störche	Csűrőn Auf d. Scheune		Cseréptetőn Mit Ziegeldach	6	6,7%		
			Nád- v. szalmatetőn Mit Rohr- o. Strohdach	8	8,9%		
	Elő fán Baumhorst		1	1,1%			
	Villanyoszlopon (fészektartó nélkül) Auf elektr. Leitungsmast		39	43,8%			
	Szaporulat Vermehrung		A fészkek megoszlása a JZG szerint Verbesserung d.Nester nach d.Zahl d. JZG	Fiókák száma Zahl. d. Jungen	0	1	3
Fészkek száma Zahl d.Nester		15		1	34	35	4
%		16,8		1,1	38,2	39,3	4,4
Szaporulat nélküli gólyapárok száma HPo		1					1,3%
Szaporulattal rendelkező gólyapárok száma HPm		74					98,6%
Felnevelt fiatalok száma JZG		190					
Fészkenkénti átlagos szaporulat JZa		2,53					
Az állomány (populáció) nagysága Gesamt Effectiv der Population (ad.und juv.)	151 ad. + 190 juv. = 341						

1984 júliusában az Érmellék 30 települése közül 4 településen (Janka, Érolaszi, Vasad és Érkenéz) nem találtam gólyafészket. 26 településen viszont 89 gólyafészket találtam. A legtöbb fészekkel rendelkező helységek az Érmellék északi (Szatmár megyéhez tartozó) községeiben találhatóak: Érendréd 12, Gencs 9 és Mezőterem 8 fészekkel. A 89 gólyafészekből a kétgólyás, lakott fészkek száma 75 (84,2%), egygólyás fészkek 1 db (1,1%) és lakatlan fészkek 13 (14,6%).

A szaporulatot illetően megállapítható, hogy a 74 költő gólyapár, azaz a gólyapárok 98,6%-a 190 db repülő fiatal nevelt fel, mely azt jelenti, hogy a fészkenkénti átlagos szaporulat 2,53, azaz az elméletileg lehetséges szaporulat 50%-a.

A vizsgálat idején az Érmellék gólyaállománya 151 db ivarérett (ad.) és 190 db fiatal (juv.), összesen pedig 341 egyedből állt.

II. Az Érmellék gólyaállományának alakulása 1968 és 1984 között, a vizsgált terület 25 összehasonlítható településének adatai alapján

Az 1. és 2. számú táblázat számszerű adatai, bár tényeket fejeznek ki, összehasonlítás nélkül alig értékelhetők, de semmi esetre sem alkalmasak következtetések, ok és okozati összefüggések megállapítására. Éppen ezért az állomány 16 év alatt bekövetkezett változása (a populáció dinamikája) felmérése érdekében az 1984-es adatainkat összevetjük az azonos módszerekkel, 1968-ban és 1974-ben végzett állományfelvelelek adataival.

Annak alapján, hogy a gólyanépeség megtelepedése és megmaradása, annak csökkenése vagy gyarapodása egy adott területen, nagymértékben a fészkelés (fészkeképzés) lehetőségeitől és körülményeitől függ, ezért elsősorban a fészkelési adatok változását a 2. rajzon (grafikonon) szemléltetem.

Az Érmellék 25 helysége gólyáinak fészkelésére vonatkozóan az alábbiakat állapíthatjuk meg:

— 1984 nyarán az Érmellék 25 helységében a gólyafészkek száma 81. Ebből 37 db (45,7%) villanyoszlopon, 29 db (35,8%) kéményen, 7 db (8,6%) cserép- vagy palateton, 7 db (8,6%) nád- vagy szalmateton, 1 db (1,2%) pedig élő fán helyezkedett el (II. tábla).

— Abból kiindulva, hogy 1968-ban ugyanazon helységekből a fészkek száma 200 volt, megállapítható, hogy 16 év alatt összesen

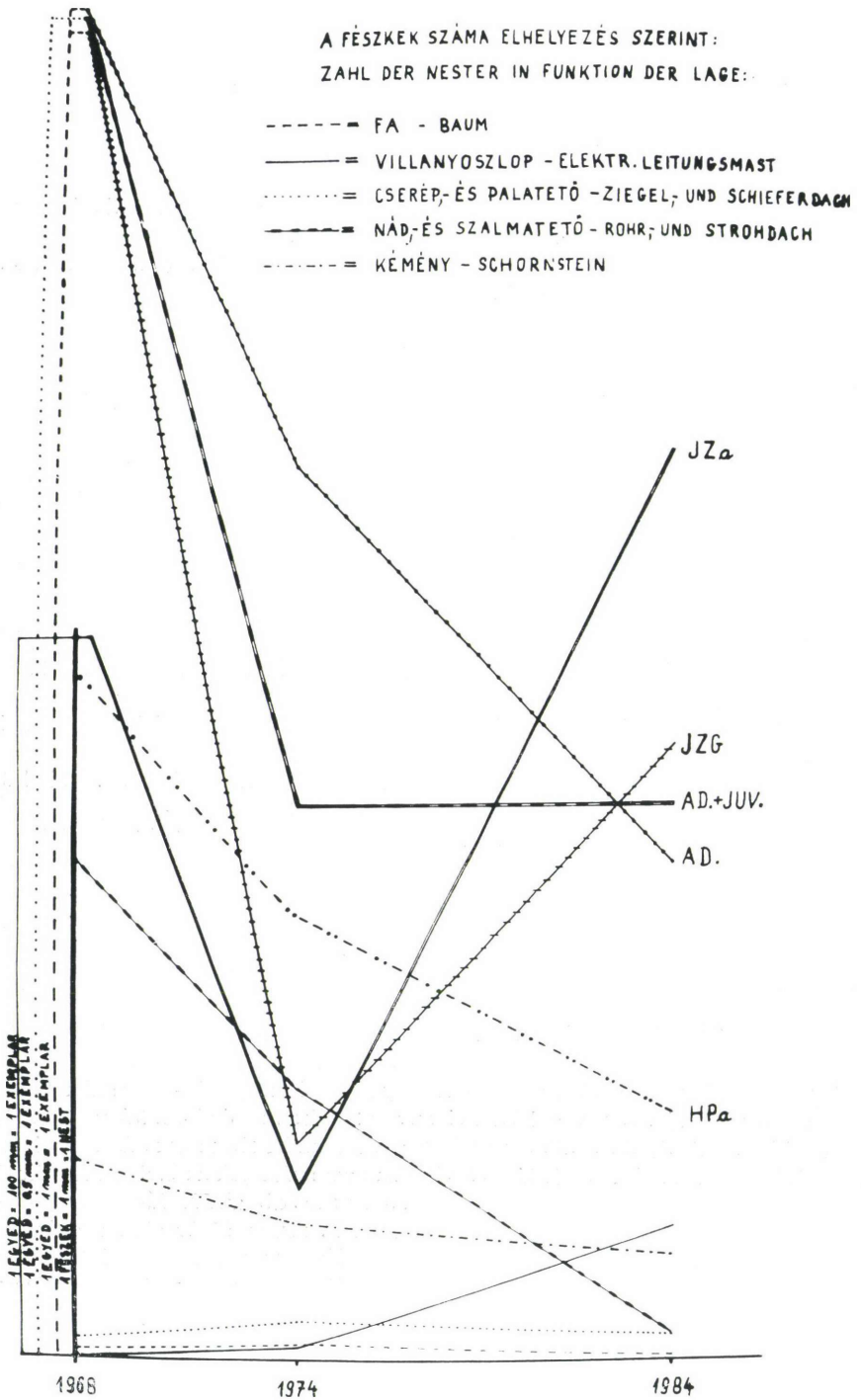
nád- vagy szalmatetőről	129 fészkek (94,9%)
kéményről	26 fészkek (47,3%) és
élő fáról	2 fészkek (66,7%),

azaz összesen 157 fészkek (78,5%) tűnt el.

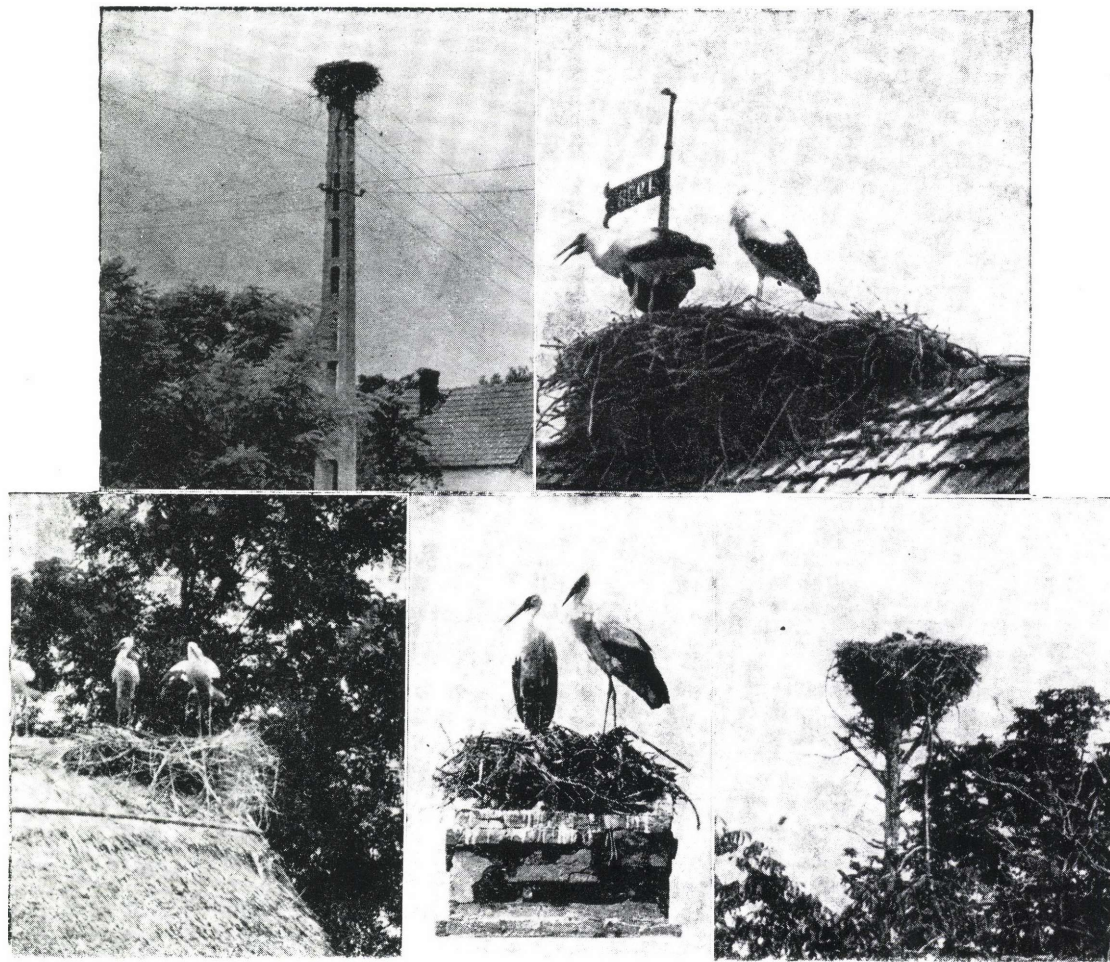
Ugyanakkor figyelembe véve azt a tényt, hogy 16 év alatt a cserép- vagy palateton a fészkek száma 1-gyel (16,7%) gyarapodott, a villanyoszlopokon pedig 0-ról 37-re (!) emelkedet (%-ban kifejezhetetlen), kiderül, hogy az összes gyarapodást (38 fészekszámot) le kell vonnunk az eltűnt fészkek számából (157 – 38 = 119), hogy megkapjuk a tényleges fészeksökkenés számát, mely 119, azaz az 1968-as fészekszámnak (200 db) az 59,5%-a.

Megállapítható tehát, hogy gyakorlatilag az Érmelléken 16 év alatt a gólyafészkek 60%-a eltűnt.

A fészkelési körülmények adatainak rövid értékelése után a gólyanépeség helyzetének megismerése érdekében vizsgálnunk kell a költő gólyapárok, a kirepült fiatalok és a fészkenkénti átlagos szaporulat alakulását, ugyancsak az Érmellék 25 összehasonlítható helységében. Az áttekinthetőség érdekében a vonatkozó adatokat a 3. sz. táblázatba sűrítjük, illetve a 2. rajzon (grafikonon) szemléltetjük.

2. rajz. A gólyafészkek elhelyezés szerinti megoszlása és a gólyanépeség változása az Érmellék 25 helységében 1968 és 1984 között

II. tábla. A gólyák fészkelési lehetőségei az Érmelléken (1984)

3. sz. táblázat — Tabelle nr.3.

*A gólyapopuláció változása az Érmellék 25 településén 1968 és 1984 között
Populationsdynamik der Störche in 25 Ortschaften aus dem Érmellék,
im Zeitraum von 19;8—1984*

Ssz. Nr.	A település neve Name d. Ortschaft	1968			1974			1984			A HPA csökkenése Die Abnahme der HPA 1968—1984
		HPa	JZG	JZa	HPa	JZG	JZa	HPa	JZG	JZa	
1.	Diószeg	3	9		4	0		2	5		1
2.	Csokaly	12	27		6	4		3	7		9
3.	Kiskereki	6	13		4	0		3	6		3
4.	Érkesevő	10	18		6	2		2	5		8
5.	Asszonyvásár	2	5		1	0		0	0		2
6.	Éradony	14	28		8	2		4	10		10
7.	Székelyhid	4	3		4	0		1	3		3
8.	Érolaszi	2	0		0	0		0	0		2
9.	Ottomány	13	14		6	0		3	5		10
10.	Érszalacs	14	30		6	3		0	0		14
11.	Értarcsa	2	7		1	0		1	2		1
12.	Gálospetri	15	39		8	5		4	11		11
13.	Vasad	0	0		0	0		0	0		0
14.	Érmihályfalva	4	8		5	3		1	3		3
15.	Érselind	5	9		2	3		1	2		4
16.	Érsemjén	6	16		6	0		3	7		3
17.	Érkenéz	1	0		1	2		0	0		1
18.	Érkörtvélyes	4	5		3	0		1	2		3
19.	Érendröd	20	27		7	4		11	27		9
20.	Dengeleg	6	17		4	2		1	3		5
21.	Iriny	18	38		13	12		5	13		13
22.	Pörtelek	1	3		1	0		3	7		0 (+2)
23.	Vezénd	5	18		7	4		3	6		2
24.	Mezőterem	15	31		12	9		8	23		7
25.	Gencs	5	3		6	4		8	21		0 (+3)
Összesen Gesamtergebnis		187	368	1,96	121	59	0,48	68	168	2,47	124-5=119
A HPA csökkenésének %-a		1968 → 1974			1974 → 1984						
		35,29			43,80						
Die Abnahme der HPA in %		1968 → 1984									
		63,63									

A 3. sz. táblázat értékelése kapcsán, a félreértés elkerülése érdekében szeretném hangsúlyozni, hogy ott a költő gólyapárokra van szó. Így a két táblázat adatai között természetes különbség van.

Adataim szerint a költő gólyapárok száma 187-ről (1968) 121-re (1974), illetve 68-ra (1984) csökkent. E tény kevés különbséggel (egy gólyás és lakatlan fészkek) megegyezik a fészkszámok csökkenésével, illetve azok eltűnési ütemével.

1974-re az 1968-as költő gólyapárok 35,29%-a,

1984-re az 1974-es költő gólyapárok 43,80%-a tűnt el. A csökkenési százalékok közti különbség az eltűnés ütemének gyorsulására utalna, esetemben azonban a különbség magyarázatát a 6, illetve 10 év különbségében találjuk meg.

Míg az Érmellék 25 helységéből 23-ban jelentősen (1-14) csökkent a gólyapárok száma, addig csupán két helységben emelkedett 0-ról 2-re, illetve 0-ról 3-ra. A költő gólyapárok csökkenése tehát általános és folyamatos és annak tényleges értéke 16 év alatt elérte a 63,63%-ot.

A felnevelt fiatalok száma, illetve a fészkenkénti átlagos szaporulat 1968-tól 1974-ig 368-ról 59-re, illetve 1,96-ról 0,48-ra zuhant. 1974-től 84-ig viszont fokozatosan javult a helyzet és a felnevelt fiatalok száma a fészkelő párok lényeges csökkenése mellett is elérte a 168-at, s a fészkenkénti átlagos szaporulat elérte az átlagos értéket, azaz a 2,47-ot. Az 1984. évi szaporulat az összgolyanépeség helyzetén lényegesen javított, s azt a tragikusan mélypontról kiemelte ugyan (lásd a grafikont), de a fészekszám és fészkelő gólyapárok folyamatos csökkenését az adott körülmények között tartósan, aligha tudja ellensúlyozni.

III. A gólyaeltűnés helyi okai

A második fejezet adataiból alapvető tényként kell rögzítenünk:

— a vizsgált 16 év alatt az Érmellék gólyaállománya rohamosan csökkent, s ha azok életkörülményeiben nem áll be változás, az ezredfordulóra a gólyák a vizsgált területen kipusztulnak;

— a három alkalommal végzett helyszíni vizsgálatok szerint a gólyanépeség eltűnését közvetlenül a fészkek és a költő gólyapárok számának vészes csökkenése okozza, melyet az időnként előforduló fészkenkénti átlagos szaporulat emelkedése (pl. 1984-ben) sem képes önmagában tartósan ellensúlyozni.

Nyilvánvaló, hogy a gólyakutatások célja nem csak a pusztulás tényének és mértékének felmérése, hanem okainak, az ok és okozati összefüggéseknek a keresése, éppen a jelenség fékezése, jobb esetben a jelenség elhárítása érdekében. A vonatkozó szakirodalomban és a saját tapasztalataim alapján kialakult álláspont szerint a gólyaeltűnés helyi (a költő területen), a telelő területen, illetve a kettő közti útvonalakon kedvezőtlenül ható tényezők következménye. Véleményem szerint mindezek között a költőterületen létező és kedvezőtlenül ható tényezők azok, amelyek döntő mértékben befolyásolják a gólyanépeségek helyzetét és fennmaradását, azon közhely alapján, hogy a pusztulást csak a születés folytonossága ellensúlyozhatja abban az esetben, ha a fiatal nemzedék életfeltételei biztosítottak. Éppen ezért tekintem lényegesnek a gólyapusztulás helyi okainak elemzését.

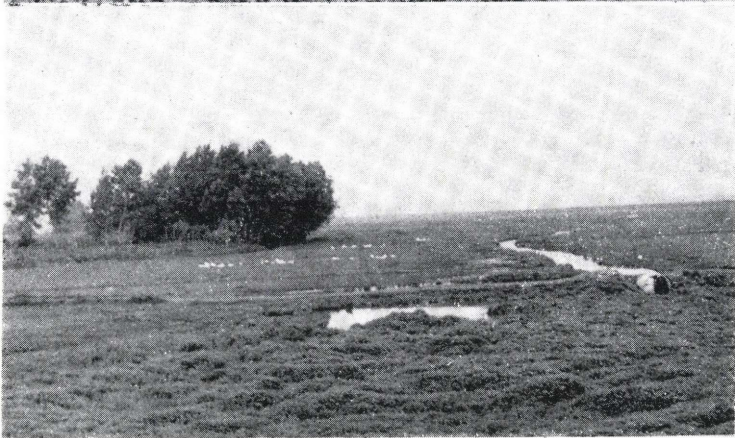
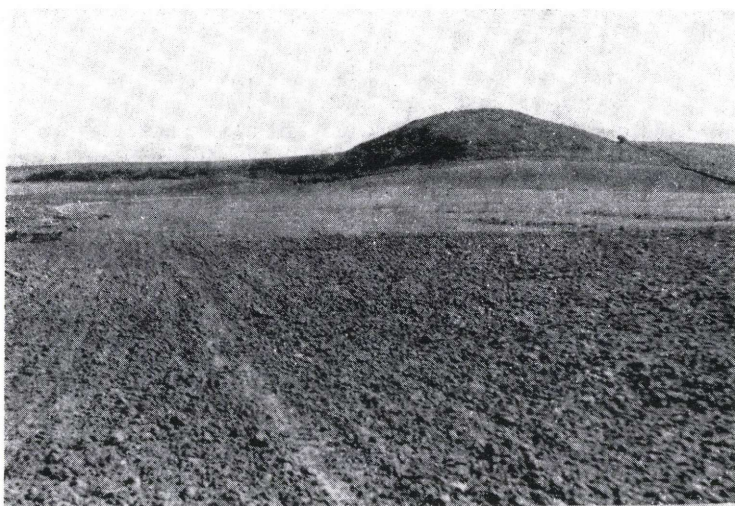
A kérdés vizsgálatánál abból a tényből indulunk ki, hogy a vizsgált terület 1968 előtt még nagykiterjedésű mocsárvidék volt, mely a korábbi századok alatt nem csak az emberi települések kialakulását, hanem a helyi lakosság életformáját is meghatározta. A helyi lakosság túlnyomó többsége az 1950-es évekig hagyományos módon magángazdálkodóként az adott földrajzi és természeti viszonyokhoz alkalmazkodva halászáttal, nádkitermeléssel, sás-, gyékény- és nádfeldolgozással, a vizenyős legelőkön és kaszálókon állattenyésztéssel, a magasabban fekvő alacsony dombhátakon földműveléssel, illetve szőlőtermesztéssel és bortelemeléssel foglalkozott. Következésképp az egyes udvarokon általában náddal, ritkábban szalmával fedett mezőgazdasági épületek (istállók, takarmánytárolók, csűrök) és kazlak sorakoztak.

Az 1950-es években a mezőgazdasági termelőszövetkezetek megalakításával párhuzamosan a magántulajdonú mezőgazdasági épületek elveszítették eredeti szerepüket. Bár a lakosság nem bontotta le azokat azonnal, de mintegy másfél évtized alatt, javítást sem érdekelve, az 1960-as évek végére azok leromlottak, s mint céljavesztett épületvázakat most már a lakosság le is bontotta (III. tábla).

A fenti jelenséggel párhuzamosan, a nagyüzemi mezőgazdálkodás érdekeinek megfelelően 1967—68-ban teljes sikerrel lecsapolták a mocsárvidéket, megépítve az Ér-csatornát (I. tábla 4. kép). Következésképp 4-5 év alatt a terület arculata gyökeresen megváltozott: eltűnt a víz a felszínről (csökkent a talajvíz szintje is), eltűnt a jellegzetes növény- és állatvilág, s a nagymúltú mocsaraknak már csak pusztuló emlékei maradtak. A néhány évvel korábban még virágzó vízivilág helyét mezőgazdasági területek foglalták el (IV. tábla).

III: tábla. Az 1950-es évektől céljavesztett gazdasági épületek (1968—84)

IV. tábla. Kiszáradt mocsármedrek az Ér lecsapolása után (1974—84)

Különösen az 1968-ban végzett gólyavizsgálatok alkalmával, az akkor 70-80 éves emberekől érdeklődve s azok véleményét összegezve megállapíthattuk, hogy a II. világháború után (az 1940-es években) sokkal több gólya élt az Érmelléken egészen az 1950-es évek végéig. Mivel e „népi vélemény” egybeesik a terület korábbi környezeti viszonyaiból adódó, a gólyák életét meghatározó kedvező lehetőségekkel, bár tájékoztató, de megbízható tényként el kell fogadnunk véleményüket, miszerint 1968 előtt „sokkal több gólya élt az Érmelléken”.

A viszonylag igen rövid idő alatt megváltozott természeti és társadalmi körülmények között törvényszerűen változott meg a helyi lakosság életformája s ennek kapcsán világnézete is. Az Érmelléken felgyorsultak a civilizálódási folyamatok, mellyel nem tartott lépést a közművelődés színvonalának emelkedése. Az ember és természet századok alatt kialakult egyensúlyt tartó viszonyában lényeges változás történt. Az embert ugyanis „a természet fölött aratott újabb győzelem” elbizakodottá, haszonlesőbbé tette s azt hitte, hogy a civilizációs lehetőségek birtokában saját életét függetlenítheti a természettől. E tényt a helyi lakosság véleményének kutatása és számbavétele igazolja. Míg ugyanis az idős nemzedék a nagyméretű természetátalakítást ösztönös óvatossággal fogadta, addig az ember és természet egymásrautaltságát élettapasztalatokból sem ismerő fiatalabb nemzedék az éremnek csak az egyik oldalát látta. Közelítvén a gólyakérdéshez, a gólyák pusztulását az idős nemzedék nosztalgiaival vette tudomásul, s azoknak az épületeken való fészkelését (életét), az emberrel való együttélését természetes jelenségnek, az irántuk való türelmet kötelességnek tudta és érezte. A fiatal nemzedék viszont a természet lényeiével kapcsolatos hiányos ismeretei, felületes és hamis szépérzéke birtokában, hagyományt sem tisztelő, krajcáros haszonleső, elbizakodott magatartással tette fel a kérdést: „azt szeretné ha csirke helyett gólyát tenyésztenék?” Az élet szigorú törvénye szerint az utóbbi álláspont erősödik, hacsak a természettudományos műveltség terjesztése nem tudatosítja a természettel való együttlétezés szükségességét, mint saját fennmaradásunk egyetlen lehetőségét.

Arra a kérdésre, hogy a gólyaeltűnés helyi okainak vizsgálata kapcsán miért időzünk az emberi magatartás területén, a választ az a régen ismert tény adja meg, miszerint a gólya az „ember társbérlojeként”, „egy füst” alatt él vele. A gólya fennmaradása kérdésében tehát egyáltalán nem közömbös az emberi magatartás, mely egyúttal indikátorként jelzi az ember és természet közti tudati és érzelmi kapcsolat változását is.

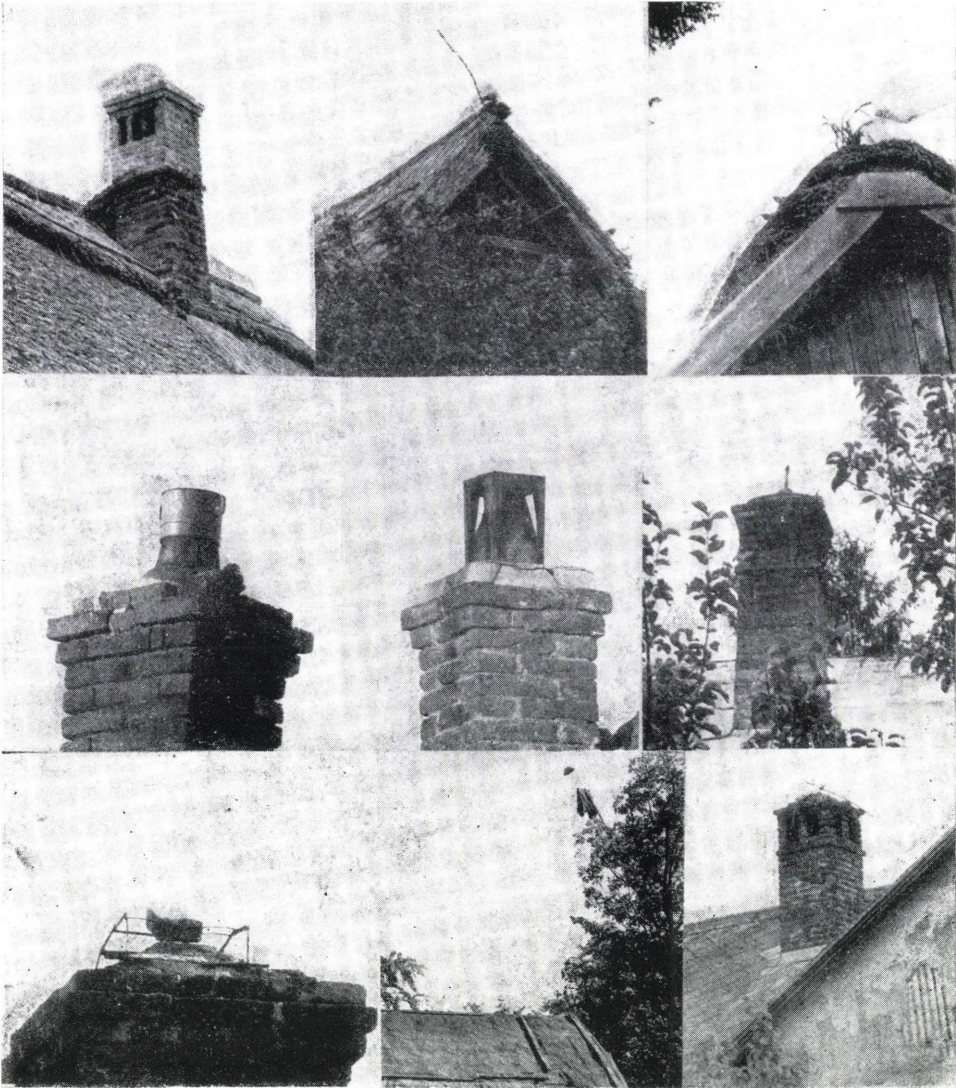
A tudományos értekezésekben szokatlan, de a vizsgált kérdésben szükségesnek vélt bevezető után a gólyapusztulás helyi okainak boncolása közben az alábbi ok-okozati összefüggést állapíthatjuk meg:

1. A fészkelésre kiválóan alkalmas náddal és szalmával fedett mezőgazdasági épületek az 1960-as évek végére céljavesztetten tönkrementek, melynek következtében csökkent a fészkelési lehetőség.

2. Ugyancsak az 1960-as évek végén a mocsaras terület lecsapolásával erőteljesen csökkent az egész terület gólyaeltartó képessége, azaz lényegesen megcsappant a hagyományos mocsári eredetű gólyatáplálék. A viszonylag még nagyszámú, most már nagyobb mennyiségben a szárazföldi eredetű táplálékra kényszerülő gólyanépeség, a fiókanevelés időszakában, az udvarokon nevelt csirkékkel is pótolta a táplálékhiányt.

3. Az alkalmi csirkepusztítás az elfogult lakosság körében olyan széles közfelháborodást és közvéleményt alakított ki, mely az egész vidéken a gólyát károsnak minősítette és megindult egy, az idők folyamán sohasem észlelt általános gólyaüldözés, mely elsősorban a fészkek megsemmisítésében, illetve a fészekrakás megakadályozásában nyilvánult meg, bámulatosan változatos „népi” eszközöket hozva létre (V. és VI. tábla).

4. Az 1970-es évek elejére (1974) a fészkelőhely hiányának, a táplálékhiánynak és a cselekvő gólyaüldözési hisztériának eredményei összegeződtek és a gólyanépeség válságos helyzetbe jutott. Az 1968-ban még 187 költő gólyapár 121-re csökkent, a felnevelt fiatalok száma

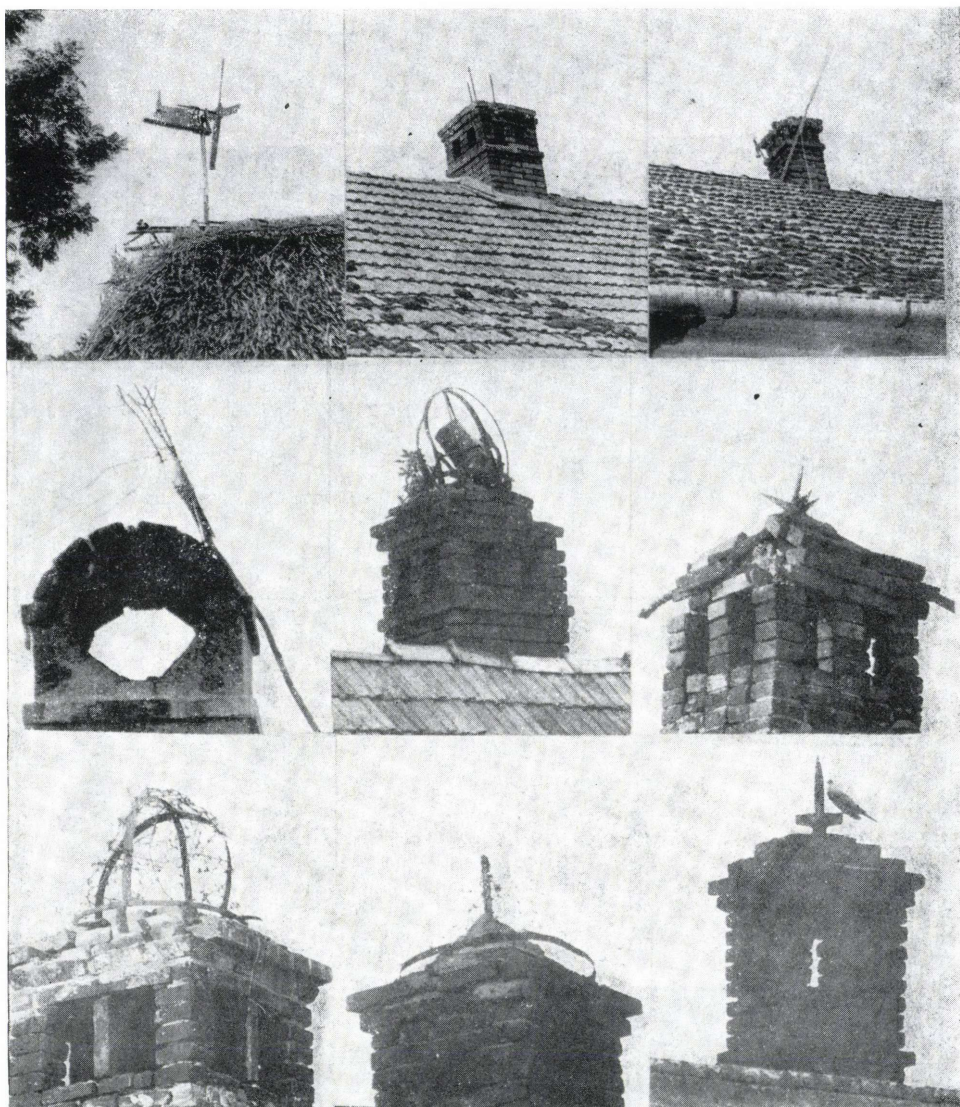

V. tábla. A cselekvő gólyaüldözés népi módszerei az Érmelléken

59-re zsugorodott, azaz fészkenként még egy „fél” fiókát sem neveltek fel. (Átlagos szaporulat 0,48.)

5. A gólyanépeséget az összegeződő kedvezőtlen hatások megviselték: 1974 és 84 között a költő gólyapárak száma 68-ra esett, miközben a kéményekről és az épülettetőkről nagyszámban a fészektartó nélküli villanyoszlopokra kényszerültek.

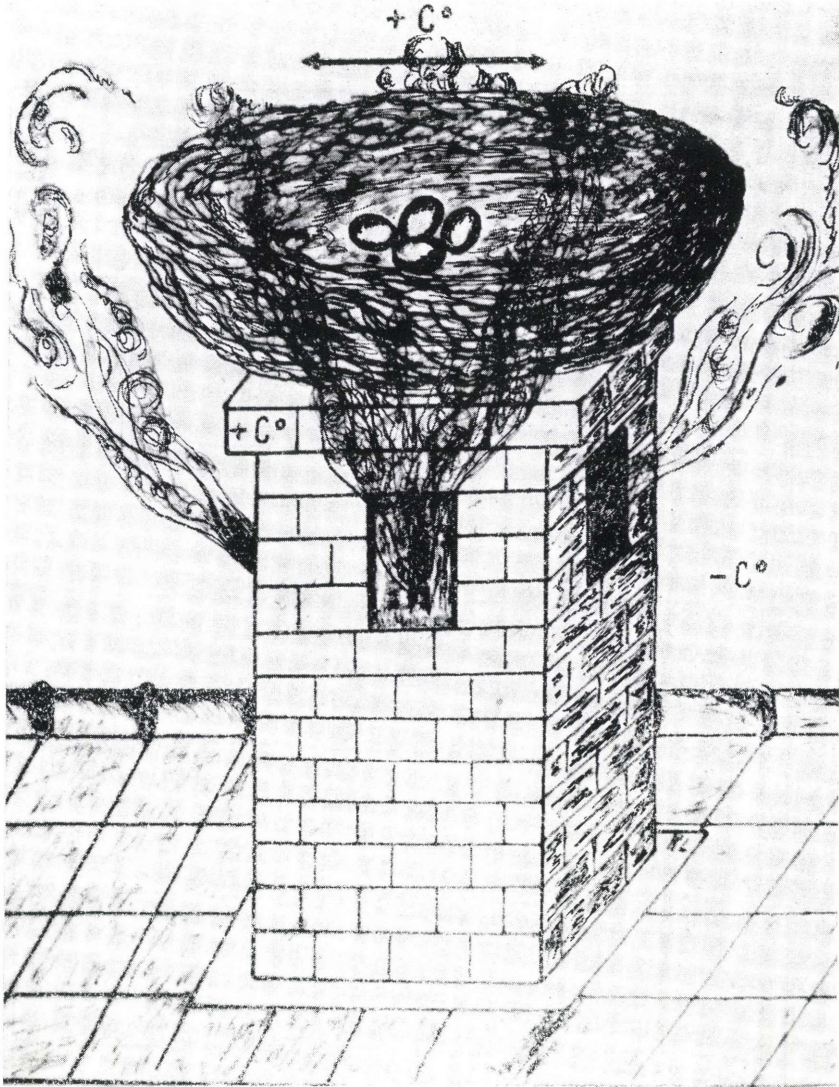
6. Ugyancsak az utóbbi 10 év alatt éppen a népességsökkenés következtében a gólyák száma és a terület eltartóképessége között kedvezőbb viszony alakult ki, másrészt éppen a villanyoszlopokra való áttelepedés folyamata csökkentette egyrészt a fészkelőhely hiányát, másrészt a gólyaellenes hangulatot, valamint a cselekvő üldözést. Ezzel magyarázható csupán, hogy az 1984-ben talált 68 költő gólyapár 168 fiatalat nevelt fel, s így 1974-hez viszonyít-

VI. tábla. A cselekvő gólyaüldözés népi módszerei az Érmelléken (1968—84)

va, gyakorlatilag 2 fiókával növekedett a fészkenkénti átlagos szaporulat (2,47). Igen kétséges azonban, hogy a jelenlegi körülmények közt esetleg ténylegesen szaporodó népesség a továbbiak során talál-e megfelelő fészkelési és kielégítő táplálkozási lehetőségeket a jövőben.

7. A kényszerhatások következtében 1974-ben gyakorlatilag a gólyák 46%-a fészektartó nélküli villanyoszlopokra rakta a fészket. E körülmény újra alkalmat adhat a lakosságnak a gólyaüldözésre, hiszen a fészkelés áramszolgáltatási zavarokat okozhat. Ugyanakkor mind a felnőtt, mind a felnövekvő gólyák számára közvetlen életveszélyt jelent, azaz az áramütés veszélye növeli a pusztulás lehetőségeit. Mindezeketől eltekintve az akár fészektartós,

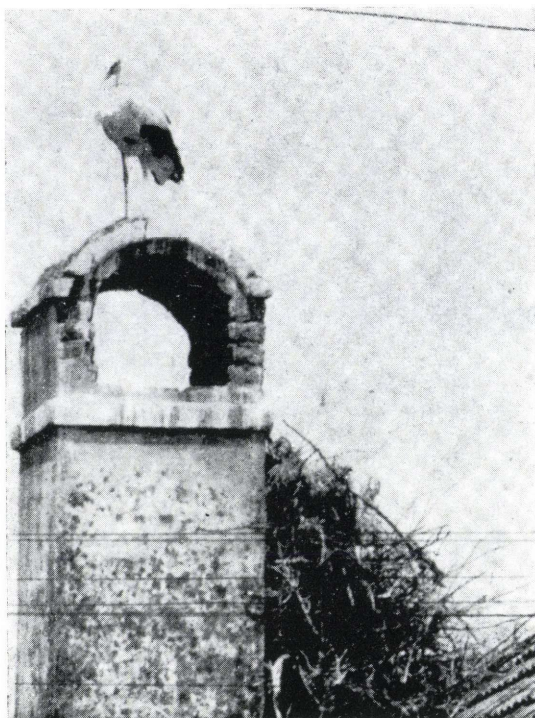

3. rajz. A kéményen való fészkelés előnye a költés idején

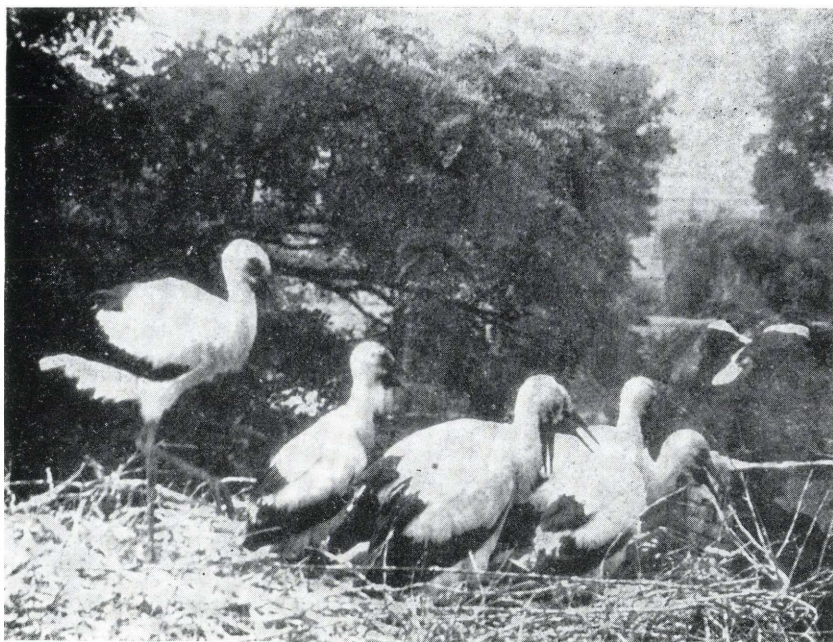
akár anélküli villanoszlopon való fészkelés lényegesen hátrányosabb fészkelési lehetősége jelent akár az épülettetőkön, de különösen a hagyományos módon, a kéményeken való fészkeléshez viszonyítva, az alábbiak miatt:

a) a fészek, illetve a benne élő golyák az utcán, a szó szoros értelmében gazdátlaná, védtelenné, kiszolgáltatottakká válnak;

b) különösen a tojásrakás és költés kezdetén igen gyakori az éjszakai, néha egész napos, jelentős hőmérséklet-csökkenés. Nyilvánvaló, hogy ilyenkor a lakóházakban a fűtés alkalmával a kéményeken távozó meleg füst és levegő valósággal körülüleli a fészket, melynek fel-tétlenül $+^{\circ}\text{C}$ értékű hőmérsékletét csak növeli a kémény tégláinak tartós melegsége is (3. rajz). Elképzelhetetlen, hogy e kedvező körülménynek ne lenne jelentősége a korai eredmé-

1. kép. És mégis újrakezdi, mert erős a fajfenntartás ösztöne (Érvölgye, 1977. V. 27.)

2. kép. Hatfiókás fészekalj (Érvölgye, 1977. VI. 24.)

nyes költés terén, illetve abban, hogy korán kikelt, életerős fiatalok indulhassanak a sok veszéllyel járó őszi vonulásra, ahol az életben maradásra az életerősebb fiataloknak van nagyobb esélye. Amikor a házak kéményeiről a gólyát elüldözzük, mindezen kedvező körülményektől fosztjuk meg őket.

8. Mivel hajlamosak vagyunk arra, hogy a gólyanépeség csökkenését a kétségtelenül létező mérgeződések, villámcsapás, fészekharok stb. alkalmi jelenségeivel magyarázzuk, azért hangsúlyozni szeretném, hogy mindezen alkalmi károsító tényezők hatását a természetes szaporulat kedvező szaporodási (főleg fészkelési) körülmények között pótolni képes.

9. Ugyancsak ki kell térnem arra a lehetőségre, hogy az általános gólyapusztulást a gólyának mint fajnak az életképessége (vitalitása) csökkenésével magyarázzuk, azaz örökletes degenerációs folyamat eredményének tekintsük azt. A gólya ugyanis életrevalóságáról, alkalmazkodó képességéről léte és faja fenntartásának jelenlegi, talán legnehezebb körülményei között is meggyőzi az embert. Kell-e nagyobb bizonyíték egy élőlény ösztönös vitalitására, mint amikor egy gólyapár pl. egy domború tetejű kéményre hónapokon át szekérnyi fészekanyagot hord, hiába! Hiába, mert az anyag egyrésze a kémény tövében a tetőzetre, a másik fele a földre hull. És mégis újrakezdi. . . (1. kép). Vagy az ember elüldözi a megszokott fészkelési helyéről, pl. a kéményről s alkalmazkodásként elfogadja a jóval kedvezőtlenebb villanyoszlopot, mert erős a fajfenntartás ösztöne. Vagy a természetátalakítások során egyik évről a másikra alapvetően megváltoznak a megszokott táplálkozási lehetőségek, s a gólya már nagyszámban nem a mocsárban (az nincs), hanem a mezőgazdasági területeken a traktor után sétálva keresi és találja meg a táplálékát. Különben is, ha kedvező körülmények közt megtűri az ember, ma is 6 fiókát képes költeni és felnevelni (2. kép). A gólyapusztulás okát tehát ne ott keressük ahol nincs, hanem önmagunkban s az általunk létrehozott, számukra kedvezőtlen körülményekben.

10. A gólyaelűnés ok-okozati összefüggéseit keresve, úgy tűnik sokat mond az a háztető, melyre a tulajdonos tévéantennát, a kéményre pedig vaspálcákat szerelt a fészkelés megakadályozására (3. kép). A televízió többek közt a műveltség terjesztésének ezidáig egyik legeredményesebb civilizációs eszköze. Most már csak az a kérdés, hogy van-e aki azt befogadja és milyen hatásokkal? A kérdésre csak a holnap adhatja meg a választ.

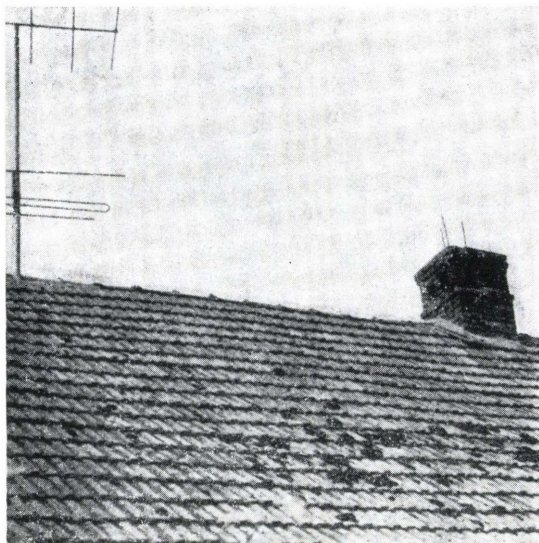
Javaslatok

1. Bár a gólyafészkeket és gólyákat törvény védi, mégis a köznevelésnek többet kellene tennie (az általános természetvédelem keretében), hogy ne a törvény, hanem az ember védje a gólyát. Nincs ugyanis erősebb és szigorúbb törvény mint, a nép okos tudata, egészséges érzülete, ítéllete és akarata.

2. Éppen ezért a községek egyre gyarapodó értelmisége, az általános iskolák biológia szakos tanárai vezetésével az arra alkalmas tanulók bevonásával, a még magánépületeken fészkelő gólyák „gazdái” körében, hivatkozva a gólyák pusztulására és a gólyákkal szembeni kedvező népi hagyományokra, győzzék meg a tulajdonosokat a gólyák és fészkeik védelme ügyében. Ugyanakkor tartsák nyilván az utcán (villanyoszlopokon) fészkelő gólyapárokat és a felnevelt fiatalokat.

3. A kéménytetőkön felszerelt gólyariasztó és gólyafészkelést akadályozó felszerelések helyett, nem sokkal több energiával, a kéménytetőkön mintegy 20—25 cm magasságra szereljenek fészektartó állványokat, melyek védik a kémény állagát és annak működését, de ugyanakkor lehetővé teszik a legkedvezőbb fészkelőhely-kihasználást is (4. kép).

4. Elsősorban a gólyák érkezése és költése idején a megyei és országos lapok közöljenek vonatkozó tudományterjesztő írásokat, a rádió és televízió pedig minden év április első két hetében 1-2 állandósított rövid műsor keretében hívja fel a lakosság figyelmét a gólyák védelmére, tudatosítva azt a tényt, hogy a természetvédelem nemcsak a hazaszeretet cselekvő formája, nemcsak műveltségünk szintjelzője, de önvédelem is.

3. kép. Technikai civilizáció
és kultúra... (Érvölgye, 1974. VII. 24.)

4. kép. A „kiegyezés” lehetősége

Befejezésül el kell mondanom, hogy jóllehet a vonatkozó vizsgálatokat a szomszédos Románia területén, közös határunk közvetlen közelében végeztem, mégis megállapításaim általában hazánk gólyáira és népére is vonatkoznak.

IRODALOM

- Bancsó, L.—Keve, A.* (1957): Magyarország 1950. és 1951. évi gólyakatasztere. — *Aquila*, Tom. 63—64; 227—232.
- Béczy, T.* (1970): Contribuții la cunoașterea răsândirii berzelor (*Ciconia ciconia* L.) în bazinul Crișurilor. — *Caiet de Com.Muz.Țării Crișurilor*, Oradea; 57—70.
- Dillon, S. R.—Barclay-Smith, Ph.* (1972): Aufruf zu einer Dritten Internationalen Bestandsaufnahme des Weissstorchs 1974. — *Die Vogelwarte, Möggingen*, Band 26, Heft 4; 365—370.
- Heckenroth, H.* (1969): Der Weissstorchbestand 1963 im westlichen Mitteleuropa. — *Die Vogelwarte, Möggingen*, Band 25; 27—46.
- Jakab, B.* (1977): Magyarország gólyaállományának 1974. évi felmérése. *Móra Ferenc Múz. Évkönyve*, 1976—77/1; 495—534.
- Jakab, B.* (1981): Gólyaállományunk újabb adatai és problémái az 1979. évi országos felmérés alapján. — *Állattani Közl.*, LXVIII; 77—83.
- Keve, A.* (1957): Magyarország 1948. és 1949. évi gólyakatasztere. — *Aquila*, Tom. 63—64; 211—225.
- Keve, A.* (1968): A gólyakutatás korszerű célkitűzései. — *Búvár*, 2. sz; 89—90.
- Klemm, W.* (1969): Der Weissstorch-Bestand im Gebiet von Sibiu (Hermannstadt) in Siebenbürgen 1963 und 1967. — *Die Vogelwarte, Möggingen*, Band 25, Heft 1; 25—26.
- Klemm, W.* (1975a): Rezultatele recensămintelor de barza albă (*Ciconia ciconia* L.) în Țara Birsei, Valea Hirtibaciului și Ținutul Țirnavelor. — *Studii și Com.Muz.Brukenthal, Sibiu, Șt.nat.* 19; 305—309.
- Klemm, W.* (1975b): Recensămîntul berzei albe (*Ciconia ciconia* L.) în împrejurimile Sibiului 1974. — *Studii și Com.Muz.Brukenthal, Sibiu, Șt.nat.* 19; 311—318.
- Klemm, W.* (1983): Zur Lage des Weissstorchs (*Ciconia ciconia*) in der S.R.Rumänien. — *Ökol.Vögel (Ecol. Birds)*; 283—293.
- Kováts, L.* (1968a): Date asupra răsândirii cocostîrcilor (*Ciconia ciconia* L.) în partea sud-estică a Transilvaniei. — *Com.de Zool.Soc.de Șt.Biol.din RSR, București*; 61—70.
- Kováts, L.* (1968b): A fehérgólya elterjedése Délkelet-Európában 1962—63-ban. — *Aquila*, Tom. 75; 231—258.
- Kováts, L.* (1970): Situația populației de berze (*Ciconia ciconia* L.) din Valea Erului (Jud. Bihor) în vara anului 1968. — *Caiet de Com.Muz.Țării Crișurilor*, Oradea; 71—88.
- Kováts, L.* (1972): Situația populației de berze (*Ciconia ciconia* L.) din bazinul Crișului Repede în vara anului 1972. — *Centenar Muzeal Orădean, Muz. Țării Crișurilor*, Oradea; 749—770.
- Kováts, L.* (1974): Observații ornitologice în zona sărăturilor de la Sînpaul de pe valea Homorodului Mare. — *Tibiscus, Muz.Banatului, Timișoara*; 129—140.
- Kováts, L.* (1977a): Răsândirea și dinamica populației de berze (*Ciconia ciconia* L.) în Valea Erului (Jud.Bihor — R; S. România) în perioada 1958—1974. — *Nymphaea, Oradea*; 493—520.
- Kováts, L.* (1977b): Körhinta Szalacson. — *Művelődés, Bukarest*, 2. sz.; 8—11.
- Marián, M.* (1971): A gólya populációdinamikája Magyarországon (1963—1968). — *A Móra Ferenc Múz. Évkönyve*, 37—72.
- Schüz, E.* (1970): 40 Jahre Storchforschung und Storchschutz in Bergenhusen. 75 Jahre Deutsch Bund für Vogelschutz, Stuttgart; 73—77.
- Schüz, E.—Gehlhoff, W.* (1967): Die Brutverbreitung des Weissstorchs im Vorderen und Mittleren Orient. — *Die Vogelwarte, Möggingen*, Band 24, Heft 1; 48—63.
- Schüz, E.—Sziij, J.* (1960a): Vorläufiger Bericht über die Internationale Bestandsaufnahme des Weissstorchs 1958. — *Die Vogelwarte, Möggingen*, Band 20, Heft 4; 253—257.
- Schüz, E.—Sziij, J.* (1960b): Bestandsveränderungen beim Weissstorch: Vierte Übersicht, 1954 bis 1958. — *Die Vogelwarte, Möggingen*, Band 20, Heft 4; 258—273.

- Schüz, E.—Sziij, J. (1972):* Brief Report on the Changes in Status of the White Stork since the International Census 1958. — Intern. Council for Bird Preservation XI Bulletin; 141—145.
- Schüz, E.—Sziij, J. (1975):* Bestandsveränderungen beim Weissstorch, fünfte Übersicht: 1959—1972. — Die Vogelwarte, Möggingen, Band 28, Heft 1; 61—93.
- Schüz, E. (1978):* Efforts made to preserve the White Stork. — I.C.B.P.; 4—7.
- Schüz, E. (1979a):* Rettet den Weissstorch! — I.C.B.P. Flugblatt-Serie II. Nr.15; 3—43.
- Schüz, E. (1979b):* Results of the III International Census (1974) of the White Stork. — XIII Bulletin of the I.C.B.P. London; 173—179.
- Theiss, F. (1971):* Date privind migrația berzelor în România. — Rev. Muz. București, Nr. 4; 313—320.
- Weissert, B. (1974):* Der Bestand des Weissstorches (*Ciconia ciconia* L.), in der Steiermark im Jahre 1973. — Mitt. Abt. Zool. Landesmus. Joanneum, Graz, Jg. 3, Heft 2; 107—109.
- Zink, G. (1967):* Populationsdynamik des Weissen Storchs in Mitteleuropa. — Proc. XIV. Internat. Ornith. Congress Oxford 1966, Oxford u. Edinburgh; 191—215.

DER WEISSSTORCHBESTAND 1984 IN ÉRMELLÉK
(KOM. BIHAR UND SZATMÁR — S. R. RUMÄNIEN) UND IHRE VERÄNDERUNGEN
IM ZEITRAUM VON 1968—84

Diese Arbeit wird *Herrn Prof. Dr. Ernst Schüz*
zum 50-ten Jahrestag der Organisierung der
Storchenforschung gewidmet

Der Verfasser beschäftigt sich in dieser Arbeit mit der Storchpopulation und deren Veränderung auf dem Gebiet Siebenbürgen, in Érmellék, auf Grund seiner persönlicher Untersuchungen 1968, 1974 und 1984. Die Landkarte der untersuchten Landschaft, mit ihren Siedlungen ist auf der Abb. 1. zu sehen.

Der Verfasser stellt die statistischen Ergebnisse der Bestand saufnahme im Jahre 1984 an den Tabellen 1,2 auf deutsch und auf ungarisch dar, angewendet die Kürzungen der internationalen Charakteristiken. Die Zahle der erwähnten Tabellen bedürfen keiner besonderen Erklärung, sie sind aber sich selbst nicht geeignet um Folgen abzuziehen. Die gegenwärtige Möglichkeiten des Nistens stellen die Fotos der Tafel II. dar.

Um die in den 16 Jahren (1968—1984) vorgegangene Bestandsveränderung zu ermessen vergleicht der Verfasser die Angaben 25 Ortschaften des untersuchten Gebiets an der ebenfalls ungarischen und deutschen Tabelle 3. und stellt deren Ergebnis an der Abb. 3 (Grafikon) dar. Die Dynamik der Population widerspiegelt sich besonders an der Tabelle 4. auf ungarisch und deutsch, wo der Verfasser die HPa, JZG und JZa Angaben der drei Untersuchungsjahre (1968, 1974, 1984) in Betracht genommen, beweist die Abnahme der Population von Ortschaft nach Ortschaft die sich in den 16 Jahren in den 25 Ortschaften 63,63% belaufen hat.

Die dreimalige persönliche Untersuchungen haben für den Verfasser zahlreiche Möglichkeiten gesichert die örtliche Ursachen der Populationsabnahme ausführlich aufzudecken, die nicht nur mit numerischen Angaben, sondern auch mit gründlicher Fotodokumentation begründet sind. Wir wollen von Kausalnexus die nachfolgenden hervorheben:

— Die sich in den 1950-er Jahren ausgestaltete Groszwirtschaft hat die landwirtschaftlichen Gebäude überflüssig getan und die sind bis zu 1970-er Jahren zwecklos kaputtgegangen und hat die Storchpopulation dadurch bedeutende und gute Nistenmöglichkeiten verloren. (Siehe die Fotos der Tafel III.)

— Das im Jahre 67—68 mit vollem Erfolg abgelassene alte Stumpfsgebiet hat sich rasch ausgetrocknet und so hat sich die storcherhaltende Fähigkeit des Gebiets in groszem Masze vermindert (Siehe Fotos Tafel I. und IV.).

— Die Möglichkeiten des Nistens und der Ernährung haben sich relative rasch und in ungünstiger Richtung verändert und die örtliche Storchpopulation ist in grösserem Masze auf die Wohnhäuser (auf Dächer und Schornsteine) bzw. in Periode der Jungensucht gelegentlich an Hühnerfrasz gezwungen worden.

— Im Kreis der örtlichen Bevölkerung, die sich inzwischen in erhöhtem Masze zivilisiert wurde, sich in Weltschauung und auch gefühlsmässig verändert hat, haben der „Hühnerfrasz“, „Dachs- und Schornsteinsbeschädigung“, „Mistmachen“ der Störche einen nie erfahrenen Widerwille und eine aktive Storchsverfolgung ausgelöst. Das Volk, das zu Störche noch vor Jahrzehnten bewundernswert ehrfürchtig war, hat besonders abwechslungsreiche Förme der Storchserfolgung erfunden und angewendet (Siehe die Fotos 18 Aufnahmen der Tafel V, VI.), beraubt den Storch in erster Linie von den am Schornsteine ausserordentlich günstige Nistens- und Vermehrungsmöglichkeiten (Abb. 4.).

— Infolgedenen, neben den schweren Nistens- und Ernährungsschwierigkeiten auftretende aktive Storchverfolgung hat die Population bis 1974 in eine tragische Lage gebracht und neben der Populationsverminderung sind seit 1968 94,9% der Nester von Dächern, 47,3% von Schornsteinen, 66,7% von Bäumen, numerisch von 200 Nesten 157, also 78,5% sämtlicher Nester verschwunden! In dieselben 16 Jahren hat sich die Zahl der Nester auf den Leitungsmästen von 0 zu 3, bzw. zu 37 erhöht und das zeigt sich zugleich als die einzige Nistenmöglichkeit in der Zukunft zu sein.

— Nach unseren Schlusserfolgerungen, wenn sich die örtliche Lebensverhältnisse der Störche nicht verändern, werden sie trotz ihrer Anpassungsfähigkeit und Vitalität an der Jahrtausendwende an die Schwelle des Untergangs kommen.

Der Verfasser schlägt den hilfsreichen, aktiven Menscheneingriff, das Bewusztmachen des Storchschutzes, und im allgemeinen die Erhöhung der technischer Zivilisation nachstehenden Bildung vor, besonders in Interesse der Rettung des Storches, der in der unmittelbaren Umgebung der Menschen lebt (Abb. 3, 4.).

**Ásatások Berettyóújfalu-Herpály neolitikus és bronzkori tell-településén
1977—1982 között**

I Újkőkor (neolitikum)

1977-ben a magyar—szovjet régészeti együttműködés keretében egy olyan kelet-magyarországi többrétegű település ásatását vette tervbe az MTA Régészeti Intézete, amelynél jelentős településtörténeti megfigyelésekre lehetett számítani a neolitikum és a bronzkor időszakából. A korábban több helyen is végzett kis volumenű próbaásatásokon megismerhettük ugyan az alföldi őskori többrétegű tell-települések vertikális stratigráfiáját, de pontos, áttekinthető településszerkezeti képet ezek során nem kaphattunk. Ezen túlmenően az is lényeges szerepet játszott választásunkban, hogy ásatásra kijelölt lelőhely egy jelentősebb földrajzi egység hosszabb őskori fejlődését képviselje. Ilyen előzetes megfontolások után esett a választás a Berettyóújfalu városától keletre, a Szentpéterszegre vezető műút déli oldalán fekvő herpályi tell-településre (1. kép). E tell-telep a késő neolitikus herpályi kultúra névadó lelőhelye, amely méreteivel kiemelkedik a bihari Berettyó-völgy hasonló tell-telepeinek sorából (7. kép). A korábbi szondázó jellegű feltárások alapján biztosan tudtuk, hogy itt a kelet-délkelet-alföldi kora és középső bronzkor szerény rétegsorai is megtalálhatók (hatvani-ottományi és gyulavarsándi kultúra). E lelőhely feltárását 1977 és 1982 között végeztük, s mintegy 600 m²-es felületen kaptunk betekintést a tell rétegsorába.¹

Ilyen volumenű ásatás korábban nem volt egyetlen magyarországi tell-telepen sem, így a herpályi lelőhelyen tett megfigyeléseink igen jelentősek, s az első komoly település- és gazdaságtörténeti következtetésekhez szolgálhatnak alapul.

A következőkben Herpály feltárásainak főbb eredményeit foglaljuk össze a monografikus feldolgozás előtt, hogy ezzel megfigyeléseinket minél előbb szakmai közkinccsé tehessek. Beszámolómban az előzetes jelentés által meghatározott korlátok miatt nem törekedhettünk az ásatások teljes kiértékelésére, a feltárt leletanyag részletekbe menő ismertetésére, továbbá a folyamatban lévő interdiszciplináris kutatások eredményeinek bemutatására sem.

I. KUTATÁSTÖRTÉNET

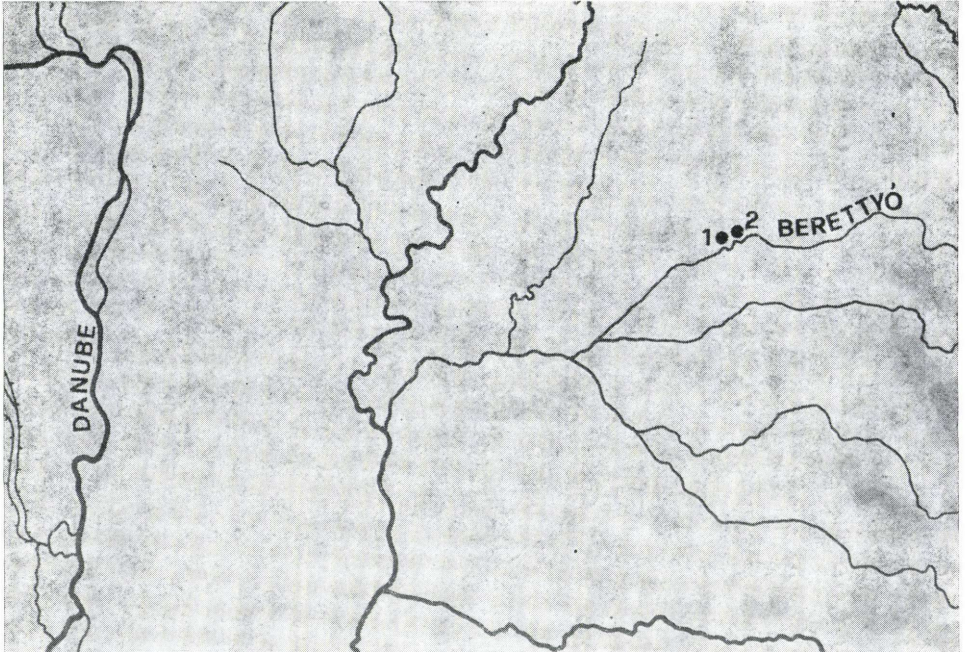
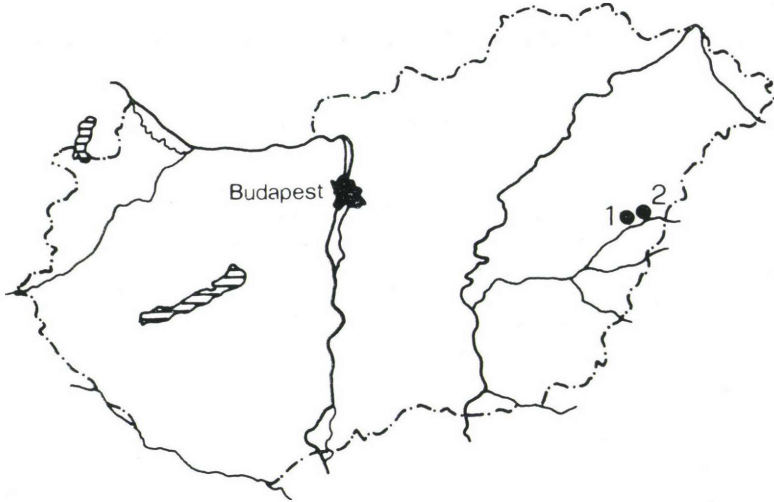
A herpályi tell-településről származó első régészeti adatok a múlt század második feléből származnak. A lelőhelyről néhány leletet ajándékozott ekkor a Tardy család a Nagyváradi Múzeumnak.² Az első ásatásokat *Zoltai Lajos* és *Sőregi János* végezte 1921—22-ben.³ Az

¹ Előzetes ásatási jelentések: Arch. Ért. 105 (1978) 271; 107 (1980) 271; 108 (1981) 260; 109 (1982) 294; Rég. Füz. 31 (1978) 6—7; 32 (1979) 6—7; 33 (1980) 7; 34 (1981) 4—5; 35 (1982) 5—6; Mitt. Arch. Inst. 8—9 (1978—79) 1980, 157—159; 10—11 (1980—81) 211—214.

² Sz. Máthé M.: Rómer Flóris bihari munkássága. A bihari útinapló. DMÉ 1974, 318.

³ Sz. Máthé M.: Berettyóújfalu környékének története az őskorban. Berettyóújfalu története. (Szerk.: Varga Gy., Berettyóújfalu, 1981) 17—18; Korek J.—Patay P.: A Herpályi-halom kőkorszaki és rézkori települése. Fol. Arch. 8 (1956) 23.

1921-es feltárások során a tell hossz tengelyében egy É—D-i irányú, 26 m hosszú, 2 m széles kutatóárkot húztak, amelyet a bronzkori és neolitikus rétegeket elválasztó humuszsztintig mélyítettek le, körülbelül 120 cm mélységig. Csupán két szondával haladtak mélyebbre a kutatóárkon belül, le egészen az altalajig. A hosszú kutatóárokkal párhuzamosan és arra me-

1. kép. 1 Berettyóújfalu-Herpály, 2 Szentpéterszeg-Körtvélyes. Ásatással megvizsgált lelőhelyek a Berettyó folyó völgyében

rölegetesen több kisebb szelvényt is ástak a tell-településbe. Ezek is csak a neolitikus rétegeket fedő humuszig hatoltak egy kivételével, amellyel elérték a herpályi kultúra legalsó települési szintjeit.⁴ Megállapítható tehát, hogy *Zoltai* és *Sőregi* ásatási tevékenysége elsősorban a telep bronzkori időszakát, illetve annak emlékeit érintette. *Zoltai Lajos* vázlatos, de igen pontos helyszínrajzot készített kutatószelvényeinek helyzetéről, s ezen szelvényeket ásataink során mind meg is találtuk. *Zoltai Lajos* színes metszetrajzai pedig a mai kor régészeti dokumentációs igényeit is kielégítik.

1927-ben *Tompa Ferenc*, *Márton Lajos* a Cambridge-i Egyetem támogatásával és *Louis C. G. Clark* részvételével kisebb próbaásatást végzett a herpályi lelőhelyen. Sajnos ezekről a munkákról semmiféle dokumentáció nem maradt fenn, csupán *Tompa Ferenc* rövid beszámolójából tudunk róluk. *Tompa Ferenc* akkor még nem ismerve a rézkori tiszapolgári kultúra jellegzetes kerámiáját, tévesen azt gondolta, hogy e telepen a java rézkori bodrogkeresztúri kultúra emlékananyagát találta meg a herpályi kultúra festett kerámiája fölött. Ez utóbbit a lengyeli kultúrával hozta összefüggésbe. *Tompa Ferenc* és társai egyik szelvényükben rábukkantak egy leégett ház vastag omladék rétegeire (ez a mi nyilvántartásunk szerint a 7. ház), amelynek északi részét szétdtűták, sajnos mi csak e szelvény nyomát találhattuk meg.⁵

A tell-településen 1955-ben *Korek József* és *Patay Pál* végzett szondázó ásatást, amellyel *Tompa Ferencnek* a lelőhellyel kapcsolatos kronológiai megállapításait igyekeztek ellenőrizni. Szelvényüket a tell-telep délkeleti részén ott jelölték ki, ahol a bronzkori rétegek az erózió miatt már teljesen hiányoztak. A *Tompa Ferenc* szerinti késő neolitikus és az erre közvetlenül rátelepülő „rézkori” (szerinte bodrogkeresztúri kultúrába tartozó) horizontokat *Korek József* és *Patay Pál* a körvonalozott formában nem találták meg. Ásatásuk új megállapítása az volt, hogy a késő neolitikus herpályi kultúra Kelet-Magyarországon a tiszapolgári kultúrába fejlődött át, tehát a herpályi kultúra itt a rézkor szerves előzményének tekinthető. *Korek József*—*Patay Pál* értelmezése szerint a herpályi kultúra települési szintjeit a már kialakult tiszapolgári kultúra horizontja zárja a lelőhelyen.⁶ Ettől a megállapítástól a mi ásatási eredményeink csak abban térnek el, hogy az általuk a tiszapolgári kultúrába sorolt leleteket mi egyértelműen még a herpályi kultúrába tartozónak ítéljük. Ezek a leletek a herpályi kultúra legfiatalabb, a tiszapolgári kultúrába átvezető fejlődési szakaszát képviselik, s ezért rájuk a *herpályi kultúra prototiszapolgári fázisa* terminológiai megjelölést tartjuk jogosultnak.

Korek József és *Patay Pál* szondázásuk során szintén megtalálták a *Zoltai Lajos* és *Tompa Ferenc* által is megfigyelt nagy égési réteget. *Korek József* és *Patay Pál* érdeme, hogy ásatásuk összegzéseként első ízben jelent meg egy stratigráfiai megfigyelésekkel és leletanyaggal dokumentált részletes ásatási beszámoló a herpályi tell-településről, illetve annak neolitikus periódusáról. A herpályi kultúra vastag rétegsorában 5 szintet különböztettek meg, ezek közül a *d* szint felel meg az általunk megtalált és a későbbiekben részletesen ismertetésre kerülő „nagy égési horizontnak”. Az *a*—*c* szintek az ezt megelőző herpályi szinteket jelzik. Az *e* szint felelt meg szerintük a tiszapolgári kultúrának.⁷

II. AZ ÚJABB KUTATÁSOK TÖRTÉNETE

A herpályi tell-település tervszerű feltárását 1977-ben kezdtük el. Az ásatást megelőzően és azzal párhuzamosan a szűkebb környék topográfiai terepbejárását is elvégeztük. A felszíni gyűjtések alapján így a Berettyó-völgy Sárrét környéki szakaszának őskori településtörténe-

⁴ *Sz. Máthé M.*: (i. m.) (1981) 18, 20—23. jegyzetek; *Korek J.*—*Patay P.*: i. m. 23, 1—2. jegyzetek.

⁵ *Tompa, F.*: Die Bandkeramik in Ungarn. Arch. Hung. 5—6 (1929) 16, 47—48; *Tompa, F.*: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936. BRGK 24—25 (1934—35) 1937, 40, 43.

⁶ *Korek J.*—*Patay P.*: i. m. 33—39, 40—42.

⁷ *Korek J.*—*Patay P.*: i. m. 37, 39, 40—42.

tébe is bepillantást nyerhettünk a kora neolitikus Körös-kultúra időszakától a késő bronzkori gávai kultúra koráig. Topográfiai megfigyeléseinket néhány kisebb szondázó ásatással ellenőriztük. Így került sor Szentpéterszeg-Körtvélyes lelőhelyen végzett szondázásra,⁸ ez mintegy 1000 m-re, keletre fekszik a tell-településtől (1. kép, 2). Itt a korai neolitikus Körös-kultúra és a középső neolitikus esztári csoport néhány települési objektumát bontottuk ki, gazdag leletanyaggal. Másik ilyen feltárásunk a herpályi tell-telep közvetlen közelében, attól délkeletre, mintegy 200 m-re volt. Ehelyütt a szakálháti-tiszai átfejlődés időszakát képviselő, igen jellegzetes leletanyagot tartalmazó két hulladékgyűjtőt ástunk ki.

A fő ásatási munka két területen folyt, ezek közül az egyiket magán a tell-településen (I—II. felület), míg a másikat a tell-telepet körbefolyó egykori Berettyó-ág keleti partján végeztük (III. felület, 2. kép). 1977-ben a tell-telep közepén egy K—Ny-i, 30×10 m-es szelvényt nyitottunk, ez az I. felület. Az ásatási idény végéig itt 120 cm mélységig jutottunk le, a bronzkor és a neolitikum időszakát elválasztó neolitikus humusz tetejéig. 1978-ban az I. felülethez dél felől csatlakozva nyitottunk egy újabb felületet 20×15 m-es kiterjedéssel, ez a II. felület. A két felület együtt egy L-alakot alkot a tell-település keleti részén. 1978-ban a II. felületen is elértük a neolitikus rétegeket záró humuszt. Ugyanakkor az I. felületen elkezdtük a neolitikum települési horizontjainak feltárását, s itt az északi és keleti részen mintegy 190 cm mélységig jutottunk le. 1979-ben a herpályi tellen nem folytattunk ásatást, csupán a tell-teleptől délnyugatra, a telephez tartozó esetleges temetőt igyekeztünk megtalálni. Ezek során 6 darab 1 m széles, 50—75 m hosszú kutatóárkot húztunk É—D-i irányban. E kutatások szórványos késő neolitikus, valamint kora és középső bronzkori hulladékgyűjtőkön kívül csak egy melléklet nélküli, zsugorított csontvázat és egy magányos koponyát eredményeztek.

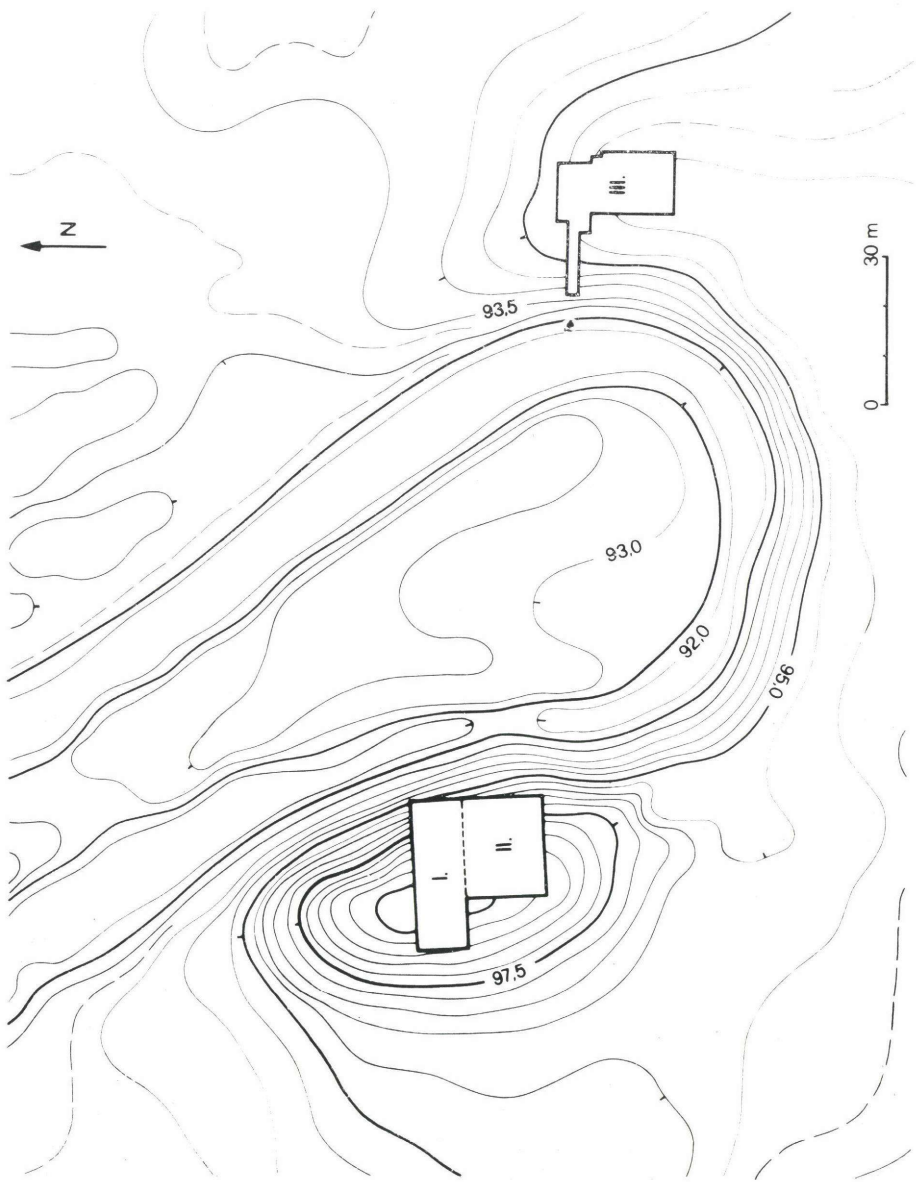
1980-ban a tell-településtől keletre nyitottuk meg a már említett újabb 20×10 m-es feltárási részt, ez a III. felület. Itt a szovjet régészcsoporthoz önállóan folytatta a további ásatásokat. A III. felület a bővítésekkel együtt 300 m² nagyságú és a szovjet kollégák megfigyelése szerint ehelyütt nem voltak valódi értelemben vett tell-települési jelenségek. A III. felület ásatási eredményeiről a feltáró szovjet régészcsoporthoz önálló jelentésben számolt be a közös monográfia elkészülte előtt.⁹ Még ugyanebben az évben a korábbi I—II. felületek közötti szintkülönbség megszűnt és 230 cm mélységben egységes nívóban találkozott a két felület.

1981-ben értük el a tell-településen azt a nagy égési horizontot, amit korábban már *Tompa* és *Zoltai*, illetve *Korek—Patay* is megfigyeltek. Az I—II. felület nagy méretei mellett bizonyossá vált, hogy ez a nagy „tűzkatasztrófa” a település teljes egészére kiterjedt. Ebben a szintben tehetjük a legalaposabb, legrészletesebb településtörténeti, építéstechnikai megfigyeléseket. A számos leégett és igen vastag omladékkal rendelkező ház kibontása olyan nehéz feladatot jelentett, hogy e horizont feltárása 1981-ben a II. felületre és az I. felület keleti részére terjedt ki mintegy 310 cm mélységig. Az I. felület nyugati felén csak az épületek omladékrétegéig jutottunk le. Ugyanezen időszak alatt a szovjet régészcsoporthoz folytatta a III. felület mélyítését és különböző korú objektumainak, neolitikus és népvándorláskori sírjainak tisztázását.

1982-ben az I. felület nyugati felén bontottuk ki a „nagy égett horizonthoz” tartozó házak maradványait. Ezt követően az I—II. felületen az őshumusz tetejéig, 420 cm-ig folytattuk az ásatást és megfigyeltük, rögzítettük a legkorábbi megtelepedés nyomait. Kibontottunk az altalajba mélyedő számos oszlogödröt néhány más típusú gödrrel együtt. Ezzel tulajdonképpen a feltárás befejeződött a tell-településen. A III. felületen is elérték a szovjet kutatók az altalajt és a bemélyedő gödröket, sírokat kibontották.

⁸ Előzetes ásatási jelentés: Arch. Ért. 105 (1978) 273—274; Rég. Füz. 31 (1978) 24; 32 (1979) 27; Mitt. Arch. Inst. 8—9 (1978—79) 1980, 158; 10—11 (1980—81) 213.

⁹ *Titov, V. S.*: Szovmesztnije issledovanija szovjetszkij i vengerszkij arheologov v Vengriji. KS 180 (1984) 23—27.

2. kép. Berettyóújfalú-Herpály tell-településének és környékének szintvonalas térképe a fő ásatási felületekkel

1982 őszen és 1983 tavaszán az ásatások kiegészítéseként, a települési szerkezet részletesebb megismerése céljából rétegvizsgáló fúrásokat végeztünk a tell-településen és közvetlen környékén. Ugyanakkor az I. felület nyugati végén teljes mélységig tisztáztuk a telepet övező árkok egyikének részletét.

A herpályi tell-település feltárását a klasszikus stratigráfiai ásatás követelményeinek megfelelően végeztük, azaz a települési maradványokat szintenként, rétegenként bontottuk le és a leleteket is ennek megfelelően gyűjtöttük, tartottuk nyilván. Az ásatások ilyen módon való végzését megkönnyítették a tell-telepbe ássott korábbi kutatóárkok, amelyek metszetfalai rétegtanilag jó támpontul szolgálhattak. Az ásatási felületeink a tell-telep keleti felén úgy helyezkedtek el, hogy erről az oldalról nyitottak voltak, tehát a kitermelt és átvizsgált földet erre lehetett kihordani a meddőhányóra.

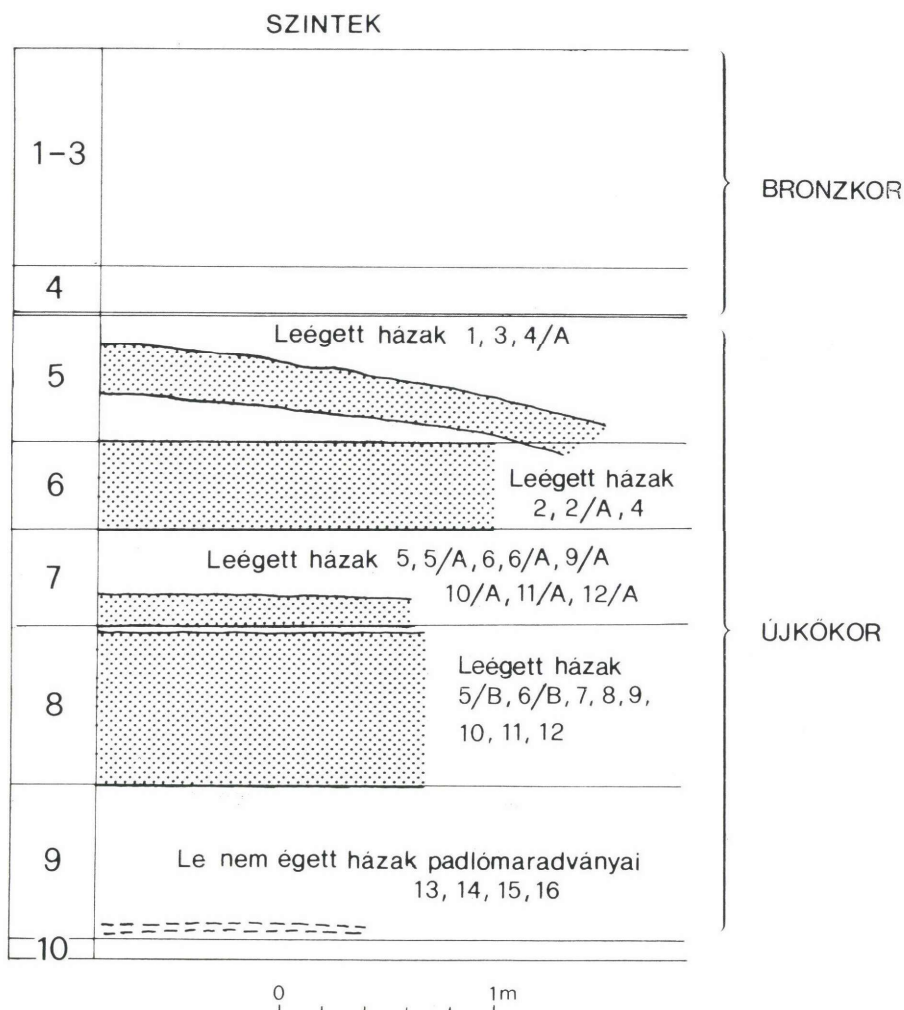
III. AZ ÚJABB ÁSATÁSOK FŐBB RÉTEGTANI (STRATIGRÁFIAI) EREDMÉNYEI

A herpályi tell-település ásatásainál felülről lefelé haladva számoztuk meg a települési szinteket (3—4. kép). Valószínűleg a gazdálkodási, építéstechnikai sajátosságokkal magyarázható, hogy a bronzkori településszintek sokkal vékonyabbaknak mutatkoztak, mint a neolitikusak. (E megjegyzésünket főleg a neolitikus, illetve a bronzkori leégett szintek lényegesen eltérő vastagságára alapozzuk.) A tell-telepet borító 15-20 cm modern humuszban és az alatt jelentkeztek a középső bronzkor időszakának (gyulavarsándi kultúra) leletei, amelyek 3 fő települési szintet alkottak mintegy 100-110 cm vastagságban. A település legnagyobb részén, az 1. bronzkori szint az erózió miatt csak nyomokban volt megfigyelhető. A sok újkori bolygatás (ásatás) a 2—3. szint jelenségeit is erőteljesen károsította. Az első három szinttől határozottan elvált a 4. szint aránylag jó állapotban megmaradt házalapjaival és a korai, középső bronzkori hatvani-ottományi kultúra jellegzetes leletanyagával.

A kora bronzkor és a neolitikum időszaka között sem volt teljesen lakatlan a tell. A bronzkor kezdetén rövid ideig a nyírségi kultúra is megtelepült a lelőhelyen, amint ezt két kisebb objektuma és egyéb szórványos leletei bizonyítják. Ezt megelőzően a java rézkor végén élt népesség (korai Cernavoda III) jelenlétére két hulladéködör leletei utalnak. A bronzkori szintek alatt 120 cm mélységben élesen vált el egy vízszintes humuszréteg, amely a telepet 25—40 cm-es változó vastagságban fedte be, s ez tulajdonképpen a legfelső neolitikus szint elhumuszosodásával keletkezett. Ez a humuszréteg tehát része az alatta fekvő legfiatalabb neolitikus települési szintnek, amelyhez az 1., 3. és 4/a házak horizontja tartozik. Ennek megfelelően a humuszszint és a házak horizontja együttesen alkotják az 5. szintet, amelyre a tiszapolgári kultúrába átvezető, festetlen kerámia a jellemző. Díszítésbeli sajátosságai miatt ezt az időszakot a késő neolitikus herpályi kultúra „prototiszapolgári” fázisának nevezzük. (E terminológiánk részletesebb magyarázatára, megokolására a későbbiekben még visszatérünk.)

A prototiszapolgári fázist a telepen 120—180 cm közötti jelenségek képviselték. Ez alatt a 6. szint 180—220 cm között helyezkedett el, alsó határát a 2., 2/a, 4. leégett házak padlójának alja határozta meg. Erre az időszakra a kerámia díszítésénél első sorban a pasztózus fehér és vörös-fehér festés a jellemző, s ezt a herpályi kultúra fiatalabb fázisának nevezzük.

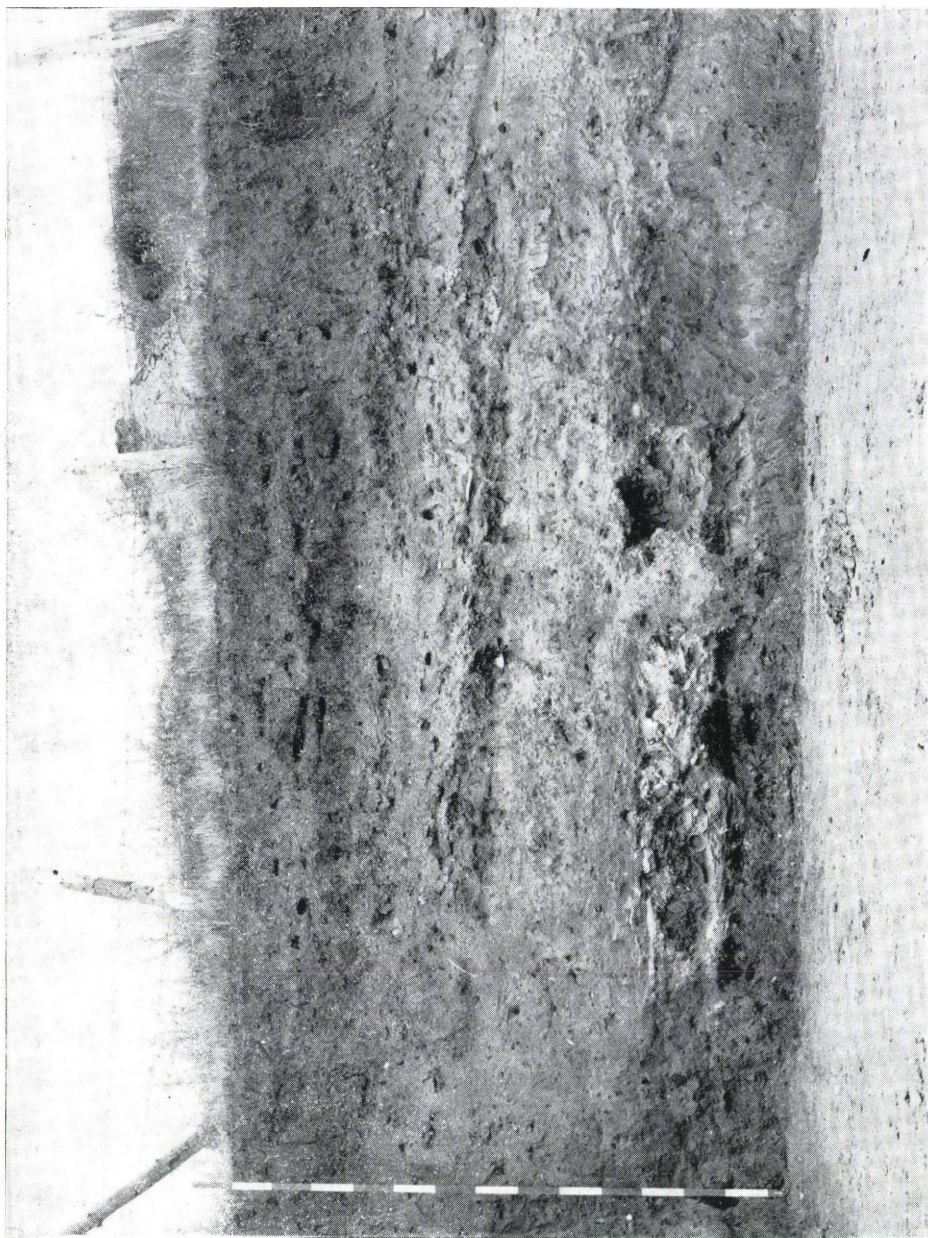
A 7. szintet a tell-telepen a 220—265 cm-es mélységadatok határozzák meg. A 7. szint alsó részén, közvetlenül egymás felett nyomokban megfogható két vékony égett padlóhorizontot és helyenként omladékmaradványokat is sikerült tisztáznunk. Ezek a 7. szinten belül esetleg rövid idő alatt bekövetkezett ismételt házleégéseket jelentenek, amelyeket az egykori planírozások, „tereprendezések” tesznek igen nehezen megfoghatóvá, dokumentálhatóvá.

3. kép. Vázlatos rétegtani ábra, amely a herpályi tell-település teljes rétegsorát és időrendi fázisait mutatja be

E szint alsó részét meghatározó házak erősen szétromcsoltak, ide sorolhatók az 5., 5/a, 6., 6/a, 9/a, 10/a, 11/a, 12/a házak, illetve házrészletek, valamint néhány számozatlan, házra utaló padlóroncs. Ezt, a telep jelenségeiben átmeneti időszakot a leletanyagban is ki lehet mutatni. Így például a 7. szint felett lévő horizontra jellemző vörös-fehér festés itt kisebb arányban található, ugyanakkor jelentős hányadot képez a vékony fekete vonalas, sávos festésű kerámia. Tulajdonképpen a 7. szintben figyelhető meg a herpályi kultúra korábbi (klasszikus) fázisából a fiatalabb fázisba való átmenet.

A 8. szint a tell-település „nagy égési horizontja”, amely az általunk feltárt minden felületen és a korábbi ásatásokon is jelentkezett. Ebben az építési szintben rendkívül sok ház igen sűrűn állt egymás mellett, ezért ezek omladéka szinte a tell teljes felületét beborította. A 8. szint objektumait 265—340 cm között, nem mindenütt egyenletes vastagságú rétegben

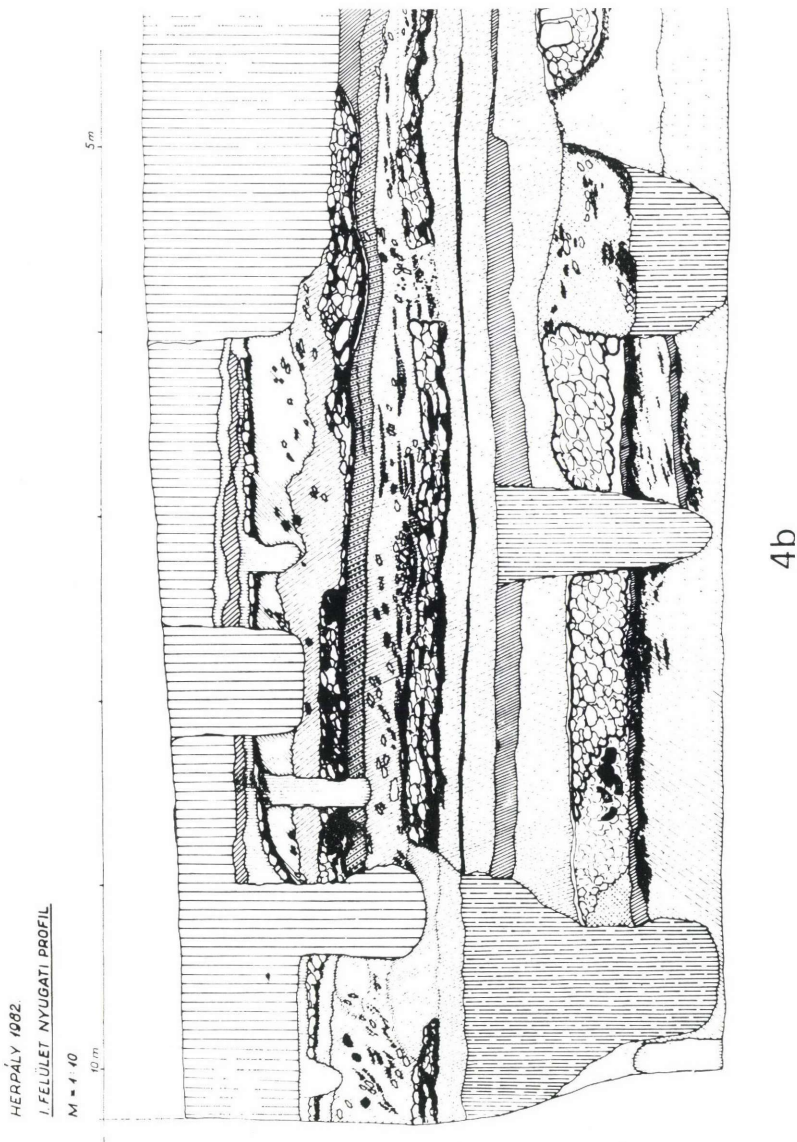

4a

4. kép. a—b részletfotó és rajz az I. felület nyugati profilmetézetéről, c—d részletfotó és rajz a II. felület nyugati profilmetézetéről

találtak meg. E szint alsó határát az 5/b, 6/b, 7., 8., 9., 10., 11., 12. házak padlóí jelzik. Ebben az időszakban határozottan megállapítható az emeletes házak megléte, használata.

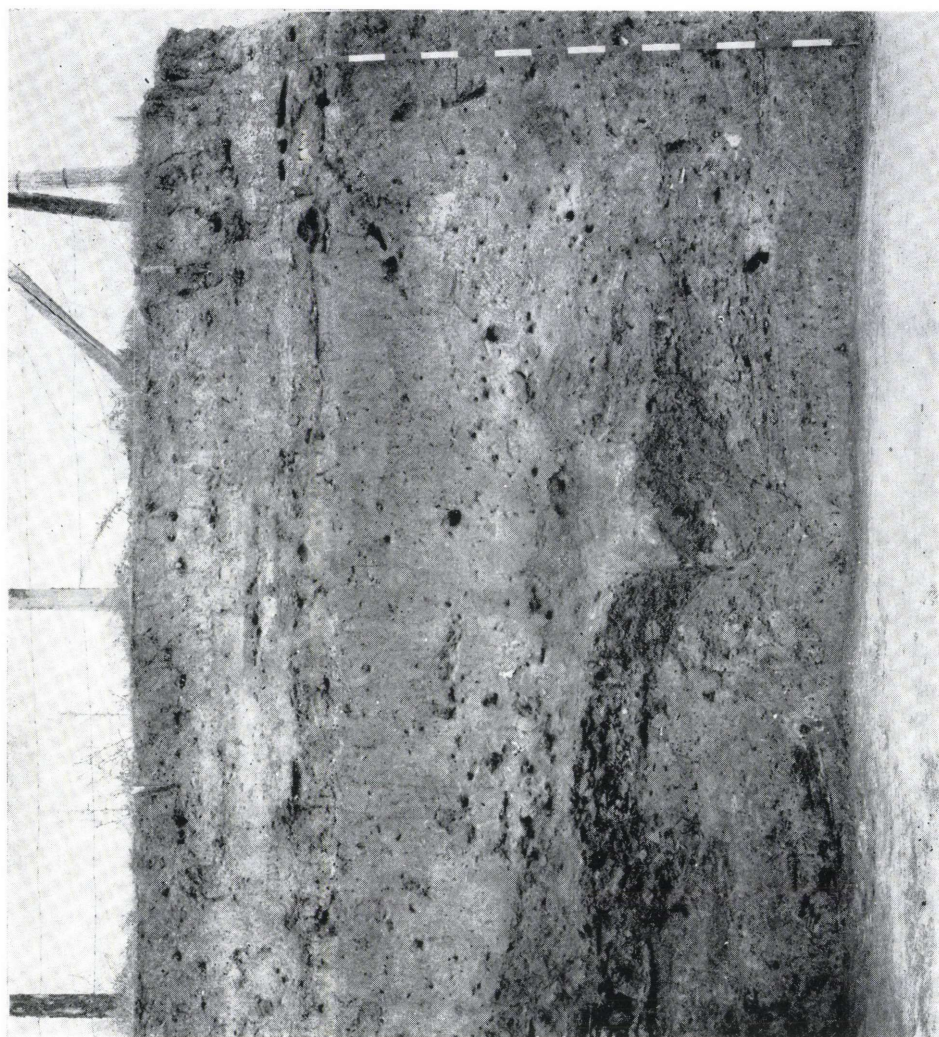
A kerámiára a fekete, fehér alapon fekete festés általánossága a jellemző, s ezt a fázist a herpályi kultúra klasszikus időszakának nevezzük.

A 8. szint alatti 340–420 cm-es mélységadatokkal jellemzett réteg több le nem égett és csak töredékesen megmaradt házat és kemencét tartalmazott. E szinthez sorolható a 13., 14., 15., 16. ház és több kétszattú kemence maradványa, amelyek közvetlenül az őshumuszon álltak. A 9. szint anyagát a herpályi kultúra korai fázisának határoztuk meg.

A leletanyag jobb elkülönítése céljából 10. szintként tartottuk nyilván az őshumuszba mélyedő árkokat, gödröket, cölöplyukakat és sírokat.

A tell-településen a 10–9. szint, illetve ezek leletanyaga a legkorábbi megtelepedést képviseli. Mindazonáltal az innen származó leletanyag önmagában még nem ad választ a her-

pályi kultúra kialakulására. E kérdés szempontjából alapvető jelentőségű az a kis kutatószonda, amelyet a tell-teleptől délkeleti irányban, mintegy 200 m-re ástunk. Ezen a helyen szórványos telepjelenségeket figyeltünk meg. Ez a kis lelőhely az egykori folyómedernek ugyanazon a partján helyezkedett el, mint a tell. Itt már a felszíni jelenségek alapján világos volt, hogy ez a település nem tellszerű, s ezért gyökeresen különbözött a kialakult herpályi kultúra jellegzetes tell települési módjától. A szondázó szelvényekben talált települési jelenségek, azaz a 2 gödör megerősítette a topográfiai megfigyelések alapján levont következtetéseket. Az innen származó leletanyag a szakálhát-tiszai átmenet tipikus példáját nyújtja (30. kép). Ugyanehhez a telephez tartozott néhány hulladékgödör a III. felületen is, a szovjet régészecsoporthoz tartozó területén. Ezen az ásatási felületen az említett szakálhát-tiszai átmenet időszakába tartozó gödrök felett a klasszikus herpályi kultúra objektumai helyezkedtek el,

4d

s így vertikális stratigráfiát képeztek. A tell legelső szintjéből származó leletanyag restaurálása során is előkerültek a szakállhát-tiszai átmenet vagy helyesebben a korai tiszai kultúra leletei.

IV. A HERPÁLYI TELL-TELEP NEOLITIKUS IDŐSZAKÁNAK TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

Általános településtörténeti megfigyelések

A herpályi lelőhelyen a település magját az árokmal körülvett tell képezte. Az egykori tell-telep közvetlenül a vízparton létesült, éppen ezért északról és keletről a víz erősebben pusztította, mint a természetes erózió. Ezen oknál fogva vált a telep alakja aszimmetrikussá, s egyúttal eredeti mérete nehezen megállapíthatóvá. A tell nyugati részén mesterséges, ívelt árkokkal határolták a mindenkorai telepet, amelyek északon és délen az egykori folyómederbe torkollottak. Az árkok egyben lehetőséget nyújtanak arra, hogy közelítőleg mégis megbecsüljük a tell eredeti alakját, kiterjedését és az egyes fázisok „lakóterületét”. A tell egykori alakja valószínűleg ovális volt, s legnagyobb kiterjedése közelítőleg 3000 m² lehetett, jelenlegi felülete kb. 2600 m². A teltet övező árok pontos helyét geológiai fúráspróbák sorával, illetve az ásatásokkal tisztáztuk. A mintavétel a tell-telep több részére is kiterjedt, ezek segítségével teljes metszetrajzokat lehetett rekonstruálni, amelyek az ásatási szelvények metszeteihez jól illeszkednek. (A fúrásokat és a fúrásminták elemzését *Rózsa Gábor* mérnök végezte, értékes együttműködését ezúton köszönjük.) A fúrások eredményeként bebizonyosodott, hogy az árkok a herpályi kultúra idején készültek. Hasonlókat a herpályi kultúra más tell-települései körül is megfigyelhetünk (pl.: Berettyóújfalú-Szilhalom, Szentpéterszeg-Kovadomb). Herpályon később a bronzkori megtelepülők a külső neolitikus árok mélyedését megújították és ismét használták.

A herpályi tell-település környékén, az árkokon kívüli részen szórványos felszíni településeket lehetett megfigyelni mintegy 300 m sugarú körben. Ezek két helyen sűrűsödtek: a teleptől délkeletre és délnyugatra, két kiemelkedő ponton. Mindkét helyen patiscstörmelékek is találhatóak a felszínen, leégett házak maradványaira utalva. Éppen emiatt jelöltük ki a délkeleti ponton a III. ásatási felületet, ahol a szovjet régészcsoporthoz is talált egy szántás által erősen bolygatott, leégett ház maradványaira. A leletanyag alapján ez egyértelműen a herpályi kultúra „prototiszapolgári” időszakára keltezhető. A felszíni jelenségeket figyelembe véve arra következtethetünk, hogy a tell-település árkaival kívüli települési terület főként a herpályi kultúra legfiatalabb időszakában volt lakott. A III. felület feltárásai is azt bizonyítják, hogy csak szórványosan fordultak elő a herpályi kultúra más fázisának leletei. Ezek alapján arra következtethetünk, hogy a tell-telep és az azt övező egyrétegű telep kiterjedésének aránya, lakottságának mértéke a herpályi kultúra életén belül valószínűleg többször is változott. A tellből és a körülötte lévő településből álló lakóterületi egység nagyságának változása nyilvánvalóan igen összetett okokra vezethető vissza. (Ez a tény magán a telen is kimutatható.) A herpályi tell-településen alapvető eltérés mutatkozott a helykihasználtság, lakóterület tekintetében a herpályi kultúra korai, klasszikus és átmeneti (9—7. szint), valamint a fiatalabb és „prototiszapolgári” (6—5. szint) szakasza között. A 9—7. szintekben, az általunk feltárt felületen a házak rendkívül sűrűn helyezkedtek el. Például a 8. szintben összesen 8 házat, illetve házrészletet tisztáztunk. Itt gyakran a házakat közvetlenül egymás mellé, olykor egymáshoz is tapasztva építették fel. Éppen e zsúfolt beépítettség volt az egyik fő oka annak, hogy egy-egy tűzvész a tell-telep minden házát megsemmisítette.

Ebben a horizontban (8. szint) azt a Kárpát-medencében egyedülálló és korábban már említett tényt tudtuk megállapítani, egyértelműen bizonyítani, hogy a herpályi tell-településen emeletes házakat is építettek. Ez a házkonstrukció valószínűleg az árkok által határolt lakóterület még intenzívebb helykihasználásának kényszeréből jelenhetett meg. Az emeletes épületek tágabb összefüggéseire és részletes taglalására a későbbiek során még visszatérünk. Azt azonban már most leszögezhetjük, hogy a délkelet-európai tell-kultúrák más településein is számolnunk kell hasonló típusú építmények meglétével.

A „nagy égési horizont” (8. szint) házainak alapterülete és a feltárt felület arányából az adódik, hogy a település területének beépítettsége közelítőleg 70%-os (!) volt ebben az időszakban. A 8. szint e települési szabályszerűségeiből az is következik, hogy magán a telen, az árkon belül nem maradt hely a nagyállattartásra. Nyilvánvaló, hogy a háziállatokat, azaz az „élő élelemtartálókat” mindig csak az árkon kívül tarthatták az egykor itt élők. Ez egyben felveti az árkok értelmezésének kérdését is, vajon azok csak védelmi célokat szolgáltak-e vagy bonyolultabb funkciójuk volt? Az azonban világos, hogy egy külső támadás alkalmával képtelenség volt a telepen belül elhelyezni a háziállatokat.

A 9—7. szintekkel ellentétben a telep 6—5. szintjeiben a helykihasználtság, beépítettség lényegesen módosult. A 6. szintben például, a 8. szinttel azonos felületen csak 3 kiégett ház, illetve részletüket találtuk meg. Ez azt mutatja, hogy ekkor jóval ritkábban álltak a házak s egy tűzvész sem pusztíthatta el a település összes építményét. Ugyanez a sajátosság jellemző az 5. szintre, ahol szintén 3 égett épületet tártunk fel. Ez egyben azt is jelenti, hogy a herpályi kultúrának a fiatalabb és „prototiszapolgári” fázisaiban a teltet övező árok bizonyosan elvesztette korábbi jelentőségét, mivel lakóhelyül az árkon kívüli részt a korábbiakhoz képest sokkal intenzívebben használták fel. Ezt bizonyítja a már említett III. felületen feltárt épületmaradvány és a másik kiemelkedő ponton megfigyelhető, égett házakra utaló paticsfolt.

Az árkokkal körülvett herpályi tell késő neolitikus települési szintjeiben feltárt házak és leletanyaguk elemzése, valamint ezeknek az árkokon kívüli rész megfelelő jelenségeivel való összehasonlítása azt mutatja, hogy itt az árkoknak, az általuk határolt területnek nem volt társadalmilag vagy kultikusan megkülönböztetett szerepe. Hasonló képet mutatnak Dél-kelet-Európa árokkal körülvett más tell települései is.¹⁰

A herpályi tell települési sajátosságai, a herpályi kultúra egyes fázisaiban belüli jellemzői

A következőkben alulról felfelé haladva, röviden bemutatjuk a herpályi kultúra települési szintjeit, azok fontosabb jellemzőit az ásásokon nyert megfigyelések alapján.

1. A 10. és 9. szint házai nem égtek le, e horizontban csupán néhány rossz megtartású padlóroncs utalt az egykori házakra. Ilyen például az őshumuszra épített 14. ház, amelynek északnyugati sarokrészét és agyagpadlójának maradványát sikerült megfogni (5. kép). Az agyag padlónívó alatt, mint más eszinthez tartozó házaknál, faalapozás sárga színű, korhadt rostmaradványait találtuk meg. A 14. házhoz és a 9. szint többi megfigyelt házához kivétel nélkül kétosztatú kemencék tartoztak. Ezek formáját a 8. szint majdnem ép kemencéi alapján tudjuk rekonstruálni. A „nagy égési horizont” (8. szint) jól konzerválódott települési nivója alapján biztosan tudjuk, hogy ott csaknem minden házhoz tartozott kétosztatú kemence, ugyanakkor ilyen típusú kemencét házon kívül nem találtunk. Mindezeket együttesen figyelembe véve feltételezhető, hogy a 9. szintben feltárt kétosztatú kemencék is — melyeknél magát a házat már nem tudtuk megfigyelni — házakhoz tartozhattak. E ki nem égett házakat az egykori planirozások valószínűleg teljesen elpusztították és csak a kiégett kemencék roncsai maradtak időtállóak. A 9. szint le nem égett házainál több padlómegújítást is megfigyeltünk, például a 13. ház esetében két egymás feletti padlóréteget és hozzájuk tartozó kemencéket tisztáztunk. A tell-telep kezdetétől fogva a „prototiszapolgári” fázisáig általánosan megfigyelhető gyakorlat a régebbi építmények, omladékok és azok környékének elplanirozása. Ezt a műveletet esetenként egy-egy tiszta agyagréteg elterítése is kísérte. Ezen agyagrétegek

¹⁰ Todorova, H.: The Eneolithic Bulgaria. B. A. R. International Series (Supplementary) 49 (1978) 48—50.

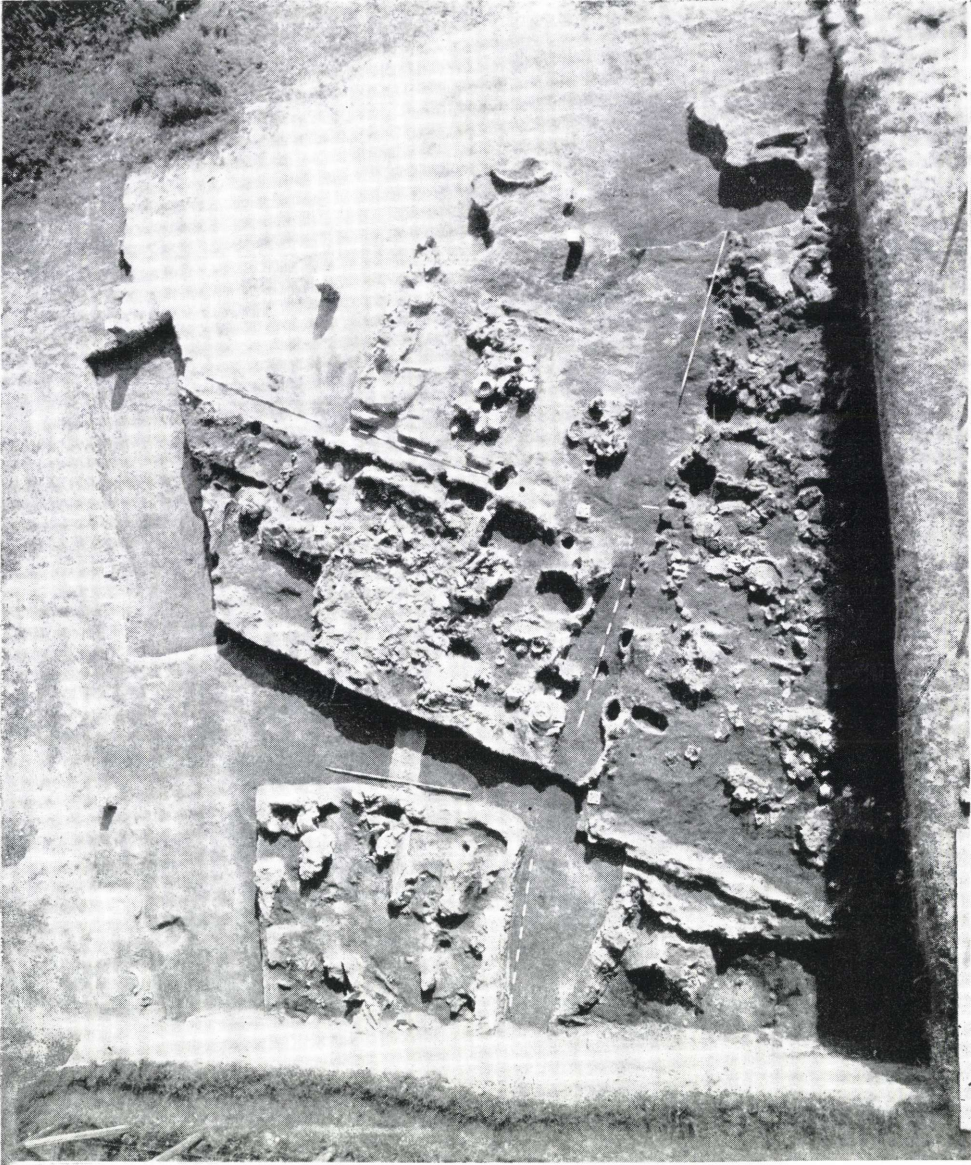

5. kép. A 14. ház és kemenceroncsok rajza (II. felület, 9. szint)

különböző vastagságából ítélve valószínűleg ilyen esetekben egyenlítették ki a tellen élők a járófelszín egyenetlenségeit.

A 9. szint házai, alakjukból, padlószerkezetükből, kemencéikből következtetve meggyeztek a 8. szint kiégett és ezért jól rekonstruálható házaival. Többször megfigyeltük, hogy a 9. szint házai ugyanott és ugyanolyan irányban helyezkedtek el, mint a 8. szint házai. Ez a 9—8. szintek építésbeli folyamatosságát hangsúlyozza, amely bizonyos mértékig a 7. szintben is kimutatható. A települési szerkezetben korábban már említett törés a 6. szinttől figyelhető meg és ezt az építéstechnikai sajátosságok különbözősége is megerősíti.

A 9. szint alatt (10. szint) az őstalapba mélyedő sok oszlophelyet találtunk és bontottunk ki. Ezek általában hosszúks, lekerekített sarkú téglalap alakú gödrök, amelyek az őshumusz felszínétől számítva néha 100—130 cm mélyre hatoltak le. E gödrök első megítélésre rendszertelenül helyezkedtek el, azonban jó részük főleg a 8. szint házainak alaprajzához igen jól

6. kép. A „nagy égési horizont” házai (II. felület, 8. szint: 6/B, 7., 8., 9., 10. házak)

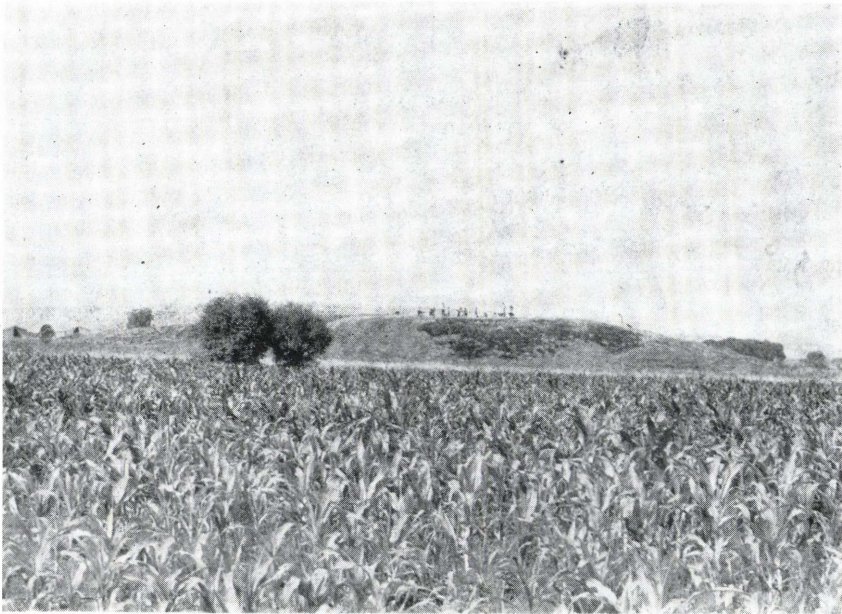
illeszkedik, azok kontúrjait jól követi. A cölöplyukak változó mélysége és formája alapján természetesen nyilvánvaló, hogy a szűz talajba mélyedő cölöplyukak különböző időszakokban, különböző szintekből beásott oszlopokat jelölnek. Vannak például olyan sekély kis ke-
rek lyukak, amelyek biztosan a herpályi kultúra fiatalabb időszaiban ásott cölöpök leg-
alsó részét jelzik. Némely esetben a cölöplyukak üregesek, vagyis a faoszlopok elége-
sekor, illetve elkorhadásakor nem tömődtek be. Ilyeneket főként a 8. szint házainál figyeltünk meg.

Ezekben az esetekben pontosan meg tudtuk állapítani, hogy az egykori padlónívótól milyen mélyre nyúltak (pl.: a 7. és 9. házakból induló üreges cölöplyukak 200—220 cm mélyek). A szűztalajon megfigyelt hosszúkas oszlopgödrök, amelyek közelítőleg 150-200, néha 250 cm hosszúak és 50-60 cm szélesek, több egymás mellé ásott oszlop helyét jelzik. E kettős, hármas, mélyre ásott oszlopoknak különösen nagy jelentőségük, szerepük volt az emeletes házak konstrukciójában. Emellett az is nyilvánvaló, hogy a mély oszlopoknak jóval nagyobb átmérőjű gödröt kellett ásni, mint maga az oszlop. A 9. szint alján kibontott oszlopgödrökben és azok alján elkorhadt famaradványokat, paticsdarabokat, illetve az egykori beásási szinthez közel, szénne égett oszlopdarabokat találtunk.

A 9. szint, mint már említettük, a tell-telep első időrendi fázisát, s a herpályi kultúra korai szakaszát képviseli.

2. A herpályi tell 8. szintje, „a nagy égési horizont” folytatja a 9. szint települési sajátosságait. Éppen az egykori tell-telepet elpusztító tűzvésznek köszönhető, hogy az akkori házak és berendezéseik igen jó állapotban maradtak meg (6. kép). A herpályi kultúra szinte teljes építészettörténeti forrásanyaga ebből a szintből származik. A háromszatú házak közül 8-nak a maradványait tártuk fel a „nagy égések horizontjából”, s mint fentebb említettük, ezek igen sűrűn álltak egymás mellett. Kétségtelen, hogy több háznak közös hosszanti vagy rövidebb fala lehetett. A legtöbb ház hossz tengelyének iránya Ny-ÉNy—K-DK, néhányé pedig erre pontosan merőleges volt. Nyilvánvaló ezek alapján, hogy a teletszervezetben tervszerűség, átgondolt rendszer valósult meg.

Ismételten hangsúlyozzuk, a 8. szint emeletes házainak építészettörténeti jelentőségét. E típusból 5-öt tártunk fel itt. A 8. szint házai egy kisebb terecskét fogtak körül a feltárt területen. Különleges összefüggést sejtet, hogy éppen erről a szabad térről mélyedt le az az egyetlen megtalált áldozógödör, amelyben több kutya teljes csontvázát tártuk fel. A legtöbb leletanyag és állatsont is e házak közti térről került elő. A 8. szint a herpályi tell-településen a második neolitikus fázist testesíti meg, amely a herpályi kultúra klasszikus fázisa.

7. kép. Távlati kép Berettyóújfalu-Herpály tell-településéről

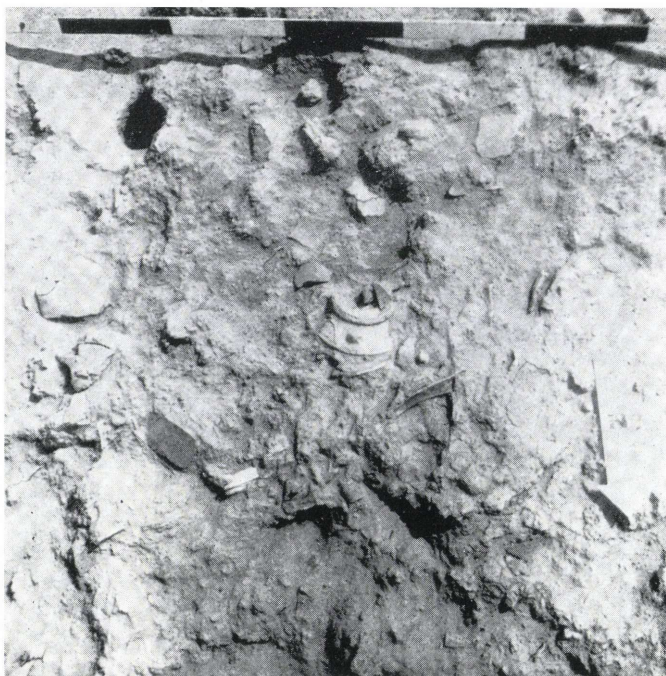
8. kép. A 4. és 4/A házak padlószintje (II. felület, 5—6. szint)

3. A 7. szintben két egymást követő telepmezőújítást figyeltünk meg, s e szint építészeti, települési módja folytatta a 8. szintben megfigyelt sajátosságokat. A házak helye csaknem pontosan követi a korábbiakat. A 11/a ház hosszanti oldalfalának oszlopai például pontosan az alatta lévő 11. ház megfelelő falába mélyedtek. Két esetben azonban azt figyeltük meg, hogy a 7. szinthez tartozó ház egy kissé keletre tolódott el rövidebb oldalával, az alatta lévő megfelelő házhoz képest. Ez az építési szint a tell-telep harmadik, átmeneti fázisát jelenti és a herpályi kultúra klasszikus szakaszából a fiatalabb szakaszba való átmenetet testesíti meg.

4. A 6. szint alsó részén egy nagyobb planírozás nyomát fedeztük fel, s ekkor kezdődött a korábbiakhoz képest teljesen új települési rendszer és más építésmód is. A feltárt területen a házak a korábbiakhoz képest ritkán álltak (8. kép) s így a tell közepén egy meglehetősen nagy szabad tér maradt üresen. Csak ebben a horizontban fordult elő olyan épület, amely egyetlen helyiségből állt (2/a ház). A települési módban kimutatható változások ellenére bizonyos építési hagyományok folytatódnak a megelőző időkből. A feltárt terület északi részén ebből az időszakból figyeltük meg a legvastagabb agyagfeltöltéseket. Ez a szint a telepen a negyedik fázist, azaz a herpályi kultúra fiatalabb fázisát jelenti.

5. Az 5. szint a herpályi tell-településen a megfigyelések alapján a 6. szint települési hagyományait folytatja. A ritkán álló házak az előző szinthez hasonló települési struktúrát bizonyítják. Az 5. szint felső, elhumuszosodott részében csak igen töredékes tűzhelymaradványokat tártunk fel. Ez a szint a telep ötödik fázisát alkotja, amelyet a herpályi kultúra „prototiszapolgári” fázisának neveztünk el (9. kép).

A herpályi kultúra e legfiatalabb szakaszát követően a tell-telepen megszűnt az élet, s a legfelső települési szint lassan elhumuszosodott. A lelőhelyen ezután tartósabb megtelepedés csak a bronzkor elején következett be. Hasonló törés a herpályi kultúra más tell-telepén is kimutatható, s a leletanyag alapján a késő neolitikus telek megszűnése nagyjából egy idő-

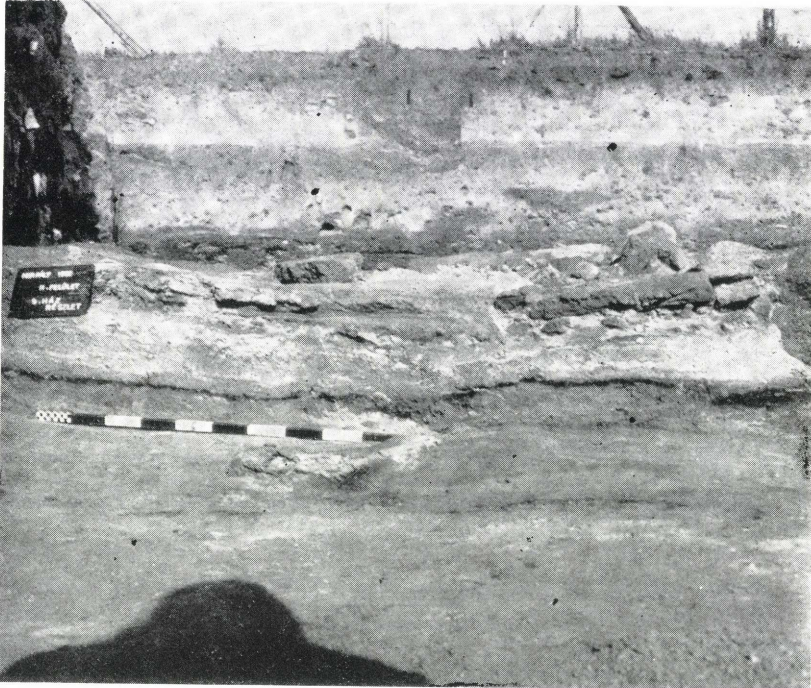
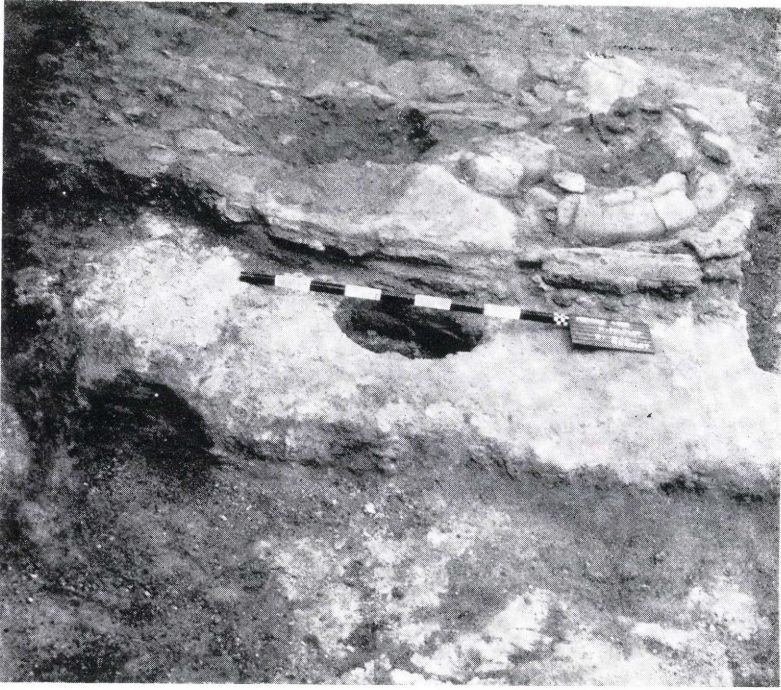
9. kép. Részletfotó az 1. házról és „prototiszapolgári” leletanyagáról (I. felület, 5. szint)

szakra tehető.¹¹ Összegezve a fentieket, megállapíthatjuk, hogy a herpályi kultúrát a herpályi névadó településen közelítőleg 3 m vastag rétegsor képviseli 5 fő települési szinttel. A települési rendszer sajátosságai alapján két eltérő, egymást követő típust tudunk elkülöníteni: Az alsó (5–7.) szintek házaktól zsúfolt telepszerkezetét, és a felső (6–5.) szintek ritka beépítettségét a szórványosabb telepjelenségekkel. E kettősség mellett ugyanakkor az építéstechnikában, házkonstrukciókban és belső berendezéseikben bizonyos azonosságok mutathatók ki, s e tényeket a telepen belüli folyamatosság bizonyítékaiként értékelhetjük. Drasztikus változás a települési módban csak akkor következett be, amikor a tell-települést elhagyták lakói, s egy új korszak új települési típusa jelent meg a Berettyó-völgy területén a tiszapolgári kultúrával. A herpályi telltelepülésen megfigyeltek szerint azt is egyértelműen állíthatjuk, hogy a „prototiszapolgári” időszakot követő elnéptelenedés nem egyszerűen egy katasztrófa vagy pusztulás (külső támadás) eredménye, mivel semmi ilyenre utaló régészeti tény (égéshorizont) nem találtunk a lelőhelyen.

A herpályi tellen feltárt épületek

A herpályi tell-településen a herpályi kultúra építési módjára igen sok új információt nyertünk, főként a 8. szint („nagy égések horizontja”) házak alapján. Általános jelenség, hogy a leégett házak omladékaik igen vastagon, néha 60–80 cm-es paticsréteggel borították az épületek roncsait, szinte egységes paticsfelülettel fedve a teljes ásatási felszínt. Ennek a vastag omladékrétegnek köszönhető, hogy az egykori padlók és felmenő falrészletek is jó álla-

¹¹ Terepbejárások és ásatások eredményei többek közt Berettyószentmárton, Zsáka-Várdomb, Zsáka-Markó, Berettyóújfalu-Szilhalom, Szentpéterszeg-Kovadomb lelőhelyeken.

10. kép. a—b A 9. ház padlója alatti gerendaalapozás kiégett lenyomata (II. felület, 8. szint)

potban maradtak meg. E felmenő falak gyakran 40—60 cm magasan álltak, s belsejük — valószínűleg a tűz heveségének eltérése miatt — erősebben kiégett, mint a külső rész. A házak omladékának eltávolítása igen aprólékos munkát igényelt, mivel sokszor ezek között nemcsak a berendezési tárgyak és belső agyagépítmények voltak, hanem olykor a lezuhant emeleti szint maradványai is. Tulajdonképpen ennek az aprólékos munkának volt köszönhető, hogy először Délkelet-Európában emeletes házakat sikerült régészetiileg bizonyítanunk, dokumentálnunk. Egyértelműen bizonyítani tudtuk, hogy ezek a kiégett, vízszintesen fekvő, összefüggő „paticsmaradványok” nem a bezuhant oldalfalból származnak, hanem a lezuhant földem, illetve emeleti padló részei. Egy-egy ház bontásának minden részletéről alapos fotó- és rajzdokumentációt készítettünk (11. kép a, b).

Az alsó szintek (9—7. szint) házainak alakja nyújtott téglalap, mérhető hosszuk közelítőleg 10 és 12 m között változott, szélességük 4—5 m volt. Átlagos alapterületüket így 50 m²-nek kalkulálhattuk. Természetesen vannak ennél kisebb és nagyobb házak is, így például a 7. ház 40 m² volt, míg a 12. ház jóval felülmúlta az 50 m²-t. E házak túlnyomórészt 3 osztatúak voltak, azaz 3 helyiségből álltak. A helyiségek funkcióját nem tudtuk egyértelműen meghatározni, mivel a berendezéseikben nem voltak szabályszerűségek, sőt méretük sem volt egyforma.

A felsőbb szintekben (6—5. szint) a többosztatú hosszú házak mellett feltártunk egy olyan építményt, amely csupán egyetlen helyiségből állt, ennek alapterülete 3,5 × 3,5 m volt. A felsőbb szintek nagy házainak hosszúságát nem tudjuk pontosan megállapítani, mivel ezek mind a feltáratlan rész alá nyúltak. Szélességük — amely szintén 4—5 m —, többosztatúságuk és egyéb morfológiai hasonlóságok alapján úgy ítélni lehet, hogy ezek hosszúsága az alsóbb szintek házainak hosszúságával megegyezett. A herpályi tell házainak bejáratára, annak helyére kevés adatunk van. A 6/b ház keleti, rövidebb oldalának közepén tudtuk a bejárat nyomát egyértelműen megfigyelni, amely 90 cm széles volt. Ez alapján feltételezhetjük, hogy a hosszú házak bejárata a rövidebb oldalukon lehetett.

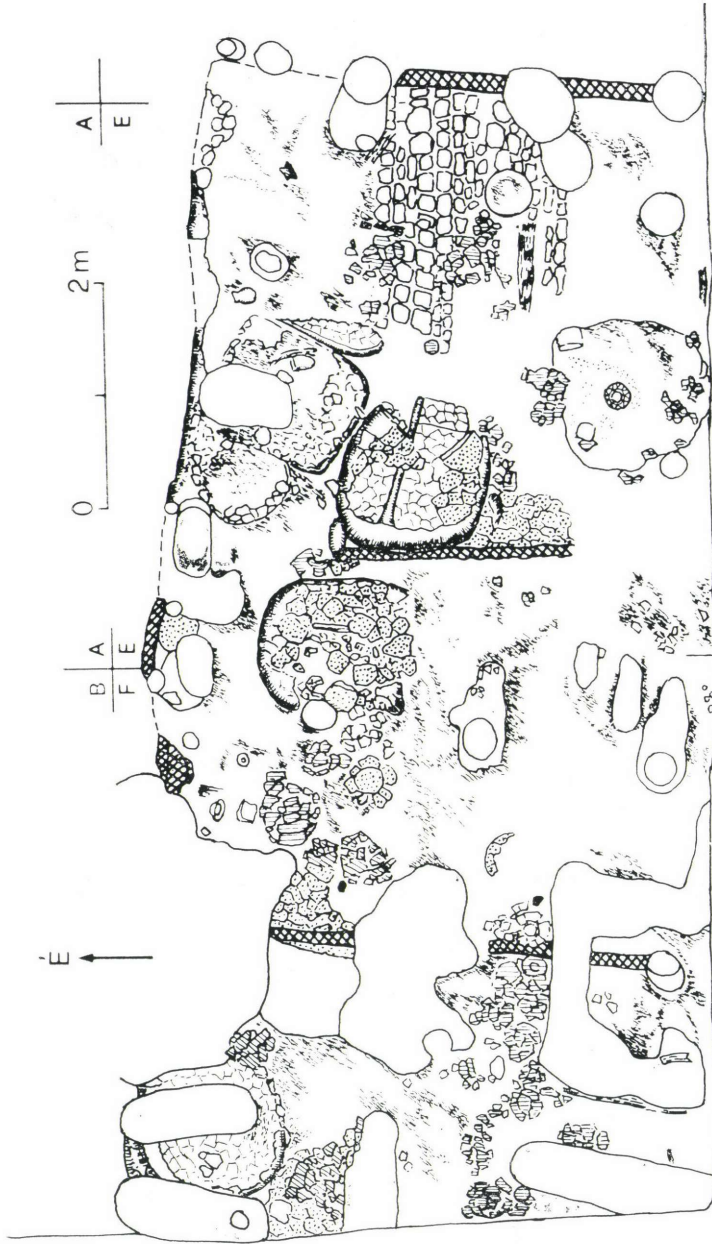
A herpályi tell-település házainak padlószerkezetében 2 típust tudtunk elkülöníteni. Az egyik típusnál a ház padlója enyhén teknősödvé mélyedt a külső járósínt alá. A padlót 3—5 cm vastag agyagtapasztás alkotta, amely a széleken ívelten simult az oldalfalak belső részéhez. A másik típusnál a ház tapasztott agyagpadlója alatt kereszt- vagy hosszirányban futó, hasított gerendákból és faágakból készített alapozás található. E konstrukcióval a ház padlószintje a külső járósínt fölé magasodott, s a padló szigetelése tökéletesebb lehetett. A házak tapasztott padlója ilyen esetekben is ívelten csatlakozott az oldalfalakhoz. A padló alatti faalapozás nyomát háromféleképpen is megtaláltuk. Az első esetben az illető ház leégésekor a faalapozás teljesen kiégett az agyagpadló alól és csak a padló alatti lenyomata bizonyítja meglétét (10. kép, a—b). (A gerendaalapozás tökéletes elége azért valósulhatott meg, mert a gerendák oldalról, az utca felé nyitottak lehettek, s elegendő levegőt kaphattak az égéshez.) A második esetben a famaradványok oxigénszegény környezetben csupán elszesenedtek a ház leégésekor, s ezek a padló alatt jól megmaradtak (12. kép, a—b). A harmadik esetben a ki nem égett házak padlója alatt a faalapozást a korhadt famaradványok bizonyítják. Az első két esetben a ház leégésekor olyan heves tűz érte az agyagpadlót mind alulról, mind felülről egyaránt, hogy az több helyen az oldalfalaknak megfelelő módon égett ki. Az agyagpadló a házak leégésekor gyakran a hasított gerendaalapozás irányának és alakjának megfelelően repedezett el. Ez különösen jól látszott a 2., 4., 11. házak égett agyagpadlóinál (13. kép). A házak padlójának fa alapozását először *Banner János* figyelte meg Magyarországon egy Hódmezővásárhely-Kökénydombon feltárt tiszai kultúrába tartozó ház esetében.¹²Ez a padlószerkezeti sajátosság általános a délkelet-európai neolitikus tell-kultúrák há-

¹² *Banner J.*: A harmadik ásítás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon. Arch. Ért. 78 (1951) 28, 34; *Banner J.*: Az újabbkőkori lakóház kutatás mai állása Magyarországon. Arch. Ért. III/4 (1943) 28, 34.

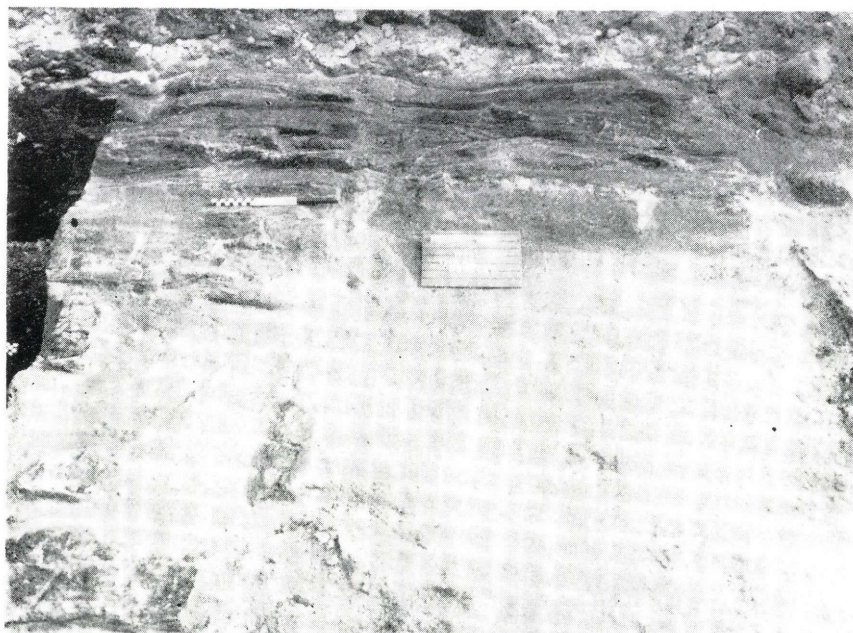

11 a

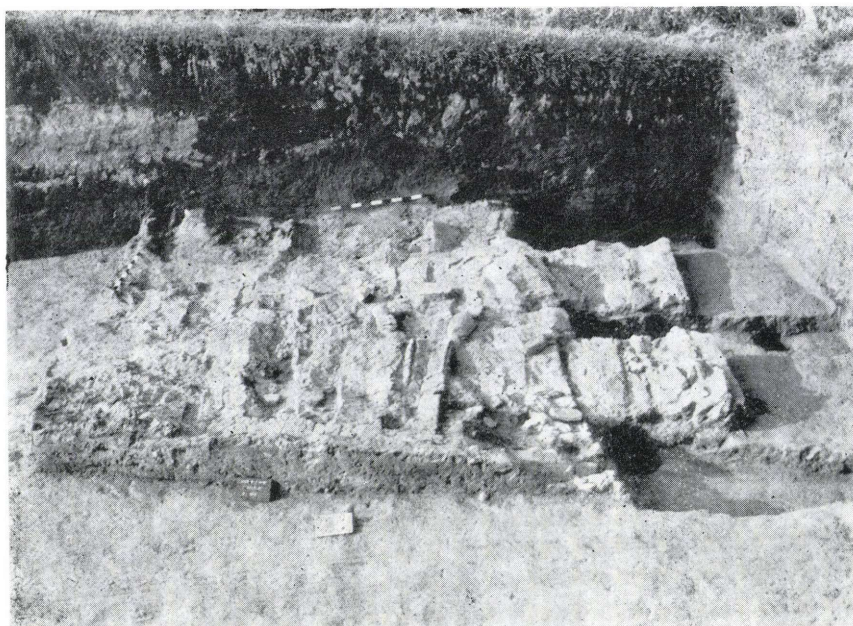
11. kép. a A 11. ház padlósíntjének fotója, *b* A 11. ház padlósíntjének rajza (I. felület, 8. szint)

11 b

12. kép. a A 11/A ház padlója alatti elszenesedett gerendaalapozás maradványai (I. felület, 7. szint),
b A 11. ház padlója alatti elszenesedett gerendaalapozás maradványai (I. felület, 8. szint)

13. kép. A 2. ház átégett agyagpadlója a hosszanti törésekkel (I. felület, 6. szint)

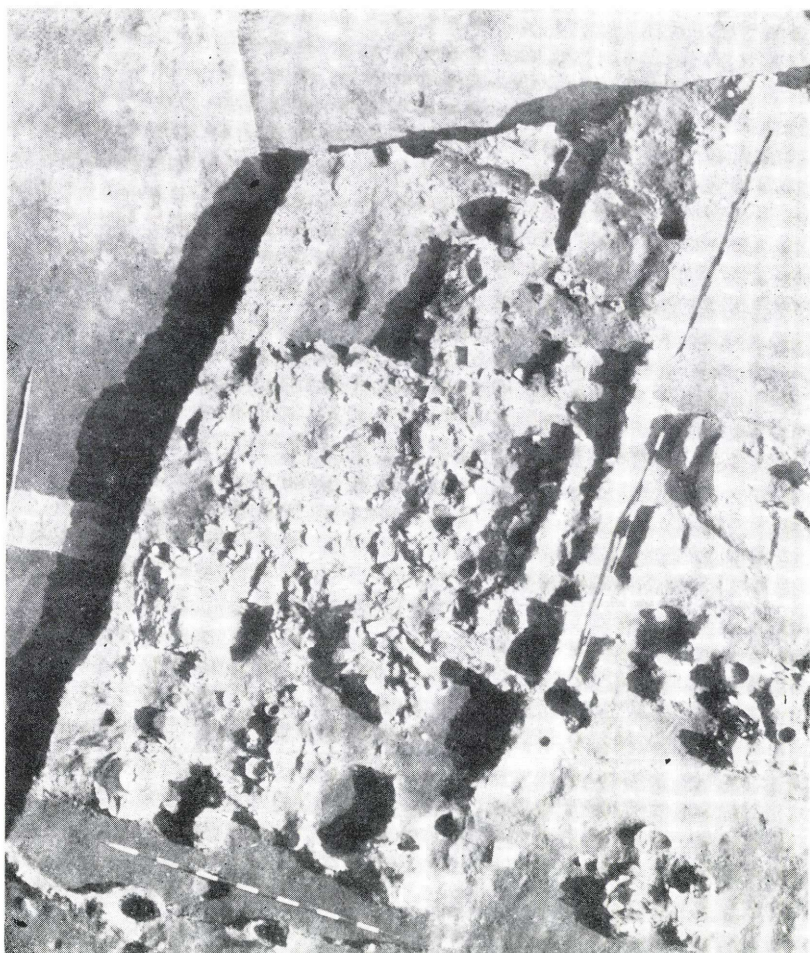
zainál, már a herpályi kultúrát megelőző időszakban is.¹³ Ugyanez a „ploscsadki”-nak nevezett padlószervezet a Cucuteni-Tripolje kultúrákban is általános.¹⁴ Ez a tárgyalt építéstechnikai sajátosság a herpályi kultúra tell-telepét Délkelet-Európa neolitikus tell-kultúráihoz kapcsolja.

A herpályi tell leégett házainak agyag padlója különböző mértékben égett ki. A padlót szinte minden esetben egy vékony kormos vagy hamus réteg borította, amely talán valami-féle szerves anyag maradványa lehetett. Néhány esetben az égett agyagpadlón kiégett nádlennyomatokat is találtunk, amely a padlót fedő egykori szőnyegszerű nádborításra utal. A házak padlóján többszöri megújítás nyomát fedeztük fel, ilyenkor vagy csak egyszerűen vékony agyagréteggel vonták be a padlót bizonyos időközönként, vagy a padlón keletkezett egyenetlenségeket különböző vastagságú agyagfeltöltéssel javították ki.

A házak oldalfalának váza, a cölöplyukak tanúsága szerint, 25–35 cm átmérőjű oszlopokból állt, ezek főként kerek átmetszetűek, esetenként hosszában félbehásítottak, azaz fél-

¹³ *Todorova, H.*: i. m. 51; *Simoska, D.—Sanev, V.*: The Neolithic Settlement Veluška Tumba at Bitola. A report on the Protecting Excavations in 1971 and 1972. *Macedoniae Acta Archaeologiae* 1 (1975) Pril. 6 a, 88; *Grbić, M.*: Porodin. Eine Spätneolithische Ansiedlung auf der Tumba bei Bitolj. (Bitolj, 1960) 97; *Tringham, R.*: The Early Agricultural Site of Selevac, Yugoslavia. *Archaeology* Vol. 33/2, 1980, 27; *Ridley, C.—Wardle, K. A.*: Rescue Excavations at Serbia 1971–1973: A Preliminary Report. *BSA* 74 (1979) 195, Fig. 4 (középső neolitikus), 213, Fig. 2 (késő neolitikus); *Brukner, B.*: Ein Beitrag zur Formierung der neolithischen und äneolithischen Siedlungen im jugoslawischen Donaugebiet. In: *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum.* (Mainz, 1982) Fig. 12, 13a; *Benac, A.*: Obre II. A Neolithic settlement of the Butmir Group at Gornje Polje. *WMBHL* Vol. III (Sarajevo, 1973) 48.

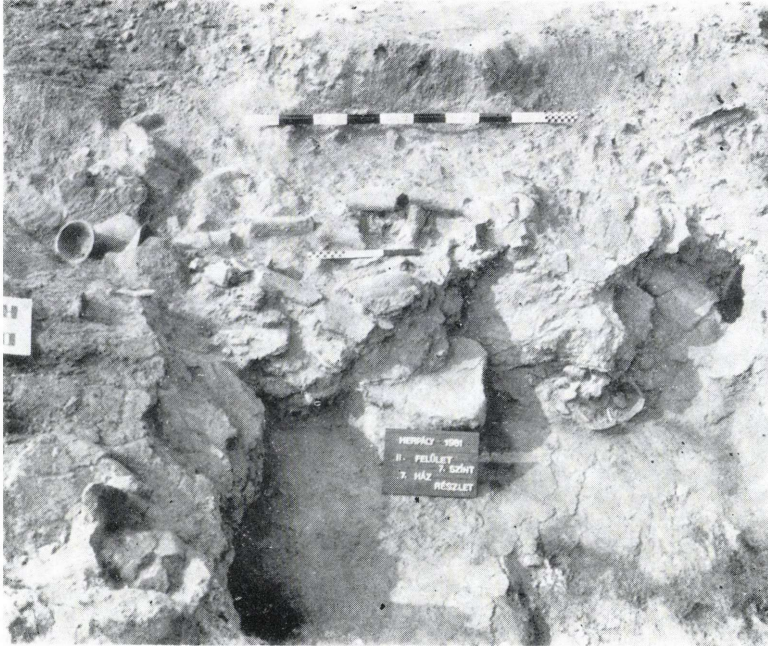
¹⁴ *Passek, T. S.*: Periodizacija Tripolskih Poselenij. *Materiali i issledovanija po SSSR, Moskva*, 10 (1949) Fig. 22–24, Fig. 37–40, Fig. 44, Fig. 72–74; *Markevich, V. I.*: *Pozdnyetripolszkije Plemena Szevernoj Moldavii.* Kishinev, 1981. 69–88, 18. kép.

14. kép. a A 7. ház, középen az emeleti padló maradványaival, b A 7. ház padló- és emeletszintjének részlete, mindkét szinten edényekkel és más leletekkel (II. felület, 8. szint)

kör átmetszetűek voltak, de néhány esetben hosszában négy részre vágott cölöpök nyomát is felfedeztük. Az átlagosan 1,5—2 m távközű oszlopok közeit vékonyabb függőleges ágak töltötték ki, s ezeket vízszintes ágak erősítették. A házak e vázszerkezetét kívülről-belülről vastag pelyvás agyagtapasztással borították, amelyek vastagsága nem egyenletes és 20—40 cm között változott. Az agyag falfelületet kézzel gondosan elsimították, sőt többször megújították. E megújítások vékony agyagréteggént válnak le az egykori falfelületről. Egy belső falföredéken bemélyített díszítés nyomát fedeztük fel, amely arra utal, hogy a faldíszítés talán több esetben is előfordult a telep házáinál.

A 7—8. ház, 9—10. ház és 11—12. ház esetében azt is megfigyeltük, hogy az oldalfalakat teljesen összeépítették. Ilyenkor a mérhető kettős falvastagság 60—80 cm-nek adódott, amely igen masszív agyagkonstrukcióra utal. Mindezek alapján azt is megállapíthatjuk, hogy egy-egy ház építéskor igen nagy mennyiségű agyagot használtak fel. Például egy 2 m falmagasságú, 50 m² alapterületű, háromosztatú, 30 cm falvastagságú házhoz 26,5 m³ agyag

volt szükséges. Ilyen mennyiségű agyag kitermeléséhez és magához a házepítéshez nyilvánvalóan jelentős munkaerő-összefogás kellett, hasonlóan a közép-európai vonaldíszes kerámia építményeihez.¹⁵

Az ásatás legmeglepőbb és vitákat is keltő településtörténeti eredménye a már említett emeletes házak felfedezése volt. A 8. szint több házánál figyeltük meg, hogy pontosan egymás felett két kiégett „padlónívó” helyezkedett el. E két vízszintes járószint egyazon házhoz tartozott, mivel egy leégett omladék fedte mindkettőt. A felső „padló” úgy zuhant az alsóra, hogy közvetlenül borította az alsó padlón fekvő építményeket (pl.: kemence) és ép edényeket is (14. kép, a—b). Mindezek alapján világos, hogy ugyanazon épületnek két egymás feletti járószintjéről van itt szó, és nem két egymást pontosan fedő két külön házról. Erre utal az a további megfigyelésünk is, hogy a herpályi tellen két egymást ugyanazon a helyen követő bármely ház között kivétel nélkül planírozás és a felület egyenetlenségeit eltüntető agyagfeltöltés található. Az is lényeges, hogy az egymás feletti leégett házaknál mindig kimutatható az alsó padlót és a felső ház padlóját elválasztó alsó ház omladékának maradványa, amelyet a planírozás többé-kevésbé megromsolt. A planírozás legtöbbször az alatta lévő berendezési tárgyakat is érintette. Ezzel ellentétben a kettős, egymás feletti padlónívóval rendelkező házaknál az alsó padlón bolygatás nélkül maradtak eredeti helyükön ép edények és egyéb berendezések. Mindez azt mutatja, hogy a felső padló közvetlenül a földszinten lévő berendezésekre zuhant rá, s e felső járósnívó összetöredezett maradványa vonulatával követi az alatta lévő tárgyakat. A két padló egyidejű leégése e tények fényében kétségtelen. A felső „padlót” az előzőekben joggal neveztük padlónak, mert rajta agyagépítmények helyezkedtek el (pl.: kemence, agyag-„asztal”, „-oltár” stb.), másrészt ugyanott számos kisebb-nagyobb edény, örlőkö, használati eszköz feküdt. Az is megfigyelhető volt, hogy a felső, kiégett és le-

¹⁵ Startin, W.: Linear Pottery Culture Houses: Reconstruction and Manpower. PPC 44 (1978) 153—156.

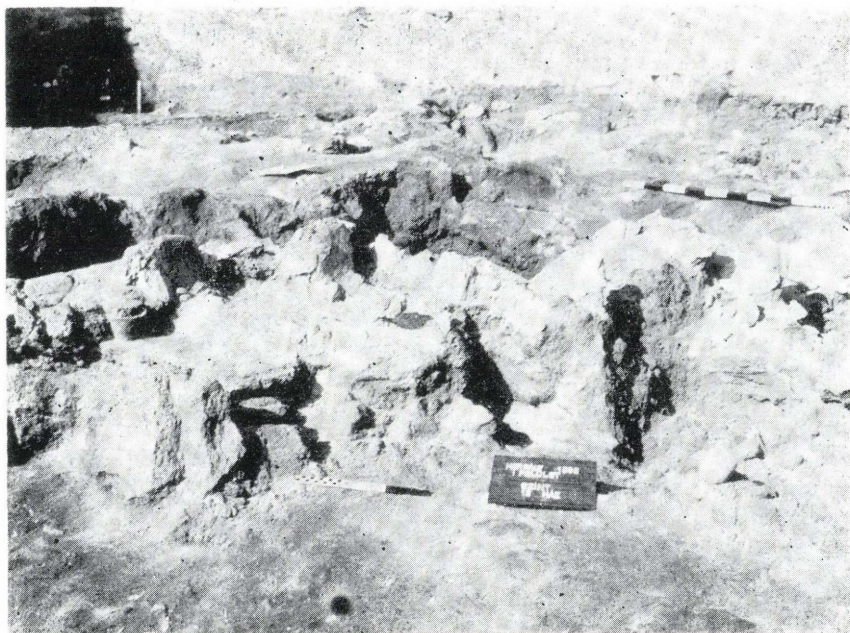

15. kép. A 6/B ház padlószintjének részlete, felette a leszakadt emeleti nivó maradványai (II. fe-
lület, 8. szint)

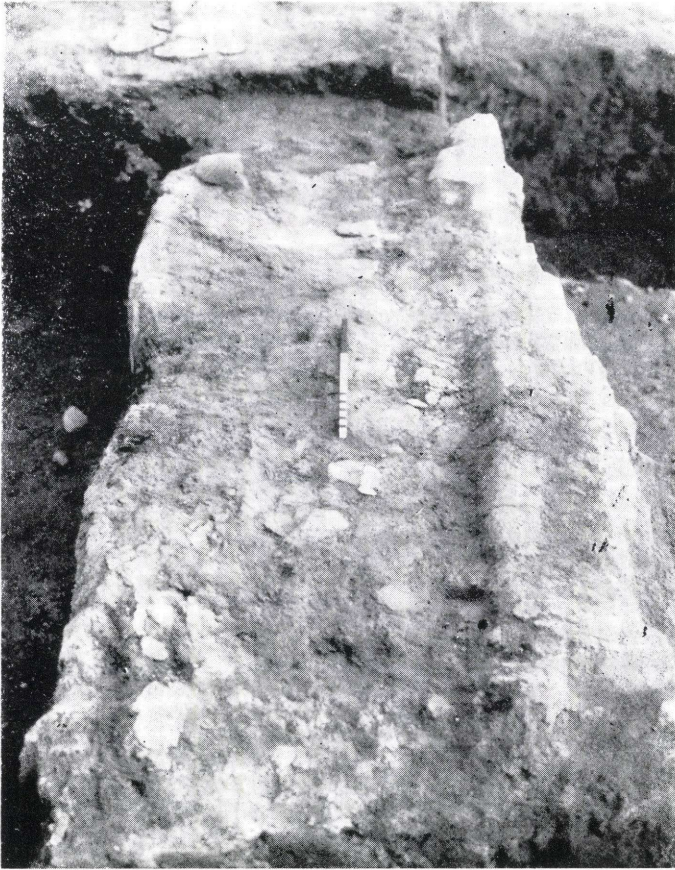
zuhant agyagpadló gyakran teljes szélességben (4-5 m), összefüggően fedte a házat. Mindezek alapján világos, hogy ezt a padlót nem lehet az oldalfal bedőlt maradványával össze-
tévesztetni. Az is nyilvánvaló, hogy olyan házakról van itt szó, amelyek két egymás feletti já-
rószinttel rendelkeztek (15. kép, 16. kép, a—b). Az említett házak felső padlóján meg-
figyelt, elsősorban tüzelést szolgáló építmények és a 12. ház felső padlójának szélén elhelyez-
kedő kemence alapján bizonyos, hogy ezek nem egy oldalfal nélküli, sátozottóval fedett pad-
lószintet jelentettek. Valódi, szabályszerű emeleti szintek voltak, amelyek mellett a felmenő
fal tovább folytatódott, hiszen csak így férhettek el a tető alatt az említett, tüzelést szolgáló
építmények. A fenti, csupán csak kiragadott bizonyítékok alapján is megalapozottnak tart-
juk az emeletes házak herpályi meglétét.

A házak szerkezetére vonatkozó megfigyelések is a fenti megállapításunkat erősítik
meg. Itt elsősorban az altalajon jól megfigyelt oszlopgödrök sajátosságaira gondolunk. Ezek-
ben a fentebb már ismertetett hosszúkos oszlopgödrökben az emeletes házakkal szoros össze-
függésbe hozható kettős, illetve hármass oszlopok álltak, merőlegesen az egykori házfalak vo-
nalára. Az igen mélyre ásott oszlopok páros vagy hármass előfordulása csak egyféleképp ma-
gyarázható: egymás mellett állva különböző funkciót láttak el, közülük az egyik a tetőszer-
kezetet tartotta és egyben a földszinti-emeleti oldalfal vázát képezte, míg a második-harma-
dik csak az emeleti födém magasságáig nyúlt, s azt támasztotta alá (19. kép, a—b). A közép-
európai vonaldíszes kerámia nagyméretű házainak belső, kettős oszlophelyeiről meggyőzően
bizonyították, hogy ezekben is kettős funkciójú oszloppárok álltak. Az egyik a tetőszerkezet
terhelését viselte, míg a másik egy mennyezetszerű vagy padlószzerű belső építményt tartott.¹⁶
A neolitikum technikai szintjén lehetetlen volt, hogy egy szerkezeti elemmel valósítsák meg

¹⁶ Startin, W.: i. m. 143—153, Fig. 1—8; Moddermann, P. J. R.: Die Hausbauten und Siedlungen
der Linienbandkeramik in ihrem westlichem Bereich. Fundamenta, Reihe A, Band 3, (Köln, 1968).

16. kép. a—b A 12. ház padlószintjének részletei, felette a leszakadt emeleti nivó maradványai (I. felület, 8. szint)

17. kép. A 2/A ház fala melletti agyagpadka részlete (I. felület, 6. szint)

a két statikai célt. Az emeleti szint terhet nem lehetett egyszerűen csak az oldalfalakra helyezni, sem pedig az oldalfalak vázát képező oszlopokra átvinni, mivel akkor a keresztirányú merevítés ismeretlen volt. Ezt csak egy újabb szerkezeti elem (födém tartó oszlop) alkalmazásával tudták megoldani az egykori építők.

Az emeletes házak herpályi megfigyelése egyáltalán nem egyedülálló Délkelet-Európa neolitikumában¹⁷, hasonlóképpen feltehetően például a szerémségi Gomolava tell-telepén, Vinča-Pločnik korú szintben. Itt a herpályihoz hasonló kettős oszlopgödrök jól követték a házak alaprajzát, s ezek szerint gondolhatunk emeletes házakra.¹⁸ E feltevésünket a legújabb feltárások égett házmaradványai, kettős padlónívóinak megfigyelései is megerősítik.¹⁸ Gomolaván a közép-európai vonaldíszes kerámia házához hasonló, kettős belső oszlophelyeket tartalmazó házalakok is előkerültek, amelyek oldalfala alapárkos típusú. Ezeknél is csak valamilyen belső födémmel magyarázható a kettős oszlophelyek megléte.²⁰ Véleményünk

¹⁷ Todorova, H.: i. m. 52.

¹⁸ Brukner, B.: i. m. Abb. 6—7.

¹⁹ Ez a tény jól megfigyelhető volt az ásás fő profilján 1982-ben. Az említett házmetszetek a legteljesebb mértékben hasonlítanak a Herpályon megfigyeltetekhez.

²⁰ Brukner, B.: i. m. Abb. 7a, 8.

18. kép. Négyzetletes, kétosztatú kemence a 10. házból (II. felület, 8. szint)

szerint a Vinča kultúra névadó lelőhelyén a Pločnik fázis vastag omladékrétegei, kettős égett agyagnívói szintén hasonló emeletes házakat bizonyítanak.²¹ Ugyancsak emeletes házakra utaló maradványokat tárt fel *R. Tringham* a szerbiai Selevacon.²² Európában elsőként a Tripolje kultúrában bizonyította *V. I. Markevich* az emeletes házak használatát²³ és az ott talált emeletes ház-modellek csak megerősítik ezt a következtetést.²⁴ Az Égeikumból például Servia és Sesklo lelőhelyekről ismerünk emeletes épületre utaló megfigyeléseket,²⁵ később csupán a korai bronzkortól válik ez a háztípus széles körben elterjedté, természetesen más szerkezeti megoldásokkal és más építőanyagok használatával.²⁶ A Közel-Keleten ugyanakkor az emeletes házak már a prekerámiai neolitikumtól használatosak voltak s itt is különféle építőanyagokat alkalmaztak.²⁷

²¹ *Srežović, D.—Stojanović, B.—Tasić, N.—Krstić, D.*: Vinča u Praistoriji i Srednem Veku. (Kiállítás katalógus) (Belgrád, 1984) 25. oldalon színes metszetkép.

²² *Tringham, R.*: i. m. 27. A szituáció Herpályéhoz hasonló: „In one particular house, the remains of three superimposed floors were uncovered”.

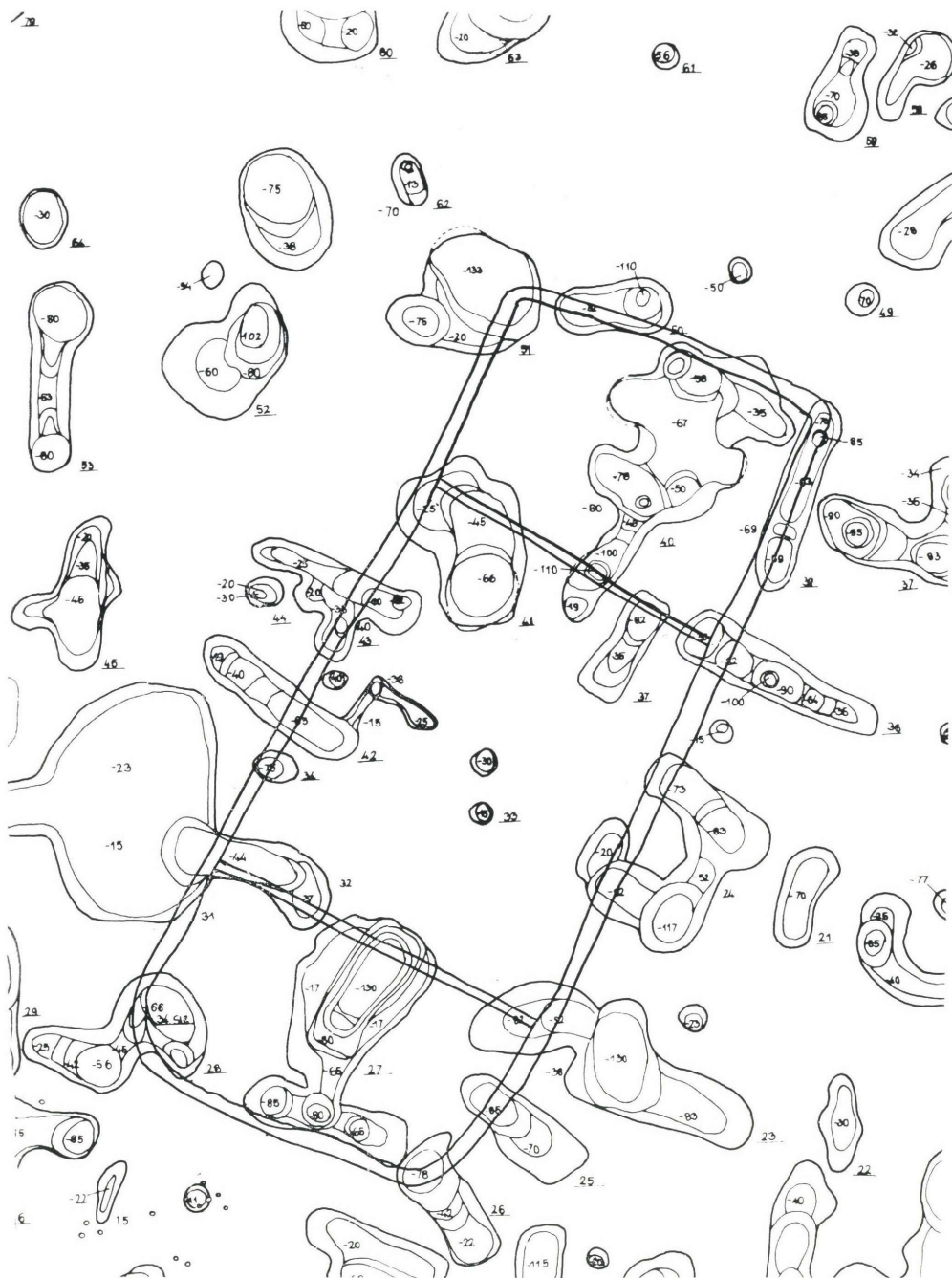
²³ *Markevich, V. I.*: i. m. 87—88, 19. kép 3.

²⁴ *Markevich, V. I.*: i. m. 46. kép, 1—2.

²⁵ *Ridley, C.—Wardle, K. A.*: 195, 198, 200, 202. A szerzők feltételezik az emeletes épületek meglétét Servián a középső és késői neolitikumban.

²⁶ *Sinos, S.*: Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis. (Mainz, 1971) 33, 39.

²⁷ *Mellaart, J.*: The Neolithic of the Near East (London, 1975) 77, 118, 120, 136. Az olyan alaprajzok, amelyeknél belső támasztó oszlopok nyoma figyelhető meg, szintén emeletes épületeket sejtetnek.

19 a

19. kép. a A 7. ház alatti oszlopögdörök a ház rekonstruált körvonalával (II. felület, 10. szint), b A 7. ház rajza, közepén a leszakadt emeleti nivå maradványaival (II. felület, 8. szint)

Agyagpadkák

Elsősorban a 6. szint 2. és 2/a házainál figyeltük meg, hogy az oldalfalakhoz belülről alacsony (8-10 cm magas) és mintegy 25-30 cm széles padka csatlakozott (17. kép). A 2. ház északi fala mentén húzódó padkán több edény állt. E padkák pontos funkcióját nem ismerjük, mert nem minden háznál fordultak elő, de a megfigyelt esetekben szervesen illeszkedtek a ház architekturális egységébe. Lehet, hogy ezek az agyagpadkák már a telep alsóbb szintjeiben megjelent építési sajátosságok, bár ott csak egy esetben, a 10. ház déli falánál figyeltük meg nyomait. A padkák a padlóhoz hasonló módon égtek ki, s rajtuk is megfigyeltük a többszöri megújítást bizonyító agyagrétegeket.

Kétosztatú kemencék

A herpályi neolitikus házak legjellegzetesebb és legáltalánosabb belső építményei a kemencék, amelyek funkciója egyértelműen meghatározható. A „nagy égési horizont” (8. szint) házaiban talált, csaknem ép példányok alapján pontosan rekonstruálható a formájuk, méretük, szerkezetük, sőt valószínű használatuk módja is. E kemencék alaprajza általában lekerékített sarkú téglalap vagy négyzet, 1 m és 1,5 m közötti mérethatárokon belül változó oldalhosszúságokkal. E kemencék felépítménye csonka gúla alakú, teteje lapos, s a padlónívótól számított magasságuk mintegy 50 cm. Oldalukon a nyílásuk széles és laposan ívelt volt, s a nyílás melletti oldaléleket bevagdalásokkal tagolt bordák szegélyezték. A kemencék tetejének négy sarkát gyakran stilizált agyag bikaszarvpárok díszítették (19—20. kép). A kemencék fala pelyvás agyagból készült, és átlagos vastagságuk 3—5 cm volt. További különlegességük a tapasztott és simított tüzelőlapon húzódó hosszú agyagbordában áll. Ez a bejárati nyílásra

20. kép. Négyszögletes, kétosztatú kemence a 11. házból (I. felület, 8. szint)

merőleges és a tüzelőlapot 1 : 2 arányban két részre osztó agyagborda minden esetben a kemence elé is kinyúlt, és ott besimult a padlóba. Általános, hogy a tüzelőlap kisebbik része enyhén teknősen kiképzett volt, másrészt erősebben kiegészített, továbbá igen gyakran vastag hamuréteg halmozódott fel benne. A tüzelőlap nagyobbik részén hamut sosem találtunk, feltehetően ez a rész szolgált sütésre (főzésre), míg a bordával leválasztott kisebbik részben égett a tűz. Több esetben azt figyeltük meg, hogy a kemence tüzelőlapja a szájnílás előtt ében megtört és rézsütosan lejtett a tapasztott padlóra. E kétosztatú kemencékénél is megállapítottuk a tüzelőlap, borda, belső-külső fal többszöri megújítását, újratapasztását. A herpályi ásatás alapján azt valószínűsíthetjük, hogy minden házhoz tartozott legalább egy ilyen kétosztatú kemence, de például a 11. házban kettő is volt e típusból, s ott két különböző helyiségben helyezkedtek el (11. kép, a—b, 20. kép). A 12. háznál pedig az emeleti szinten találtuk meg egy ilyen kemencének a maradványait. A kétosztatú kemencék házon belüli helyzetére semmiféle szabályszerűséget nem tudtunk megállapítani, csupán azt, hogy valamelyik sarokban vagy valamelyik falhoz támaszkodva álltak.

A herpályi tell-telep alsó, le nem égett házakat tartalmazó szintjében (9. szint), egészen az altalajig nagy számban találtunk kétosztatú kemencemaradványokat, melyekből legtöbbször csak a tüzelőlap és a rajta lévő borda maradt meg. A „nagy égési horizont” feletti szintekben is (7—5. szint) megtaláltuk a kétosztatú kemencék töredékeit. Mindezek a felépítmény nélküli „kemencetorzók” a 8. szint megfigyelései nélkül csak nehezen lettek volna értelmezhetők. Korábban már említettük, hogy az alsóbb és felsőbb szintekben talált kétosztatú kemencetöredékek is valószínűleg ki nem égett vagy teljesen elpusztult házakhoz tartozhattak. A legfiatalabb ilyen kemencét az 5. szint („prototiszapolgári” horizont) alsó részén találtuk. A herpályi tell települési módjában kimutatható változásokkal szemben e különleges kétosztatú kemencék kezdettől való folyamatos megléte az építési mód azonos elvét és a kulturális folyamatosságát hangsúlyozza.

Peremes tűzhelyek, nyitott tetejű kemencék

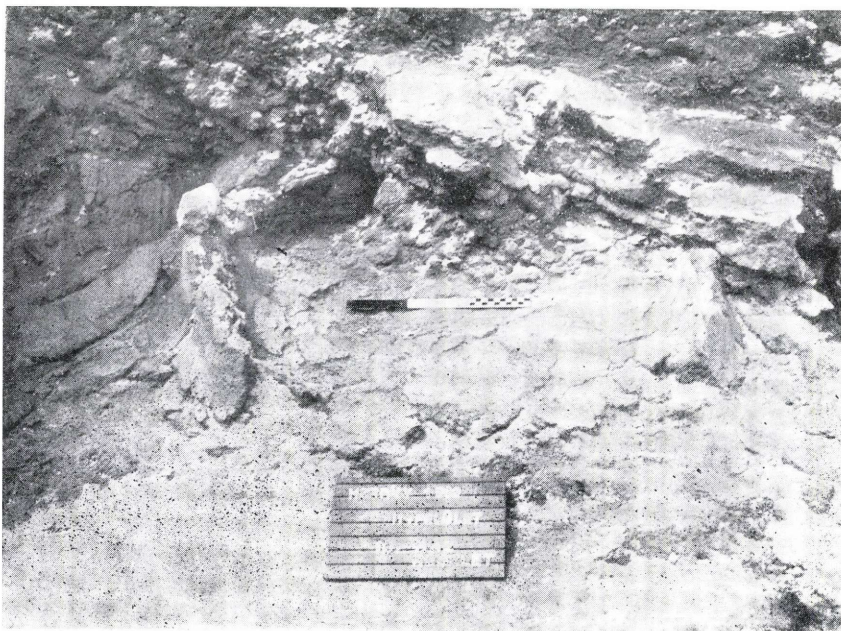
A herpályi tell házaiban előfordulnak a kerek vagy lekerekített sarkú, négyzet alakú, alacsony vagy magasabb peremmel rendelkező agyagépítmények, amelyek oldalhosszúsága 1—1,5 m között változik. Ezek mindig közvetlenül a padlóra voltak tapasztva, a 11. házban ennek külön nádból-ágból álló alapozását is megfigyeltük. A peremen belüli vízszintes lap simára tapasztott, mint a kétosztatú kemencék tüzelőlapja. E hasonlóságok és egyéb nyomok alapján arra következtethetünk, hogy az alacsony peremű építmények egyszerű nyílt tűzhelyek voltak (21. kép). A magasabb pereműek talán felül nyitott kemencék lehettek, amelyeket felül nagyobb fedő borított. A 11. ház egyik kétosztatú kemencéje mellett állt egy négyszögletes alacsonyabb peremű tűzhely, továbbá egy kerek, felül nyitott kemence maradványa. Ez utóbbihoz tartozhatott az a nagyméretű, durva agyagból készített fedő, amit a kétosztatú kemence oldalfalához támasztva találtunk meg. Ezeket a peremes tűzhelyeket, illetve kemencéket az előző építményekhez hasonlóan többször megújították.

Örlőhelyek

A herpályi kultúra házainak agyagpadlóján néhány esetben külön kiképzett örlőhelyeket találtunk. Ezek ovális, 60—70 cm hosszú és 40—50 cm széles, kicsiny peremmel ellátott, padlóba mélyedő teknők. Bennük és közelükben nagyobb örlőköveket találtunk, s így ezek az objektumok funkcióját is megvilágítják.

Agyag-„asztalok”, „oltárok”

A herpályi tell-település házainak tipikus belső építményei voltak az agyagból készített változatos formájú „asztalok” és „oltárok”, a legalsó szinttől a legfelsőig. Egyelőre nem dönthető el egyértelműen, hogy a változatos forma eltérő vagy azonos funkciót takar.

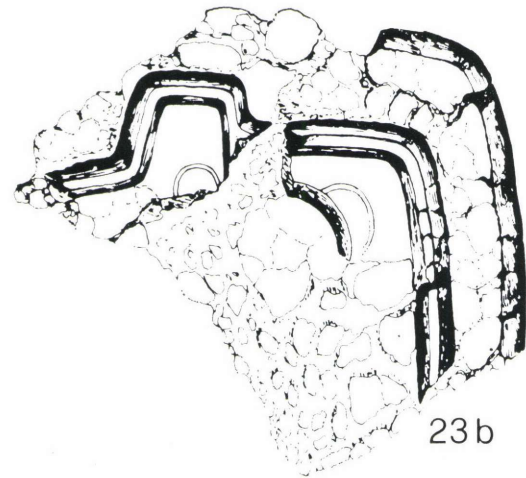
21. kép. Kerek kemence maradványa a 10. házból, a részakadt emeleti padlónív maradványaival (II. felület, 8. szint)

22. kép. Négyzögletes „agyagasztal” a 4. házból (II. felület, 6. szint)

23 a

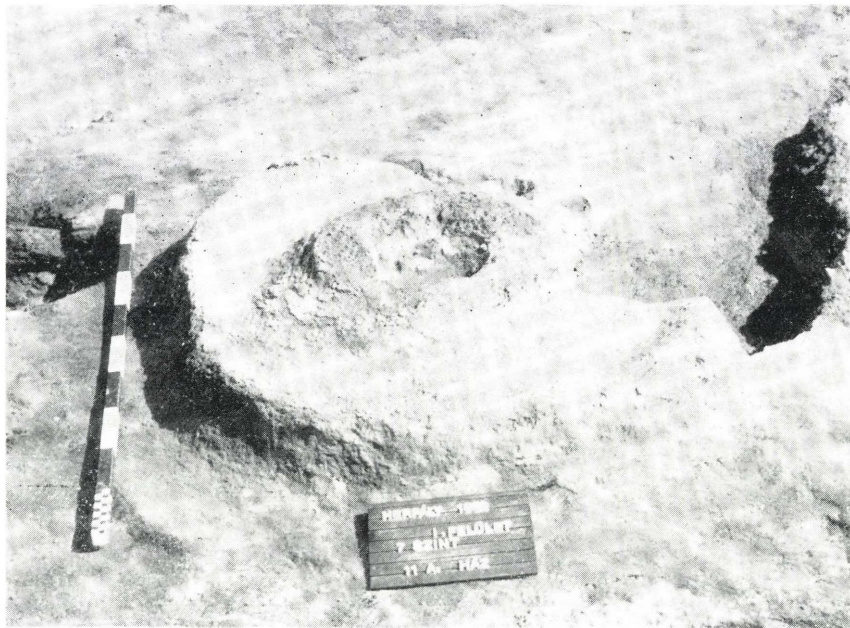

23 b

23. kép. a—b Lóhere alakú oltár részlete a 9. házból (II. felület, 8. szint)

1. Leggyakoribb típus a lekerekített sarkú téglalap vagy ovális formájú, lapos tetejű, asztalszerű agyagemelvény, amely a házak padlójára volt tapasztva, s általában 10-15 cm magasságot ért el. Méretük általában $1-1,5 \times 0,7-1,2$ m között változott. Jellemző ezen egyszerű, lapos asztalokra, hogy egy házban több is előfordult, sőt egy helyiségben kettő is (pl.: az 1. és 5. házban). Hangsúlyozzuk, hogy ezek a házakkal együtt kiégett „asztalok” az emeletes házak felső szintjén is megtalálhatók voltak. A 7. házban pedig kizárólag az emeleti részen fordult elő. Az agyagépítmények e típusának pontos rendeltetését nem tudjuk (22. kép).

2. A fenti lapos tetejű, egyszerű „agyagasztalok” típusához kapcsolódik az a különleges agyagépítmény, amelyet szögletesedő lóherealakként lehet legjobban körülírni. Többek között az egyik ilyen lóhere alakú építmény a 9. házból származik. Ennek magassága 8-10 cm, a teljes kiterjedés a töredékesség miatt nem mérhető, s külső szegélyén 2 cm magas perem fut körbe. A közepén enyhén bemélyedő kis medencét találtunk. Ennél a 9. házból származó emelvényénél is a funkcióbeli bizonytalansággal találkoztunk, ugyanis a belső medencén kívül a perem és a sajátos alak valószínűsíti az oltárként való interpretálást (23. kép, a—b). Ugyanakkor éppen ezt az „oltárt” egy következő időszakban, de még a 9. ház használatának idején, úgy újították meg, hogy formáját is átalakították, s ennek eredményeként egy enyhén ovális, lapos tetejű agyagasztalt kaptak. Ez pedig az előzőekben ismertetett típust képviseli. E megfigyelés esetleg a két agyagépítmény-típus funkcióbeli közelségét, esetleg azonosságát jelenthetné. A másik megfigyelésünk ezzel szemben a 2. házban talált „agyagasztal” munkahely jellegére utal, mivel itt annak közelében 6 darab nagyméretű örlőkövet találtunk. Bár az is elképzelhető, hogy az örlés szerves része volt a rituális műveleteknek, szertartáscknak. A lóhere alakú agyagépítmények oltárként való használatát az is alátámasztja, hogy a herpályi tell-településen kis agyagmodelljei is előkerültek. Hasonló formájú oltárok a Cucuteni-

24. kép. Kerek oltár a 11/A házból (I. felület, 7. szint)

Tripolje kultúra házaiból ugyancsak ismertek,²⁸ és a ház- (szentély-) modellekben szintén megmintázták ezt a különleges oltártípust.²⁹

3. Újabb típust testesít meg az az agyagkorong alak, amely közelítőleg 1 m átmérőjű. Ennek közepén agyagkúp emelkedett, amelyet gyűrűsen egy mélyedés vett körül (24. kép). A korong külső széle kis perembe hajlott felfelé. Különlegessége, hogy az agyaglap alá sűrűn egymás mellé helyezett állatsont- és őrlőkőtöredéket tapasztottak. Vallási életben betöltött szerepükre, oltárként való interpretálásukra utalhat, hogy például a 12. ház kerek oltárja közeléből több agyag bikafejmodell töredéke került elő. A kerek oltárok között olyant is találtunk, amelynek a közepén kis medence található (pl.: 4. ház).

4. A 6/b és 12/a házakból az agyagból épített „oltárok” egy új típusát ismerjük. Ezek lekerekített sarkú, téglalap alakú építmények, amelyek egyik hosszanti oldalukkal a házak oldalfalához támaszkodtak. Hosszuk 1 m-re becsülhető, szélességük 70 cm, a padlószinttől való magasságuk 40 cm volt. A 6/b házban az „oltár” külső szélét felemelkedő perem szegélyezte és középen egymás mellett két, mintegy 20–25 cm átmérőjű hengeres, tapasztott mélyedést találtunk. Ezek 27 és 40 cm mélységűek voltak, s alájuk őrlőkövet tapasztottak. E hengeres mélyedésekben finom hamut és faszenet figyeltünk meg. Mindezek együtt az oltárként történő használat mellett szóló érvek.

Medencék

A herpályi házak belső építményei között tisztázatlan rendeltetésűek a padló szintjébe mélyedő nagyobb (1 m-t is elérő) ovális alakú medencék. Ezek gondosan tapasztottak, s szélük lekerekítve simul a padló szintjébe. Többször megfigyeltük, hogy finom hamus betöltésük volt.

Beépített élelemtárolók

A herpályi házakban nagyobb agyag élelemtárolók is előfordultak. Ezek vessző- vagy nádvezű, kívül-belül tapasztott, hengeres „tartályok”, amelyek a házak padlóján álltak, olykor egyik oldalukkal valamelyik oldalfalhoz támaszkodva. Hasonló célt szolgáltak e hengeres tárolók, mint a tisztai kultúra házáinak padlóra tapasztott négyyszögletes agyagládái.³⁰ Herpályon egy esetben a padlón szétszóródott és égett gabonamagvak mellett égett deszkamaradványokat figyeltünk meg, amelyekből arra következtethetünk, hogy fából is készíthettek gabonátároló alkalmatosságokat.

Edények

Főként az élelemtárolást szolgálhatták a herpályi házakban jelentős számban talált nagy űrtartalmú edények, melyek eltérő formákban és számban helyezkedtek el a házak különböző helyiségeiben. A kisebb edények közül is sok tartozott egy-egy ház berendezéséhez. Pontos funkciójuk nem határozható meg egyértelműen, a gondosan díszített, gazdagon festett edények esetében joggal gondolhatunk azok nem hétköznapi alkalmazására.

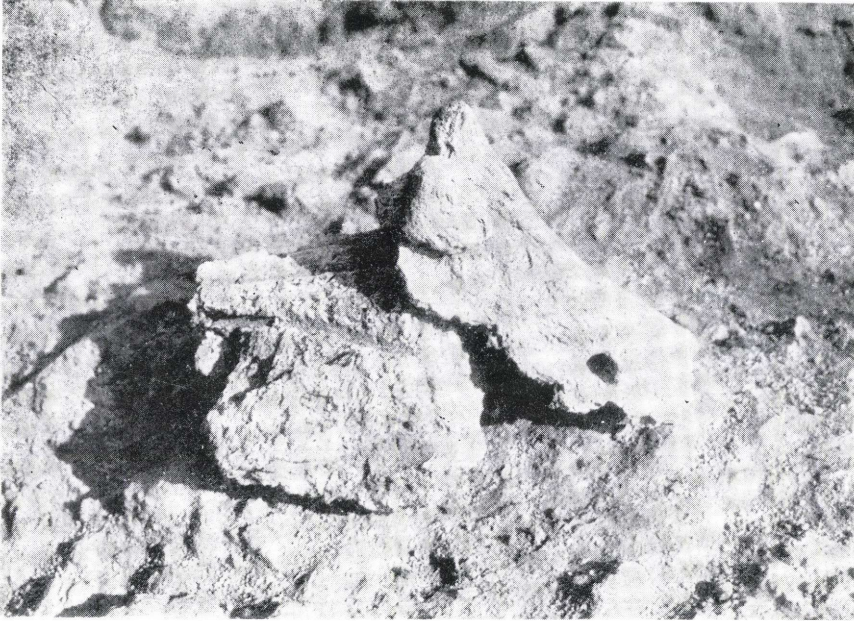
Egyéb berendezési tárgyak

A herpályi tell-település házáinak berendezési tárgyaihoz általánosan hozzátartoztak a cipó alakú, nagyméretű őrlőkövek, kisebb köeszközök, csont- és agancseszközök, kisebb agyagtárgyak. Ezekről az anyagi kultúra részében szólnunk röviden, a részletes tárgyalás igénye nélkül.

²⁸ *Passek, T. S.*: i. m. 38a—b kép, 40. kép 1—2, 44. kép 1—6.

²⁹ *Passek, T. S.*: i. m. 68. kép; *Gimbutas, M.*: *The Gods and Goddesses of Old Europe 7000—3500 BC.* (London, 1974) 23. kép.

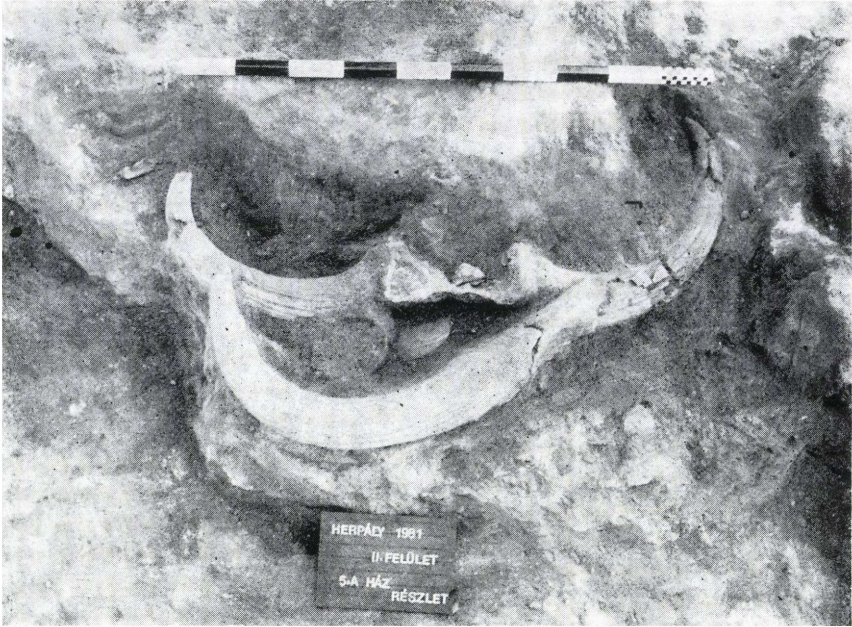
³⁰ *Banner J.*: *Agyagból készült láda a neolitikumból.* *Arch. Ért.* 51 (1931) 253—257, 348; *Banner J.*—*Foltiny I.*: *Újabb ásítás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon.* *Fol. Arch.* 5 (1945) 6. T. 8—9.

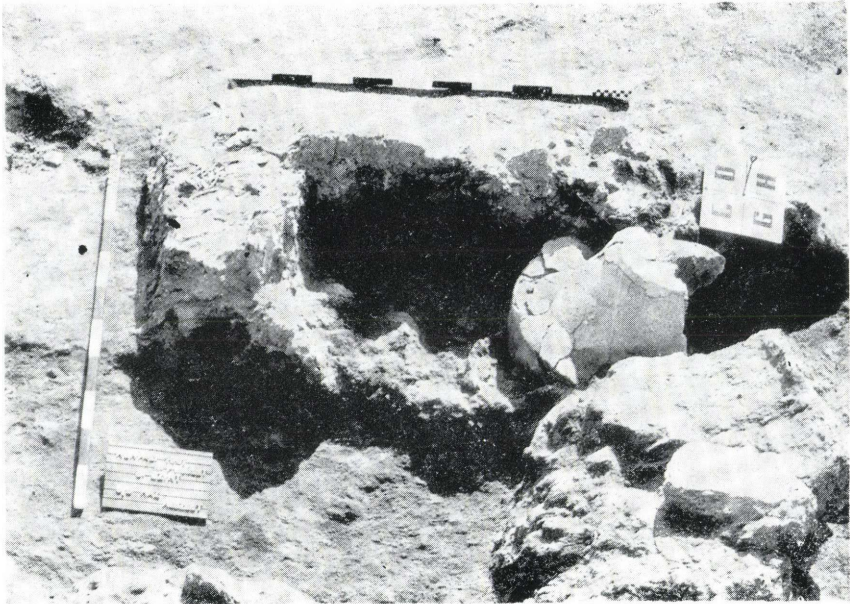
25. kép. Bikafejet ábrázoló agyagdombormű a 2. ház oldalfaláról (I. felület, 6. szint)

26. kép. Tárolóedények roncsai a 8. házból (II. felület, 8. szint)

27. kép. Őstulokszarvak az 5/B ház padlója alatt (I. felület, 8. szint)

28. kép. Csecsemő sírja a 6/B ház fala alatt (II. felület, 8. szint)

29. kép. a Csecsemő sírja fakoporsó maradványaival, b A kibontott csecsemőcsontváz (28. sír)

V. ANYAGI KULTÚRA

Kerámia. A herpályi település késő neolitikus kerámiájára méretre való tekintet nélkül jellemző a kavicsos-homokos soványítás, de gyakori az igen finoman iszapolt „áru” is. Csupán néhány esetben fordult elő a pelyvás soványítás, de ilyenkor az edény fala mindig feltűnően vastag a többihez képest. Az edények többsége jóval vékonyabb falú, mint az újkőkor (neolitikum) korábbi szakaszaiban. Az edények felülete rendszerint világos- vagy sötétszürke, időnként foltosan égetett, de a finom kerámia egy része fekete színű. A sötétebb színárnyalatok a redukciós égetés következményének tarthatók. A leégett házakban talált nagy számú edény a másodlagos égés következtében téglavörös színű. A kerámiatípusok mindegyikére jellemző a gondos felületkidolgozás, így a simítás, polírozás.

Az edénytípusok szintenkénti sajátosságait a tell-településen belül még nem értékelhetjük részletekbe menően, mert a leletanyag restaurálása, feldolgozása még folyamatban van. Most csak a herpályi neolitikus kerámiaanyag általános tipológiai vonásait kívánjuk összefoglalni és bemutatni: Az edénytípusok között első sorban méret- és alakbeli különbségeket lehet megfigyelni, míg a durva, illetve finom kerámia elválasztó minőségi jegyei nem jelentkeznek. A legkisebbtől a legnagyobb edények között mindenhol előfordulnak a durvább és a finomabb kivitelű „termékek” egyaránt. Éppen ezen okok miatt nem lehet a herpályi neolitikus kerámiaanyagot kategorikusan durva és finom kerámiára szétválasztani.

A telep szintjeiben mindenütt gyakoriak a gömbös aljú kis pohár változatai, hengeres vagy szűkülő szájjal, hasukon rendszerint bütyökdíszítés található (36. kép, 6., 7., 37. kép, 4., 7.). Ugyanennek az edénytípusnak nagy, hegyes-bütykös példái csak a telep fiatalabb időszakától vannak meg, s ezek már a tiszapolgári kultúra pohártípusának előzményei (36. kép, 10., 40. kép, 8., 41. kép, 4.). E típus legegyszerűbb variánsai fordított csonka kúp alakúak, enyhén ívelt oldallal (37. kép, 6., 8.).

Újabb formát képviselnek a gömbös aljú csészék, néha tagoltan elkülönülő hengeres nyakkal és alsó részükön bütyökdíszítéssel, amely bütykök a fiatalabb herpályi időszakban hangsúlyozottak és hegyesen kiugróak (36. kép, 2—4., 8., 11., 37. kép, 1.). Gyakoriak a kettős kónikus csészék a perem alatti kis függőleges szalag- vagy bütyökfüllel (36. kép, 5., 16., 37. kép, 2., 3., 5., 41. kép, 5—7.).

A tálak között legegyszerűbbek a fordított csonkakúp alakú, ívelten kihajló pereműek (36. kép, 12., 39. kép, 14., 40. kép, 1a—b), de gyakoriak a kettős kónikus tálak is, a fiatalabb időszakokban tagoltan kifelé hajló alacsony tölcéses peremmel (37. kép, 12., 13., 39. kép, 9.), s a törésvonalon hegyes bütykökkel vagy lapos szalagfüllel (40. kép, 9.).

Újabb típusba tartoznak a talpas tálak, ahol a tálforma az előbb tárgyaltakéhoz hasonló változatokkal rendelkezik (40. kép, 6.), míg a talprész lehet talpgyűrűs, magasabb hengeres, és általános a magas csőtalp. Ez utóbbi lehet egyszerűen kúpos, de előfordul az enyhén harangosodó változat is. Ezek az említett talpak a fiatalabb herpályi időszakban áttörtek, ami szintén a tiszapolgári kultúra felé utaló sajátosság. Főleg akkor szembeötlőek ezek a kerek áttörések, amikor egymás fölött több sorban helyezkednek el (36. kép, 1., 13—15., 19., 37. kép, 9., 40. kép, 11., 12.). Szembeötlő jelenség, hogy a talpas tálakat borítja leggyakrabban festés, a legkorábbi időszaktól a „prototiszapolgári” korig (31—35. kép).

A herpályi kultúrára különösen jellemző típus az „edénytartó”, amely egy csőtalpon álló tölcéses tálrészt jelent (ez utóbbi néha négykaréjos). A felső részt, illetve a csőtalpat egy kisebb-nagyobb lyuk töri át. Néha a lyuk a csőtalp teljes átmérőjének nagyságát is eléri (36. kép, 9a—b, 37. kép, 11., 39. kép, 10., 14.).

A csőtalpon álló gömbös vagy kettős kónikus edények általában a herpályi kultúra korai szintjére jellemzők (38. kép, 1., 40. kép, 6., 9.), míg a fiatalabb időszakban az alacsonyabb talpon álló négyszögletesdű testű, karéjos peremű, kehelyszerű edények az általánosabbak.

Ezeknél néha függőleges borda is hangsúlyozza a négyszögletesedésnél futó éleket (36. kép, 17., 40. kép, 2., 3.).

A csőtalon álló gömbölyded, vagy élben törő hengeres felső részű kelyhek újabb formaváltozatot képviselnek. Ezeken a bütyökdísz, illetve a fülek két sorban átlósan helyezkednek el (36. kép, 18., 37. kép, 10., 38. kép, 3.).

Viszonylag ritkábbak a kis lapos korong alakú fedők, de a „nagy égett szint” házaiban többször előfordultak nagyobb méretű fogantyúval ellátott változatai (41. kép, 1.). A kisebb fedők másik típusa fordított talpgyűrűs tárla emlékeztet, ahol ez a „talpgyűrű”, valamint néha a tál peremrése is áttört.

A nagy méretű, élelemtárolás célját szolgáló edények között általános a kettős csonkakup alakú vagy tojásdad testű, hengeres nyakú amfora, a hasélen rendszerint 2—3—4 széles, függőleges szalagfüllel (38. kép, 4—6., 8., 9.). Ugyanitt említhetők a kettős kónikus, hengeres felső részű edények és a megnyúlt, ívelt oldalú magas fazekak, amelyeket két sorban átlósan bütykök, illetve fülek díszítenek (38. kép, 2., 7.).

A fentebb bemutatott edényformák majdnem mindegyike miniatűr változatban is előfordul a település rétegeiben.

Diszítések. Fentebb már említettük a bütykök, szalagfülek és bordák változatos használatát (36. kép, 17., 39. kép, 11., 13., 40. kép, 2., 3.). Itt hangsúlyoznunk kell, hogy a hegyes, vízszintesen átfúrt vagy csak benyomott bütykök elsősorban a legfiatalabb, „prototiszapolgári” fázisra jellemzők (39. kép, 1—8., 14., 40. kép, 1—10. stb.). A herpályi kultúra sajátossága a széles, félhenger alakú bütyök vagy álfül, amely a legkorábbi szintektől a „prototiszapolgáriig” változatlan formában megtalálható (38. kép, 2., 39. kép, 10., 40. kép, 3.). Gyakoriak a stilizált figurális és geometrikus plasztikus ábrázolások, amelyek között legáltalánosabbak a svasztikák (44. kép, 4., 6.) és az állatfejek (44. kép, 9.).

A mélyített díszek között a beszürkált, benyomkodott pontsorok a legfiatalabb szintekre jellemzők, amelyek a tiszapolgári kultúrának is sajátos díszítő motívumai (40. kép, 1., 4., 5., 7., 13., 41. kép, 1., 3., 4., 6., 7.). Többször előfordulnak a bekarcolt vonalkötegek, elsősorban a csészetípus példányain (37. kép, 3., 40. kép, 5., 41. kép, 5.).

Legjellemzőbb díszítés a herpályi tellen a festés, amelynek főbb szín- és stílusváltozásait a korábbiakban már vázoltuk. Most röviden csak összefoglaljuk e jellemzőket, és időrendi jelentőségükre a kronológiai részben még visszatérünk. A herpályi típusú festés égetés utáni és főként a (lapos vagy csőtalpas) táltípusokon jelentkezik. A festésnél az alábbi változatokat tudtuk elkülöníteni: natúr alapon fénylő fekete, natúr alapon matt fekete (31—32. kép), fehér alapon fekete, natúr alapon fehér és vörös (33—34. kép), natúr alapon fehér (35. kép). Amint látni fogjuk, e színsorozat időrendileg is meghatározott. A festés mintája egyszerű, általában geometrikus, a felületet sűrűn beborító párhuzamos vonalkötegekből áll, amelyek függőlegességgel tagolt mezőkben ferdén, farkasfogszerűen, vízszintesen, halszállkamotívumban vagy rácsmintát alkotva helyezkednek el. A rácsmintát olykor saktáblaszerűen tölti ki a festés. Mindez elsősorban az idősebb és a klasszikus szakaszra jellemző mintakincs a herpályi kultúrán belül (31—32. kép). A fiatalabb szakaszban a széles vörös sávokkal határolt mezőkben az előzőekben felsorolt motívumok fehér színnel jelennek meg (33—34. kép). Ezt követően az agyag alapon fehér festés meander mintákat is alkot (35. kép, 1.). Ez utóbbi festéstípusra az is jellemző, hogy kisebb csészeformákon ugyancsak előfordul (35. kép, 1—7.).

A herpályi leletanyagban számos idegen típusú, díszítésű kerámiatöredék került elő, amelyek technikai kivitelükben is eltérnek a herpályiaktól. Leggyakoribbak ezek között a tiszai kultúrára jellemző karcolással díszített darabok (41. kép, 11—16.). Előfordulnak a Vinča kultúrára emlékeztető töredékek (41. kép, 2., 9.). A herpályi kultúrában idegen az a két S profilú pohár töredéke, amelyekn finom, bekarcolt vonalú koncentrikus kör, illetve meander motívum látható (41. kép, 8., 10.). A festett edénydarabok között előkerültek olyanok is, amelyek biztosan távolabbi területekről származnak. Ilyen például egy rózsaszín

„slip” alapon égetés előtti, fekete festésű (42. kép, a—b) és egy barnás alapon sárgászvörös, égetés előtti (43. kép, a—b) töredék. Ezeknek anyaga, égetési technológiája, mintakincse nem ismert az Alföld késői neolitikumában. Több hasonló kerámia alapján elsősorban a Petrești kultúra területével való összefüggésre gondolhatunk.³¹

Kis tárgyak

1. Az agyagból készített kis tárgyak nagy része inkább a „vallási” élettel állt összefüggésben. Ilyenek például az idolkok, amelyekből csak néhány darab került napvilágra, főként a telep idősebb rétegeiből (44. kép, 1a—b). A bemutatott idoltöredék, hátán a karcolt meandroid motívummal idegen a herpályi kultúrában, és erősen emlékeztet a hasonló Vinča típusú figurákra.³² Tulajdonképpen a herpályi nagy felületű feltárás alapján azt mondhatjuk, hogy a kultúrának nem voltak saját, egységesnek tartható idoltípusai. Az állatplasztikák valamivel gyakoribbak voltak, ezek önállóan és valószínűleg fedőkhöz tartozó fogantyúként jelennek meg (44. kép, 2., 3.).

Több csaknem ép és töredékesebb példány került elő a kis oltárokból, amelyek vagy lóhere alakúak (44. kép, 8.), vagy téglalap, esetleg kör alakúak. Az ismert darabok alapján arra következtethetünk, hogy ezek alacsony lábakon álltak.

Pontosan nem ismerjük a jelentőségét azoknak a kis agyag baltautánzatoknak, amelyekből több került elő a herpályi tellen (44. kép, 5.).

Valószínűleg ékszerként használták az agyagombokat, gyöngyimitációkat (44. kép, 4.).

A most tárgyaltakon kívül még számos kis agyagtárgy került napvilágra Herpályon, ezek feldolgozása, értékelése még folyamatban van, de azt már most megállapíthatjuk, hogy ezek nagymértékben gazdagítani fogják a kis agyagtárgyakról eddig kialakított képet. E különlegességek között példaként a kis agyagkockákat említhetjük, amelyek minden oldalukon benyomottak vagy átfúrtak.

2. A kő-, csont- és agancseszközök igen nagy mennyiségben kerültek elő Herpályon más késő neolitikus lelőhelyhez hasonlóan. Gyakoriak az egyszerű vagy átfúrt kőbalták, közöttük feltűnően sok a miniatűr változat. A pattintott kőeszközökkel kapcsolatban ugyanazt figyeltük meg, mint a herpályi kultúra más településeinél: nem túl változatos nyersanyagból (szürke vagy barna kova, obszidián) nagy mennyiségű eszközt készítettek. A kőből készült különleges tárgyak közül kiemelkedő jelentőségűek a márványból készült edények, amelyek közül itt egy kis kónikus tálka töredékét, illetve rekonstrukciós rajzát közöljük (45. kép, 1a—b). A csont- és agancseszközök általános típusai közül (tűk, árák, fúrók, vésők, átfúrt kapák stb.) — amelyek tömegesen kerültek elő — csupán egyetlen különleges formát mutatunk be. Ez agancsból készült, vége horgasan kiképzett, alsó része lapos és átfúrt, s maga a tárgy ívelt. Ez a gyakran díszített csonttárgy valószínűleg valamilyen övcsat lehetett (45. kép, 5., 6.).

A csonteszközök között ritka a vadkanagyarból készített horog, amelynek előfordulása azért is meglepő (45. kép, 3.), mert az állatcsontmaradványok tanúsága szerint a halászatnak semmi jelentősége nem volt a táplálkozásban. A csontból és vadkanagyarból készített különböző alakú csüngők ugyanakkor nagy számban ismertek a telepről (45. kép, 3., 7.). A leletanyag teljes feldolgozása után bizonyosan sok új típusal gazdagodik a kő- és csontemlékek köre is.

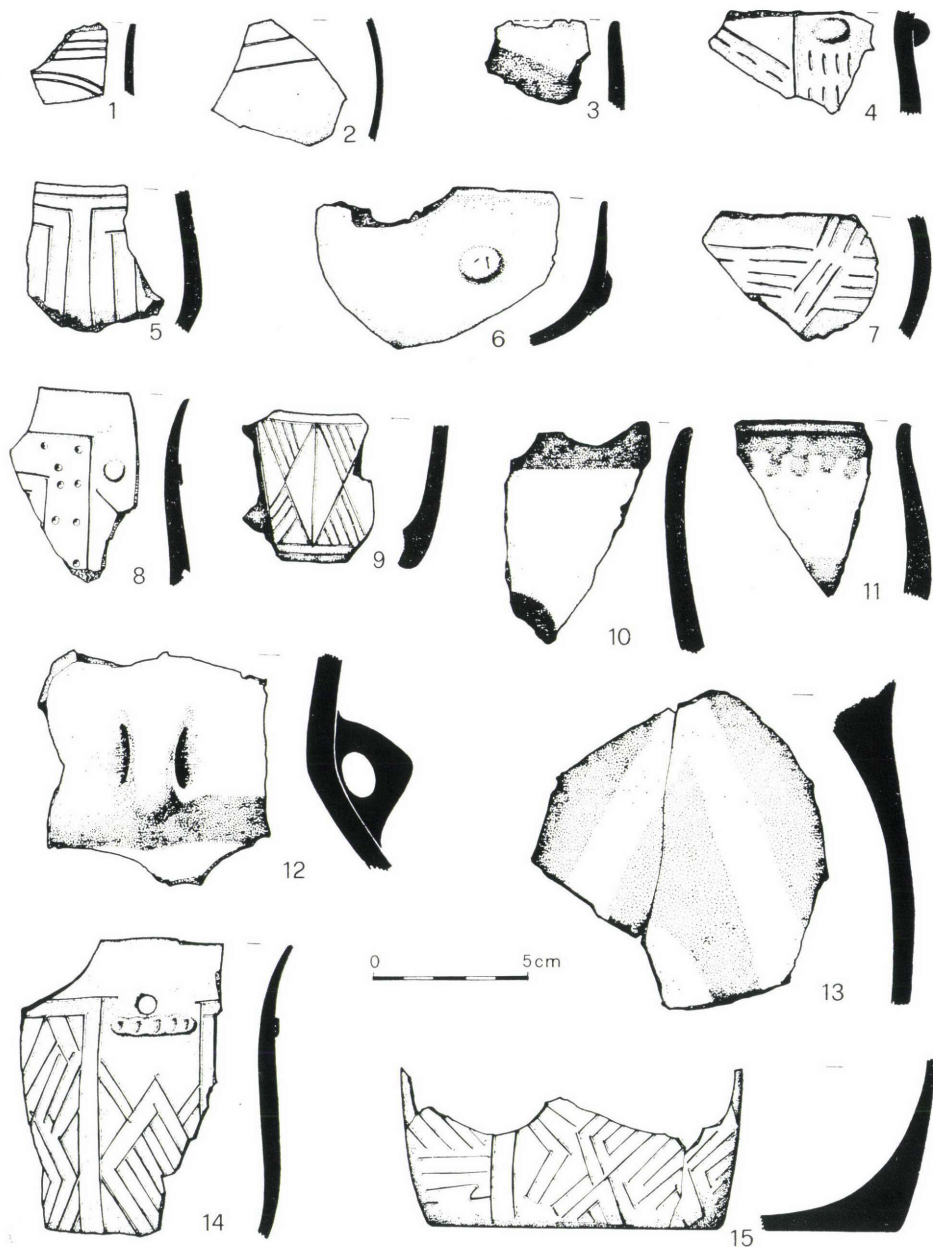
³¹ Paul, I.: Der gegenwartige Forschungsstand zur Petrești-Kultur. PZ 56 (1981) 54. T. 5, 8, 55. T. 13.

³² Tasić, N.: Neolitska plastika. (Belgrád, 1973) 17. kép, 20. kép, 73—74. kép, 77. kép; Dumitrescu, V.: The Neolithic Settlement at Rast. B. A. R. International Ser. 72 (1980) 60. T. 18—19, 61. T. 23 stb.

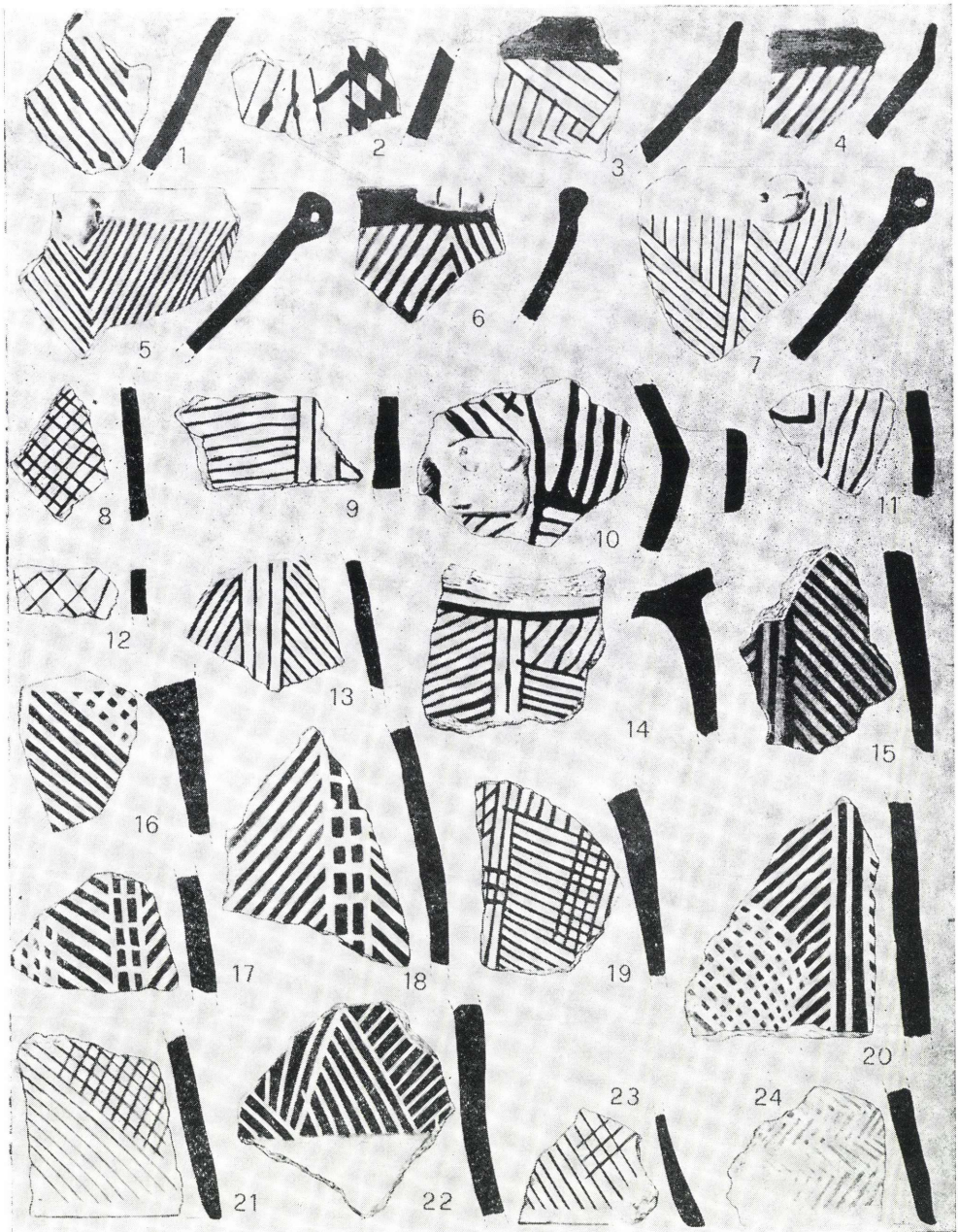
3. Rézleletek : a herpályi tell-településen minden rétegben kerültek elő réztárgyak és töredékeik, ezek vagy ékszerek, vagy tűk. A 33 db réztárgy között lemezes, csőszerű vagy tömörebb, hordószerű gyöngyök, huzalból vagy lemezből készített gyűrűk, karperecek és csüngők fordultak elő. A gyűrűk és karperecek egy- vagy többmenetűek, végük egyszerűen egymásra hajtott, esetleg spirálisokban végződik. Ilyen spirális végződés a csüngőknél is megfigyelhető (45. kép, 8—10.). A Balkán más hasonló korú, nagyléptékű telepfeltárásainál sehol sem került elő ilyen nagy számú rézmaradvány. Példaként említhetjük a teljesen kiásott Tell-Goljamot (Bulgária), ahol összesen 22 db réztárgy került elő.³³ Mindez arra mutat, hogy a herpályi tellen a réz használata már a késői neolitikum elejétől jelentős mértékű volt.

A különböző kőnyersanyagok, továbbá a márvány, spondylus és réz herpályi előfordulása a kiépült és messze ívelő csere-, illetve „kereskedelmi” kapcsolatokat bizonyítja e korban. Valószínűleg az importnak tartható edénytöredékek (eredetileg edények) is e cserekapcsolatok közvetítésével jutottak a településre.

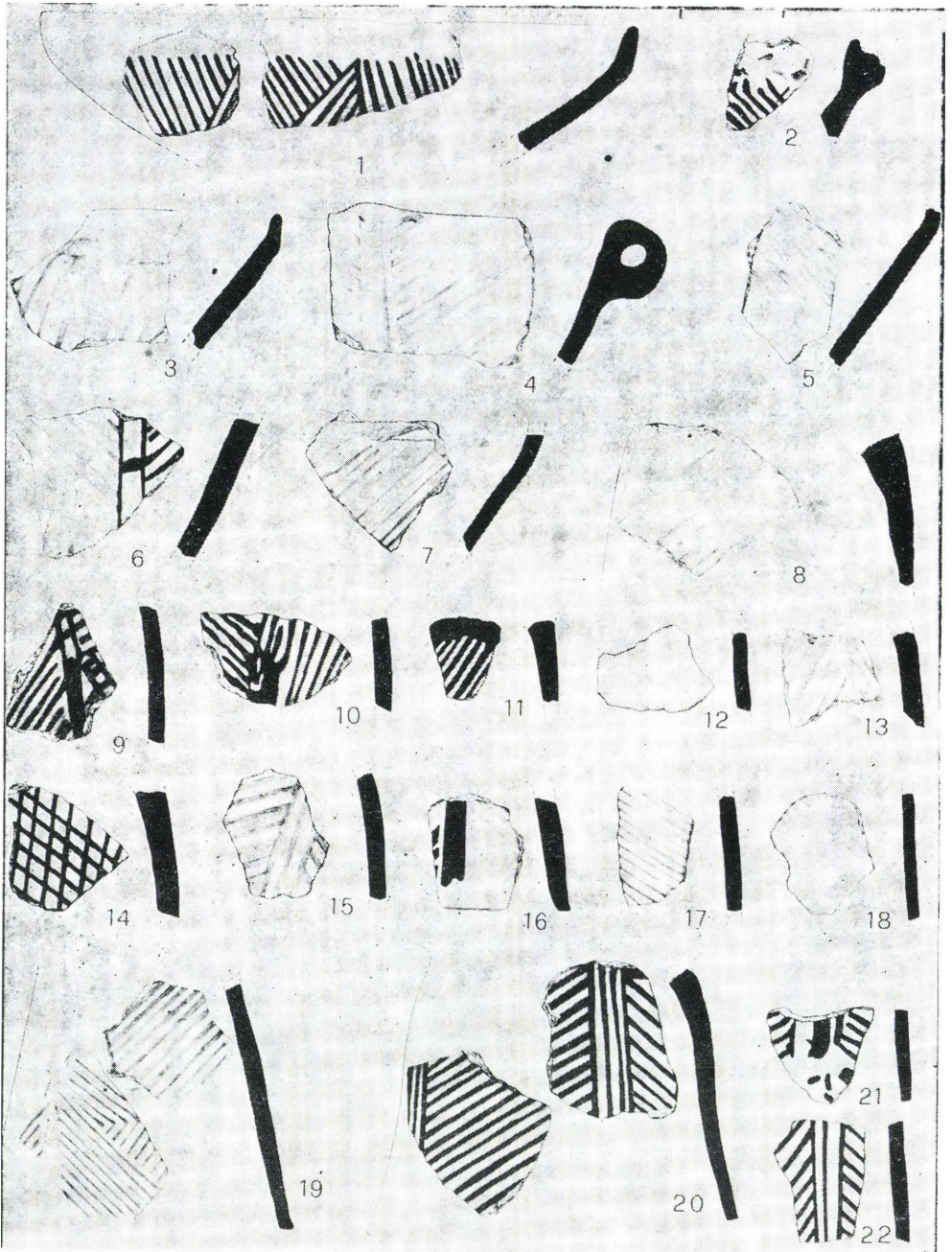
³³ *Todorova, H.*: Archäologische Untersuchung des Tells beim Dorf Goljamo Delčevo, Bezirk Varna. (Sofia, 1975) 81—83.

30. kép. 1—15.: Edénytöredékek a szakálhát-tiszai átmenet vagy a korai tiszai időszakból (szonda a tell-teleptől délkeletre, 200 m-re)

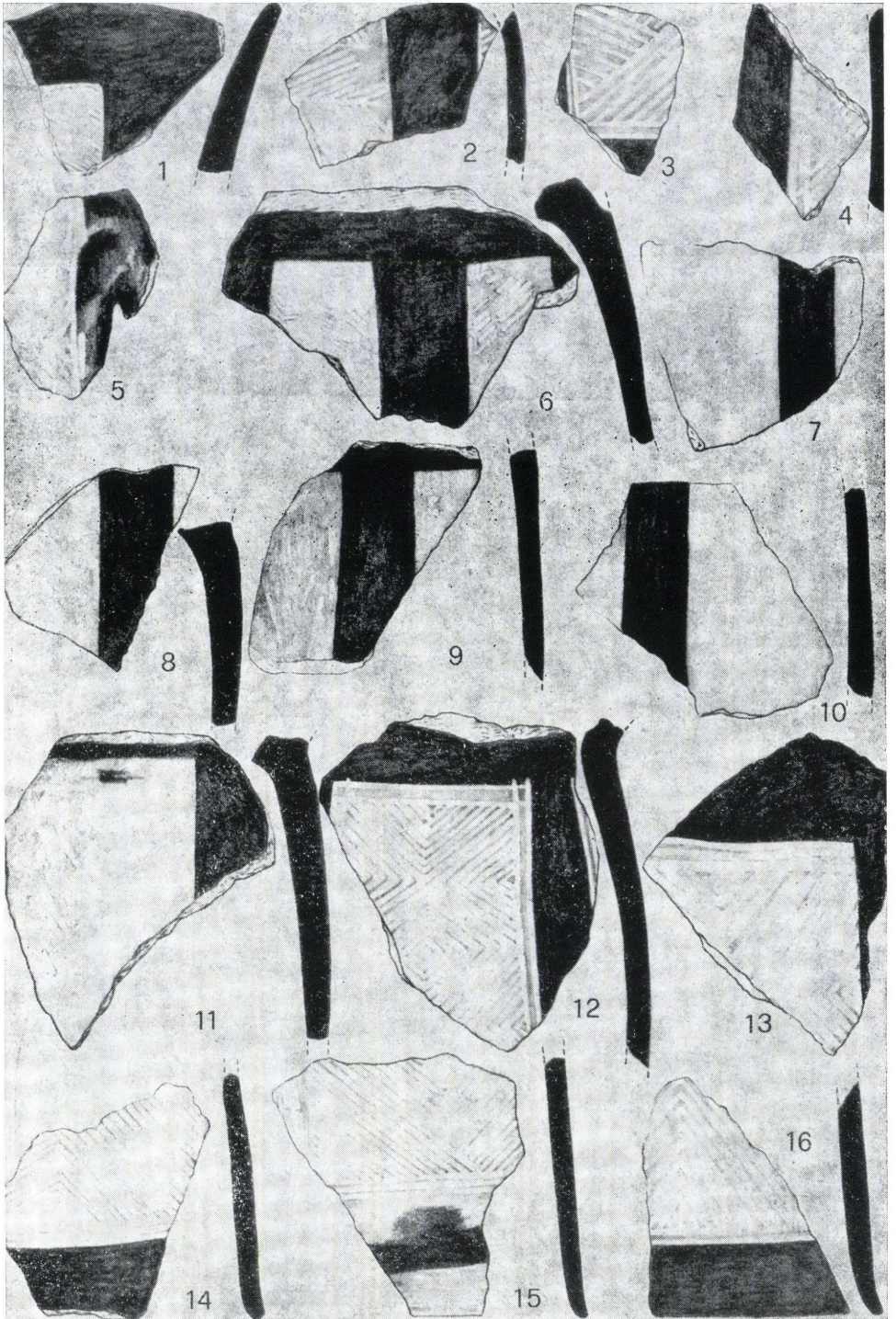
31. kép. 1—24.: Festett kerámia a herpályi kultúra korai fázisából (9—10. szint)

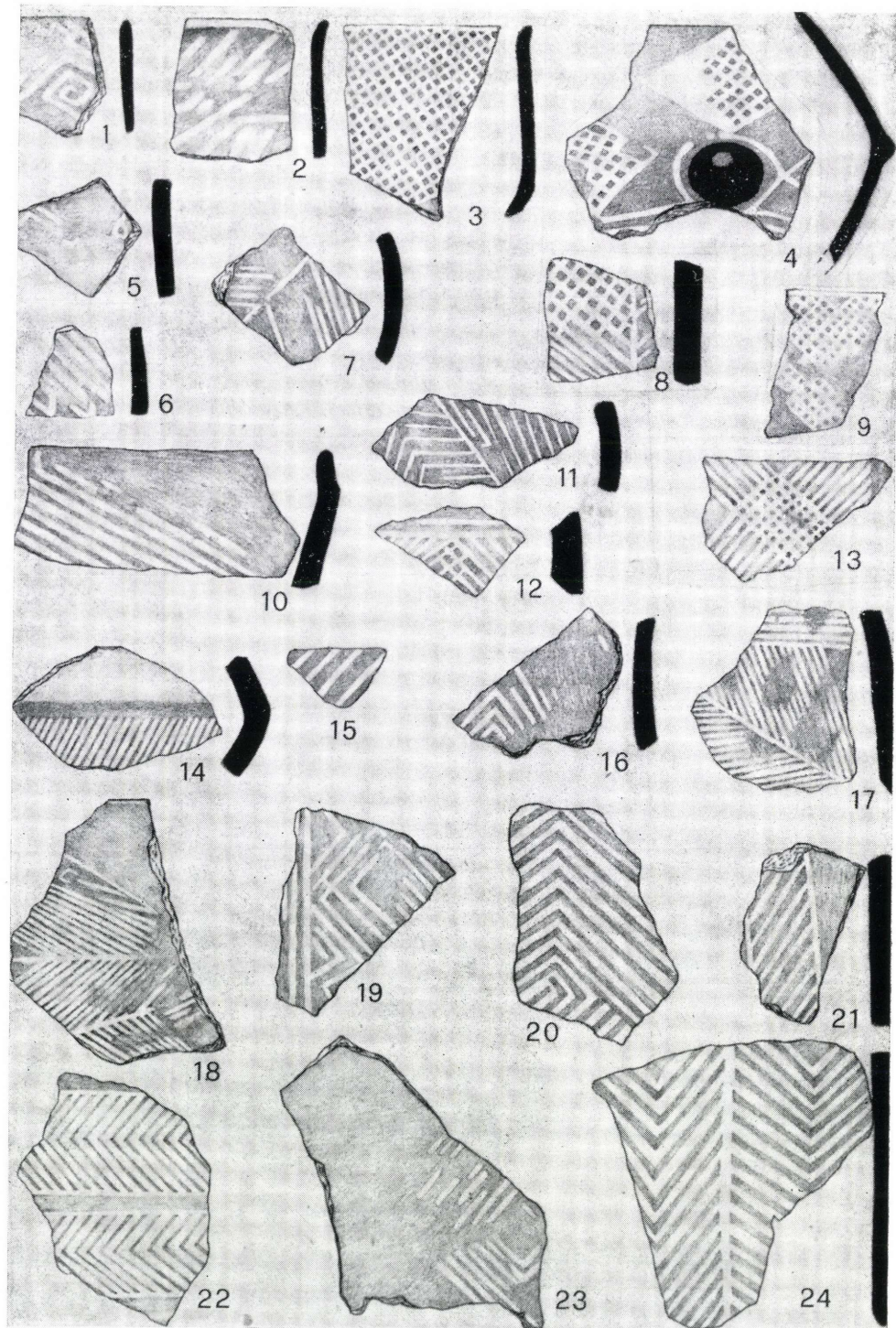
32. kép: 1—22.: Festett kerámia a herpályi kultúra klasszikus fázisából (8. szint)

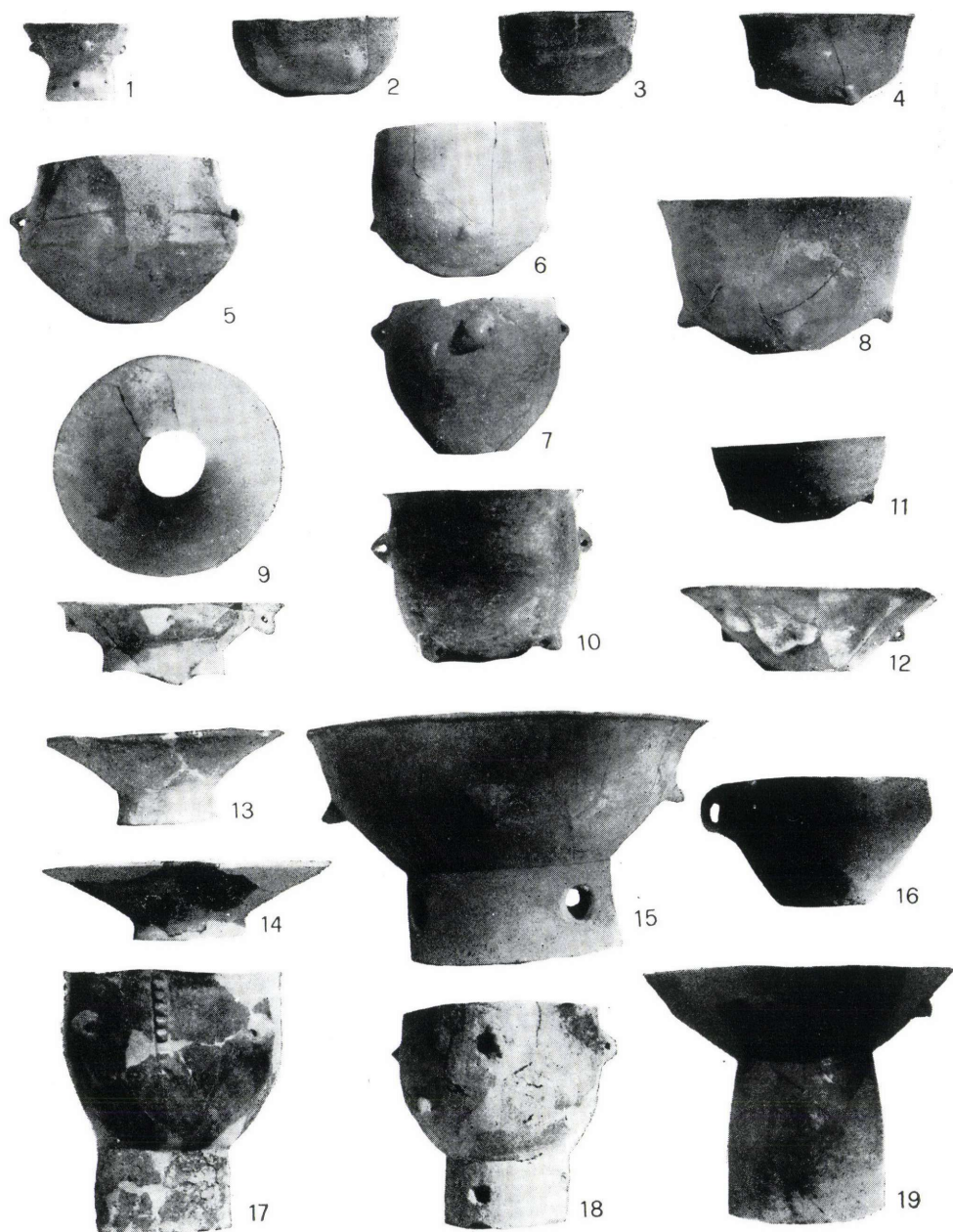
33. kép. 1—8.: Festett kerámia a herpályi kultúra fiatalabb fázisából (6. szint)

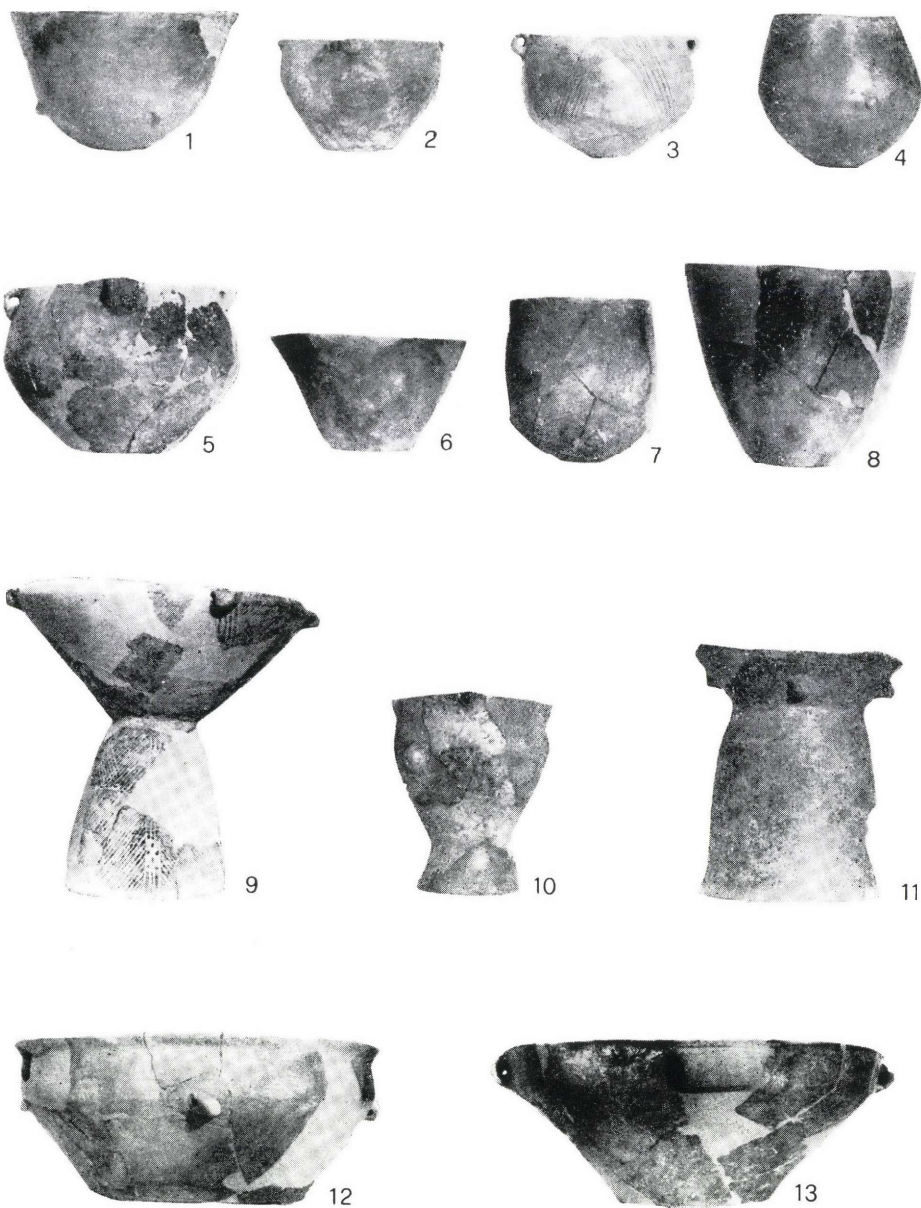
34. kép. 1—16.: Festett kerámia a herpályi kultúra fiatalabb fázisából (6. szint)

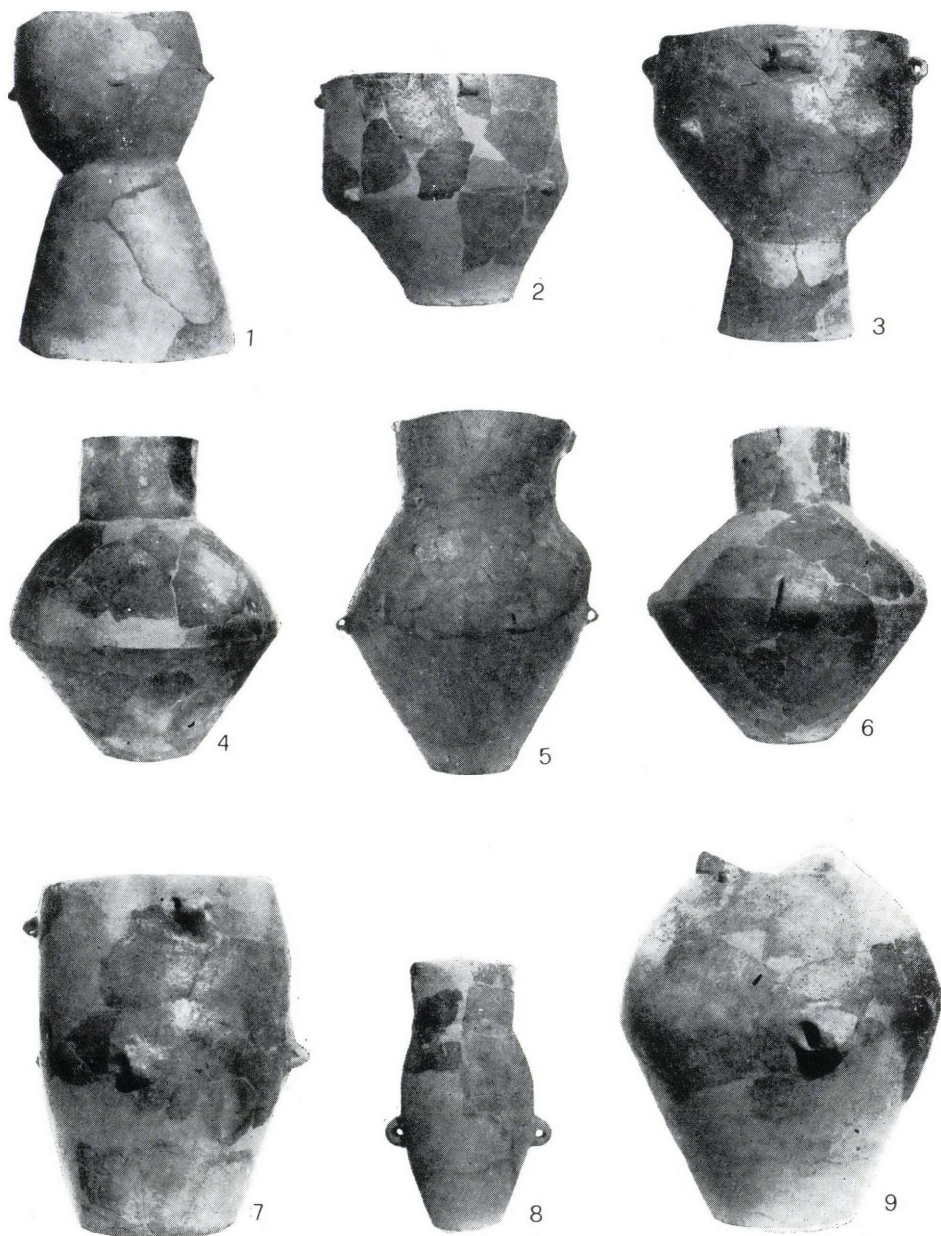
35. kép. 1—24.: Festett kerámia a herpályi kultúra fiatalabb fázisából (5—6. szint)

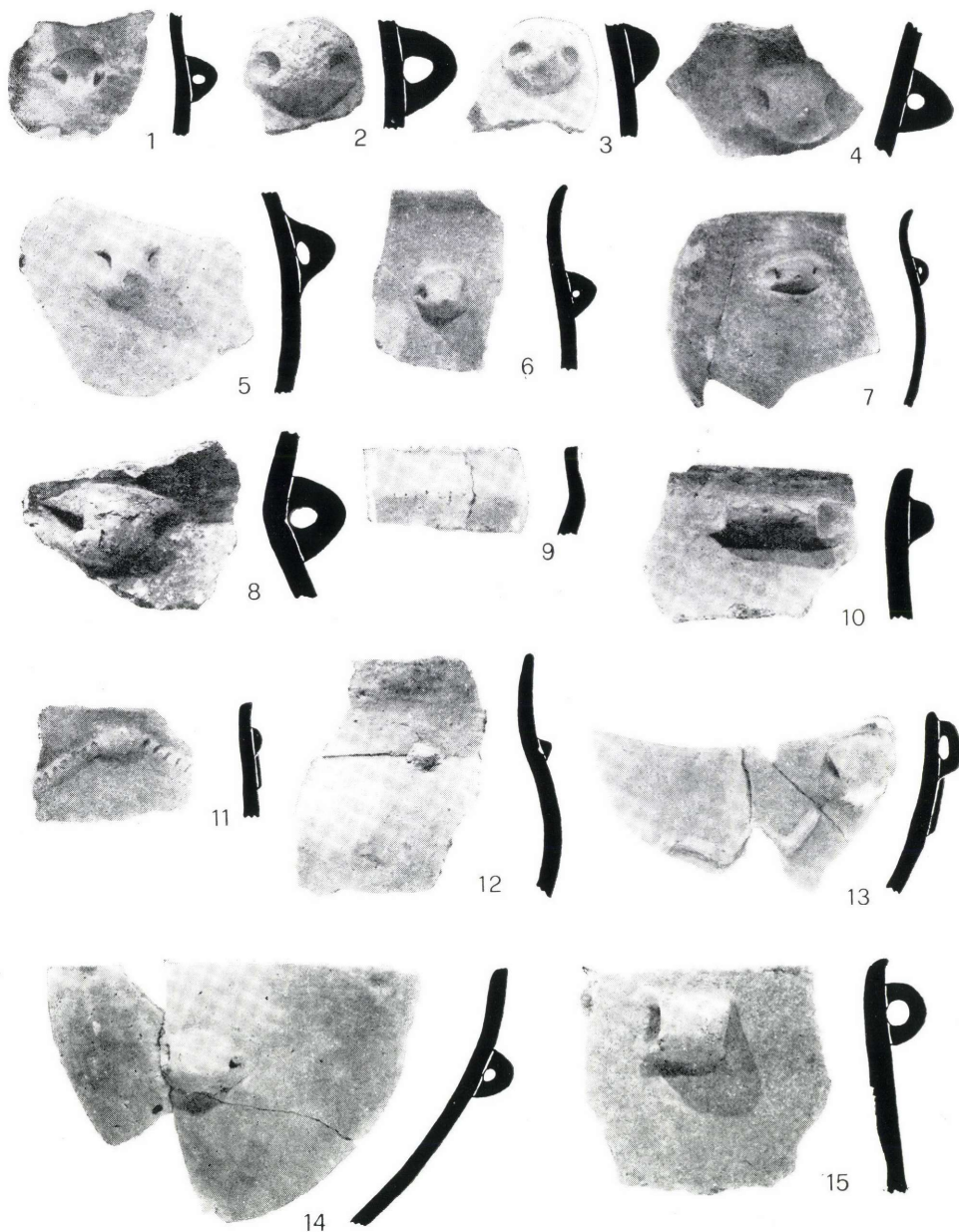
36. kép. 1—19.: Edények a herpályi tell-település különböző szintjeiből (5—6. szint)

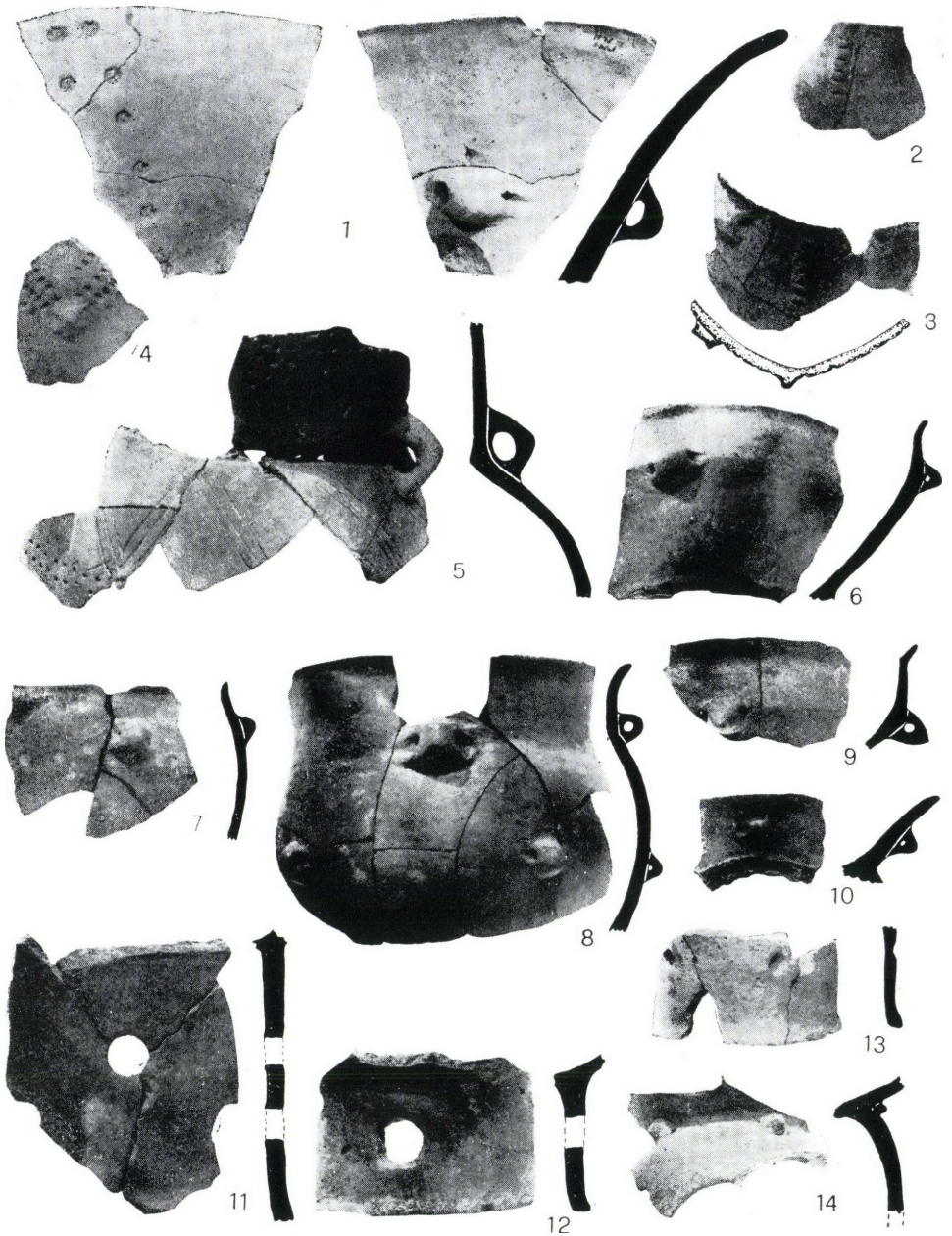
37. kép. 1—13.: Edények a herpályi tell-település különböző szintjeiből (5—7. szint)

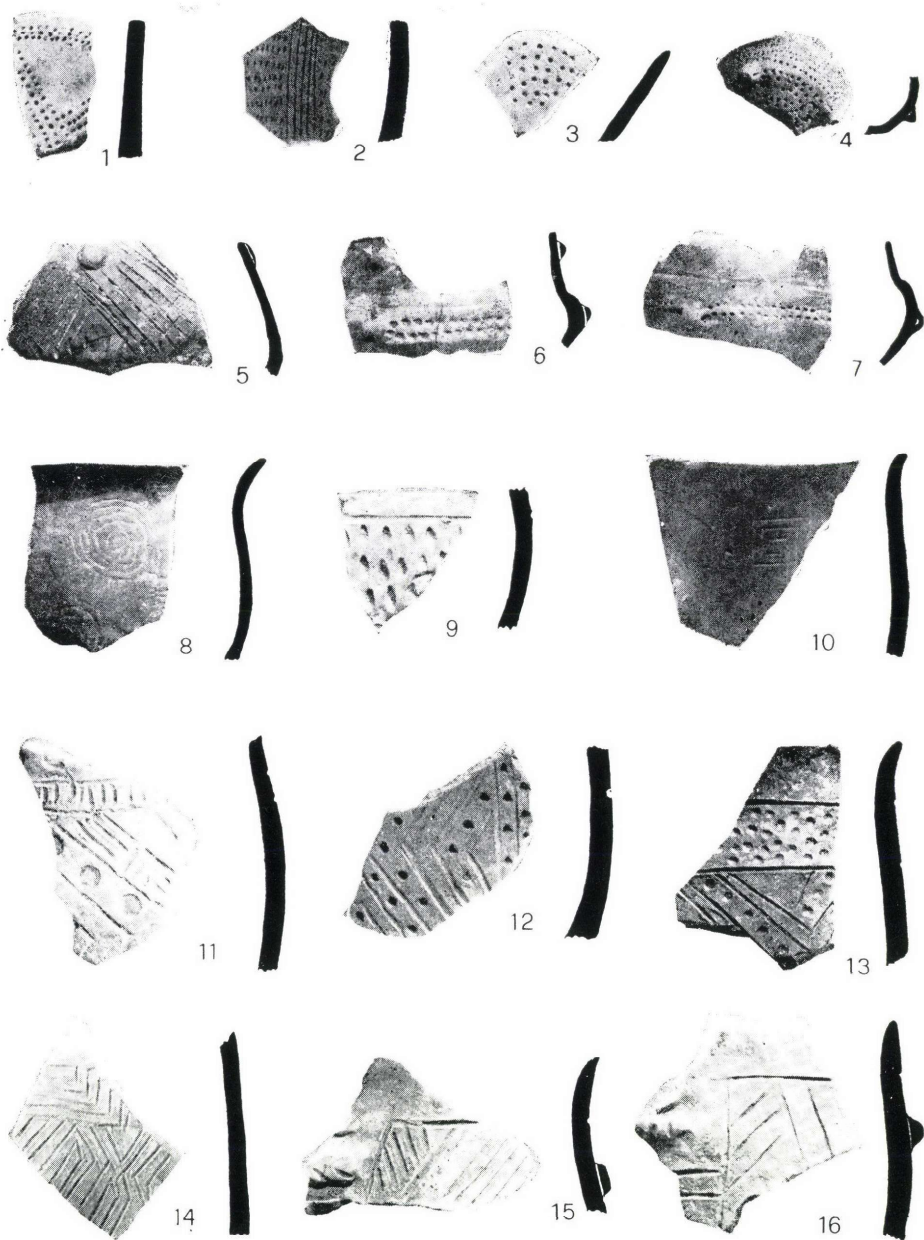
38. kép. 1—9.: Edények a herpályi tell-település különböző szintjeiből (5—6. szint)

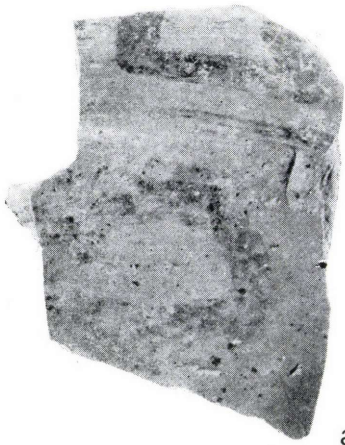
39. kép. 1—15.: Festetlen, bütyökdiszes kerámia a herpályi tell-település „prototiszapolgári” fázisából (5. szint)

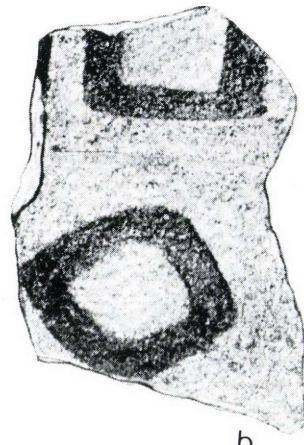
40. kép. 1—14.: Festetlen, bütyökdíszes kerámia a herpályi tell-település „prototiszapolgári” fázisából

41. kép. 1—16.: Tiszai típusú és más karcolt díszű kerámia a herpályi tell különböző szintjeiből

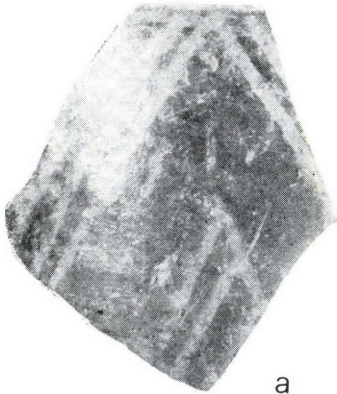

a

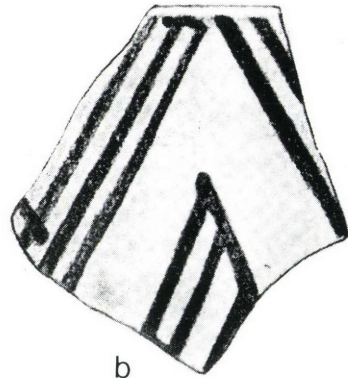

b

42

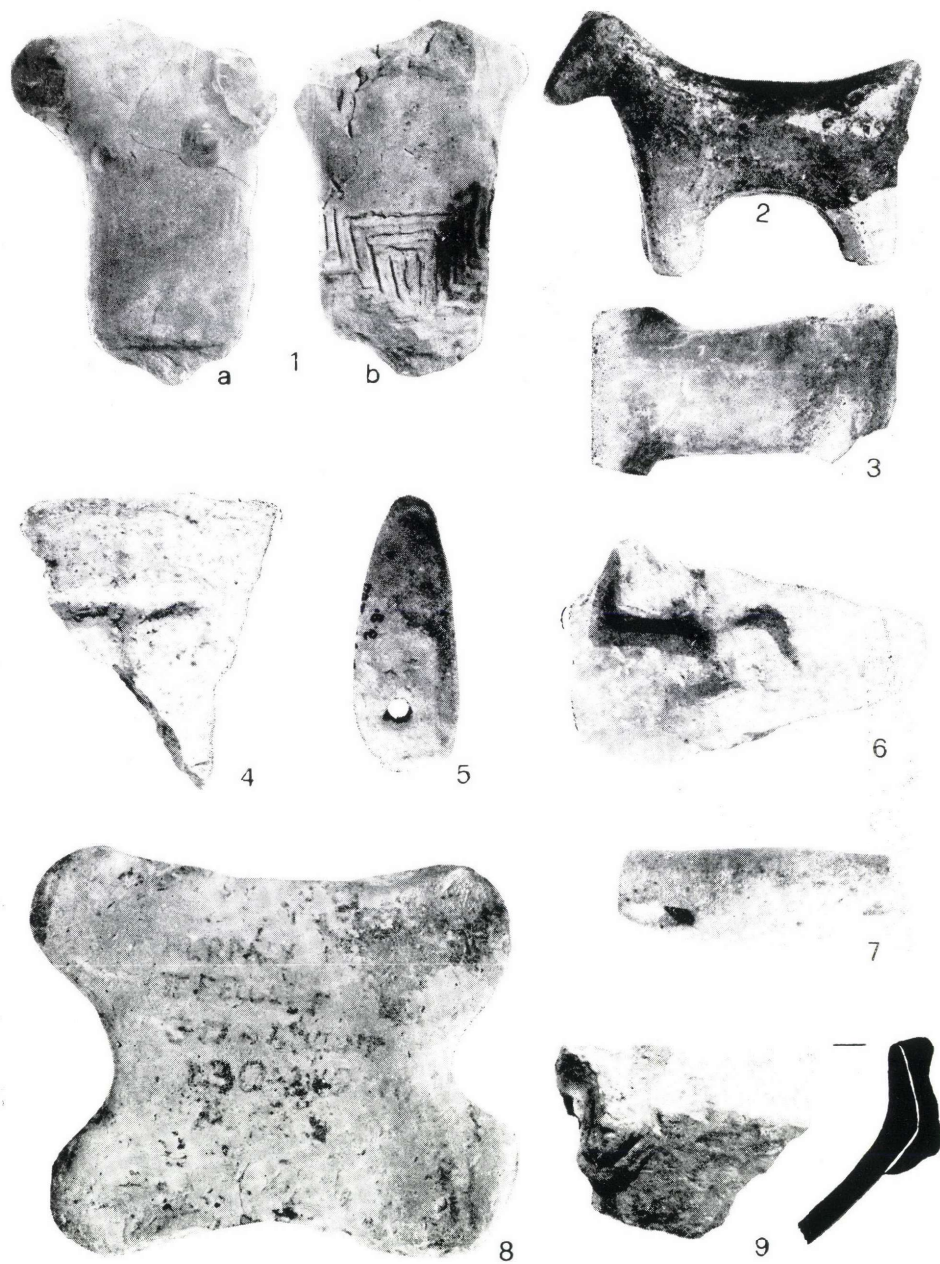
a

b

43

42. kép. a—b Import festett kerámia a herpályi tell-településről
43. kép. a—b Import festett kerámia a herpályi tell-településről

44. kép. 1—9.: Kis agyagtárgyak a tell-település különböző szintjeiből

45. kép. 1—10.: Csont-, kő-, kagyló- és réztárgyak a herpályi tell-településről

VI. KRONOLÓGIA

A herpályi tellen és közvetlen környékén nyert stratigráfia alapján levonható kronológiai következtetések a herpályi kultúra belső időrendjéhez szolgáltatnak merőben új és biztos támpontokat. Ezen túlmenően a Berettyó-völgy késő neolitikumának, illetve rézkorának kezdete is új megvilágításba kerül a herpályi feltárások fényében.

Amint ezt már említettük, a szakálhát-tiszai átmenet időszakát reprezentáló telepleletek magán a tellen is megtalálhatók. A tell-képződés a herpályi kultúra jellegzetes leletanyagával kezdődik, s a tell-telep lagalján, valamint szomszédságában fekvő szakálhát-tiszai telep leletanyagában ugyanakkor semmiféle herpályi jellegzetesség nem figyelhető meg. Már e horizontális stratigráfia és tipológiai különbségek alapján is világos, hogy a két leletgyűjtés-típus nem lehet egyidejű. A szakálhát-tiszai átmenet leletanyaga (korai tiszai kultúra) megelőzi a késői neolitikus herpályi kultúra emlékéanyagát e földrajzi egységen belül is.

Ugyanez, a szakálhát-tiszai átmenetet képező önálló leletanyag került elő a gyulavarsándi bronzkori tell-település alatt.³⁴ A Felső-Tisza-vidékről, azaz a késő neolitikus csőszhalmi csoport elterjedési területéről már korábban ismeretesek voltak önálló szakálhát-tiszai átmenetet reprezentáló sír- és telepleletek (pl.: Sáradsadány-Akasztószér, Kenézlő, Bodrogkeresztúr-Kutyasor, Zemplén stb.).³⁵ E felsorolt berettyó-vidéki és felső-tisza-vidéki adatok alapján feltételezhető, hogy a szakálhát-tiszai átmenetet képviselő leletgyűjtések az egész Alföldön megtalálhatók és ezek megelőzik elterjedési területükön úgy a klasszikus tiszai kultúrát, mint a herpályi és csőszhalmi kultúrákat is. A korábbi véleményekkel szemben ez azt jelenti, hogy a középső neolitikus esztári csoport, illetve szilmeji—bükki—szamos-vidéki kerámiák nem közvetlen előzményei a késő neolitikus herpályi, illetve csőszhalmi kultúráknak.³⁶ Ezzel tulajdonképpen feloldható az a korábban észlelt ellentmondás, hogy a csőszhalmi települési területen a csőszhalmi típusú települések közvetlen közelében önálló tiszai telepmaradványok találhatók. Ez utóbbiak nyilvánvalóan a késő neolitikumot közvetlen megelőző szakálhát-tiszai átmenet ill. a korai tiszai kultúra időszakába tartoznak. Ez a középső és késő neolitikumot elválasztó időszak valószínűleg nem volt hosszú tartamú a Tiszántúlon és a Felső-Tisza-vidéken. Az ide sorolható önálló telepek kis kiterjedésűek és csekély számúak.

A kialakult csőszhalmi-herpályi-tiszai kultúrák megjelenése ezt követően egyszerre történhetett az Alföldön. A tiszai kultúrával kapcsolatos egyidejűséget például a herpályi tellen a legalsó szinttől a „prototiszapolgári” szint aljáig megtalálható valódi tiszai típusú kerámia-töredékek bizonyítják, amelyek így mindig együtt fordulnak elő a festett herpályi anyaggal.

A herpályi tell-település emlékéanyagában egyelőre 4 fő fejlődési fázist tudunk elkülöníteni az előzetes vizsgálatok alapján. A korai szakaszt a lelőhelyen a 10—9. szint, elsősorban a festett kerámia vékony fekete vonalas festése, illetve fehér alapon fekete vonalas festése jellemzi, melyet vékony rétegben égetés után vittek fel a kerámia felületére. Néhány szórványos fehér, illetve vörös festésű darabot is ismerünk e szakaszból. Ugyanakkor ebben az időszakban fordul elő a bitumenszerű, vastag rétegben alkalmazott, vonalas festés. Ez emlé-

³⁴ Popescu, D.: Săpăturile de la Vârșand — 1949. Materiale și Cercetări Arheologice. 2 (1956) 46 kép 10—12, 51. kép 1—14.

³⁵ Sáradsadány-Akasztószér: Bognár-Kutzián, I.: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. Arch. Hung. 42 (1963) 311, 415; Kenézlő: Kiss L.: Fiatalabb kőkori telep és sírok Kenézlőn. Fol. Arch. 1—2(1939) 7—11; Tompa, F.: Die Bandkeramik in Ungarn. Arch. Hung. 5—6 (1929) 15, 46, 57, 40. T., 43. T.; Patay P.: A neolitikum a bodrogkeresztúri Kutyasoron. Fol. Arch. 9 (1957) 25—35.

³⁶ Kalicz, N.—Makkay, J.: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Stud. Arch. 7 (1977) 101, 104, 106, 116—117.

kezet még a késő szakálhái, szakálhát-tiszai, korai tiszai típusú fekete festési technikára.³⁷ E korai szakaszban nagy számban található karcolt tiszai edénytöredékek a lelőhelyen.

A tell-telepen a herpályi kultúra második fázisát, a klasszikus szakaszt (8. szint) az előzőekkel csaknem azonos festett kerámia jellemzi, de a bitumenszerű fekete festés már nem fordul elő. A karcolt díszű tiszai kerámia továbbra is nagy számban található.

A tell-telepen a harmadik vagy átmeneti fázisban (7. szint) a korábban is alkalmazott fehér alapozású és önállóan is alkalmazott fekete festés mellett egy egészen új festéstípus jelent meg. Ez a pasztózus vörös és fehér szín együttes alkalmazását jelenti.

A tell-telepen a negyedik fázist (6. szint), azaz a herpályi kultúra fiatalabb szakaszát a vörös és fehér festésű kerámia uralkodóvá válása jellemzi. A vörös színt széles szakagokban alkalmazták a kerámia felületén, s ezek keretezték a finom, vékony fehér vonalakból álló mintát. Ennek az időszaknak a legvégén a fehér festést mind gyakrabban alkalmazták önmagában, a kerámia natúr felszínére felvive. Ugyanebben a fázisban váltak egyre általánosabbá az edényeken a hegyes átfúrt vagy benyomott bütykök, illetve az edényfelületen a beszurkált, bemélyített díszítések. Mindezek a sajátosságok a következő fázisba vezetnek át. E negyedik fázisban is megtalálhatók még a tiszai karcolt díszű edénytöredékek. A herpályi negyedik fázis együttes vörös-fehér festéstípusának legjobb megfelelői Csöszhalmon,³⁸ Kenézlőn³⁹ és legújabban — szinte azonos kivitelben — a szlovákiai Čičarovcén⁴⁰ kerültek elő. Úgy látszik, hogy a csöszhalmi, kenézlői, čičarovcei festett kerámiaanyag a herpályi tell-településen a negyedik fázis idősebb szakaszával párhuzamosítható. Az oborini típusú, önállóan alkalmazott fehér festés pedig a herpályi negyedik fázis fiatalabb szakaszával, esetleg az 5. fázisba való átmenet időszakával keltezhető egy időre.⁴¹

Hangsúlyoznunk kell, hogy a herpályi tellen talált vörös-fehér és fehér festésű edénytöredékek nem csöszhalmi importok, hanem a herpályi kultúra saját készítményeinek tarthatók, amelyek e kultúra belső fejlődésének egy határozott időszakát képviselik s e belső fejlődés eredményének tarthatók. Ezek szerint a *Korek J.—Patay P.* ásatásán előkerült fehér festésű edénytöredék sem csöszhalmi import,⁴² hanem a herpályi negyedik fázis időszakának terméke.

A herpályi tellen a herpályi kultúra ötödik, egyben legutolsó fázisát, a „prototiszapolgári” fázist jelzi a festés teljes háttérbe szorulása, s a kerámián olyan formai, díszítéssel járó sajátosságok kerülnek előtérbe, amelyek később a rézkor eleji tiszapolgári kultúrában válnak általánossá. Elsősorban a profilált tálakat, magas csészéket említhetjük, hegyes bütyökdíszszel. Jellemzők az áttört csőtálpak, továbbá a benyomkodott, beszurkált díszítések. A herpályi kultúra korábbi, jellegzetes edénytípusai is megvannak e fázisban, bizonyítva, hogy ezen időszak sajátos anyagi kultúrája a herpályi kultúra töretlen fejlődésének eredménye, s e kultúrának szerves része. A tell-gazdálkodás folyamatossága is e fázisnak a herpályi kultúrához való tartozását hangsúlyozza. Ezért tartjuk jogosnak erre az időszakra a herpályi kultúra „prototiszapolgári” fázisa megjelölést. A *B. Kutzián I.* által közölt, a Basa-tanyai csoportból a Tiszapolgár—A fázisba sorolt leletegyüttesek lényegében mind a herpályi kultúra területéről származnak és a most körvonalazott „prototiszapolgári” fázis leletanyagával azonosak. Sőt az feltételezhető legtöbbször, hogy a herpályi kultúrába tartozó telltelepek felső részéről gyűjtötték ezeket (pl.: Csökmő—Darvas).⁴³ Mindezek alapján erősen megkérdő-

³⁷ *Korek J.*: A tiszai kultúra. (Kandidátusi disszertáció, Budapest, 1973.)

³⁸ *Tompa, F.*: i. m. (1929) 55—57. T.

³⁹ *Tompa, F.*: i. m. (1936) 36, 12. T. 1—15; *Tompa, F.*: i. m. (1929) 41. T. 2—8.

⁴⁰ *Vizdal, J.*: Potiská kultúra na Východnom Slovensku. (Košice—Michalovce, 1980) 144—151.

⁴¹ *Vizdal, J.*: Jungneolithische Funde aus Oborín. *SlA* 18 (1970) 227—234.

⁴² *Korek J.—Patay P.*: i. m. 2. t. 5.

⁴³ *Bognár-Kutzián, I.*: The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin. *Arch. Hung.* 48 (1972) 183—194, 6. t. 1—10, 15. t. 1—17, 70. t. 1—9.

jelezhető a *B. Kutzián I.* értelmezése szerinti Tiszapolgár—A időszak léte, hiszen nincs olyan önálló leletegyüttes, amely ezt a feltételezett fázist „anyagi” tartalommal töltené meg. Jelenleg úgy látszik, hogy a tiszapolgári kultúra a *B. Kutzián I.*-féle B fázissal veszi valójában kezdetét. A tiszapolgári kultúrának a helyi, késő neolitikus előzményekhez való hangsúlyozott, genetikus összefüggését nem csupán a herpályi kultúra területén tartjuk valószínűnek, hanem a tiszai és csőszalmi kultúrák elterjedési területén is.

VII. GAZDÁLKODÁS

A herpályi tell-telep neolitikus közösségének gazdálkodásáról egyelőre hiányos képet nyújthatunk előzetes jelentésünkben, mivel az alapvető forrásanyagot jelentő botanikai és zoológiai anyag feldolgozása és kiértékelése még folyamatban van. Olyan mennyiségű leletről van ugyanis szó, amelynek feldolgozása hosszabb időt vesz igénybe. (Az állatsontanyagból több tízezer nagyságrendű mennyiség került elő az ásatáson.) Ugyanezt mondhatjuk a kő-, csont- és agancseszközökkel kapcsolatban is.

A „nagy égett horizont” (8. szint) szinte minden égett házából került elő elszenesedett gabona, ezeket részben a házak padlóján szétszóródva, részben tárolóedények alján és kisebb edényekben találtuk meg. Többször borsó- és kölesmaradványokat is felismertünk a házak bontásakor. A növénytermesztés hatékonyságát a megtalált gabonamaradványokon kívül a házakban talált nagyszámú és nagyméretű gabonátároló edény is bizonyítja. Pontos számításaink még nincsenek, de már most megállapíthatjuk, hogy egy-egy házhoz több száz liter űrtartalmú tárolókapacitás tartozott. A mindennapos gabonafeldolgozást támasztják alá a házak őrlőhelyei és az ott előkerülő őrlőkövek. A herpályi kultúra e lelőhelyének előzetes megfigyelései szerint a növénytermesztés eredményességét a tiszai kultúra dél-alföldi településeivel lehet párhuzamba állítani. A herpályi tell-telepek topográfiai rendszere azt sugallja, hogy minden telephez meghatározott nagyságú terület tartozott, amely nemcsak a növénytermesztés igényét elégítette ki folyamatosan, hanem az állattartását is. A herpályi teltet övező kisebb telkek átlagos távolságának felét véve, a herpályi tell körül közelítőleg 2-3 km sugarú környezet a lelőhely hatóköréhez tartozhatott. E területen a szövevényes vízhálózat a szállítást igen egyszerűvé tette.

Az állatsontanyag előzetes vizsgálata alapján csupán annyit állapíthatunk meg, hogy hasonló típusú faunalista valószínűsíthető, mint Berettyószentmárton tell-településénél, azaz az őstulok dominanciája a jellemző. Amint azt már korábban megjegyeztük, a herpályi tell-telep árkon belüli részén nagyállattartásra nem maradt hely. Feltételezzük, hogy a karámos, rideg tartást gyakorolhatták az egykori lakók az árkon kívüli részen. Ilyen karámok nyomai a közép-európai neolitikumban már előkerültek.⁴⁴

VIII. TEMETKEZÉSEK

A tell-település feltárása közben mintegy 40 temetkezést, illetve temetkezéshez tartozó csontmaradványt találtunk. Ezeket alapvetően két kategóriára oszthatjuk. Az egyikbe a valódi temetkezések, míg a másikkba az épületekkel kapcsolatba hozható „áldozatok” tartoz-

⁴⁴ Soudsky, B.—Pavlu, I.: The Linear Pottery Culture settlement patterns of Central Europe. In: Man, settlement and urbanism. (Szerk.: Ucko, P. J.—Tringham, R.—Dimbleby, G. W. London, 1972) 319—321, 2. kép; Urban, O. H.: Ein lengyelzeitlicher Hausgrundriss aus Wetzleinsdorf, Niederösterreich. Mitteilungen der ÖAG 30 (1980) 11—22, 1—3. t.

nak. Általánosságban megállapítható, feltűnő sajátosság, hogy az összes megfigyelt emberi maradvány több mint 75%-a gyermek vagy csecsemő. Ez a kirívó jelenség nem kizárólag Kárpát-medencei jellegzetesség, hiszen például a boszniai Obre II telepén talált 11 temetkezés kivétel nélkül kicsiny gyermeké.⁴⁵ Több esetben határozottan meg lehetett figyelni, hogy a csecsemőcsontvázakat a házak alapfalába, illetve az oldalfal alá helyezték, ezek nagy valószínűséggel építési áldozatnak tarthatók (2. ház, 6/b ház, 7. ház, 9. ház). (Helyszűke miatt nincs módunk az építési áldozatok szerteágazó kérdését előzetes jelentésünkben behatóbban tárgyalni.) Megfigyeltük azt is, hogy csecsemő tetemét az oszlogödör aljába helyezték, sőt ez esetben koporsó nyomait is megtaláltuk (28. sír). Az alsóbb szintekben gyakrabban figyeltük meg fából készített koporsók maradványait, nemcsak gyermeksíroknál, de felnőtteknél is. A sírok kivétel nélkül zsugorított csontvázak, a fej túlnyomórészt K-DK-nek néz. Négy esetben edénymelléklet került elő a sírokból, de kő-, csont- spondylus-, réztárgyakat is említhetünk a mellékletek között. Nem tudjuk, véletlennek lehet-e tekinteni, hogy a 40 sírból 38 a 7. szint alatti rétegekből származik. Esetleg ez a számarány kifejezi a telep és a temető elválásának időbeli folyamatát is. Határozottan állíthatjuk, hogy e telephez tartozó temetkezések túlnyomórészt a telepen kívül található vagy szétszórt sírcsoportok formájában, vagy egy nagyobb temető részeként. Feltehetően a telhez tartozó kisebb sírcsoportot találtak meg a szovjet kutatók a III. felületen, a telltől mintegy 200 m távolságban.

IX. „VALLÁSI” ÉLET EMLÉKEI

A herpályi házak építésével kapcsolatban már említettük a csecsemő- és gyermekcsontvázak egy részének építési áldozat-jellegét. A házak építésével hozható kapcsolatba az a különös gyakorlat, hogy a házak padlója alá 1—4 őstulok koponyarészét (a szarvakkal együtt) helyezték el. Ezek sokszor szabályos sort alkottak a házak padlója alatt. E jelenség behatóbb elemzése is igen messzire vezet mind térben, mind időben. Az őstulok, bika „vallási” jelentőségét még kifejezettebbé teszik a herpályi házak belső oldalfalára tapasztott, agyagból megformált, stilizált bikafejek, melyek a balkáni késő neolitikumban is gyakorta előfordulnak.⁴⁶ A herpályi kemencék sarkain stilizáltan ábrázolt bikaszarvpárok is a „bikakultusz” jelentőségét illusztrálják. A „vallásos” élet további bizonyítékai a különböző formájú és valószínűleg különböző funkciót betöltő, fentebb részletesen bemutatott oltárok. Ezekkel az oltárokkal és agyagmedencékkel rituális kapcsolatba hozhatók azok az őrlőkődarabok, amelyek alájuk vagy beléjük voltak tapasztva. A feltárt területen nem találtunk olyan épületet, amely speciálisan „vallási-szertartási” célt szolgált volna, amelyet szentélynek lehetne tartani. Ezzel szemben szinte minden házban előfordultak a különböző oltárok, amelyek arra engednek következtetni, hogy a „vallásos” gyakorlat kisebb közösségi egységben, házanként zajlott. Ez természetesen nem zárja ki a nagyobb közösségi szertartások lehetőségét sem. A „vallásos” élet bizonyítékaiként tarthatjuk számon az ember és állat alakú agyagplasztikákat, amelyekből a Balkánhoz hasonlítva — viszonylag kevés került elő. A „vallási” élet egyértelmű bizonyítéka az az áldozógödör, amelynek aljából több teljes kutyacsontvázat, idollábakat tartunk fel. Ez a gödör a házak által közrefogott kisebb téren volt található.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a herpályi tellen a „vallásos” életnek viszonylag szerény emlékeit lehet számbavenni.

⁴⁵ Benac, i. m. 72—87

⁴⁶ A problémakör összefoglalóan: Kalicz, N.—Raczky, P.: The precursors to the „Horns of Consecration” in the Southeast European Neolithic. Acta Arch. Hung. 33 (1981) 5—20.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a herpályi tell-település feltárásai lényegesen bővítették, ugyanakkor módosították is a herpályi kultúráról korábban alkotott képünket. A legnagyobb jelentősége mégis abban van, hogy a magyarországi késő neolitikum első olyan léptékű ásatása, amely valódi településtörténeti tanulságokkal és reprezentatív értékű forrásanyaggal szolgált. E rövid előzetes jelentés vázlatos áttekintést kívánt nyújtani a legfontosabb régészeti eredményekről, s gyors információkat szándékozott adni a nemzetközi és a hazai neolitikum kutatásnak még a végső monografikus feldolgozás előtt. Mivel a kiásott leletanyag értékelése még folyamatban van, részletekbe menő, minden területet átfogó összefoglalásra nem törekedhettünk.⁴⁷

⁴⁷ Ez a dolgozat az AAH 1984-ben angol nyelven megjelent előzetes jelentés részleteiben átdolgozott változata.

Ásatások Berettyóújfalu-Herpály neolitikus és bronzkori tell-településén
1977—1982 között

II. Bronzkor

I. TELEPÜLÉSTÖRTÉNET

A neolitikus szintek tetején keletkezett humuszra, mely 25—40 cm-es vastagságban fedte a felszínt, az első házakat a korai-középső bronzkor határának idején emelték.¹

Az 1977-ben megkezdett I. szelvényben (I. felület) az I. sz. É—D irányú *Zoltai*-árokotól Ny-ra csak töredékes házmaradványokat tudtunk észlelni. Az 1978-ban feltárt és az I. felülethez 2 m-es tanúfallal (melyet 1980-ban lebontottunk) csatlakozó II. felületen feltárt házmaradványoknak az I. felület házaival való összefüggésbe hozatala a fent említett körülmények okozta nehézségek miatt, s azért is, mert a halom K-i széle felé eső területen igen erős volt az erózió működése, meglehetősen problematikus. Nehezíti az értékelést az is, hogy a járósínteket már a bronzkor folyamán, azaz a házak fennállásakor vagy röviddel az elpusztulásuk után nagy mértékben összeásták (gödörökkel, cölöplyukakkal, oszlophelyekkel), omladékkal planírozták és sokszorosan megújították. Így adódik, hogy egyes jelenségeket értékelni nem, csak konstatálni tudunk. A mélységadatok sem objektívek, mert előfordulhat, hogy ugyanannak a házpadlónak a nivója az eróziós csúszás miatt több 10 cm-rel eltér egymástól. A legelső megtelepülési szint mind a házak méretében és irányításában, mind szerkezetében eltér a felette húzódó három szinttől, azonban a leletanyagot tekintve a 3. szint bizonyos átmenetiséget tükröz a 4. és a 2—1. szint kerámiája között.

A legelső, azaz a legelső, 4. szintnek nevezett rétegből a következő házmaradványok kerültek elő. Az I. felület Ny-i felében, hossz tengelyével ÉK—DNy-i irányba tájoltva húzódott a 8. ház, amelynek kétszer felsározott járósíntjét bontottuk ki. A ház K-i széle megmaradt, valamint az ÉNy-i sarokban egy kis részlete a Ny-i oldalnak, s így lehetővé vált, ha a hosszának nem is — ez mindkét irányban el volt vágva a szelvényfallal —, de szélességének a hozzávetőleges megállapítása (cca 6 m). Szintén ÉK—DNy-i irányban volt tájoltva (de nem azonos szögben a 8. házzal) a *Zoltai* hosszú árka által elvágott 10. ház is, amely járósíntjének csak igen töredékes részei maradtak meg. DNy-i sarka kis részletben megmaradt, valamint roncsolt padlótöredékei. Az I. felületen egy harmadik házpadló roncsai is jelentkeztek, ezt is elvágta *Zoltai* árka, azonban megmaradt egy sarka, és a padló széle nyomon követhető volt bizonyos darabon (9. ház). A 10. és 9. ház egymáshoz való viszonya a roncsolások miatt nem tisztázható, azonban a 9-es gyaníthatóan szuperpozícióban volt, azaz annak építéskor roncsolhatták el a 10. házat. A II. felület feltárásakor azonos szinten talált padlómaradványokkal (15. ház) kiegészítve a 9. ház ÉNy—DK-i irányba tájolt, cca 5—5,5 m széles és 12—12,5 m hosszú ház padlósíntje került elő. Ezzel párhuzamosan D-i irányban, keskeny közel elválasztva (cca 1,5 m) újabb házpadló maradt meg, szélessége közel azonos az előzővel, Ny-i szélét a *Zoltai*-árok, K-i szélét pedig az erózió pusztította el (14. ház). Ettől D-re, szintén kis közel elválasztva (cca 0,80—1,20 m) ugyanilyen tájolású házpadló húzódott, azonban a D-i

¹ A házmaradványok értékelésekor meglehetősen nagy nehézségeket okoz a bronzkori kultúrréteg viszonylag vékony volta, valamint az a sajnálatos dolog, hogy bár jól dokumentálva, de csaknem végig húzódik az I. felület közepén *Zoltai* árka, s a dokumentáció nélküli, váratlan helyeken előbukkanó korábbi feltárások árkai, valamint egy hatalmas kincéső gödör. Ezek igencsak zavarták az egyébként is rossz megtartású padló- és egyéb házmaradványokkal kapcsolatos megfigyeléseket:

follytatása befutott a metszetalba, K-i és Ny-i széle a 14. házéval azonos sorsú (16. ház). A legelső (legkorábbi) szint házmaradványaiból megállapítható, hogy a tájolásra építkezéskor nem sok ügyet fordítottak, a 9. (15.), 14. és 16. ház egymás mellett párhuzamosan, kissé DK—ÉNy irányba van állítva, míg a 8-as ház ezekre merőlegesen, bár nagyobb távolságra, hossz tengelyével ÉK—DNy-i irányba eltolva. A 10. háznak nevezett maradványok tájolása részben korabeli, részben modern pusztítás miatt bizonytalan, bár úgy tetszik, független az előbbiektől. A 8., 9. (15.), 14. és 16. sz. házak egy időben álltak, míg a 10. sz. roncsokból ugyanez nem állapítható meg.

A 4. szint házpadlói meglehetősen egységes képet mutatnak, annyira, hogy az építésre, a ház szerkezetére vonatkozó adatokat is leolvashattuk belőlük. Feltűnő — a 8-as házat leszámítva —, hogy elenyésző mennyiségű az égett omladék ezen a szinten, különösen a II. felület házainál. A járószint vékonyan, egyenetlenül van lesározva, nincs átégve, sem a falból, sem esetlegesen a tetőről származó patics nem borította. Az értékelhető hosszanti padlószéléknél sűrű cölöplyukok (oszlophelyek) vonulnak. Ezek összefüggéseinek kiértékelése nem jelen dolgozat célja, azonban az már most is látható, hogy faváz szerkezetű házakkal van dolgunk. Talán e mellett szőlő a járószint hamus, kormos réteggel borított volta is. A tetőszerkezetre nézve biztos támpontunk nincs, ugyanis a házalapok értékelhető rövid oldalán lévő cölöplyukok egyike sem nevezhető egyértelműen szeltem tartó ágasfa helyének, azonban elképzelhető az is, hogy a fal favázis szerkezete tartotta a tetőszerkezetet is.

A házak berendezéséből csak a tüzelőhelyekre kaphatunk némi támpontot. A 8. ház mindkét járószintjén lesározott, megállapíthatatlan formájú tűzhelyroncs volt, nem ugyanazon a helyen, azaz a padló felújításakor a tűzhelyet nem ugyanoda telepítették.

A 4. szint többi házmaradványában nem volt értékelhető tűzhely vagy arra utaló nyom.

A 4. szintre tehát erőszakos pusztítás látható nyoma nélkül települt rá a 3. szint, 3 rétegben megújított házaival a II. felületen. Az I. felület házmaradványainál nem ilyen egyértelmű a kép, mert az 5. házat éppen középen vágta el *Zoltai* árka, déli felénél *Tompa* (?) árka, s a megmaradt padlóteredékekből nagyon keveset lehet kiolvasni. Az 5. háznak nevezett objektum hossz tengelyével kissé ÉK—DNy-i irányba van eltolva. Ny-i széle bizonyos mértékig megmaradt, néhány cölöplyukkal tagolva, K-i szélét az erózió tette elmosódottá. É-i és D-i végét pedig a különböző korú beásások és kutatóárkok pusztították el. Fentiek miatt az I. felületben lévő 5. ház és a II. felületben lévő 13. ház egymáshoz való viszonyának tisztázása lehetetlen. Csak gyanítható, hogy a 13. ház is ugyanolyan irányítású és méretű volt, tehát ÉK—DNy-i hossz tengelyű, de hogy hol volt köztük a fal D-i, ill. É-i lezáródása, és mekkora volt a két ház közötti távolság, a fennmaradt omladékokból nem olvasható ki.

A 3. szinthez gyakorlatilag 2 ház tartozik, az 5. sz. az I. felületen — ehhez csatlakozik talán délről a II. felületbe eső kis padlódarabka is, melyet 12. ház névvel jelöltünk. A másik, 3. szintbeli ház a 13-as sz., kétszer megújított, azaz 3 rétegben megmaradt járószintjével, cca 100—102 cm mélységben. A 13. ház utolsó felújítása csak a II. felület D-i részén maradt meg, É-on ugyanabban a magasságban lokalizáltuk a 12. sz. házat, azonban nem egyértelmű, hogy ez a roncs a 13. ház legfelső rétegével van összefüggésben, vagy az I. felületben lévő 5. ház D-i végét képezi.

Az 5. (12.) ház padlónívóján meglehetősen kevés omladék s egy letapasztott tűzhelyroncs maradt meg, a padló korabeli gödrökkel és amorf beásásokkal tovább roncsolt.

A 13. ház legelső, eredeti járószintje vékony agyagréteggel, ill. hamus-kormos-pernyés földdel borított. A lezuhant omladék között ép vagy alig sérült edények álltak a padlón, de sok volt a cserépanyag, csonteszköz is. A padlóréteg nem volt mindenütt egyenletesen lesározva, a megsüllyedt részeket vastag agyaggal töltötték ki (pl. a D-i részen), míg a többi (nagyobb) része vékony agyagos-kevert rossz minőségű, kevésbé döngölt járószint volt. Roncsolt tűzhely maradványai is voltak az omladék alatt — egy nagyméretű karcolt-árkolt hülámdíszes urna formájú tárolóedény széttört darabjaival kirakva. (II. t. 6.) Ezt a tűzhelyet

a házpadló megújításakor is újrásározták, típusára a 2. lesározás idejéből származó perem-törődék utal.² A ház alakját legjobban a középső réteg megmaradt padlószintje őrizte meg. A déli széle mindhárom nívónál jól elhatárolódik a házön kívüli kevert betöltéstől. Ny-i szélét elvágta a *Zoltai*-árok (nem sokkal lehetett szélesebb eredetileg sem a megmaradtnál). Keleten csak a középső lesározás idejéből származó házsél maradt meg. A legelső (eredeti) nívót egy beásás, ill. egy kis részen megállapíthatóan talán leomlás pusztította el. A legutolsó felújításból csak a D-i részben maradt meg egy darab a ráhullott omladékkal és sok lelettel, többek között egy lapos fedővel borított ívelten hengeres nyakú, kettős csonkakúpos hasú, karcolt spirálbütykös vállú, összerokadt nagy edénnyel (*II. t. 5.*), „svédsisak” alakú tállal (*III. t. 6.*), árkolt futóhullámdíszes amforával (*II. t. 4.*).

A 2. szintből csak az I. felületen maradtak meg a házpadlótörödékek és a házhoz tartozó maradványok, azonban ezek a felszín felé közeledve egyre nehezebben értékelhetők, mivel a régi kutatóárkok ezeket az objektumokat már nagyon erősen károsították.

Tulajdonképpen három ház maradványaival számolhatunk. A 6. sz. az I. felület Ny-i felében került elő, hossz tengelyével É—D-i irányban, kissé ÉK—DNY-nak eltolva. A teljes mérete nem állapítható meg, mert É-on részben befut a metszefalba, részben a nagy kincskereső árok vágja el. D-en szintén a metszefal vágja el a padló szélét, Ny-on pedig egy régi kutatóárok. Egyedül K-i széle maradt meg egy darabon ép állapotban. Az I. felület 2. szintjén lokalizáltuk a 7. sz. ház csonkját is, tapasztott tűzhellyel és hamusgödörrel. Ennek a ház-nak azonban nagy része befut az É-i metszefalba. Megmaradt része egy derékszögű sarok, sok omladékkal borítva, Ny-i oldalát a *Zoltai*-árok elvágta. Kérdéses még az I. felület K-i oldalán fekvő 4. ház, ill. járószint helyzete. Nincs kizárva, hogy a 7. ház néven nevezett omladékos darabka, valamint a *Zoltai*-árokkal elvágott, nagyjából É—D-i irányú hosszanti roncsolt padló, melyet *Zoltai* II. sz. árka, valamint korabeli beásások és a K-i oldalon fellépő erózió tett szinte felismerhetetlenné, valamilyen összefüggésben vannak. A 4. ház padlószintjébe ázott gödrökben, hamus-kevert betöltésű horpadásokban sok leletanyag volt, közöttük álló helyzetben összerokadt nagy edények, főleg házikéramia. (*I. t. 6—8.*) Ehhez a padlóhoz tartozik egy négyszögletes, lesározott, jól kiégett tűzhely, melyet a *Zoltai*-árok elvágott. Az omladék nem összefüggő rétegben borította a padlószintet, helyenként paticsalmok jelentkeztek.

A II. sz. *Zoltai*-árok és egy bronzkori beásás következtében a ház D-i széle eltűnt, az I. és II. felület között meghagyott tanufal lebontása után előkerült omladékos felület nincs összefüggésben a 4. házzal. A nagy *Zoltai*-ároktól Ny-ra előbukkanó padlódarabka viszont a 4. ház része lehet, s ezt figyelembe véve feltételezhetjük, hogy ez a ház is ÉK—DNY-i hossz-tengelyű volt.

Az I., legfiatalabb szinthez három ház maradványa számítható, mindhárom az első felületből, 39—43 cm mélységből. (*I—3. házak*) az I. sz. ház tulajdonképpen amorf részletekből álló, gödrökkel szabdalt járószint, széle sehol sem fogható meg. A maradványokból azonban így is kiolvasható, hogy eredetileg sem borította összefüggő omladék a felületet. Néhál a meglévő omladék mélyebben fekszik, mint a járószint, ez utólagos planírozás eredménye lehet.

A 2. sz. ház, bár *Zoltai* árka közepén elvágja, mégis szerencsésen úgy maradt meg, hogy teljes hossza és szélessége mérhető (cca 4 × 6 m). Alakja téglalap, DK-i sarkán azonban egy kis szögletes kiugró van. Padlója meglehetősen jó állapotban van, kissé kiégve, foltokban. Hossz tengelye ÉK—DNY-i irányú, ugyanúgy, mint az É-i metszefalba nagyrészt befutó, de azonos méretűnek látszó 3. házé. A 2. sz. ház ÉK-i rövidebb oldalánál, a padlón kívül közepén cölöplyuk van, mely kétséget kizáróan a ház szerkezetének tartozéka. Mellette be-

² A korszak egyetlen, teljesen közölt tellfeltárása a békés-városerdei, ezért az itt közölt leletekre, objektumokra gyakran hivatkozunk. *Banner, János—Bóna, István: Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. Budapest, 1974. F. A. H. 40 skk. 16 c., f.*

lül hasonló. A 3. sz. házhoz hasonló helyen tartozó cölöplyukból csak a belső van meg. A két hasonló ház közti területen vörösre égett plató húzódik, emellett egy többször megújított, cserepekkel erősített peremes tűzhely jórészt megmaradt töredéke.

A leírásokból is kitűnik, hogy lényeges különbség van az egyes szintek házméretei, a házak tájolása és alapvető épületszerkezete között. Nem tekinthető minden padlómaradvány lakóépülethez tartozónak, számolnunk kell kisebb objektumokkal, mint pl. feltétős színekkel, esetleg a házhoz ragasztott kisebb építménnyel. Ezek elkülönítése a már említett nehézségek miatt ma már lehetetlen, csak az összefüggő padlószinteket, négyszögű házalapokat tekinthetjük bizonyosan házaknak, s bár néhol, főleg a felső szinteken „ház” néven tartottuk számon a bizonytalan rendeltetésű maradványokat, a „ház” kifejezés sok esetben csak kutatási segédfogalomként tekintendő.

A házak építésére vonatkozó adataink meglehetősen szűkösek. Általában kevés paticis található a padlónívón vagy másodlagos helyen, planírozásra, használaton kívüli gödrök betöltésére alkalmazva. Az épületek mérete és szerkezete a meglévő maradványokból ítélve a felső három és a negyedik szint között különbözik. Meglehetősen sűrűn állnak egymás mellett az építmények, a köztük lévő távolság utcának nem tekinthető. A sűrű beépítés a tell viszonylag kis alapterülete miatt indokolt, azaz jól ki kellett használni a helyet. A házak méretére pontos adatokat nem tudtunk szerezni — kivétel az 1. szint 2. ház, mely teljes terjedelmében beleesik a feltárt felületbe — csupán megközelítőleg határozhattuk meg az alapterületeket, melyek meglehetősen eltértek egymástól, még az azonos szinteken is. Szerkezetük is különféle. Feltűnő, hogy Herpályon nem maradtak meg deszkapadlós vagy faházból származó maradványok, mint Békésen vagy Bakonszegen,³ bár a felső rétegben csak minimális mennyiségben előforduló cölöplyuk talán egykori faépítményekre enged következtetni. Az objektumok általában erős elhasználtságot mutatnak, egyik sem hirtelen pusztítás, tűz nyomán enyészett el. A meglévő égett omladék nem olyan mennyiségű, hogy leégett objektum maradványának lehessen tekinteni. Az építmények berendezéséből egyedül a *tűzhelyek* maradtak meg. A legfelső szinten igen gyakori, a második-harmadikon szórványos, és a legelső rétegben egyáltalán nincs meg a hordozható *katlanrostély*. Ép példány nem került elő belőle, de a sok töredékből elvileg rekonstruálható az a küllőrácsú robusztus típus, mely ép állapotban Gáborjából ismert.⁴ Talán a katlanokkal lehet kapcsolatos az a tüzelőhely típus, mely tulajdonképpen a padlónívóval azonos magasságú átégett plattni. A felső rétegek fő tűzhely-típusa egy ovális, peremes típus, mely a legfelső lesározás alatt cserepekkel van kirakva. A cserepekkel való hőtárolás szokása az alsóbb rétegek tűzhelyeinél is megvan, nemcsak a peremes, de a szabálytalan és a lekerekített négyszögű tűzhelyek esetében is. A megújításkor új réteg cserepet is sároznak a tűzhelylapba. A tüzelőhelyek közelében hamusgödör is van, a 4. házban itt két fazék állt a hamu között. (*I. t. 7.*) Tűzhelyek nemcsak a házakon belül, de kívül is vannak, típusukban nem különböznek a bentiektől. Kemencét nem építettek ezekbe a házakba, azonban a tellen kívül, attól délre az 1979-es gépi kutatás alkalmával találtunk cserepekkel kirakott fenekű, boltozatos, földbe mélyített kemencét, tehát nem volt ismeretlen e sütési mód.⁵ A tűzhelyek típusai nem különíthetők el az alsó és a felső rétegekben, tehát nem korhatározók (kivéve a hordozható katlanrostély használatát). A házak egyéb berendezési tárgyaira utaló nyomok elpusztultak. Egyedül a gabonaörlés kétségtelen bizonyítékai, az őrlőkövek — ezek is töredékes állapotban, a hulladékgödrökbe dobva — jelzik, hogy a tell egyúttal munkahely is volt.

³ Banner, J.—Bóna, I.: Mittelbronzezeitliche. . . 34—39.; Sz. Máthé Márta: Bakonszeg. Rég. Füz. Ser. I. No. 28. 3—4.; M. Nepper Ibolya—Sz. Máthé Márta: A Hajdú-Bihar Megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1972—1976. Déri Múzeum Évkönyve 1977. (1978.) 175—176.

⁴ M. Nepper I.—Sz. Máthé M.: A Hajdú-Bihar megyei . . . 1972—1976. 186—188.

⁵ Sz. Máthé M.: Berettyóújfalú-Herpály. Rég. Füz. Ser. I. No. 33. 7.; M. Nepper I.—Sz. Máthé M.: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1977—1980. Déri Múzeum Évkönyve 1980. (1983.) 97.

II. ANYAGI KULTÚRA

Kerámia

Mivel a leletek döntő többsége kerámia, a kulturális és időrendi kérdések ennek segítségével tisztázhatók leginkább. Szerencsére olyan nagy mennyiségű a kerámiaanyag, hogy az egyes típusok dominanciája környen megállapítható. Az már az ásatás folyamán is kitűnt — nemcsak az építmények rétegenként eltérő voltából —, hogy a kerámiaanyag is eltér egymástól a felső és alsó rétegekben. Anélkül, hogy itt különösebb elemzést kívánnánk végezni, az egyes szintekre jellemző típusokat bemutatjuk.

A 4. (legalsó) réteg finomkerámiaja jól iszapolt, fényes felületű. A bögreformák enyhén ívelt nyakú, domború hasú, általában díszítetlen vagy kevés karcolt vonallal díszített, peremből indított fülű típusok. (IV. t. 1—4.) Előfordul a seprűzött hasú durvább típus is, és az az ívelt csonkakúpos, csücskös peremű, keretelt, tűzdelt díszes aprófülű bögre is, amely a felsőbb rétegekben is tovább él. (XI. t. 7., 17.) A tálak egyik típusa enyhén kettős csonkakúpos vagy domború vállú, behúzott duzzadt peremű, apró fülekkel vagy fületlenül (IV. t. 6., XI. t. 8., 12., 13.), de legalább ugyanilyen gyakori az ívelt nyakú, kihajló peremű széles szájú típus is. Ennek leggyakoribb díszítőmotívuma a bekarcolt zegzugvonalköteg, osztómezőikkel, valamint a körülhatárolt seprűzött díszítés. (IV. t. 8., t. 3., 9., 10., 11.) A házikerámiához tartozó nagy fazekak és készlettartó edények általában rossz kidolgozású durva, valamint seprűdíszes felületűek. A seprűdísz sokszor az edény belső felületén is előfordul. Nagyon ritkán az ún. textillenomat díszítés is megtalálható a leletek között, s a belső bütyökkel ellátott nagy edény is. (V. t. 4., 5., 7., XI. t. 2., 16., 18—20.)

A 4. felett húzódó 3. szintben megváltozik a kerámia összetétele, sok olyan forma és díszítés lép fel, mely korábban ismeretlen volt. Megmarad, kisebb számban fordul elő a korábban domináns motívum és formakincs. Megjelennek a turbán hasú felhúzottfülű bögrék (II. t. 1—2., III. t. 4.), a spirálbütykös haskiképzés (II. t. 4., 5., 7., III. t. 2., X. t. 2.), a „svéd-sisak” alakú tál, általában a fenekén díszített tálak. (III. t. 6., X. t. 6.) A házikerámián tovább él a seprűzött felület (X. t. 15., III. t. 8.). Ugyanakkor tovább él a szélesszájú, kannellirozott hasú bögre és táltípus (III. t. 1., X. t. 5.), valamint a bekarcolt zegzugvonalköteges domború vállú tál és más edény, és a különféle plasztikus díszek. (X. t. 9., 13., 11., 14., 8.) Szintén a legkorábbi rétegre jellemző a fiatalabb időszakban is szórványosan megjelenő, háromszög alakú beszurkálásokból kialakított motívum (X. t. 12.).

A 2—3. szint közötti betöltés kerámiaja is nagyjából ilyen összetételt mutat. Kettős-vonalú karcolt spiráldíszek, ugyanez rovátkolt változatban, enyhén árkolt hegyes bütykök, halsütő tál és seprűdíszes házikerámia (IX. t. 5., 6., 12., 13., 7., 8., 14—16.) mellett a korábbi típusok is előfordulnak (IX. t. 9—11).

A 2. szint anyagában előfordul egy táltípus, amely már korábban is ismert volt, mintakincsét tekintve a szokásos kettős-hármas bekarcolt vonalakkal, azonban formája eltérő az ismertektől. (VIII. t. 6., X. t. 4.) Alakja lapított félgömb, pereme pedig enyhén kifelé hajlik. Nem ritka és egészen a korszak végéig megvan az igen apró árkolt bütyökdísz, sokszor párosan. (I. t. 4., VIII. t. 4.) A házikerámián még gyakori a seprűzés, a fazekak peremei tagolt lécdíszítésűek (VII. t. 19., 21., VIII. t. 5., 9.), de a sima felületű, tagolt bütyökfogós, tojásdad fazekak is éppoly nagy számban jelennek meg. (I. t. 6—8.) A korszak általános jellemzője a Tisza-vidéki telkkultúrák legfiatalabb rétegeiből származó lapított turbánhasú, ill. árkolt bütykös, ívelt hosszú nyakú, felhúzott szalagfüles bögre. (I. t. 4—5.) A legfelső (1.) szintből két bögre (VI. t. 3—4.) pedig a gyulavarsándi és füzesabonyi régió két karakterisztikus darabja.

Csonteszközök

A faragott csont- és agancsszerszámokban és egyéb tárgyakban nem nagy változatosság mutatható ki. Egyedül a 4. ház alatti betöltésből (2. szint alatt) előkerült fél csonthenger — mely gyakori lelet a füzesabony-gyulavarsándi régióban — farkasfogdiszítése köthető azonosságánál fogva a környező tellekből származó faragványokhoz.⁶ A csonteszközök között általános a hasított, ék alakú lapos csiszolt lyukasztó (?), a különféle árák és a bordából kialakított, lekerekített végű eszköz. Gyakori az egyik végén természetes formájában meghagyott, másik végén kihegyezett, főleg juhcsontból készített eszköz. A 3. szinttől gyakoriak az átfúrt fejű csonttűk.

Az agancsszerszámok között is csak néhány típus fordul elő. Nagyon sok a félkész, vágáskezdeménnyel, félig átfúrt lyukkal maradt, feldarabolt agancs. Gyakori az agancstöbblől faragott átfúrt ütőszerszám (agancskapa), a kihegyezett agancshegy, átfúrt agancshegy és a ferdén levágott hegyű, agancstöbblől készített szerszám.

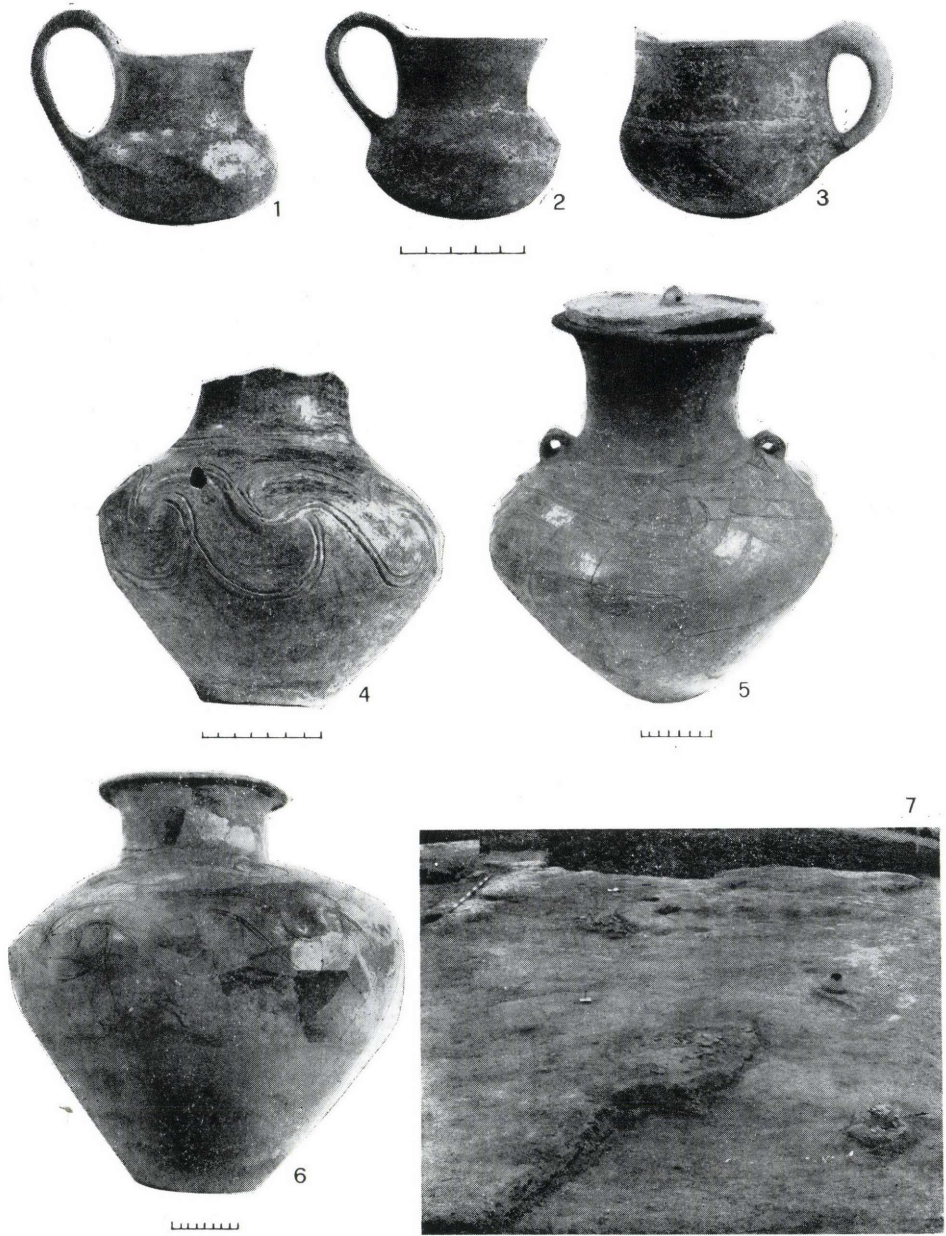
A 3. szint felett halásznylhegy került elő.

A *kő- és bronzeszközök* száma elenyésző. A kőfelhasználásra főleg obszidián hulladékok utalnak. Néhány helyen megállapíthatatlan tárgyból származó bronzdarabka került elő. Az egyetlen ép eszköz a 2. szinten, a 7. ház alatti gödörből származik, egy *bronzár*. Említendő még a 2. szint magasságából a metszefalról előkerült töredékes ívelt lemezke, mely valószínűen egy lunula középtagja. A kultúrrétegek legtetején töredékes tömör arany hajkarika volt az omladék között. A korabeli telepeken a bronztárgyak száma általában kevés. Ez többek között azzal is magyarázható, hogy a bronzkori szinteken az egyes objektumokat a végsőkig kihasználták, átalakították, planírozták, semmi használható tárgyat nem hagytak, hacsak el nem vesztették. Elásott depot nincs. Mivel nyilván kereskedelmi úton jutottak a bronztárgyakhoz — itt csakis a wietenbergi kultúra jöhet szóba, melynek jellegzetes edénytöredékei minden rétegből kimutathatók — nem is várható más telepeken sem, ill. a többi telepen szokásos bronzszegénység — a bronzipar hiányára mutat.

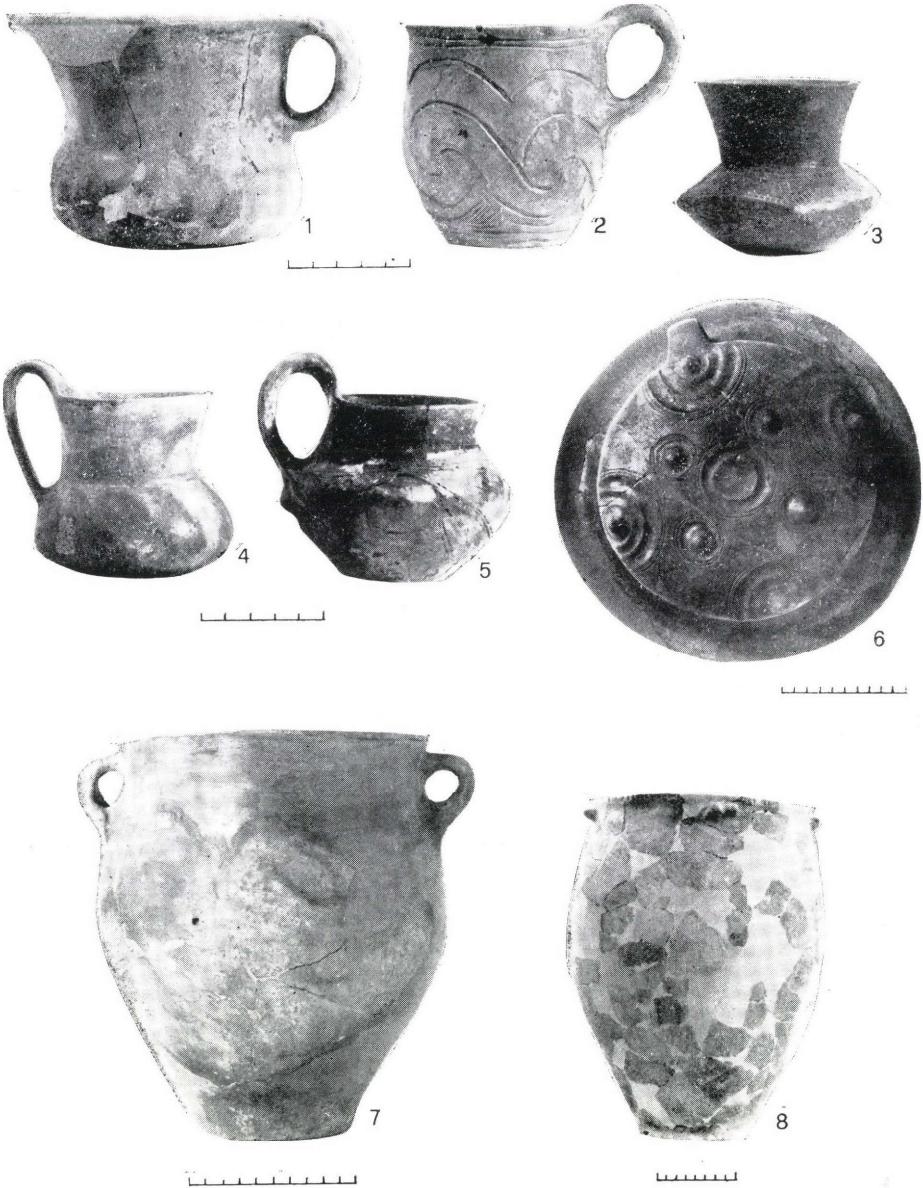
⁶ Ugyanilyen korú rétegből l. a berettyóújfalu-szilhalmi zablapálcát, Sz. Máthé M.: Berettyóújfalu környékének története az őskorban. In: Berettyóújfalu monográfiája (Berettyóújfalu, 1981.) 22. 12. kép.

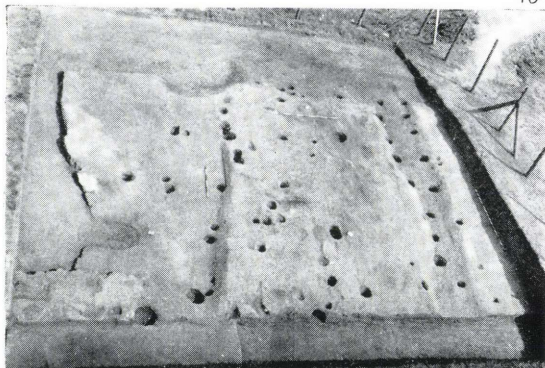
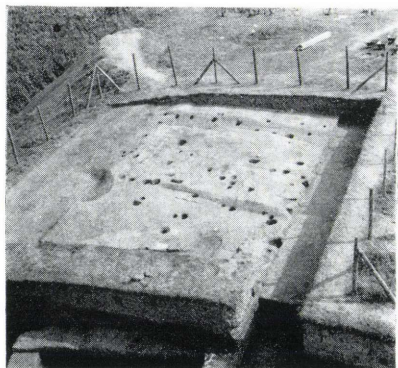
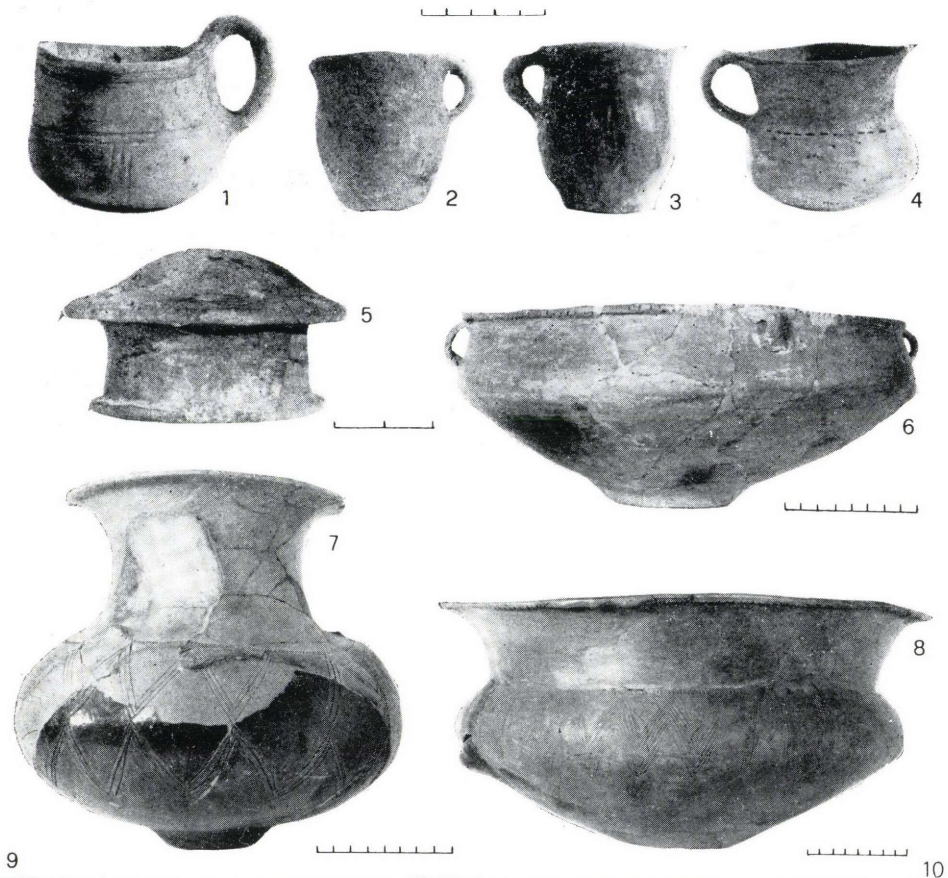
I. tábla. 1—6, 8. Edények a 2. szintről, 7. Eredeti helyükön álló fazekak az I. felület II. szinten lévő 4. sz. házban

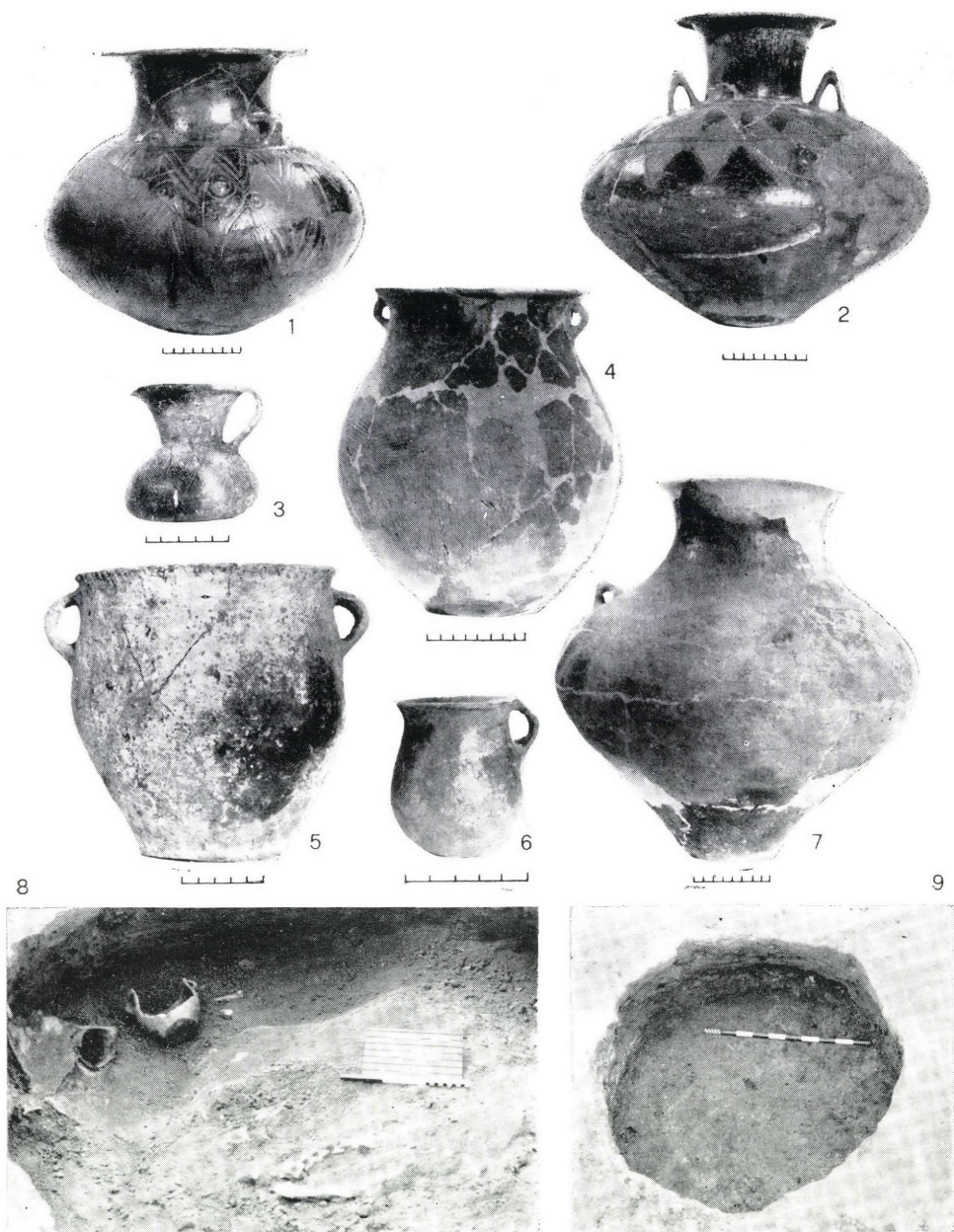
II. tábla. 1—3. Edények a 3. szintről, 4—5. II. felület, 3. szint, 13. sz. ház legalsó szintjéről származó edények. 6. A 13. ház egyik tűzhelyének kikapasztásából származó cserepekből rekonstruált edény. 7. A 13. ház legalsó járósíntje

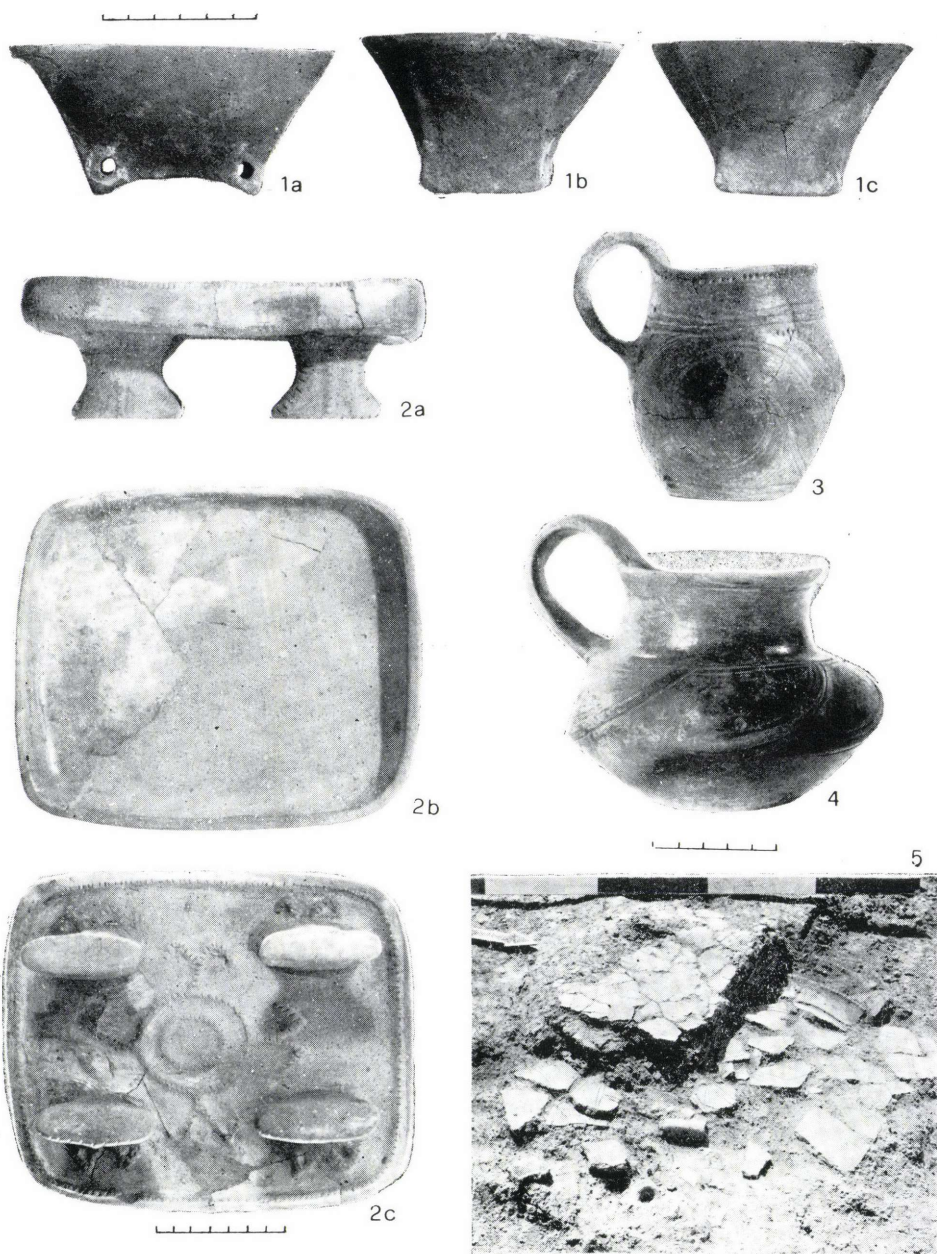
III. tábla. 1—8. Edények a 3. szintről

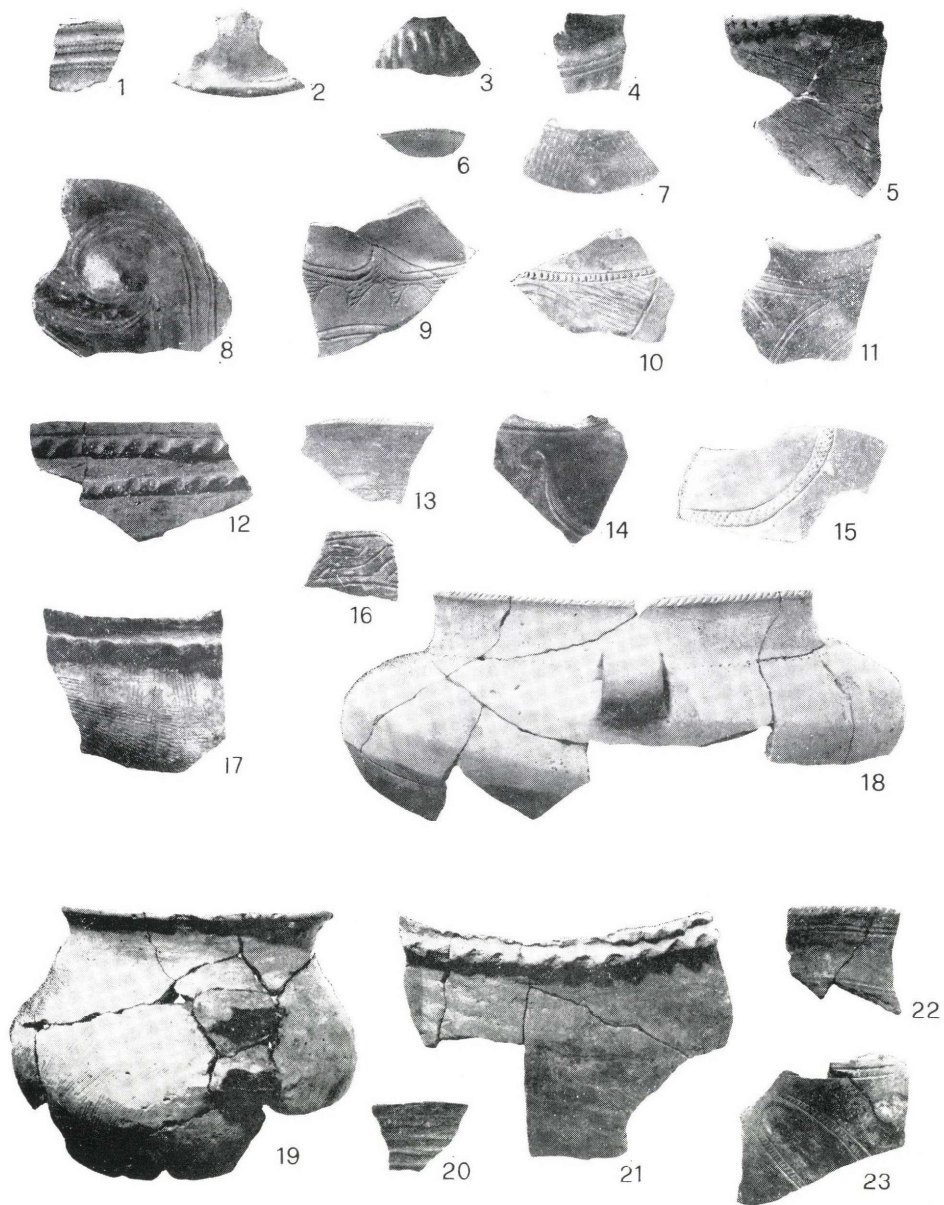
IV. tábla. 1—8. Edények a 4. szintről, 9—10. a II. felület 4., legalsó szintje a legkorábbi bronzkori házmaradványokkal (14—16. sz. házak)

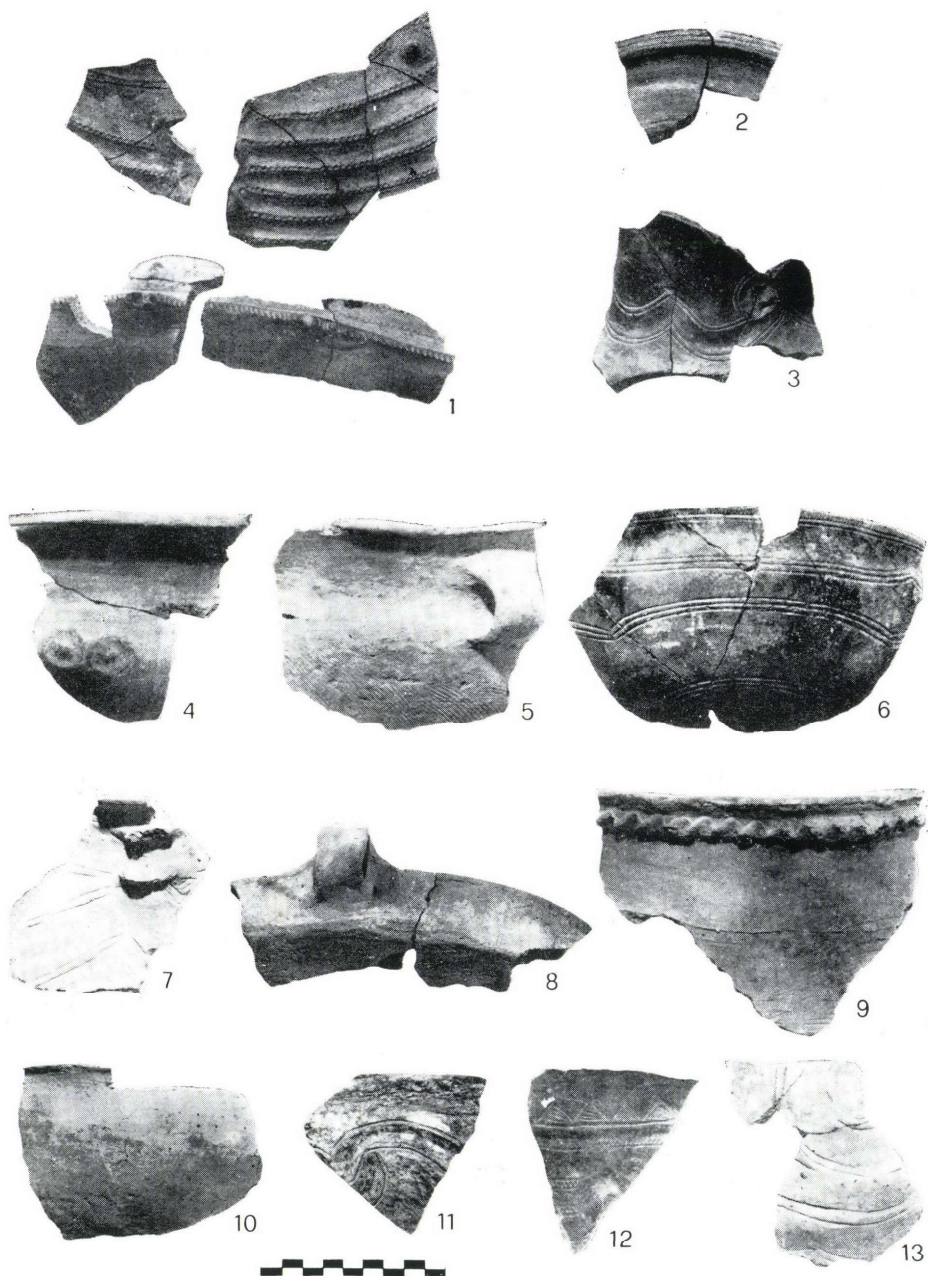
V. tábla. 1—7. Az áldozati gödörből előkerült leletek. 8—9. A II. felület 4. szintjébe ásott áldozati gödör

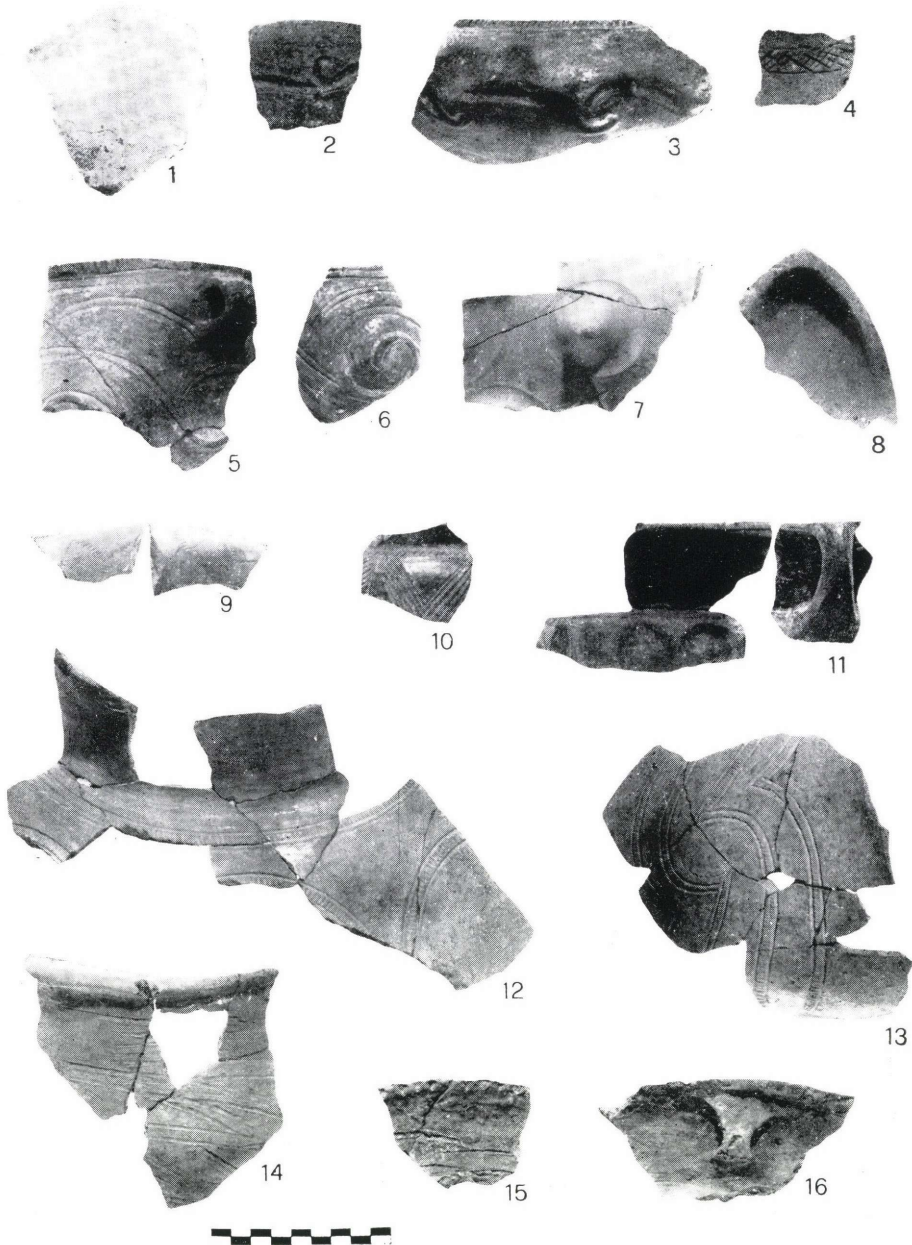
VI. tábla. 1. a—c, 2. a—c. A legkorábbi bronzkori házakkal azonos rétegből előkerült kocsimodell és oltártöredék. 3—4. Edények a legfelső (1.) szintből, 5. I. felület, 1. szint, tűzhelylap az alátapasztott cserepekkel

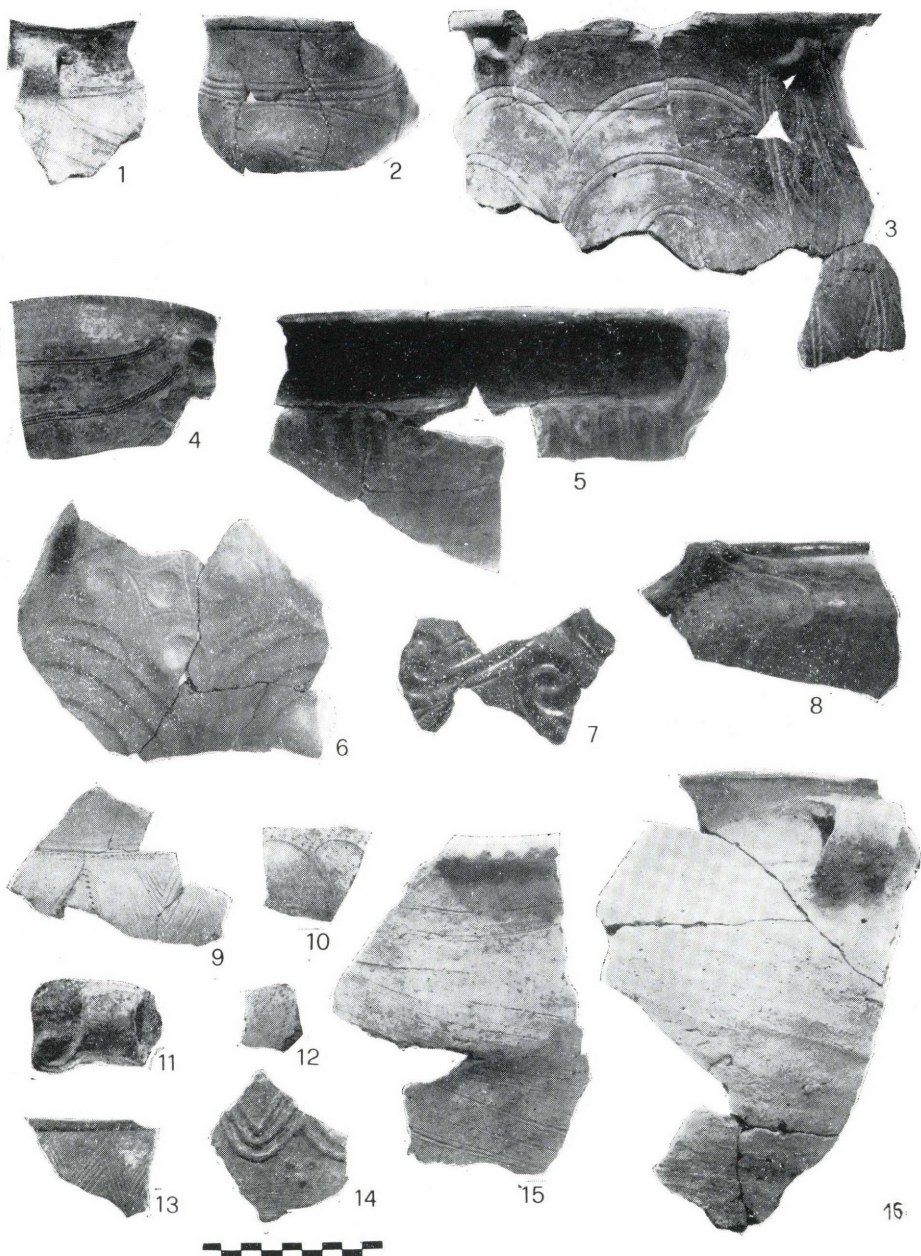
VII. tábla. 1—18. Kerámiatöredékek az 1. szintből, 19—23. kerámiatöredékek az 1—2. szint közötti betöltésből

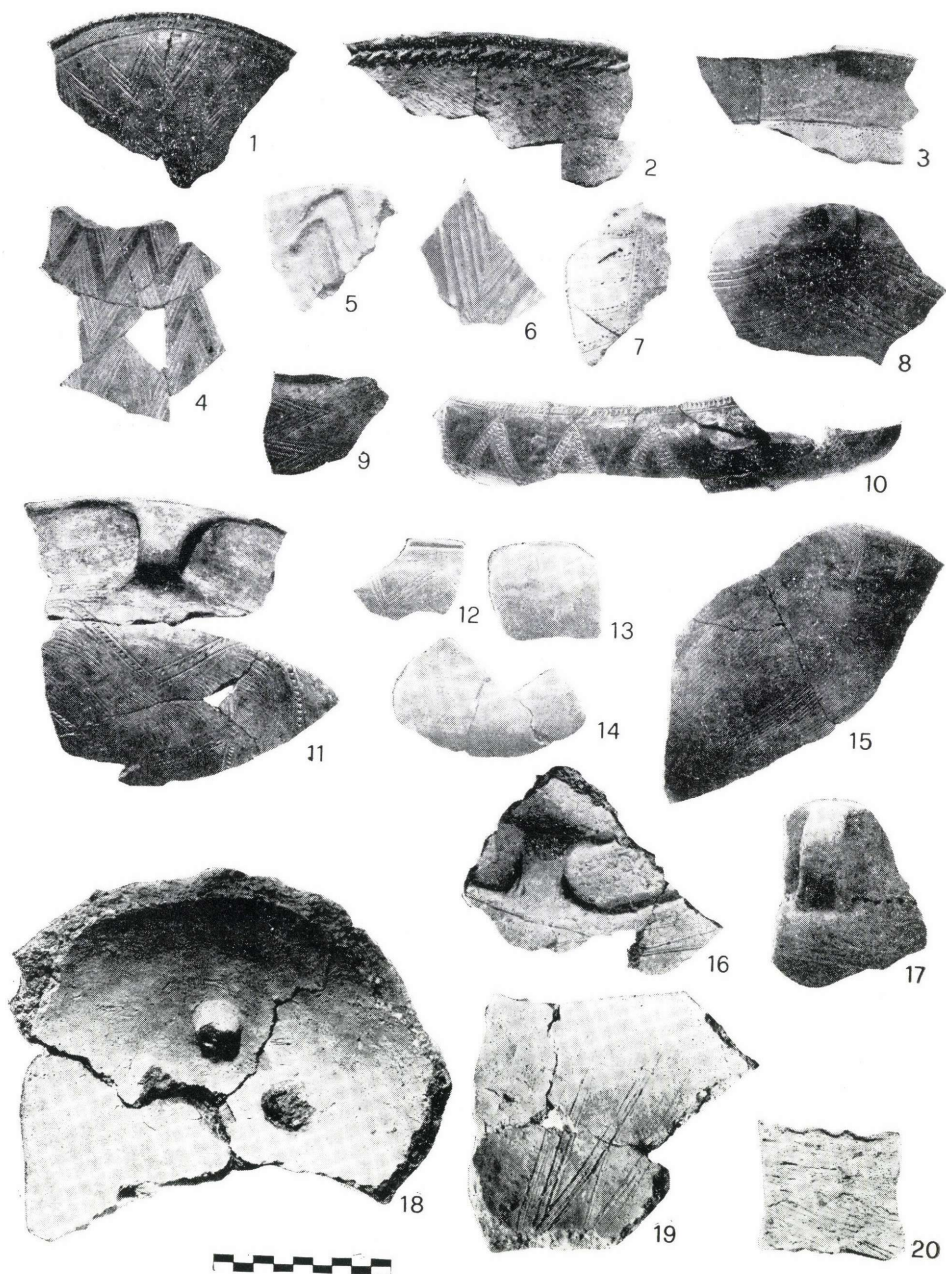
VIII. tábla. 1—3. Kerámiatöredékek az 1—2. szint közötti betöltésből, 4—13. kerámiatöredékek a 2. szintről

IX. tábla. 1—16. Kerámiatöredékek a 2—3. szint közötti betöltésből

X. tábla. 1—16. Kerámiatöredékek a 3. szintről

XI. tábla. 1—20. Kerámiatöredékek a legelső (4.) bronzkori települési szintről

III. ÉLETMÓD, GAZDÁLKODÁS

A tellen lévő építmények maradványai nem szakíthatók el a tell környékének maradványaitól. A herpályi Földvár mellett is megtaláljuk az azonos korú erődítmelen falu maradványait, úgy mint Békés-Városerdőn, de a Berettyó-völgyi tell-lelőhelyek mindegyikén.⁷ A Földvártól D-re fekvő területen — a sánc túoldalán — ugyan nem folyt kutatás, de a szántásban négyszögű házalapok és paticsmaradványok láthatók, s ahol az 1979-es gépi szondázás folyt,⁸ ugyanennek a területnek a déli szélén gödrökkel szabdaltszerű és szerves hulladékkal telített a humusz. Paticsos, hamus, faszenes betöltésű gödrök, tűzhelymaradványok, kemence, állatsontok és kerámia borítja a területet, bizonyítva, hogy a tell és környéke szerves egységben élt. A néhány kutatóárok nem elegendő arra, hogy komplett adatokat nyerjünk a nyíltszíni és az erődített telep viszonyára, valamint az építmények közti különbségekre, de valószínűnek tartjuk, hogy a lakosság egy jó része nem a tellen élt, sem a korai, sem a későbbi időszakban. Az állattartásra és földművelésre csak közvetett bizonyítékaink vannak. Az őrlőkötoredékek, az igen szórványos gabonamaradványok a telep már említett, igen lepusztult volta miatt nem szolgáltatnak elegendő adatot a rekonstrukcióhoz.

IV. IDŐREND

A kerámiaanyag eddigi elemzése alapján a legkorábbi megtelepülők — nem számítva most a nyírségi kultúra idejéből származó néhány gödröt — a *hatvan-ottományi* kultúra idejére tehető. Ezt a nevet egyelőre — ebben az előzetes jelentésben — kénytelenek vagyunk kutatási segédfogalomként használni, ugyanis ennek a korszaknak az időrendje és névhasználatát meglehetősen zavaros képet mutat még a honi kutatók munkáiban is, nem számítva a csehszlovák és román kutatást. A herpályi lelőhely rétegeiből kiindulva *hatvan-ottományi* kultúra névvel azt a komplexumot nevezzük, amely lakosságát tekintve korabronzkori eredetű, de önállóan a korai és középső bronzkor közti átmeneti időszakban fejlődik ki, megtartva egyes korai sajátosságokat — ez sokszor még a gyulavarsándi rátelepülés idején is megmaradt (nyilván a továbbélő etnikum viszi tovább a hagyományokat) — de új vonásokat, melyek kizárólag erre a korszakra és vidékre jellemzőek, alakít ki. A mi esetünkben ezt a korabronzkori alapokból táplálkozó korszakot nevezzük *hatvan-ottományi* kultúrának, amely nem jelent éles kulturális törést, de átmenetet a korai és középső bronzkor idején. Ezt a korszakot egyértelműen csak a legelső, 4. szint képviseli a Földváron. A felette lévő, 3. szinten már kevesebb a korabronzkori eredetű kerámiatípus és díszítőelem. A felső két szint tisztán a *gyulavarsándi kultúra* virágzó szakaszára jellemző anyagot tartalmazza, de a koszideri korszakot jelző váltás nyomai nem mutathatók ki a leletek között. Jó időrendi támpontot ad az importkerámia, főleg a szőregi és wietenbergi típusú leletek, kevésbé a füzesabonyi kultúrával azonos megjelenésű kerámia. A 4. szint anyagában jelennek meg a Szőreg 2. típusú kétfülű edények, a wietenbergi jellegű korai karcolt és árktolt geometrizáló jellegű díszítések (bár ezek pontozásos és farkasfogazott szalagdíszekkel a fiatalabb rétegekben is előfordulnak). (*VII. t. 13—16., 18., IX. t. 2—4., X. t. 7.*) Ugyanígy a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájának pécsi típusú bögréi. (*I. t. 3.*) A 3. szinten már előfordulnak a Szőreg 4. típusú bögrék peremtöredékei, ansa lunatás kancsói és sokszögletes peremű táltöredékei. A pécsi típusú mészbetétes bögre a 3—2. szint közötti betöltésből is előkerül, ugyaninnen wietenbergi, a legfiatalabb korszakra jellemző tarajos peremű táltöredék is. (*IX. t. 1.*)

Fontos kronológiai jelentősége van annak az áldozati gödörnek, mely a legelső bronz-

⁷ Gáborján-Csapszékpart, Bakonszeg-Kádárdomb, Esztár-Fenyvespart, Berettyóújfalu-Szilhalom, Berettyószentmárton-Korhány, Pocsaj-Leányvár, Zsáka-Akavára, Hencida, Bihardancsháza stb.

⁸ L. 5. sz. jegyzet.

kori szint lebontásakor 2,35 cm mélységből került elő (*V. t.*). A dús szervesanyag betöltésen kívül — mely feldarabolt állattetemekből származott — három nagy amfora alakú edényt — ebből kettő dúsán díszített és szépen kidolgozott felületű —, egy kisebb kétfülű fazekat és egy seprűdiszes készlettartó edényt, valamint egy egyfüles kis bögrét és zezzugvonaldiszes hasú egyfüles kis kancsót tartalmazó gödörből előkerült még egy olyan szegmentált kékes fayence-gyöngy, mely a szőregi (Maros) kultúra legrégebb fázisában jelenik meg először és a szőregi törzsterületen kerül elő legnagyobb számban.⁹ A gödörből származó edények is jól mutatják a hatvani és ottományi kultúrák összefonódásából származó karakterisztikát, amelyhez még jelentős wietenbergi elemek is társulnak.

A Berettyó völgyében megszondázott telkek rétegsoraival összevetve a herpályi réteget, kitűnik, hogy mindegyik bizonyos mértékig önálló fejlődést mutat, amely mind a megtelepüléskor, mind a megszűnéskor kimutatható. A Berettyóújfalu nyugati végén fekvő *Szilhalom*¹⁰, bár ugyanúgy újkőkori előzményekre települt, mint maga a Földvárhalom, három bronzkori rétege azonos időben, a gyulavarsándi korszakban keletkezett, s a legfelső rétegben néhány kerámiatípus a későgyulavarsándi korszakra utal. Az *esztári Fenyvesdomb*¹¹ a hatvan-ottományi korszakban keletkezett — szintén újkőkori előzményeken — de a klaszszikus gyulavarsándi, majd a későgyulavarsándi korszakban is lakták. *Bakonszeg-Kádárdomb*¹² viszonylag vastag bronzkori rétegsora döntő többségében a hatvan-ottományi korszakból származik, de a gyulavarsándi C fázisban már megszűnik. *Gáborján-Csapszékpart*¹³ telljét a nárségi kultúra alapította, rövid ideig a korabronzkori ottományi, majd a hatvan-ottományi és a gyulavarsándi kultúra is élt itt, s a szubhumuszban lelt későgyulavarsándi elemek jelzik a tell életének végét. Ha az azonos földrajzi feltételeket biztosító Érmellék és Békés (Sárrét) többé-kevésbé publikált telljeinek rétegeadatait is elővesszük, a herpályi rétegsorok időbeli megoszlása Békés-Városerdővel látszik azonosnak.

A szélesebb kitekintés révén jól érzékelhetővé vált, hogy a közép-tiszántúli telkek nem egy időben keletkeztek és szűntek meg, s a gyulavarsándi kultúrának nevezett klasszikus középső bronzkori, zavartalanul látszó korszak sem volt azonos időtartamú mindenütt, s ez a telkek elhelyezkedésétől független. Ennek oka egyelőre ismeretlen, de a koszideri korszakot megelőző nyugtalanság a telkek életében, ill. az azt tükröző cserépanyagban néhol már kimutatható. Magát az új korszakot már nem a telteken élte meg a lakosság.

V. A KULTUSZÉLET MARADVÁNYAI ÉS AZ EZZEL KAPCSOLATOS FELVETÉSEK

A legszó rétegbe ásták azt a gödröt (?) is, amely a 9. (15.) ház nivóját megzavaró kevert betöltés miatt nem volt körvonalazható, és amelyből agyag kocsimodell és négy lábú oltár töredékei kerültek elő. (*VI. t. 1—2.*) Az is lehet azonban (mivel a tanúfal lebontásakor került csak napvilágra a meglehetősen bolygatott felület), hogy nem szándékosan, áldozati célból ásott gödörben voltak együtt a kultikus jelentőségű tárgyak. Feltételezésünket megerő-

⁹ Nem hagyhatók figyelmen kívül a Košfany csoport temetőiben előforduló szegmentált fayence-gyöngyök sem, ugyanis ezeknek fontos kronológiai jelentőségével számolhatunk. (I. Kovács T. 15. sz. jegyzet és 24. sz. jegyzet)

¹⁰ *M. Nepper I.—Sz. Máthé M.: A Hajdú-Bihar megyei... 1972—1976. 177—179.; Rég. Füz. Ser. I. No. 33. 7—8.*

¹¹ *M. Nepper I.—Sz. Máthé M.: A Hajdú-Bihar megyei... 1972—1976. 185—186.; Rég. Füz. Ser. I. No. 27. 7.*

¹² *M. Nepper I.—Sz. Máthé M.: A Hajdú-Bihar megyei... 1972—1976. 175—176.; Rég. Füz. Ser. I. No. 28. 3—4.*

¹³ *M. Nepper I.—Sz. Máthé M.: A Hajdú-Bihar megyei... 1972—1976. 186—188. Rég. Füz. Ser. I. No. 26. 9—10.*

síti az a tény, hogy mindkét tárgy töredékesen került a földbe, sőt az oltár egyik lába már korábban, az I. felületbe eső 9. házpadlótöredéken kívül előkerült, tehát földbe kerülésükkor már nem töltötték be eredeti szerepüket, s belekeveredtek a planírozáshoz használt törmelékbe.

A lábakon álló oltárok nem ismeretlenek a hatvan-ottományi régióban, a délvidéki-bal-káni Verbicioara—Versec—Vattina—Žuto Brdo—Girila Mare körben, az erdélyi medencében kumulálódott Wietenberg kultúrában, de a dunántúli mészbetétes kerámiás leletanyagban¹⁴ sem. Sőt bizonyos, hogyha alaposabb elemzés alá kerülnek a Tisza-vidéki tellkultúrák eddig kiásott tömegelei, még itt is számíthatunk a lábas oltárok jelenlétére. Kronológiai értékük ezért egyelőre nem jelentős.

A mi példányunkra közvetlen analógiát azonban csak az ottományi kultúra területéről találunk. Az oltár korabronzkori idolt formázó lábának pontos mása található a MNM őskori gyűjteményének abban a Bodrogszerdahelyről (Streda nad Bodrogom) származó telepanyagában, amely a honfoglaláskori temető feltárásakor került elő.¹⁵ Peremes oltártöredéket is tartalmaz a leletegyüttes, s szintúgy a rovátkolt plasztikus díszítésre is van ugyanott példa, bár ez meglehetősen gyakori a magyarországi, *Kalicz* által ottományinak nevezett korszak első határozottan körvonalazott lelőhelyén, Rétközberencsen is.¹⁶ Díszítetlen és eltérő lábmegoldású oltárok a herpályihoz hasonló békési tellen is kerültek elő, azonban amelyek hiteles rétegadoatokkal rendelkeznek, magasabbról, azaz a mienknél valamivel fiatalabb rétegből származnak.¹⁷ A legjobb párhuzam azonban a nagyfontosságú, bár csak részleteiben közölt szalacsi (Sălacea) Vidahegy rétegeiből származik. „Idollábú” oltár, a fenekén rovátkolt plasztikus motívumok.¹⁸

Az agyag kocsimodell elvileg nem tekinthető ritkaságnak a herpályival hasonló korú telepeken. Akár szórványként kerül elő — mint a legjelentősebb darabok közül való pocsjai¹⁹ — vagy rétegből, mint a szalacsi példányok,²⁰ díszítetlenségében kitűnik a többi közül. Nem vehető figyelembe a szalacsi díszítetlen példány ez esetben, mert a herpályi kocsimodell jól kidolgozott, s eltérő típusú az eddig ismert karcolt díszű és felső peremén átlukasztott példányok között. A szalacsi díszítetlen darab sincs felső peremén kilyukasztva, azonban nagyon primitív kidolgozása, nézetünk szerint nem tekinthető típusnak. A hiteles rétegadoatokkal rendelkező romániai lelőhelyek kocsimodelljeit az ottományi II. korszakhoz kötik a román kutatók, amely nagyjából azonos a hazai kutatás által gyulavarsándi kultúrának nevezett korszakkal. A pocsjai kocsimodellt *Mesterházy* a gyulavarsándi kultúra legrégebb periódusára datálja, azonban csupán díszítése alapján. Ez a datálás újabb ismereteink szerint ilyen alapon egy kissé magas, ugyanis a modellen található díszítés a hatvan-ottományi kultúra leggyakoribb ornamentikái közé tartozik. Szintén a régebbi periódus díszítését viselik a szalacsi modellek. Herpályról ismert még két karcolt díszű töredék, melynek egyike a tell tetején lévő humuszból, másika pedig a tellen kívüli településből szórványként került elő.

¹⁴ A dunántúli mészbetétes kultúrák köréből csak egy bizonyos bögrétípus kerül el a Tiszántúlra, de az idekerülés útja egyelőre nem tisztázott. A dunántúli oltárok ugyanúgy déli kultúrelemként jelennek meg mind a mészbetétes, mind a hatvan-ottományi körben.

¹⁵ *Kovács, Tibor*: Die terminologischen und chronologischen Probleme der frühen und mittleren Bronzezeit in Ostungarn. Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell' Èta del Bronzo in Europa. (Verona, 1982.) 153—164. 155. 12. sz. jegyz., 3—4. kép.

¹⁶ *Kalicz Nándor*: Bronzkori telep Rétközberencs határában. AÉ 97. 1970. 23—31.

¹⁷ Megjelenési formájuk talán ezért is eltérő. *J. Banner—I. Bóna*: Mittelbronzezeitliche... 11. t. 1, 2, 7, ill. 23. t. 2, 4, 6.

¹⁸ *T. Bader* közli, de sematikus rajzából a fentiek nem vehetők ki. *Bader, Tiberiu*: Epoca bronzului in nord-vestul Transilvaniei (București, 1978.) XXIX. t. 21. Az eredeti példányt N. Chidioșan szíveségéből láthattam, köszönet érte.

¹⁹ *Mesterházy Károly*: Agyag kocsimodell Pocsajról. AÉ 103. 1976. 223—230.

²⁰ *Ordentlich, Ivan—Chidioșan, Nicolae*: Cărucioare miniatură din lut apartinând culturii Otomani (epoca bronzului) de pe teritoriul României. Crisia 5. 1975. 27—44. Pl. 1—6.

Mindkettő a pocsjai típust képviseli, azaz a felső sarkain eredetileg négy ferde átfúrással. Az oltárral együtt előkerült díszetlen herpályi koccsitípus a szalacsival van közelebbi rokonságban, bár utóbbiak karakterisztikusabb darabjai díszítettek. A mintakép szerkezetében lehetett olyan eltérés, amely miatt a modellnek nem fűrták át a felső sarkait. A két koccsimodell típus között itt van a lényegi különbség, és nem a díszítés meglétében vagy hiányában. Egyelőre a rendelkezésre álló adatok hiányossága és szórványos volta miatt időrendi különbséget nem tudunk tenni a kétféle modelltípus között, de az tény, hogy a korai és későbbi periódusokban is jelentősége volt a koccsimodellnek a kultuszéletben.

A koccsimodell-leletek szaporodásával a hatvan-ottományi és a wietenbergi kultúra közötti szálak is erősödni látszanak. *Bóna* már 1960-ban a novaji kocsi kapcsán felvetette a hatvani és wietenbergi kultúrák érintkezésének lehetőségét.²¹ A košťany—ottományi horizont idejére keltezett Nižna Mišľa-i koccsilelet²² a hatvani kultúra törzsterületével való kapcsolat további elemzését teszi szükségessé, s a Košťany csoport hatásának mértékét a Középtiszántúlra.²³ Ugyanígy nyitott kérdés az ugyanebben a horizontban jelenlévő szegmentált fayence-gyöngyök eredete, melyek mind a szóregi környezetben, mind a Košťany, ill. košťany—ottományi csoportban jelen vannak,²⁴ s mint fent említettük, a legalsó szint áldozati gödrében is előfordult egy példány belőlük. Ezeknek az érintőlegesen említett problémák nak a megoldása azonban nem az előzetes jelentés feladata.²⁵

²¹ *Bóna, I.*: Clay Models of Bronze Age Wagons and Wheels in the Middle Danube Basin. AAH. 12. 1960. 87.

²² *Olexa, Ladislav*: Siedlungen und Gräberfelder aus der Bronzezeit von Nižna Mišľa in der Ostslowakei. PAS. 1. 1982. 387—397. Abb. 1—2.

²³ *Kovács T.* hipotézise megmozdította a régóta szunnyadó problémát, azonban a gyulavarsándi kultúra eredetének és önállóságának kérdését, ha lehet, még nyitottabbá tette. (*Kovács, T.*: Die terminologischen... 158.)

²⁴ *Pástor, Jan*: Čaña a Valaliky — pohrebiská zo staršej doby bronzovej (Košice, 1978). VII. t. 10., IX. t. 4. stb.

²⁵ Ez a dolgozat az AAH 1984-ben angol nyelven megjelent előzetes jelentés részleteiben átdolgozott változata.

Módy György

Zsáka és környéke a XVIII. századig

A történeti vizrajzi és településtörténeti kutatások már régen tisztázták, hogy a középkori Bihar vármegye délnyugati részében még a XVIII. században is nagy kiterjedésű mocsárvilágot nem az hozta létre, hogy a török hódoltság alatt elnéptelenedett, elpusztult falvak műveletlen határa elvadult s a középkor során is végzett kisebb „vízszabályozások” megszűntek. A mocsarasodás oka az, hogy a bihari hegyek közül nagy eséssel nyugatnak tartó Berettyó, Kékkálló, Sebeskörös folyása a bihari síkságon hirtelenül lelassult és szinte medrüket elvesztve „tűntek el” a hatalmas területű Kis- és Nagy-Sárrét nádasaiban és rétségeiben. Mint Papp Antal hangsúlyozta, Osváth Pál a Bihar vármegye Sárréti Járásának leírása c. munkájában már 1875-ben helyesen ismerte fel, hogy a két Sárrétet átfogó folyómedrek „...valaha nem olyan mint a Körözs, hanem óriási folyók és tavak vizeinek adtak helyet.” Az 1950-es évek kutatásai eredményeként valóban megállapítható volt, hogy a Sárrétek „elhagyott nagy folyómedreiben a Szamos és a Kraszna vize folyt s hogy ezek a folyómedrek abból az időből származnak, amikor a Sárrétek vidéke az Ér völgyén keresztül vízrajzi kapcsolatban volt a Bereg-Szatmári síksággal. Ez a kapcsolat 8—10 ezer évvel ezelőtt szűnt meg.”¹ Már korábban bebizonyította Papp Antal, hogy a Sárréteken az elmocsarasodás viszonylag gyors folyamat volt, különösen a Nagy Sárrét vonatkozásában. Ennek kialakulása csak a XI—XII. században indult meg, tehát fiatalabb a Kis-Sárrétnél. A magyarság falurendszerének megszilárdulása idején a Nagy-Sárréten a XVIII. századi állapotokhoz képest még jóval több állattartásra, sőt földművelésre is alkalmas terület volt. A lápok, rétségek és a középkorban még sokkal nagyobb kiterjedésű mocsári erdők közötti hátaк pedig megfelelőek voltak faluhelyeknek. Mint írja: a Sárrétek mocsárvilágának kiterjeszkedésében „... egy fiatal gyors szakasszal kell számolnunk. A Nagysárrét erőteljesebb növekedése alig félezer évvel ezelőtt kezdődött.” Hangsúlyozza azt, hogy a Nagy-Sárrétet ugyan a korábbi munkák Berettyó Sárrétjének is nevezték, de korai adat nincs arra, hogy a Berettyónak szerepe lett volna a koraközépkori mocsárvilág kialakításában. Szerinte Anonymus nem véletlenül nem szól arról, hogy a Bihar vár ellen vonuló honfoglalók Szerep és Szeghalom között a Berettyón is átkeltek volna. A környék minden folyóvizét ugyanakkor név szerint említi: Túr — a Berettyó alsó szakaszának régi neve, Józás ér, Kórógy ér, Omsó ér —, ami az Ér Árpád-kori neve volt. Figyelemre méltónak tartja azt is, hogy a Nagy-Sárrét vizét levezető Bucsa és Mezőtúr közötti valamikori Tisza medret sem Berettyónak nevezték, hanem Túr-nak. Csak egy 1476. évi határjáró oklevélben találkozunk a „Turvize más néven Berettyó” elnevezéssel. Papp Antal a Nagy-Sárrét mocsarainak első nagyobb — 1360—1460 közötti — terjeszkedési idejére helyezi jó néhány a Nagy-Sárrét legalacsonyabban fekvő északnyugati részén települt Árpád-kori falu eltűnését. Többek között ilyenek voltak Kemény(egyháza) — a mai Biharnagybajomtól délnyugatra, Gatály — Püspökladány és Szerrep között, Nyék — a mai Sárrétudvari és Szerrep táján. Feltételezi azt, hogy több olyan falu,

1 Papp Antal: Osváth Pál munkájának földrajzi értékelése. In A Bihari Múzeum Évkönyve II. (Szerk. Héthy Zoltán, Berettyóújfalú, 1978) 251.

melyek elnéptelenedése a török hódoltság előtt megindult, a víz terjeszkedése következtében is elpusztulhatott.

A mai települések közül több nem azon a helyen található, ahol a XI—XV. században éltek. Így a két Sárretet egymástól elválasztó folyóhát falvait nyugat felől a Nagy-Sárret, keleti irányból a Sebes-Körös árvizei kényszerítették a hát közepére. *Furtát* a hát keleti lábánál megrekedt vizek szorították eredeti helyéről a XVII. század második felében mai faluhelyére. A régi falu fekvése már majdnem sziget jellegű volt, a Sebes-Körösből utánpótlást kapó erek vize rekedt itt meg. Ennek a határrésznek a neve még ma is *Falusziget*. A Nagy-Sárret széléről települt át *Darvas* is a folyóhát magasabb térszínére. Ennek korát a XVII—XVIII. századra tehetjük, lehet, hogy csak a falu újranevesedése idején. *Vekerd* faluhelye is keleti irányban mozdult el, feltehetően ugyanebben az időben, de a régi településhelyet nem ismerjük.²

Lássuk most az általunk kutatott falvak környékének történeti vízrajzi adatait. A későbbiekben általánosan használt *Sárret* csak a középkor vége táján váltotta fel a korábbi *Nagysár* elnevezést. Feltételezhető az is, hogy a XI—XIII. századi erekkel átszőtt egész mocsaras területnek az első neve az Anonymus által használt *Szerep sár* („lutum Zerep”) volt. 1329-ben már a Nagysár név szerepel egy oklevélben („aqua Noghsaar”) és 1480-ban találkozunk a „Nagysár más néven Sárretje” kifejezéssel („... iuxta aquam Naghsaar alio nomine Sarrethe nuncupatum”). De még később is csak magát a nádas mocsarat nevezték így, a vidék neve Rétköz volt. 1285-ben pedig a Berettyó és a Sebes-Körös közti rész *Körösköz* („Kereskwz”) elnevezésével találkozunk és 1350-ben Szerep falut is a Körösközben írták („Zerep ... in Kereskuz”). A Kiskörös középkori neve *Vesszős ér* volt, ez az Anonymus által írt *Józsás ér*, mely Nagyvárad alatt szakadt ki a Sebes-Körösből és Püspöki, Szántó, Bojt mellett folyva Váncsod—Gáborján között ömlött a Berettyóba. Innen szaporodtak a mocsarak s a lelassuló folyó tölgyerdők között haladt tovább és Herpály előtt megkezdte a Sárret irányában ágak, erek kibocsátását. Pusztakovácsinál már növekedett a nádas területe és Bakonszeg alatt a folyó ágyát veszítve összefüggő rétségben tűnt el. Egy 1322. évi oklevél ezert nevezi ezt a Berettyóból kiszakadó mocsárnak („stagnum de fluvio Berukyo exuens”). Valószínűleg a Kiskörösből vált ki az *Ölyvös* (1382: „Evlwes, Wlves fluvius”) és Mezőpeterd, Szomajom (ma puszta Mezőpeterd és Mezősas között) határában kanyarogva *Zsáka* környékén tűnt el a Sárretben. A *Kutas* — Árpád-kori nevén *Kotus* (1214: „Kuthus”) — lényegében a Sebes-Körös egyik ága, mely Tarján melletti kanyarral észak felé indult és Told, Mezősas mellett elfolyva *Vekerd* alatt veszett bele a Nagy-Sárret nádasába.³

*

2 *Papp Antal*: Fiatalkori vízrajzi változások a Tiszántúl középső részében történeti adatok alapján. = Földrajzi Közlemények LXXXIV. (Új folyam VIII. 1960.) 1. sz. 79—81. Megállapításait az bizonyítja, hogy a Berettyó a Szamos átváltásának idejéig annak mellékfolyója volt, majd megtartotta azután a Szamos folyásirányát és Csökmő—Szeghalom felé folyt a Körösökhöz. A Berettyó Nagy-Sárret irányába való fordulására idézi Birtalan Szilágyi János 1827-ben írt munkáját, melyben ezt találjuk: mielőtt a Berettyó a bakonszegi határban a „... Sárretének nem igazítódott” addig a Tiszából kifolyó Mirhó ugyan a Sárretet mindig tele öntötte „... de, az mégse terjeszthette ki a széleken a Sárretet annyira, mint amennyire a Berettyó most már azt kiterjesztette.” — A tágabb környék településföldrajzára lásd *Csatári Bálint*: *A Sárret falvainak középkori településrendje és annak változásai*. In *A Bihari Múzeum Évkönyve* III. (Szerk. Héthy Zoltán, Berettyóújfalú, 1982) 141—154. — *A Papp Antal* által idézett *Osváth Pál*-munka: Bihar vármegye sárreti járása leírása (Nagyvárad, 1875). Az idézetet lásd a 13. oldalon.

3 *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 5. sz. (Budapest, 1940) 4, 5, 16, 30.

Mivel a kutatásba bevont falvakra vonatkozó legkorábbi okleveles adat csak a XIII. század harmadik évtizedéből származik — ugyanakkor ismert említések döntő többsége csak a XIV. század második feléből vagy még későbből való, így a megtelepedés időrendjére vonatkozóan elsősorban régészeti, helynévkutatási és XIV—XVI. századi birtoklástörténeti adatokra támaszkodhatunk. Természetesen be kellett a vizsgálódásba vonni azokat a középkori falvakat is, melyek határa pusztulásuk után Zsákába, Furtába, Darvasba vagy Vekerdebe olvadt be.

Egész vizsgált területünk korai megülését bizonyítják a Furta—Györgyös lelőhely X—XI. századi, a Furta—Korda sziget és a Furta—Veres érmente lelőhelyek XI—XIII. századi, valamint a Furta—Telek lelőhely X—XV. századi régészeti leletei. Ez utóbbi szinte teljes bizonyossággal az elpusztult *Megyer* faluhoz kapcsolható, míg a furtai határ többi három lelőhelye mögött feltehetően nemcsak a későbbi Furta falu korai előzményét kell lássuk, hanem olyan név szerint nem ismert X—XI. századi települését, melynek életét a tatárjárás pusztítása véglegesen megszakította.⁴ Bizonyos, hogy a *Megyer* helynév az ómagyar *Megyer* törzsnévből keletkezett, így itt e törzsbeliek X. századi települése volt.⁵ *Mesterházy Károly* szerint a furtai határ többi kora Árpád-kori lelőhelyei közül nyilván csak egy kapcsolható a későbbi Furtához, de bizonyos, hogy mindegyik egyidős *Megyer* falu létrejöttével, sőt azt meg is előzhette, így az első megszállókhoz kell őket kötni. Figyelembe véve *Győrffy Györgynek* azt a megállapítását, hogy „*Mint más dukátusi vármegyében, Biharban sincs nyoma az egész megyére kiterjedő magyar nemzetség uralmának.*”, a *Szent István* kori bihari birtokos nemzetségek közül a legkorábban megjelent *Ákos* és *Barsa* nemek ugyan a *Berettyó-völgyben* birtokosok, a *Told* nem a *Körösközben*, de falvaink birtoklástörténetében egyik sem játszott szerepet. A nem sokkal utánuk a *Berettyó* és a *Sebes Körös* vidékén nagy adományokat kapott *Hontpázmány* nemzetségnek és majd később a *Zsákát* is birtokló dunántúli eredetű *Zovárd* nemnek és a vele egyeredetűnek tartható *Sártványvecse* nemzetségnek jelentős szerepe volt területünkön, de ezek egyike sem tekinthető természetesen bihari „ösfoglaló” nemzetségnek.

Bihar vára és földje Anonymus szerint Árpád trónörökösének, *Zoltán*-nak a birtoka lett s a hercegek dukátusában találjuk a XI. század folyamán is. Bihar vár megyéjéhez tartozott eredetileg a későbbi *Békés* és *Zaránd* megyék területe is, és feltételezhető, hogy kezdetben *Békés* megye későbbi kiterjedésének csak déli részére, a *békési esperesség* területére korlátozódott. A Bihar vár megyéjének nagyobbik felét elfoglaló korábban lakatlan hegyvidék is I. *István* alatt tagolódott be a vár-, illetve a királyi birtokok rendszerében. *Jakó* szerint a hatalmas területnek nemcsak Bihar vára volt a központja, hanem másik igazgatási egység is létrejött. Ennek a kései emléke — amikor már *Békés* megye is teljesen kialakult — a *Körösköz* elnevezés, mellyel fentebb már foglalkoztunk. Ez ugyanis nemcsak táji elnevezés volt, hanem 1398-ban *Csökmöt*, *Bökényt* és *Irázt* mint a *körösközi ispánságban* lévő falvakat („... in Comitatus de Kereskuz”) említik. Feltételezhetünk tehát a XII—XIII. században egy önálló *körösközi ispánságot*, az általunk vizsgált települések ehhez tartozhattak. Ez a *körösközi ispánság* egybe esik területileg a *szeghalmi esperesség* vidékével. A *Zovárdok* és a *Sártványvecsek* a *Békésben* lévő központjaikból — *Szerp* és *Bajom* — így terjeszkedhetek már korán királyi és várbirtokok elnyerésével azon a területen is, mely a későbbiekben mindig Bihar vármegyéjéhez tartozott.⁶

4 *Mesterházy Károly*: *Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye IX—XIII. századi településtörténetéhez* I. In A Déri Múzeum Évkönyve 1973. (Szerk. *Dankó Imre, Módy György és Ujváry Zoltán* közreműk. Debrecen, 1975) 106. és II. rész. In A Déri Múzeum Évkönyve 1974. (Szerk. *Dankó Imre, Módy György és Szendrey István* közreműk. Debrecen, 1975) 219, 256, 257. — Mindegyik lelőhelyen kerámialetek jelzik a településeket. Furta kora Árpád-kori temetőjét még nem sikerült fellelni.

5 *Kiss Lajos*: *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (Budapest, 1978) 415—416.

6 *Győrffy György*: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. A—Cs. (Budapest, 1963) 494, 495, 496, 572, 576, 577. — *Jakó* i. m. 30.

A kevés korai okleveles adatunk közül egyik első éppen *Megyer* falura vonatkozik. A Várad Regestrum, tüzesvaspróba bíraskodási jegyzék egyik 1220. évi peresetében szerepel *Megyer* falubeli (villa *Megyer*) *Fulcus*, aki több *Questest* (*Kestest*?) falubeli lakost vádolt négy márka miatt. A poroszló *Quenes* (*Kényes-Kinizs*) faluból való volt, a bihari udvarispán bíraskodott és *Fulcus* megnyerte a követelt összeget.⁷ Míg *Kényes-Kinizs* falu azonosítása megnyugtató, később a *Told* nembeliek birtoka volt, ma pusztja Magyarhomorogtól északra, addig a bizonytalan olvasatú *Kestest* azonosítása a mai *Cécke* és *Élesd* közötti *Keszteggel* már csak a távolság miatt is igen kétséges.⁸ A X. században telepített *Megyer* falu helyét teljes bizonyossággal meg tudjuk állapítani. A *Furta* keleti határában, *Mezősas* felé eső *Pap-Megyer* pusztja, illetve az ugyanott található *Nagy Megyer* és *Kis Megyer* határrészek őrizték meg emlékét. Az itteni *Telek* nevű határrészen feküdt maga a falu.⁹

Ugyancsak a Várad Regestrumban szerepel, szintén 1220. évi említéssel *Bozsód* falu. Pusztulása után határa *Darvaséba* olvadt be. *Calondus* (*Kalandos*) nevű embert „de villa *Bosold*” több más falubeliekkel együtt lopással vádoltak. *Mika* bihari ispán ítélete után hordozta a tüzesvasat, megégett, de az egyházba menekült, így mentesült a büntetéstől.¹⁰ A helynév kapcsolata a *Bozsók* helynevekkel bizonyítatlan, utóbbiak egy szláv személynévből eredő régi magyar személynévből váltak a kora Árpád-korban helynevekké.¹¹ Igen valószínű, hogy itt a honfoglalók szláv népességet találtak, mert *Bozsód* falu 1333. évi említéséből megtudjuk, hogy a másik neve *Zomlin* volt, ez pedig szláv elnevezés. A *Nagy-Sárrét* nyugati oldalán ugyancsak szláv lakosságra utal a *Szerep* helynév is.¹² *Bozsód* helyét pontosan megadja a *Darvas* és *Vekerd* közötti *Kis-* és *Nagy-Bozsód* puszták neve.¹³

A harmadik korai írott emlékekkel rendelkező településünk a későbbi *Cséff*~*Csiff*. A Várad Regestrum egyik 1229. évi esetében szerepel *László* országbíró *Marcus* nevű poroszlója „de *Cheph*”. A helynév a régi magyar *Csépa*, *Cséfa* személynévből származik, mely a *Csépán* „István” személynév becézőalakja volt.¹⁴ A falu megülése a XII. századig megtörtént, a tiszta személynévből keletkezett helyneveknek a korában. *Darvastól* észak—északnyugatra kell keresniünk, helyét jól mutatják a darvasi határban a *Csiff* pusztja elnevezés és a ma is élő *Csiffi-hídi* gátörház név.¹⁵

Furta kora Árpád-kori megüléseit a már fent hivatkozott régészeti leletek mellett szintén a névadás bizonyítja. A helynév ugyanis a latin *Fortunatus*-ból eredő régi magyar *Fortunád* személynév becézőalakjából származik.¹⁶ Így a falu a tatárjárás előtt már bizonyosan megtelepedett. Okleveles adatunk a XVI. századig (!) nincs a falura. Bizonyos, hogy a tatárjárás pusztítása hosszú időre megszakította életét. Lehet, hogy csak a XIV. század elején népesült be újra. Zsákára, *Darvasra* és *Vekerdre* ugyancsak nincs nemhogy tatárjárás előtti, de még a XIII. század második feléből származó írott emlékünknél sem.

Az eddigiekből összegezhethetjük azt, hogy vizsgált területünkön minden bizonnyal gyér szláv népességet találtak a honfoglaló magyarok. Úgy nevezett foglalom nemzetség jelenlétét bizonyítani nem lehet, az első szállások-falumagok a X—XI. században létrejöttek és a nemzetségfők *Géza*, illetve *István*-kori letörésének bizonyítékát kell lássuk az idetelepített

7 *Karácsonyi János—Borovszky Sámuel*: Az időrendbe szedett várad tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt (Budapest, 1903) 250. a Nr. 260. (117.) eset. (a továbbiakban VR)

8 *Györffy* i. m. 633, 634.

9 *Osváth* i. m. 373.

10 VR 241—42. a Nr. 235. (105.) eset.

11 *Kiss L.* i. m. 124.

12 *Györffy* i. m. 571, 494.

13 *Osváth* i. m. 326—27.

14 VR 293. a Nr. 362. (351.) eset. — A helynévre l. *Kiss L.* i. m. 159—60.

15 *Györffy* i. m. 608. és *Hajdú-Bihar megye térképe* 1:150 000. (1977.)

16 *Kiss L.* i. m. 226.

törzsi katonaság Megyer nevű falujában. A falvak létrehozásában döntő szerepe volt annak, hogy vidékünk a trónvárományos herceg, a dux uralmi területéhez, Bihar vár megyéjéhez tartozott. Tehát a foglalóok leszármazottai kezén meghagyott falvak mellett, királyi és várbirtokok településeivel kell számoljunk. A XII. században már birtokos volt a területen a Zovárd—Sártványvecse nemzetség is.

Bár Zsáka, Vekerd és Darvas megtelepedésének idejére vonatkozóan a korai okleveles adatok hiányát régészeti leletek sem „pótolják”, a helynevek alapján mégis azt kell mondjuk, hogy mind a három falu már ezen a néven létezett a tatárjárás előtt. Zsáka eredeti neve Izsólaka volt. Ez a helynév pedig a régi magyar Izsó személynév és a lak szavunk összetétele.¹⁷ A -lak végződésű (Széplak, Nagylak, Újlak, de egyszerűen csak Lak is) és a személynév+laka képzésű helynevek döntő többségükben XI—XII. századiak. Azokat a településeket jelölték, melyek a magánbirtokosok udvarhelyei, a világi nagybirtok központjai voltak.¹⁸ A Vekerd helynév a régi magyar Vekhard személynévből származik. Erre ugyan csak 1252-ből van adatunk, de tiszta személynévből helynevek túlnyomó részben a XIII. század első harmadáig keletkeztek. Így Vekerd megülését is erre az időszakra tehetjük. Darvas neve a daru madárnévből alakult. Az -s képző utalhat arra, hogy darvászok éltek eredetileg itt egy királyi vagy várbirtokon. Ebben az esetben a falu a XI—XII. században települt. De eredhet a helynév abból is, hogy feltűnően sok daru volt ott. Ez utóbbi esetben természetesen a helynévadás kora akár a XIV. század eleje is lehetett.¹⁹ Mivel területünkre vonatkozóan eddig ismeretlen okleveles adatok felbukkanása igen valószínűtlen, az érintett falvak megtelepedésének idejére kizárólag olyan alapos régészeti terepbejárás hozhat támpontokat, amilyen Furta határában már megtörtént. XII—XIII. századi megtelepedésű a Zsáka határába beolvadt Csekehida és Orod falu is. Cseke helyneveink egy régi magyar személynévet őriznek (lásd a mai Szatmárcseke), a -hida utótag a birtokos falujánál szedett hídvámra utal. Ugyanolyan jellegű összetétel, mint a bihari Hencida → Hencida, vagy a Kolozs megyei Bonchida → Boncida. Az Orod helynévben ugyanaz a régi magyar személynév, Vrod őrződött meg, mint Arad város nevében.²⁰

Vizsgált településeinket érintő írott források hiányosságát a XIII—XV. században két okkal magyarázhatjuk. Az egyik az lehet, hogy a tatárjárás olyan mértékben pusztította ezeket, hogy újratelepülésük csak igen lassan történt meg, esetleg csak a XIV. században. Ezt egyedül az cáfolja, hogy falvaink a Sárret sok helyen idegenek számára járhatatlan lápi világában sokkal nagyobb védelmet élveztek, mint a síkvidéki települések. A másik magyarázatot már Jakó Zsigmond felvetette és ez Furta és Megyer esetében több, mint valószínű. Róluk ezt írta Jakó: „...középkori életére okleveles adatok egyáltalán nem maradtak, mert igen korán egyházi birtok lett, s a váradi egyházi levéltárak pusztulásával múltjának emlékei

17 Kiss L. i. m. 723. — Az Izsó személynév a Bibliai Ézsau magyar megfelelője.

18 Györffy György: István király és műve (Budapest, 1977) 262—63. — Latin nyelvű forrásaink curtis-ának felel meg a finnugor eredetű lak szavunk, mivel az udvar szó csak a királyi udvarhelyeket, birtokközpontokat jelölte. A személynév+laka összetételű helynévre az első adat Ketellaka 1086-ból. A Széplak helyneveknek birtokközpontokra való használatát tanúsítja az egyik XII. századi Széplak párhuzamos latin megnevezése, Pulchrum predium. Tehát a lak szó azonos tartalmat fed a prédiummal, a magánföldesúri gazdasággal.

19 Kiss L. i. m. 687. — Kiss L. i. m. 174. — Jakó i. m. 232. A daru — darvas ~ darvász szóban az -s képző szerepét esetleg támogatja a XI. századi szolgálonépi falvak közötti Szőlős helynevek képzése, ahol a szőlős nem a szőlővel beültetett területre céloz, hanem jelentése szőlőműves, vinitor, L. Györffy: István király, i. m. 439.

20 A Cseke személynév első ismert előfordulása 1181: Cheke, alapjául szolgálhatott a régi magyar Csek személynév, de lehet szláv eredetű is. Lásd Kiss L. i. m. 598. A Csekehida helynévhez lásd még Kálmán Béla: A népetimológia helységneveinkben = Magyar Nyelvőr XCI. évf. (1967) 2. — Az Vrod személynév első előfordulása 1211 — Arad város neve 1131—41-ben Vrodi. A személynév igen valószínű, hogy a magyar úr szóból eredt. Lásd Kiss L. i. m. 59.

is megsemmisültek.”²¹ Valóban, amikor Megyer falu újból előtűnik okleveles adataink között, bizonyíthatóan tatárjárás előtti egyházi birtok. 1273-ban *Ték Megyer* falu (villa Teek Meger) a váradi püspökség birtoka volt. A tatárjárást követő általános nagy birtokjogi bizonytalanság rendezése során tisztázni kellett a váradi püspökséget, illetve a káptalant illető jövedelmeket is. Így állapították meg szavahihető tanúk vallomása alapján 1273-ban, hogy másik négy faluval együtt Ték Megyer — a püspökség régi birtoka — dézsmáját a püspök átengedte a káptalannak.²² Ettől az időtől kezdve a falu a váradi kisprépostság birtoka, egészen pusztulásáig. Egyházi birtok voltát az is mutatja, hogy a XVI. században következetesen *Pap-Megyer* a falu neve. *Furtára* majd csak XVI. századi írott forrásunk van, ekkor szintén a váradi kisprépostság birtoka. Így joggal feltételezhetjük, hogy Megyerrel együtt már jóval a tatárjárás előtt a váradi püspökség kapta meg. Abban az időben, amikor korábban királyi birtokok és várbirtokok, de világi magánbirtokosok falvai is az egyházak tulajdonába kerültek.

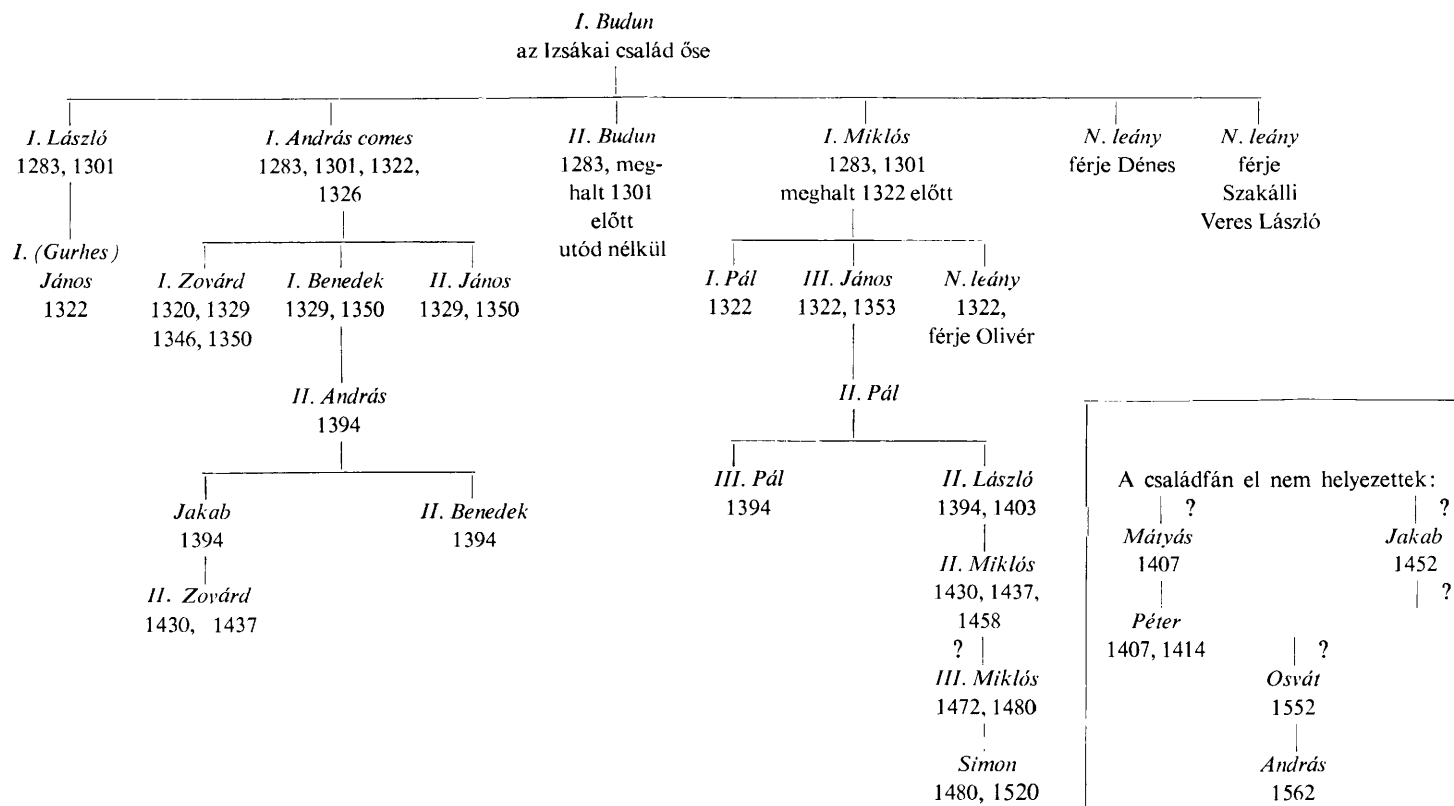
*

A XIV. századi írott emlékeink sorát egy *Zsáka* történetére döntő fontosságú adat nyitja meg. 1322-ben Zovárd nembeli Budun fia András három részre osztotta az 1301 előtt utód nélkül elhalt testvérének Budun fia Budunnak *Izsólaka* (possessio Ysowlaka) nevű vásárolt birtokát. A falu a Zovárd nembeli családok 1283. évi osztályos egyességében még nem szerepelt, így Budun azt 1283 után szerezte. András megtartotta magának a falunak az egyház kapuja előtti részét a Buduszeg (Büdösszeg?) szigettel a Benke-árkáig (Benke-aruka). A hídtól balra eső jobbágytelkeket a szigettel unokaöccsének László fia Gurhes (dictus), azaz Görhes Jánosnak, a hídtól jobbra elterülő részt a Szilas (Zylas) szigettel másik két unokaöccsének Miklós fiainak Pálnak és Jánosnak adta. Ugyanezen birtokmegosztásnál tűnik élénk a nemzetség Budun ágának két ősi birtoka: *Csekehida* (possessio Chukkeyhyda) és *Orod* (possessio Orood). Mindkettő a szerepi nemzetségi monostor körül létrejött uradalom bizonyosan tatárjárás előtti települése. *Csekehida* első birtokosáról és az ottani vámról kapta nevét. András comes családjáé 1322 után a falunak az a része maradt meg, melyet a következő határral választottak le: két tölgyfától tart a Kerekszil (Kerekzyl) nevű helyhez, ezen át a Nádastóhoz (Nadastow), innen visszafordul a tölgyeshez, majd a Jakab kútjához, valamint a Benke árkához és az Eresztvény (Ereztuen) erdön át haladó útnál (via publica) ér véget. A határvonalatól délre eső részeket Miklós fiai, a keletre levőket pedig Gurhes János kapta. A malmokon is megosztottak. *Orod* belsőségét és határát három egyenlő részre osztották, de határvonalat nem írtak le. *Csekehida* délnyugatra feküdt *Zsákától*, emlékét legújában is őrzi a *Csekehíd dűlő*. *Orod* pedig *Csekehida* és *Cséff* között félúton esett, a későbbi Oros puszta, Rhédeyos helyén.²³ *Jakó Zsigmond* feltételezi, hogy Budun attól a Hontpázmány nembeli Izsótól vásárolta meg Izsólaka falut, aki a XIII. szá-

21 *Jakó* i. m. 243, 298.

22 *Zimmerman, Franz—Werner, Carl—Müller, Georg—Gündisch, Gustav*: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I—IV. (Hermannstadt, 1892—1937) I. 122—123.

23 Az 1338-ban ártirt oklevelet lásd Ó-magyar olvasókönyv (Összeállította *Jakubovich Emil* és *Pais Dezső*, Pécs, 1929) 154—157. — 1283-ból a Zovárd nemzetség három ága: az első Buduntól származott későbbi Izsákaik, és két testvérétől leszármazó későbbi Vécsi és Fugyi ágak osztályos egyezségét ismerjük, melyben a szerepi nemzetségi monostor kegyuraságán is osztoztak. Lásd *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—III. (Budapest, 1900—1901) III. 149—157., különösen is 154—155. — *Csekehíd dűlő: Hajdú-Bihar megyei Levéltár*. Térképtár. BmT. 197. (Zsáka tagosítási térképe, 1927 k.) Orosi puszta és Orosi tanya: Magyarország III. katonai felvételének térképe, 1891. 1:75 000) Orospuszta, Rédeyos: Bihar-Vármegye (Szerk. *Nadányi Zoltán*, Budapest, 1938.) 518.

Az Izsákai család leszármazása *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig (Budapest, 1901) c. munkája III/1. 154. oldal és saját kutatásaim alapján. A nevek alatt megadott évszámok az okleveles említés éveit jelölik.

zad második felében élt.²⁴ Amennyiben elfogadjuk *Jakó* véleményét, akkor Izsólaka a Biharban már Szent István korában birtokos Hontpázmány nemzetségből származó egyik család esetleg jóval tatárjárás előtti faluja volt. A Zovárd nem és a velük rokon Sártvány-vecse nem valamivel később nyerte el első birtokait ugyancsak királyi adományból.

Egy XVIII. században átirta 1332. évi oklevélben találkozunk először *Darvas* faluval írott források között. Ez az adat azonban a falu XIII. századi történetére is fényt derít. 1332-ben ugyanis Márton fia János Doboka megyei főispán perbe fogta Kecheti Péter fia Istvánt *Darvas* falu birtokáért. A bemutatott oklevelekből kitűnt, hogy a falu egy részét Kecheti Marcell fia János már 1269-ben eladta a felperes apjának Mourócz-i Mártonnak, a másik részét pedig 1310-ben adta el ugyancsak Mártonnak. Így Széchenyi Tamás erdélyi vajda és szolnoki főispán *Darvas* falut Márton fia Jánosnak ítélte, és felhívta az erdélyi káptalant, hogy ötet a birtokba iktassa be.²⁵ Ez az adat azt bizonyítja, hogy *Darvas* — legalábbis a tatárjárás után — a kisbirtokos Kecseti család faluja volt. Kecset Nagyváradtól nyugatra, Gyiros és Gyalán nevű falvak mellett feküdt.²⁶

Bozsód a XIII. század derekára *Darvas*hoz hasonlóan helyi kisbirtokosoké lett. 1333-ban ugyanis *Bozsód* más néven *Zomlin* falu (possessio Bosoud alio nomine Zomlyn) rész-birtokát Nyéstei György fia Sebestyén 25 budai ezüst márka adóssága fejében átengedte vejének Vásári Miklós fia János mesternek, Mustói (de Mochto) Kemen fia László és Péter fia Pál egyetértésével.²⁷ Nyilván a falu másik rész-birtoka a helyi eredetű *Bozsódi* családé volt. Nyésta a XIII. század végén tűnik fel írott forrásban, a XVII. századi pusztulásáig kisbirtokos családoké. Ma puszta Komádítól északra. *Mustó* falu, illetve itteni nemeseknek csak ezt az említését ismerjük, pusztulása után *Zsákába* olvadt be a határa. A falu *Zsákától* délre feküdt.²⁸

A XIV. század első feléből csak *Zsákára* és *Orodra* vannak adataink, de ezek mind egyháztörténetileg, mind demográfiaileg értékelhetők. A pápai tizedjegyzékek tanúsága szerint *Izsáka falu* (villa Ysakil, Isaca) István nevű papja 1332-ben 1 garas, 1334-ben 5 garas, *Tamás* nevű papja (villa Isaka) 1336-ban 6 garas pápai tizedet fizetett. *Orod* (villa Vrad) Péter nevű papja 1332-ben 6 garast, István nevű papja (villa Vreud, Irugd) pedig 1334-ben és 1336-ban is 6-6 garast adott.²⁹ Az évi átlag *Zsákán* 4 garas, *Orodon* 6 garas, ebből hozzávetőlegesen 19, illetve 21 jobbágytelekre lehet következtetni, amiből *Zsákára* 110, *Orodra* 130 lelket lehet becsülni.³⁰ Mindkettő a kisebb népességű bihari falvak közé tartozott ebben az időben. A fenti adatokból kitűnik, hogy az *Árpád-kori Izsólaka* helynév az 1330-as évek-re rövidült le *Izsákára*. A falu középkori egyházára nincs több adatunk, nem ismerjük a templom titulását, de a középkori templomhelyet sem. *Árpád-kori eredetű temploma* elro-

24 Hontpázmány nembeli Izsóra lásd *Jakó* i. m. 390. — Ennek az Izsónak egyik birtokát Izsóteleke földet (terra Isoteluke) 1260-ban említik. Lásd *Árpád-kori új okmánytár*. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I—XII. Közzéteszi *Wenzel Gusztáv*, Pest, Budapest, 1860—1874) VII. 538—39.

25 Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. 1—2. rész. (Budapest, 1919. A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története I. Oklevéltár. Szerk. *Bárfai Szabó László*) I/1. 64.

26 Kecseti nemeseket említenek 1321, 1323 és 1416-ban. Lásd *Györffy* i. m. 631. — *Jakó* i. m. 631.

27 Anjou-kori okmánytár. Codex dipl. Hungaricus Andegavensis. I—VII. (Szerk. *Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula*, Budapest, 1878—1920) III. 38—9. — Vásári kora *Árpád-kori* vásároshely, a XIV. században a kisbirtokos Ajkai család faluja volt. Lásd *Jakó* i. m. 385., *Györffy* i. m. 690.

28 Nyéstára és Mustóra lásd *Jakó* i. m. 307., *Györffy* i. m. 646, 647. — Mustó helyére lásd *Hajdú-Bihar megyei Levéltár*. Térképtár. BmT. 85. (1842): Mustó — *Zsáka* és *Furta* között, BmT. 202. (1938): Mustógát, BmT. 204. (1945): Mustó tanyák.

29 Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tomus I—IV. (Budapest, 1885—1891) I/1. 44, 65, 80., illetve 50, 70, 84.

30 *Györffy* i. m. 588—89.

mosodott a XVI. század végére, mert a református gyülekezet 1784-ben épített új templomot.³¹ Orod középkori egyházára, illetve a templomhelyre sincsenek adataink, bár a XV. század végén még plébánosa és egyházzogdnokja volt.

Kutatott falvaink közül Zsákát és Orodot kivéve egyetlenegy sem találunk meg a településtörténeti forrásként is oly fontos pápai tizedjegyzékekben! Ennek magyarázatát lehet találni abban, hogy a többi falvak a tatárjárás utáni újranevesedésnek még a kezdetén állottak, ha egyházuk nem is pusztult el. Önálló plébániájuk nem volt, csak filia egyházközségek lehettek. Természetesen gondolhatunk arra is — ami sok más falu esetében igazolható —, hogy éppen az érintett 1332—1337 közötti időszakban a helybéli papnak a falu rossz termése miatt olyan kevés tized jutott, hogy arra nem vetettek ki külön pápai tizedet.

De lássuk — későbbi adatok figyelembevételével — egyáltalán mit tudunk a többi falu templomairól. Furta középkori templomát 1557-től a református gyülekezet használta, későbbi átépítéséről szólni fogunk. A település késő középkori templomhelye a jelenlegi református templom helyén volt. Itt jegyezzük meg, hogy Furta 1779. évi kéziratos térképén a Györgyös határrésztől észak—északkeletre vízfolyás által körülvevett szigeten templom és mellette erődített kastély jelzését láthatjuk.³² A római katolikus templom titulusát nem ismerjük. Darvas középkori egyháza a falu pusztulásával együtt romosodott el, mert a református gyülekezet 1797-ben új templomot épített.³³ A középkori egyháznak sem a titulusát, sem a helyét nem ismerjük. Vekerd középkori egyháza a XVII. században elpusztult, sem titulusát, sem helyét nem ismerjük. Bozsód falu középkori egyházára semmilyen adatunk nincs, de a templom és a templom körüli temető Nagy Bozsód puszta Temetőzug nevű részén volt. Az 1870-es években élt öreg emberek ugyanis visszaemlékeztek arra, hogy ott alapfal maradványokat és embercsontokat láttak.³⁴ Megyer, a későbbi Pap-Megyer középkori egyházának sem titulusát, sem helyét nem ismerjük. Furta-Peres puszta Telek nevű határ részén, ahol Megyer falu volt, az 1870-es években még falmaradványok látszóttak.³⁵ Ezek esetleg a középkori templom romjaiból maradhattak meg. Az Árpád-kori Cséf, későbbi Csiffi egyháza a falu 1660 körüli elnéptelenedése után romosodott el. Az 1870-es években nemcsak a valamikori faluhely, hanem a templom alapfal maradványai is jól láthatók voltak.³⁶ Sajnos Osváth Pál nem adta meg pontosabban, hogy a Darvashoz tartozó Csiffi puszta melyik részén látta a falmaradványokat. Helytelen azonosítással Csiffhez kapcsolta az 1336-ban 3 garas pápai tizedet fizető papot „de villa Chepani”. Ez a falu ugyanis az Árpád-kori Békés vármegyében levő Cséfán, ma puszta Füzesgyarmattól nyugatra.³⁷

A fentiekből kitűnik, hogy a feltehetően már tatárjárás előtti váradi püspöki birtokok: Furta és Megyer mellett a többi faluban is állott templom a középkorban. Ezek egy része épülhetett a tatárjárás előtt is, nyilván román stílusban, más részük talán csak a XIV. század elején. Az 1900—1910-es években alapos régészeti terepbejárással még mindegyiknek a helyét pontosan meg lehetett volna találni. Méretükből, alaprajzi elrendezésükből építési korukra következtetni tudtunk volna. Sajnálatos, hogy egyetlen középkori egyház titulusa sem maradt fenn, pedig ezek is támpontot adhatnak a templom építési idejére. Bizonyos, hogy szinte mindegyik kutatott falunkban volt templom már az Árpád-korban, hiszen az egri püspökség területéből kihalított bihari püspökség alapítását István király uralkodásának végére tehetjük. Míg korán megtelepült falvaink honfoglaláskori és XI—XII. század

31 *Barcsa János*: A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme I—II. (Debrecen, 1906, 1908) II. 359.

32 *Barcsa* i. m. I. 156. — *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár: Térképtár*. BmT. 92 (1779/1844)

33 *Barcsa* i. m. II. 122.

34 *Osváth* i. m. 327.

35 *Osváth* i. m. 373.

36 *Osváth* i. m. 327.

37 *Györffy* i. m. 504.

fordulójáig felmenő temetőit szerencsés esetben fel lehet majd még lelteni, addig a templom körüli temetők a falvak XV—XVI. századi kiépülésével, majd egy részük pusztulásával nagyrészt szintén elpusztultak.

A XIV. század második feléből is igen gyéren vannak birtoklás- és településtörténeti adataink. *Darvas* 1391-ben említik, amikor az aradi káptalan Losonczy István macsói bánt a Zsigmond király adományából elnyert körösszegi vár és uradalom birtokába beiktatta. Több Bihar megyei és egy szatmári birtok között sorolták Darvas (Darvas) falut.³⁸ Sajnos, hogy nincs támpontunk arra, hogy a falu a Maróci-Maróti család birtokából az 1340-es évek után milyen körülmények között került a körösszegi uradalom tartozékai közé. 1396-ban azután Darvas mint a körösszegi váruradalom faluja Zsigmond adományából Zsidai (Csáky) István fiaié Miklós temesi főispáné és Györgyé lett a várral és a többi tartozékokkal együtt.³⁹ A falu később is a Csáky család birtokában maradt.

A két, helyi kisbirtokos családok kezén levő falu *Bozsód* és *Cséf* 1393-ban tűnik előnk. Bozsód (possessio Bosold) részbirtokát az 1330-as években itt részbirtokossá lett Vásári család leszármazottja Vásári László fia Zerus dictus (Szérús) Demeter eladta 200 forintért Bosoldi Kemén fiainak Bek-nek és Gyuth-nak, valamint Cheph-i Demeter fia Gergelynek.⁴⁰ Eszerint Bozsód nagyobb része újból a régi birtokos családe, a Bozsódiaké lett, kisebb része a Cséfi családe, ők az előző évtizedekben is nyilván háborítatlanul birtokolták ősi falujukat Cséfet. A XIII. század vége és a XIV. század első felének „adattalan” volta így valamennyire áthidalható. Nyugodtan megállapíthatjuk, hogy Bozsód, Cséf azoknak az egymással rokonságban is álló kisbirtokos családoknak a kezén volt ezekben az időkben, akik közül a Bozsódiak, Cséfiak mellett a Nyéstei és Mustói családokról volt adatunk. Hogy Bozsód esetében ez a birtoklás a továbbiakban is bizonyítható, azt mutatja az, hogy az 1393. évi birtokrész eladást a váradi káptalan 1410 nyarán készült átíró okleveléből ismerjük.⁴¹

Míg *Vekerd* birtoklástörténetéről semmilyen adatunk nincs, addig minden kétséget kizáróan állíthatjuk, hogy *Furta* és *Pap-Megyer* a XIV—XV. században osztatlanul a váradi kisprépostság falui voltak.

Zsáka, Csekehida és Orod a XIV. század második felében az Izsákai család falvai voltak, bár XV. század eleji adatokból az tűnik ki, hogy az ugyancsak a Zovárd nemzetségből származó és az Izsákaikkal rokonságban álló Bessenyeiek már a XIV. század végén igényt tarthattak mindhárom falu részbirtokára. 1403-ból arról szól egy adatunk, hogy Zsigmond király előzőleg elvette Zsáka (possessio Isaka) birtokát a hűtlenségbe esett Isákai Pál fia Lászlótól és szolgálatuk jutalmául Feledi János vajda fia Loránd és Zerke-i Dezső fia László mestereknek adományozta és vállalta, hogy ebben a birtokban őket megoltalmazza. Most ezt Lukács váradi püspökre bízta.⁴² Későbbi adataink nem szólnak arról, hogy a beiktatás és a tényleges birtokbavétel megtörtént-e. Ahogyan azt sem tudjuk, hogy a Békésben és Biharban nagybirtokos Bajoni család mikor szerezte meg Zsáka részeit. Annyi bizonyos, hogy 1414-ben Izsákai Péter Bajoni Istvánnaal, Jánossal és Pállal, valamint rokonukkal, Ohati Jánossal egyezkedett a falu részbirtoka felett. Izsákai Péter 400 forintot fizetett s így

38 Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez I—II. (Szerk. *Varjú Elemér, Iványi Béla*, Budapest, 1908—1928) I. 430—33., 434—35. — Körösszeg vára és az uradalom legkorábbi falvai Borsa Kopasz nádoré volt, 1316-ban Károly Róbert ostromolta ki onnan, 1390-ig királyi vár. Lásd *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon (Budapest, 1977) 155.

39 Csáky család oklevéltára. i. m. I/1. 183—85. és 185—87.

40 Zsigmond-kori oklevéltár I, II. 1—2. rész. (Összeállította *Mályusz Elemér*, Budapest, 1951, 1956, 1958) I. 330, a 2900. sz. regeszta.

41 Lásd az előző jegyzetben hivatkozott helyet.

42 Zsigmond-kori oklevéltár II/1. 329., a 2796. sz. regeszta.

* *Bozsódiak, Cséfiak, Birtokosok*

mentesült a birtok visszaadásától.⁴³ Hogy a falu részbirtokára csak a fenti Bajoniak vagy már apjuk, György is igényt tartott, azt nem tudjuk. De hogy a Bajoniaknak az említett egyezség után maradtak részeik, az a későbbiekben kiderül. Időközben a Bessenyeiek megpróbálták jogigényüket érvényesíteni, mert a falvak (possessio Isaaka Chekehyda, Orod) szerepelnek 1436-ban az Izsákaikkal kötött osztályos egyezségben. Ezeket már 1433-ban a Bessenyeiek a maguk birtokai között sorolták. 1436-ban Bessenyei László Zsáka miatt is perelte az Izsákai családot, mivel szerinte ahhoz a közös Zovárd nembeli ős jogán jussa van. Orodon a falu megosztásánál 17 jobbágytelek jutott az egyik birtokosnak.⁴⁴ A család 1438-ban valóban birtokos több ősi Zovárd nembeli falu mellett Zsákán, Csekehidán, Orodon is — az Izsákaiak szerint jogtalanul.⁴⁵ Ez a birtoklás azonban nem lehetett tartós, hiszen 1449-ből egy váratlan fordulatról értesülünk. Az Izsákaiak és a Bajoniak Zsákát (possessio Zaka) elcserélték a váradi püspökség derecskei és a Békés megyei Szentmiklóson és Bajonban levő részbirtokaiért.⁴⁶ Ez bizonyítja azt, hogy a Bajoni család 1414 után is tartott még részeket a faluban. A település neve ekkor jelenik meg először a későbbi alakban, Zsáka. 1452-ben jegyezték fel, hogy Izsákai Jakab az egyház gondnoka az orodi egyházközséggel együtt perelte Szepesi Istvánt a két egyháznak hagyományozott női hozomány- és jegyruhákat miatt.⁴⁷ Az ősi birtokok nagy része 1472-ben Izsákai Miklósé volt. Ekkor adta el Szerepet három ahhoz tartozó pusztával együtt ezer arany forintért Bajoni Istvánnak, aki azt kötötte ki feltételül, ha Izsákai Miklós a megvásárolt birtokokban öt megvédeni mások igényével szemben nem tudja, akkor annak Orod faluját az ottani vámmal együtt lefoglalja. Ez az Izsákai Miklós adományozta meg hűséges familiárisát Báthori Nagy Györgyöt Csekehidán nemesi telekkel 1480-ban. Az új birtokos kapott hozzá negyven holdat a Hosszú (Hozyw) szántón, ami Orod felé esett, ezenkívül egy erdőt (Domberdew) a halastót (piscina Fyertho) mellett, a Domberdő körül rétet és kaszálót, egy Szentlőrinc-tava vagy Kengyel nevű halastót (Zenthlerynczthawa aliter Kengyel) és Csekehidán három elhagyott jobbágytelket a falu keleti részén, a hozzájuk való határbeli tartozékokkal. Megkapta Csekehida vármjának felét is.⁴⁸

A Bajoni család Zsákán megőrizte részbirtoklását. 1497-ben ugyanis a váradi püspök II. Ulászló királynál fogta perbe Bajoni Jánost, mivel az a zsákai és más falvakban levő részbirtokokat annak ellenére, hogy azokat Bajoni István elcserélte és törvényesen átadta a püspökségnek, mégis jogtalanul birtokolja.⁴⁹ Ez világosan mutatja, hogy az 1449-ben történt birtokcsere óta a Bajoni család és az Izsákai család ténylegesen kezében tartotta az egész falut. A váradi káptalan törvény elé idézte Bajoni Jánost. A per lefolyásáról közbeeső adatunk ugyan nincsen, de a püspökség megkapta Zsáka részeit, mert ott a XVI. században is birtokos volt.

⁴³ Hajdú-Bihar megyei Levéltár IV. A. 1021/d. Káptalani másolatok. 6/89.

⁴⁴ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I—III, V. (Budapest, 1890—1913) I. 630. és Haan Lajos—Zsilinszky Mihály: Diplomatarium Békessiensense (Békés megyei oklevéltár) I—II. (Pest, Budapest, 1870—1877) I. 57—58. — Jakó i. m. 309. — Bessenyei László a Zovárd nembeli Vécs unokájától Miklóstól származott, az Izsákai család pedig Vécs másik unokájának, Budun-nak a fiától András comestól. Lásd Széll Farkas: A Nagybesenyői Bessenyei család. = Turul. VII. évf. (1889) 1—2. — 1436-ban Bessenyei László Zsákán kívül a következő falvak részbirtokára tartott igényt: Csekehida, Orod, Szerep, Aka, Ösvény, Tancskereke, Bakonszeg, Mártonteleke, Keme és Udvari.

⁴⁵ Csánki i. m. I. 630.

⁴⁶ Csánki i. m. I. 629, 657. — Az Izsáka — Zsáka névváltozásban a szőkezdő -i elhagyása nem példa nélküli, Váncsod régebben Iváncsod volt (Iván+cs+d képző) lásd Kálmán i. m. 46.

⁴⁷ Bunyitay Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I—III. (Nagyvárad, 1883—84) III. 343, 496.

⁴⁸ Bunyitay i. m. 496. — Csáky család oklevéltára. I/1. 456—59.

⁴⁹ A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly I—V. (Sajtó alá rendeli Géresi Kálmán, Budapest, 1882—97) III. 23—25.

A XIV—XV. század birtoklástörténetét Zsákára vonatkozóan szinte hiánytalanul fel tudtuk vázolni, de sajnos nincsenek olyan adataink, melyek magára a falura, az ott élő jobbágyság életére vonatkoznának. A fent ismertetett írott forrásokból még a jobbágytelkek száma és a részirtokosok közötti megoszlása sem derül ki.

A XV. századból a többi falunkra alig-alig van adat. *Furta* és *Megyer* a váradi kispépostság birtoka volt, *Bozsód* földesurai pedig a Bozsódi és feltehetően a Csefi családbeliek voltak. *Darvas* a Csákyak körösszegi uradalmának tartozéka maradt, a falu (possessio Daruuas) 1421-ben szerepel Csáky Miklós és György birtokosztályában, melyet a két testvér fiaik nevében is megkötött. Darvas a körösszegi várhoz tartozó falvakkal együtt Csáky Miklós erdélyi vajda, Szolnok megyei főispán és fiai Mihály és László mesterek birtokában maradt, György és fiai az adorjáni várat és uradalmát kapták meg.⁵⁰ Sajnos a falvak nevéen kívül az osztályos egyezség nem tartalmazza a jobbágytelkek számát, így falunk népességére nem tudunk következtetni. *Cséf* említését sorolhatjuk adataink közé. Igaz, nem a falut, csak az ottani Csefi Tamás 1459. évi szereplését örökítették meg, aki királyi kiküldött volt Bajoni István birtokba iktatásánál.⁵¹ A falu (possessio Cseff) 1482-ben és 1483-ban is (possessio Cseef) a helyi birtokos családé volt.⁵² *Vekerd* XV. századi birtoklás- és településtörténetére egyetlen adatunk sincs a század végéig. Így nem leljük magyarázatát, hogy 1480-ban hogyan lett az egész falu földesura a Zemplén megyei eredetű Nagymihályi család egyik ágából származó Eödönffy András. Biharban ezenkívül csak egyetlen birtokukról tudunk, 1471-ig zálogos részeik voltak Gálos-Petriben.⁵³ Birtoklásuk rövid ideig tartott, a század utolsó évtizedére Vekerd a Csákyak körösszegi uradalmába került. 1496-ban ugyanis szerepel a falu (possessio Wekerd) a mikófalvi Bökény Benedek és Csáky Mihály, valamint Benedek közötti akkor már egy éve folyó perben a váradi káptalan által foganatosított határjárásnál. A faluban Csáky Mihály részén egy megült jobbágytelket és két üreset, Csáky Benedek részén a falu déli végén egy elhagyott házat és egy üres telket említenek.⁵⁴

Ahogy a XIV. századból nincsenek adataink a falvak népességszámára — kivéve Zsákát és Orodot —, valamint a jobbágyság gazdálkodására, úgy a XV. századi belső fejlődést sem tudjuk pontosan felvázolni. Nyilvánvaló, hogy a már az előző század első harmadára kialakult egységes — a telekre ültetett és egységes szolgáltatásokkal tartozó — jobbágyság gazdálkodásában a XIII. században növekvő szerepet kapott földművelés mellett az állattartásnak volt nagy szerepe. A táj adottságai a gazdag legelővel ezt biztosították. A későbbi adatokból azt is nyugodtan visszavetíthetjük, hogy a halászatnak, csikfogásnak, a vízi madarak tojásai gyűjtésének kiegészítő szerepe volt az élelemszerzésben.

Igen valószínűnek tűnik, hogy a XIII—XIV. században még feltehetően közel azonos nagyságrendű falvaink között a lélekszámot tekintve a differenciálódás a XV. század során ment végbe. Erre a XVI. századi adatokból vissza tudunk következtetni. A kistáj legnépesebb faluja *Zsáka* volt, utána következtek *Csekehida*, *Orod*, *Csiff*, *Furta* és *Darvas*. *Zsáka* lakosságának körülbelül egyharmada élhetett *Bozsódon*, míg *Megyer* és *Vekerd* lélekszáma alig érthette el *Zsáka* ötödét. Az utóbbi két település esetében biztos beszélhetünk lassú elnéptelenedésről, amit Vekerden az 1496. évi adat bizonyít is. Természetesen nincs szó a népesség tényleges csökkenéséről, *Megyer* jobbágysága átszivárgott az ugyancsak váradi kispépostsági birtok Furtára. A körösszegi uradalomhoz tartozó két Csáky-birtok *Darvas* és *Vekerd* esetében is ilyen népmozgást gyaníthatunk, az utóbbi faluból az előnyösebb gazdálkodási feltételekkel rendelkező *Darvasra*. A két, kisbirtokos családok kezén levő falu,

50 Csáky család oklevéltára. I/1. 311—314.

51 *Bunyitay* i. m. II. 144.

52 *Jakó* i. m. 229. — *Csánki* i. m. 605.

53 *Jakó* i. m. 386. — *Csánki* i. m. 637.

54 Csáky család oklevéltára I/1. 483—89.

Bozsód és a nála sokkal jelentékenyebb Csíff esetében pedig arról lehet szó, hogy a természetes szaporodás kisebb, illetve nagyobb mértéke a XV. században is rögzítette azokat a lélekszámbeli eltéréseket, melyek előzőleg is megvoltak.

*

A XVI. század történéseire rátérve először azt kell megvizsgáljunk, hogy falvaink jobbágsága részt vett-e az 1514. évi parasztháborúban. Közvetlen adataink ugyan egyik településünkre sincsenek, de tudjuk, hogy a bihari keresztesek egyik gyülekezőhelye *Kőrösszeg vára* és a mellette levő Szentkatalin nevű mezőváros volt. A felkelő parasztok élére itt a bírós és a tanító állott és a környék falvaiból érkező jobbágyokkal együtt sikertelenül megostromolták a várat is. Bajonban viszont elfoglalták a földesúri család udvarházát, az értékeket széthordták, az ott őrzött okleveleket megsemmisítették.⁵⁵ Bizonyosra vehetjük, hogy e két gyűjtőponttól egyaránt 30 kilométeres körzetben levő vidékünk jobbágságát sem hagyták érintetlenül ezek az események. Hogy az *Izsákai család zsákai udvarháza* ekkor már meg volt-e erődítve, azt más adatainkból sem tudjuk. *Csekehidát, Orodót és Zsákát* megtaláljuk Bihar megye vámhelyeinek 1520. évi összeírásában. A bizottság a meghallgatottak valómása alapján megállapította, hogy a *csekehidai* vámhely törvényes. Itt egy nagy éren átvezető hídron és töltésen indokolt a vámszedés, de sem a hidat, sem a töltéseket nem találta rendben a bizottság helyszíni szemléje. Az *orodi* vámhely is törvényes. A vámot itt három nagy éren át vezető egy hídron és két töltésen szedik, de ezek rossz állapotban vannak. *Zsákán* sem igazi híd, sem töltés nincsen, egy patakon találtak egy kis hidat. Ez szerintük nem szükséges, mert a szekerek bárhol átkelhetnek. A hidat különben is a bizottság érkezésének hírére állították, törvényessége tekintetében a kiküldöttek nem nyilatkoztak. Mindhárom vám *Izsákai Simon birtokában* volt. Zsákán terheltek szekér után 8 dénárt, terheletlen szekér után 4 dénárt szedtek, állatok után nem vámoztak. Csekehidán és Orodon terheltek szekerek után csak 2 dénár, terheletlen szekér után 1 dénár volt a vám. (A közölt adatokon túl a vámmokkal részletesen foglalkozik *Iványi Béla* Bihar és Bars vármegyék vámhelyei a középkorban c. a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle XII. évf. 1905. közreadott közleményében a 85. sköv. oldalakon.)

A kettős királyválasztás után Bihar megye teljes egészében Szapolyai János kezén volt és ezt a királyi hatalma tetőpontján, 1538-ban megkötött nagyváradi béke szentesítette. Bár négy év múlva a bihari nemesség Ferdinándot ismerte el uralkodójának, 1544 után a tiszántúli megyék — köztük leginkább Bihar vármegye — Erdély politikai életével kapcsolódott szorosán össze.

A XV. század vége és a XVI. század közepe között a birtoklástörténetben végbement változásokról hiteles adatokat kapunk az 1552. évi dikális összeírásból. Zsákán 22 jobbágyportájából az ősi birtokos család leszármazottja, Osváth kezén csak 5 portát találunk, a váradi püspökségnek viszont 17 portáját írták fel. Ezt a részbirtokot a püspökség ténylegesen csak a század első éveiben vehette kezébe, mert korábban a Bajoni családé volt. Orod 19 portája Izsákai Osváté volt. Furta 12 és Megyer 6 $\frac{1}{2}$ portával a váradi kisprépostság falui. Darvasnak a 12 $\frac{1}{2}$ portája így oszlott meg: Csáky Farkasé 4 $\frac{1}{2}$, Csáky Miklóssé 1, Mihályé 1 és Péter özvegyéé szintén 1 porta, egy korábban nem szerepelt földesúré Beorteo Bertalané pedig 5 porta. Csekehidán csak 9 portát írtak össze a régi birtokos Izsákai Osvát földesuragsága alatt. Bozsód mind a 8 portája Bozsódi Pálé volt, Csíffet nem találjuk az összeírásban.

55 Barta Gábor—Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben (Budapest, 1973) 110—11.

Vekerd a XVI. század első felében kikerült a Csákyak körösszegi uradalmából, mert 6 jobbágyportáját Buda Miklós özvegye birtokossága alatt írták fel.⁵⁶

Ha figyelembe vesszük, hogy a XVI. században egy jobbágyportán nemcsak egy család élt (pl. a fiúk egy része nősülés után apja telkén épített), valamint azt, hogy az összeírá-sokból kimaradtak a faluban élő nemesek, cselédségük, de az adófizetésre képtelen legszegé-nyebbek és a jobbágytársadalom peremén élő pásztorok is, akkor egy-egy település ismert portaszámára 10 főt számolhatunk.⁵⁷ Így *Zsáka* népessége 220, *Orodé* 190, *Darvasé* 125, *Furtáé* 120, *Csekehidáé* 90, *Bozsódé* 80, *Megyeré* 65 és *Vekerdé* 60 fő lehetett. Ismertetett forrásainkban említett földrajzi nevek és személynévek alapján minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy mindegyik kutatott településünk népessége teljes egészében magyar volt a középkorban és a XVI. század első felében.⁵⁸

Szolnok várának 1552-ben történt elfoglalása után a török hódoltság jelentősen terjeszkedett területünk felé. Az Izsákai család falvai közül Szerep, Cséfán, Ösvény, Orod és Csekehida már 1554 második felében, *Zsáka* 10 portá után 1555. év második felében fizette a hódoltsági adót. Ugyanakkor *Darvas* 11 portája is adózott a töröknek. Ezt a falut és *Cséffet* 1566 után is megtaláljuk a defterben.⁵⁹ Egész vidékünk természetesen beletartozott a kettősen adóztatott övezetbe, a királyi országrész és Erdély területén élő földesurak is behajtották követelésüket, ugyanúgy, mint az állami adót.

Úgy gondoljuk, a földesúri udvarház megerősítésével már az 1540-es évek elejére kialakult a *zsákai vár*. Természetesen ezt a török hódoltság terjeszkedésének éveiben, elsősorban is 1552 után, jelentősen megerősítették. Nem hiteles időpontot feltüntető említése szerint az Eger vár védelmében is részt vett Bay András volt az első Ferdinánd-párti kapitánya 1552-ben (?), akit Schwendi Lázár császári fővezér nevezett ki.⁶⁰ Annyi bizonyos, hogy a vár az 1562—1564. évi mozgalmas események idején Ferdinánd-párti kézen volt. Ugyanis somlyói Báthori István, János Zsigmond vezére 1564 augusztusában megostromolta, de nem tudta bevenni. Részleteket az ostromról nem tudunk, de bizonyos, hogy Báthori nem töltött sok időt az ostrommal, hiszen célja tulajdonképpen a szatmári vár elfoglalása volt, melyet sikeresen végre is hajtott. 1565 februárjában a Schwendi vezette császári csapatok ellentámadása nyomán előbb a fontos tokaji vár, majd utána János Zsigmondnak jóformán az egész előző évi „területnyeresége” elveszett.⁶¹ Ilyen körülmények után került arra sor,

56 *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár*. IV. A. 4/a 1. Conscriptio dicalis 1552. — Izsákai Osvát 1551-ben a debreceni magisztrátus január 22-én kelt határozatában is szerepel. Ács Illés özvegyét kötelezték, hogy Farkas Jánost elégitse ki annak a két lónak az értékével, melyek átadásáról férje egyezett Izsákai Osváttal. Lásd *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár*. IV. A. 1011/a 1. Libellus conclusionis et certificationis variarum causerum 1547—1557. 273/3.

57 *Kováts Zoltán*: A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig. 1—2. rész In A Szeged: Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei (Szerk. *Benkő László*, Szeged, 1971—1972) passim, Bihar vármegyére lásd 2. rész. 3—7.

58 *Csiff*, 1472: 4 Nemes, 2 Szabó, Szécheny, Tulkos, Tót, *Vekerd*, 1496: Szatmári, *Zsáka*, 1322, Büdösszeg sziget, Szilas sziget, Benke árka, 1338: Szilas berek (nemus), Aszalós, Vid fia András Roman fia Pál. lásd *Jakó* i. m. 229, 386, 390.

59 *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711. (Budapest, 1918) 73, 74, 134, 135.

60 *K. Nagy Sándor*: Bihar-Ország. *Útirajzok* I—III. (Nagyvárad, 1884—1888) III. 56. Bay András várkapitányi megbízása feltehetően 1562-ben történhetett, 1552-ben semmiképpen sem.

61 *Lukinich* i. m. 114, 116. Báthori István váradi kapitány Zsákát ott hagyva Debrecenen át az Érmellékre vonult, majd onnan feltört és szeptember 3-án foglalta el Szatmár várát. Lásd *Lukinich Imre*: Az északkeleti várháborúk történetéhez 1561—65. I—II. közlemény. = Hadtörténeti Közlemények XIV. évf. 1913. 370—394. és 585—605.) 589—590.

hogy 1566. május 25-én Ungváron kötött egyezség szerint átadta a zsákai várat akkori birtokosa Izsákai András Schwendinek, Kerecsényi Lászlónak és Zay Ferencnek.⁶²

A vár nem sokáig volt az új Habsburg császár és király, Miksa kezén. A török és János Zsigmond 1566 júliusában megindított hadjárata során, a Tokaj ellen vonuló erdélyi sereg Zsáka és Bajom várát elfoglalta.⁶³ A várban negyven gyalogos és negyven lovas tartásához szükséges segély megadását ígérte a császár, és hogy gondoskodik lóporról, ólomról, szákkal puskákról és két falvédő kiságyúról.⁶⁴ Nem tudjuk, hogy az alig több mint két hónapnyi idő alatt milyen mértékben erősítették meg a vár védelmét, egy bizonyos, János Zsigmond rövid ostrommal vette be. Úgy gondoljuk, hogy a zsákai vár igazi erejét kezdetben, de az 1566. évi ostrom idején is nem védőművei jelentették, hanem az, hogy természetes vízjárásokkal szabdalts mocsaras területen feküdt maga a falu is. Erre az általunk már korábban említett 1322. évi birtokmegosztó oklevél pontos adatokkal szolgált. *Gyalóky Jenő* szerint valóságos „Sárvár” lehetett. Idézi *Bethlen Farkas* leírását, mely ezt támasztja alá: Zsáka vára mocsár közepén, olyan nagyon alkalmas helyen épült, hogy a Körös vízjárása által helyét maga a természet védte.⁶⁵ Látjuk, hogy a leírás annak ellenére pontos, hogy Bethlen nem különböztette meg a Sebes-Köröst és a Berettyót. 1569-ből fennmaradt Zsáka várának ábrázolása is. Ezen, a helyszínen soha meg nem fordult olasz művész által készített rézkarcon a mocsaras táj közepette ábrázolt várnak csak két oldalán van fala. A másik kettőn csak sövényfalánk, szegletes saroktoronyokat látunk s a vár kapujától a szárazföldre vezető félig lerombolt hidat. A kísérőszöveg szerint a német őrség adta fel a várat s Bay András kapitányt ők szolgáltatták ki.⁶⁶

Az 1566. évi hadjárattal Gyula és Bél vára is a török kezére került s a hódoltatás mind a királyi, mind az erdélyi terület irányában tovább terjeszkedett. Zsáka várát ebben az időben erődíthette meg komolyabban János Zsigmond. Ez a török hódoltatásnak a területen komoly akadály is lehetett. Bizonyítja ezt, hogy II. Szelim szultán követelte János Zsigmondtól a vár lerombolását, de nem tudta kikényszeríteni.⁶⁷ A Báthori István fejedelemiségével szemben fellépő Békes Gáspár, amikor 1571-ben még a szultáni udvar támogatását akarta megnyerni, Várad és több más vár mellett *Zsákát* is felajánlotta a töröknek.⁶⁸ Ha ezek az erősségek el is kerültek ezt a sorsot, 1573-tól a hódoltatási törekvések Bihar területén felerősödtek.

Zsáka falu életéről igen kevés adatunk van. 1552-ben még római katolikus plébánosa volt, de 1567-ben a tiszántúli református egyházkerület váradi egyházmegyéjébe tartozó egyházaról van adatunk.⁶⁹ Így a középkori templomot az új hit követői használták, a falu jobbágyai a század utolsó harmadára kikerültek a váradi püspökség földesurasága alól. *Darvas, Csiff, Bozsód, Megyer, Vekerd* s majd *Furta* is 1566 után vállalták a töröknek való adózást is, ami még a zsákai, illetve a bajomi vár „védelmében” is természetes volt. A sokat

62 Az átadási egyezség teljes szövegét közli *Bunyitay* i. m. III. 343–44. — A zsákai várat *castellumnak* nevezik, tehát csak kisebb erősség volt. Izsákai András hűségesküt tett Miksa császárnak és javai pusztulása miatt adományul kapott Szerencs mellett két falut. Kerecsényi gyulai, Zay kassai kapitány volt.

63 *Lukinich* i. m. Erdély területi változásai. 123.

64 Lásd a 62. jegyzetben idézett forrást.

65 *Gyalóky Jenő*: A biharmegyei hadjárat 1604-ben. = *Hadtörténelmi Közlemények* XXIX. évf. 1928. 271–72. — *Bethlen Farkas*: *Historia de rebus Transsylvanicis* I–VI. (*Benkő József* kiadása, Nagyszeben, 1782–93) VI. 133.

66 Giulio Ballino Velencében kiadott munkájában szerepel Zsáka vára. Lásd *Cemmeré Wilhelm Gizella*: *Zsáka vára* In *A Bihari Múzeum Évkönyve* IV–V. (Szerk. *Módy György*, közreműk. *Zsupos Zoltán*, Berettyóújfalu, 1986.)

67 *Karácson Imre*: *Török—magyar oklevéltár* (Budapest, 1914) 91–92.

68 *Lukinich* i. m. 177.

69 *Barcsa*: i. m. I. 247.

sanyargatott jobbágyság az adó megfizetésével kívánt nagyobb élet- és vagyonbiztonságot teremteni falvaiban. A kisebb falvakból, a kiszolgáltatottabb helyekről a parasztság elhúzódása az 1560-as években indult meg. 1565-ben *Pap-Megyerről* a viszonylag távolabbi Debrecenbe is költözött be egy jobbágy.⁷⁰ Ebben a faluban 1552-ben még római katolikus plébános volt. *Furta* lakói 1557-től reformátusok, a középkori templomot ők használták.⁷¹ Többi falunk egyházi életére nincs közvetlen adat, de bizonyos, hogy a XVI—XVII. század fordulójáig mindenütt elterjedt a reformáció. Ezt a folyamatot kísérte a birtokviszonyok megváltozása, melynek következtében a XVI. század végére az egyházi birtokok területükön teljesen megszűntek. 1557-ben távozott a káptalan Nagyváradról és az 1566. évi tordai végzések következményeként a püspök és a káptalan hirtoka nem a reformált új egyház, hanem az erdélyi fejedelmi kincstár tulajdonába került.

A XVI. század utolsó harmadából viszonylag kevés adatunk van, de ezek részben a birtoklástörténetre, részben a jobbágynépeiségre jól értékelhetők. *Zsáka* a várral együtt, valamint *Csekeháda*, *Megyer* és *Furta* Giczey Péter birtokában volt, Zsáka 1599-ben Giczey Péteré, ebben az évben egy jobbágy költözött be innen is Debrecenbe.⁷² A szolnoki szandzsák csongrádi náhijé 1571 nyarán készült defterében megtaláljuk *Csiff* falut. 20 „házat” — családfőt — 1 bírót és a templomát írták föl. Ugyanott szerepel *Darvas* is, 25 házzal és templommal. *Orod* 21 házát, templomát, *Bozsód* 14 házát és a templomát, *Csekehidán* pedig 15 házat a templommal írt össze a defterdár. 1572-ben ugyancsak a szolnoki szandzsákhhoz tartozó nagykállói náhie adóösszeírásában találkozunk *Megyer* falu 15 házával és a templommal. Az összeírt jobbágyok nevei alapján megállapítható, hogy mindegyik falu lakossága magyar volt. Csak Csiffen találunk egy Oláh családnevűt, *Darvason*, *Orodon* és *Csekehidán* egy-egy Tót családnevű jobbágyot, valamint *Darvason* egy Rác családnevét.⁷³ *Darvas* továbbra a Csákyak faluja, 1599-ben *Orod* is az ő birtokuk. *Csiff* 1588-ban is a Csifi család, *Bozsód* és *Vekerd* pedig szintén a század derekán megismert birtokosok földesurasága alatt volt.⁷⁴ Csiff és *Darvas* szerepel 1587-ben a Nagyvárad vára javára szedett gabona és dézsma jövedelem jegyzékében, a két falu ekkor a rétközi dézsmakerületben volt. Két gelima (kalangya) őszi búzát dézsmáltak és két úgynevezett keresztény pénzt fizető jobbágyot Csiffen, négy kalangyát és tizenhárom kévét, valamint három kereszténypénzt fizetőt *Darvason*.⁷⁵ A felírt gelimák csak a dézsmabúza mennyiségét adják meg, ennek tízszerese az össztermés. A kereszténypénz a föld- vagy az összeíráskor termés nélküli jobbágyok fejadója volt, általában 6 dénár. Az 1588. évi gabonadézsmajegyzék szerint *Bozsódon* egy zsellér egy hold őszi búzáját dézsmáltak és három kereszténypénz fizető zsellér volt, *Csiffen* két kereszténypénzt fizető zsellért és két szegény jobbágy (pauper) két hold őszi búzáját dézsmáltak. *Darvason* négy zsellért 10-10 kalangyával, tíz szegényt 20 kalangyával és három féltelkes jobbágyot 55 kalangyával, 37 kalangya és 18 kévével, illetve 30 kalangyával dézsmáltak. Az elsónél egy arató napszámot is felírtak.⁷⁶ A fenti adatok — bár éppen a népeiségileg is legizmosabb *Zsáka* és *Furta* hiányoznak — jól érzékeltetik a parasztság általános elszegényedését és a kisebb falvak, mint például *Bozsód* és *Csiff* elnéptelenedését. A dézsmajegyzékekből megismert nevek alapján megállapítható, hogy kutatott településeink népeisége a XVI. szá-

70 *Zoltai Lajos*: Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564—1640 között. (Debrecen, 1902) 35.

71 *Barcsa* i. m. I. 156.

72 *Zoltai* i. m. 37.

73 *Györfy Lajos*: Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. Az 1571-es szolnoki török defter fordítása. Jászkunsági Füzetek 4. (Szolnok, 1956) 40, 41, 46, 48. — *Velics Antal—Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek I—II. (Budapest, 1886—1890) I. 230.

74 *Jakó* i. m. 232, 229, 219. — *Lukinich* i. m. 147.

75 *N. Kiss István*: 16. századi dézsmajegyzékek (Budapest, 1960) 689.

76 *N. Kiss* i. m. 681, 679, 682.

zad utolsó évtizedében is teljesen magyar volt, csak Megyer 1591. évi dézsmahátralékosai között szerepel egy-egy Cseh és Horvát nevű jobbágy.⁷⁷

A zsákai várról 1578-ból is ismerünk egy ábrázolást. A fametszet egy Bázelen megjelent munka egyik illusztrációja és képileg követi az 1569. évi rézkarcot. A német szöveg arról tudósít, hogy az 1566-i ostrom eseményei úgy kezdődtek, hogy János Zsigmond csapatai az őrséget megadásra szólították fel, de azok ellenálltak. Az erdélyiek ágyúit ezután sok helyen megbontották a falakat s a német zsoldosok az éj leple alatt menekültek el. Ez a fametszet majd bekerül Sebastian Münster Kozmográfiájának 1628. évi második kiadásába.⁷⁸

Amikor 1598 tavaszan Báthori Zsigmond lemondott a fejedelemségről és Erdélyt a császári biztosoknak átadta, nyilvánvaló volt, hogy ezzel megújul a törökkel való háború. A nyár végén titokban Erdélybe érkező s a fejedelemséget újra elnyerő Báthori Zsigmond hiába próbálta Erdélyt és a török hatalom hagyományos viszonyát megújítani. A törökök, miután szepemberben elfoglalták Csanádot, Nagylakot és Aradot, felvonultak az I. Rudolf hatalmát elismerő Nagyvárad és a Partium ellen. Az október 3-tól egy hónapon át tartó sikertelen ostrom idején, illetve már a főszereg felvonulásakor, területünk nyilván áldozatul esett a portyázó törököknek.⁷⁹ *Bozsód, Megyer*, de elsősorban *Vekerd* amúgy is fogyatkozó jobbágnépe szenvedett a legtöbbet. Vekerd elnéptelenedése ekkor indulhatott el. Erdély joghatósága a Partiumban évekre megszűnt s ez csak fokozta a létbizonytalanságot vizsgált felvainkban is.

A zsákai várral legközelebb Bocskai István szabadságharcának első eseményei idején találkozunk. A vár 1604-ben a faluval és Megyerrel együtt Giczy Péterné földesurasága alá tartozott. A Belgiojosóval való fegyveres leszámolás elkerülhetetlenségét felismerő Bocskai minden értékes ingóságát a nagykereki várból a zsákai várba vitette át. Az idegenek számára nehezen megközelíthető, természetből védett vár tehát Bocskai számára biztonságosabb volt, mint saját kereki vára. Az álmosdi győzelem után a foglyul ejtett Petz János császári ezredes is a zsákai várba vitette.⁸⁰ Ebből az időből származik a zsákai vár immár harmadik ábrázolása, *Wilhelm Dilich* 1600-ban Casselben megjelent *Vngarische Chronica*... c. művében. A Hessen—Casseli hercegség erődítméternöke és látképrajzolója Magyarország váiról, a katonák és a lakosok öltözetéről, valamint fontos történelmi eseményekről írt munkájában még az 1566. évi ostrom okán szerepelteti a zsákai vár rézkarcát. Feltétlenül ismerte és felhasználta a két korábbi ábrázolást is, de csatajelenet helyett magát a várat és a falut jelenítette meg egységbe szerkesztve. A vár minden oldalán fal húzódik, négy sarokbástyával. Szerepelteti a korábban lerombolt állapotban mutatott hidat s még másik ketőt is, melyek a mocsáron át vezetnek.⁸¹

*

A XVII. század történéseire rátérve először is azt kell kiemelnünk, hogy 1605/6 után a török hódoltság befolyása Biharban alig bírt jelentőséggel. *Furta* rövid ideig mint Kővág tartozéka Bocskai fejedelmi birtoka volt, de 1617-ben már Rhédey Ferenc zsákai várához

77 *Bozsód*, 1588: Györi, 2 Nagy, Tóna; *Csiff*, 1588: Kis, Kovács, Széll; *Darvas*, 1588: Csontosné Csurka, Gellén, Hidasí, 2 Jó, Kazdagné, Kis, Kincses, Kovács, 2 Lesi, Nagy, Regen, Sárközi; *Furta*, 1580: Varró; *Megyer*, 1591: Sebestyén, Vörös, illetve Cseh és Horvát. Lásd *Jakó* i. m. 219, 229, 232, 243, 298.

78 *Cemerné Wilhelmb Gizella* i. m.

79 *Lukinich* i. m. 191—194.

80 *Lukinich* i. m. 345. — *Gyalóky* i. m. 284, 305.

81 *Cemerné Wilhelmb Gizella* i. m.

tartozó uradalma falujaként tűnik fel Megyerrel, Csekehidával és Oroddal.⁸² A két utóbbi falunak ekkor már szinte nem volt népessége. Maradék jobbágyságuk behúzódott Zsákára. Csiff és Bozsód, valamint Darvas a korábbi birtokos családok földesurasága alatt állott, Vekerd viszont oly annyira elnéptelenedett, hogy 1631-ben I. Rákóczi György a vekerdí pusztát a körösszegi rác hajdúknak adományozta.⁸³ A Csákyak körösszegi uradalma 1635. évi urbáriuma szerint Darvas részbirtoka a pusztai falvak között szerepel. Jó Mihály nevű itteni jobbágyról feljegyezték, hogy Füzesgyarmatra ment. Az 1645. évi urbárium szintén a praediumok között sorolja a falut: „Ennek fele az úré volna. . . de ezt is hatalmasul a Vekerdí ráczok élik.” A falvak jobbágyságának nyomorúságához ezekben az években a törökök sarcoltatásai és az adó kíméletlen behajtása mellett az is hozzájárult, hogy részben az erdélyi, részben a királyi ország végvárainak katonasága is rajta ütött egy-egy falun első-sorban élelem és zsákmányszerzés céljából. Ez a végváriak időszakonkénti fizetlensége s életkörülményeik rosszabbodásának következménye volt. Varga János találóan fogalmaz, amikor azt írja róluk: „. . . önmaga sanyargatta szinte az ellenségéhez hasonló kíméletlenséggel azt a népet, melyet pedig másik karjával szüntelenül védelmezett . . . karhatalmat biztosított az uralkodó osztálynak a szökött jobbágyok visszahurcolására.” Az 1640-es években a zsákai várkapitány is olyan parancsot kapott, mindenképpen törekedjen visszavinni a várhoz tartozó amúgy is kevés jobbágyok közül elszökötteket. De földesúr és jobbágya viszonyára ritka ugyan, de más jellegű adatunk is van. 1667-ben özv. Rhédey Ferencné, mivel férje temetésére nem tudott pénzt keríteni, s birtokaira kölcsönt sem talált senkinél, Simon Gáspár nevű zsákai örökös jobbágytól kapta meg a szükséges összeget. Ennek fejében egész családját és testvéreit is kiemelte a jobbágyságból.⁸⁴

Míg Bethlen Gábor fejedelemsége alatt csak néhány bihari falu került a hódoltságba, addig 1637-től a török hódoltatási törekvései felújultak és 1645-ben részint Gyulához részint Szolnokhoz fizették a törököknek az adót Furta, Megyer, Darvas, Bozsód, Csiff és az újból néptartó Vekerd is.⁸⁵ Az 1658/59. évi török hadjárások, majd 1660 júliusában a Várad ellen felvonuló török hadsereg pusztításai falvaink nagy részét elnéptelentették. Csiff még 1656-ban néptartó falu, gyülekezetét a tiszántúli református egyházkerület bihari egyházmegyéjében említik.⁸⁶ Az 1660 után szervezett váradi ejalet 1665. évi deftere szerint Megyer és Bozsód falvak néptelenek voltak.⁸⁷ Zsáka és Bajom ugyanebben az évben a hódolt falvak között szerepelnek.⁸⁸ Furtát 1659-ben a török segédhadaiként megjelent tatárok pusztították, Darvas is ekkor néptelenedett el.⁸⁹ A zsákai vár 1659 szeptemberében még állt, mert a debreceni küldöttek, akik a tatár segédcsoportoknak „ajándékot” vittek, az elpusztított környékből a zsákai várba szorultaknak adták át az élelmiszereket.⁹⁰ A vár a következő években jelentősen rombolódott, mert 1677-ben Apafi Mihály erdélyi fejedelem az elpusztult zsákai vár alatt gyűjtötte össze hadait.⁹¹

82 Lukinich i. m. 344, 347.

83 Lukinich i. m. 367. — A Vekerdre települt körösszegi hajdúkra lásd Györffy István: A hajdúk eredete (Hajdúnánás, 1938.) 40. — 1642 tavaszán vekerdí rác hajdúk 300 forint ellenében a vekerdí és darvasi pusztabirtokra maguk közé fogadták harminc magyar hajdút. Lásd Szendrey István: Hajdú szabadságlevelek (Debrecen, 1971) 207—208.

84 Molnár Ambrus: Adatok a körösszegi uradalom XVII. századi történetéhez In A Bihar Múzeum Évkönyve II. (Szerk. Héthy Zoltán. Berettyóújfalú, 1978.) 115, 122. — Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudális korszak korszakában 1556—1767. (Budapest, 1969) 223, 235—36. — Vekerd benépesedett, 1653-ban ref. lelkésze volt: Barcsa i. m. I. 251.

85 Lukinich i. m. 343.

86 Barcsa i. m. I. 135.

87 Lukinich i. m. 364.

88 Lukinich i. m. 468.

89 Barcsa i. m. I. 156. — Bihar-Vármegye (Szerk. Nadányi Zoltán, Budapest, 1938) 481.

90 Osváthi i. m. 622.

91 Török—magyarkori Történeti Emlékek. I. osztály. Okmánytár. I—IX. (Szerk. Szilágyi Áron—Szilágyi Sándor, Budapest, 1868—1874) VII. 422—23.

A hihetetlen megpróbáltatások évtizedeiben is voltak falvaink lakói között, akik újra meg újra elkezdték az életet. Így *Zsáka, Furta, Vekerd* az 1660–70-es években újból előkerül adataink között. A töröknek adózó parasztság terheit csak növelte, hogy 1664-től a Várad szerepét átvevő Székelyhid kapitánya néhány évig sorra adóztatta a Várad térségében, sőt a Váradon túl levő bihari falvakat is.⁹² De 1668-ban Rhédey Ferencné *zsákai* jobbágysai, és a *furtai* parasztok azt panaszolták, hogy még a szendrői és ibrányi végvári katonák is marhákat, lovakat hajtottak el, „*török módon sarcozottak*”, a zsákai korcsmárosnét megerőszakolták, borát elvitték s Györfi nevű jobbágytól 360 forintot raboltak.⁹³ 1670-ben Huszein váradi pasa pedig azt írta Apafi Mihálynak, hogy a somlyói várbeliek (!) egészen Gyuláig és Szolnokig hordozzák a „*Hatalmas szultán adófizető szegény jobbágyit*” hódolttató leveleket. A felsorolt falvak között találjuk *Zsákát* és az újra népesedett *Vekerdet* is.⁹⁴ A falvaink csekély népességére zúduló megpróbáltatásokat tetetetzte az 1678. évi *pestis*. Feljegyezték, hogy *Furta* maradék lakosai ekkor széledtek szét. A református lelkész, miután egész családja elpusztult a járványban, megőrült s a berettyóújfalusiak vitték magukkal könyörületből.⁹⁵

Miután 1692-ben a keresztény hadat Váradot felszabadították az egész Bihar vármegye lakott és lakatlan helyeit felsoroló összeírás készült. Ebben még a pusztabirtokok között sem találjuk meg a következő falvainkat: *Csiff, Megyer, Darvas, Furta és Bozsód*.⁹⁶ *Zsákát* mint Horváth János pusztabirtokát írták fel.⁹⁷ Az összeírás valószínűleg nem megbízható, azt a falut, ahol csak néhány család tengődött, elpusztultnak vették. *Mezősi* nem számolt azzal, hogy a népesség nem pusztult ki teljesen, többségük a közeli védettebb helyekre menekült. Ha maradt is egy-két jobbágycsalád ősei földjén, azokat menekülésre kényszerítették a tatár portyázók, akik az 1693 októberében Belgrád felmentésére küldött török sereg segédhadaiként Berettyóújfalui és Debrecenig végigpusztították a bihari vidéket. A *Zsáka* levéltárában is őrzött *Siralmas versek 1694-ből őrizte meg ennek szomorú emlékét*: „...*Sőt e tájan / Minden helyek pusztán / Maradnának miattok, rabolván / Kik meg futamodtak az útban elesvén / Keyzeilen tatárok utánok erdvén.*”⁹⁸

A pusztulásra jutott zsákai várat megemlíti a XVIII. század végén, sőt 1874-ben még a várfalaknak is felismerhető nyomai voltak a Várdombon, 1860-ban a vár helyén talált szakállas puskát a falu akkori földesura, Rhédey Gábor a debreceni Református Kollégium múzeumának ajándékozta.⁹⁹ A nagy pusztulás évtizedeiben a középkori templomok is elromosodtak, elpusztultak. *Zsákán* a reformátusok új templomot építettek 1784-ben, *Darvason* 1797-ben. *Furtán* 1680-ig állott a középkori egyház. 1771-ben bővítették, átépítették, 1787-ben tornyot építettek hozzá.¹⁰⁰ A római katolikusok 1782–86 között építették temp-

92 Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban (Budapest, 1981) 387–390.

93 Nyakas Miklós: Querela Comitatus Bihariensis. Adatok a bihari hódoltság történetéhez Várad eleste utáni időkből. In A Bihari Múzeum Évkönyve IV–V.

94 Erdélyi országgyűlési emlékek 1540–1699. I–XXI. (Szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1876–1898) XV. 160–61.

95 Barcsa i. m. I. 157.

96 Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében 1692. (Budapest, 1943) 144, 145.

97 Mezősi i. m. 70. Az 1692. évi összeírás pontosságát és Mezősi demográfiai számításait Kováts Zoltán alapos bírálatban részesítette. Lásd az 57. jegyzetben hivatkozott munkáját, i. h. és passim.

98 Osváth i. m. 628.

99 Vályi András: Magyarországnak leírása I–III. (Buda, 1799) III. 679. — Gyalóka i. m. 271. — K. Nagy i. m. III. 57. — A szakállas puskácsó ma már a Bihari Múzeumban van.

100 Barcsa i. m. I. 156., II. 222, 244, 359.

lomukat. *Zsákán* 1791-ben *Darvason* és *Vekerden* a XVIII. század derekán épülhettek a görögkeleti templomok. Ez utóbbiak már az 1715—1720 közötti újratelepítéssel idekerült idegen etnikum, a románság jelenlétét is bizonyítják.¹⁰¹ A XVIII. századi demográfiai adataink azonban mutatják, hogy az újratelepedés nem jelentette kizárólag idegenből, éppen hogy más etnikumból származók megjelenését. A XVII. század 70—80-s éveiben elmenekült jobbágyság egy része visszatért ősei falvaiba. A kis lélekszámú furtai parasztok még pecsétnyomót is csináltattak maguknak. A múlt század végén még használatban volt — rajta lévő alak jobbában sarlót, baljában búzagalászt tart. Felirata: Furta × Falu × 1700. Feltehetően az elmenekült jobbágyság egy részének visszatérését örökíti meg.¹⁰² A szerencsésebb történeti sorsot kapott nem túl messzi településekből magyar parasztok is telepedtek le mindegyik falunkban, ahogyan a furtai pusztát 1720-ban zsákaiak ülték meg. A 17 szabadmenetelű zsákai paraszt, mivel robotjukat, Komáromi György zálogbirtokos évi 12 napra akarta emelni, 400 forintért bérbe vették a váradi káptalantól a furtai pusztát s új otthont alapítottak.¹⁰³

101 Bihar vármegye és Nagyvárad. Magyarország vármegyéi és városai. (Szerk. *Borovszky Samu*, Budapest, 1900) 66, 163, 165.

102 *Ifj. Gyalóky Lajos*: Bihar vármegyei régi magyar községpecsétetek. = Századok VI. évf. (1872) 278.

103 *Osváth* i. m. 363.

ZSÁKA UND UMGEBUNG BIS ZUM 18. JAHRHUNDERT

Bis zu den Entsumpfungs- und Wasserregulierungsarbeiten im vergangenen Jahrhundert stellte *Nagy Sárrét* (dt. etwa: Grosse Sumpfwiese) eine typische Landschaftseinheit des mittelalterlichen Komitats Bihar dar. Die landnehmenden Ungarn besiedelten dieses Gebiet schon früh. Die sich zwischen den Mooren und Sümpfen und während des Mittelalters noch zwischen den grossen Sumpfwäldern erhebenden Landrücken boten sich förmlich als Dorfplätze an. Auf den Wiesen wurde in ausgedehnter Form Viehhaltung betrieben, und in der Gemarkung der Dörfer gab es stets genug Land, um dem in seiner Bedeutung vom 13. Jahrhundert an immer grösser werdenden Ackerbau nachzugehen. In der vorliegenden Studie fasst der Autor die Geschichte von vier auf dieser Landschaft angesiedelten und auch heute noch vorhandenen Döffern, namentlich *Zsáka*, *Furta*, *Darvas* und *Vekerd*, sowie die Geschichte von den zur Zeit der Türkenherrschaft vernichteten Siedlungen *Megyér*, *Bozsód*, *Cséff*, *Csekehida* und *Orod* bis zum 18. Jahrhundert zusammen.

Aufgrund von archäologischen Funden und der Dorfnamen kann man feststellen, dass sämtliche Siedlungen im 10—13. Jahrhundert entstanden. Während des 10—11. Jahrhunderts muss ein grösserer Teil des Gebietes in fürstlichem und später in königlichem Besitz gewesen sein. Das Dorf *Megyér* wurde urkundlich zuerst 1220 erwähnt, doch anhand von archäologischem Material sowie der Tatsache, dass sein Name von dem eines der landnehmenden Stämme herrührt, ist es gewiss, dass es sich hier um eine Siedlung aus dem 10. Jahrhundert handelt. *Furta* ist — obgleich uns keine frühen urkundlichen Angaben zur Verfügung stehen — aufgrund von archäologischen Funden und aufgrund der Tatsache, dass sein Name von einem Personennamen herrührt, aller Wahrscheinlichkeit nach eine Siedlung aus dem 11—12. Jahrhundert. *Bozsód* und *Cséff* kommen erstmals 1220 beziehungsweise 1229 in schriftlichen Quellen vor. Der Name beider Dörfer stammt jedoch von Personennamen ab. Diese Siedlungen entstanden wahrscheinlich im 12. Jahrhundert. Anfangs war das Zentrum dieser kleinen Region *Csekehida*, dieses uralte Dorf des Geschlechtes *Zovárd*, das in den Komitaten *Békés* und *Bihar* über viele Güter verfügte. Eine urkundliche Erwähnung ist uns aus dem Jahre 1322 bekannt, doch der Ortsname hat seinen Ursprung in einem Personennamen. Wahrscheinlich stammt er von dem ersten Besitzer und dem dortigen Zoll. Das Dorf war schon im 12. Jahrhundert vorhanden. *Zsáka* hiess ursprünglich *Izsólaka*. Es hatte seinen Namen von seinem Besitzer *Izsó* vor dem Tatarensturm erhalten. Nach dieser Zeit erwarb das Geschlecht *Zovárd* dieses Dorf. Der Name von *Orod* stammt von einem Personennamen, der Anfang des 12. Jahrhunderts gebräuchlich war. Dies ist ein Beweis für die frühe Ansiedelung. Der Ortsname *Vekerd* stammt ebenfalls von einem alten ungarischen — ursprünglich jedoch deutschen — Personennamen, *Vekhard*, ab. Diesen Ort war in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts schon angesiedelt. Der Name *Darvas* rührt von dem ungarischen Wort 'daru' (dt. Kranich) her. Das Suffix "s" weist wahrscheinlich darauf hin, dass hier ursprünglich die Kranichjäger königlicher Besitztümer gelebt haben.

Während des 13. Jahrhunderts waren *Csekehida*, *Orod* und *Zsáka* die Dörfer derer, die zum Geschlecht *Zovárd* gehörten. Im Jahre 1322 teilten sich jedoch die Familien, die aus dem Zweig *Budun* dieses Geschlechtes stammten, die Dörfer. *Megyér* und *Furta* gehörten wahrscheinlich schon vor dem Tatarensturm zum Bistum *Nagyvárad*. Im Jahre 1273 ging *Megyér* in den Besitz der Kleinprobstei von *Nagyvárad* über. *Bozsód* und *Cséff* sowie das in den schriftlichen Quellen erstmals 1332 erwähnte *Darvas* gehörten den ortsansässigen Besitzern. Aus unbekannten Gründen gelangte *Darvas* dann nach der Mitte des 14. Jahrhunderts in den Besitz der Familie *Csáky* von *Körösszegi*.

Angaben, die sich für eine Schätzung der Bevölkerungszahl eignen, stehen uns aus dem 14. Jahrhundert allein für *Zsáka* und *Orod* zur Verfügung. Aufgrund der Summen aus den päpstlichen Zehntlisten lässt sich darauf schliessen, dass es in *Zsáka* nur 19 und in *Orod* nur 21 Lehen gegeben hat. So muss es sich hier um Dörfer mit rund 110 bzw. 130 Seelen gehandelt haben. Beide Dörfer und auch *Csekehida* waren ganz bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts in gemeinsamen Besitz der Familien *Izsákai* und später *Bessenyei*. Es gab viel Rechtsstreitigkeiten den Teilbesitz der Dörfer.

In der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts ging Zsáka teilweise in den Besitz der Familie Bajoni über, die um das Schloss von Bajom ein grosses Gut angesiedelt hatten. Dieser Teilbesitz der Bajonis gelangte später jedoch in die Hände des Bistums von Nagyvárad. Vekerd war Mitte des 15. Jahrhunderts im Besitz der Familie Eödönffy, doch das Dorf wurde im Jahre 1496 als Appertinentien des Körösszeiger Gutes der Csákys erwähnt.

Im 15. Jahrhundert muss Zsáka das am stärksten besiedelte Dorf des hier untersuchten Gebietes gewesen sein. Ihm folgten Orod, Csekehida, Csiff, Furta und Darvas. In Bozsód mag ein Drittel der Einwohnerschaft von Zsáka gelebt haben, während die Seelenzahl von Megyer und Vekerd kaum ein Fünftel der von Zsáka erreichte. Was die beiden letzteren Siedlungen anbelangt, so kam es hier zu einer allmählichen Abwanderung. Dies wird auch durch eine urkundliche Angabe aus dem Jahre 1496 für Vekerd bewiesen.

Zur Mitte des 16. Jahrhunderts hin nahm die Rolle von Zsáka ständig zu, obgleich Orod auch noch 1520 Zollort war. Durch Bestärkung des gutsherrlichen Edelhofes entstand in den 40er Jahren des 16. Jahrhunderts des Schloss von Zsáka. Aus Steuerkonscriptionen vom Jahre 1552 lassen sich Informationen zur Grösse der Dörfer schöpfen. In Zsáka gab es 22 Lehen, davon gehörten 17 dem Bistum von Nagyvárad und fünf der alten Besitzerfamilie Izsákai. Das Dorf mag damals an die 220 Einwohner gehabt haben. Die 19 Lehen von Orod gehörten der Familie Izsákai. Die Zahl der Einwohner kann auf 190 Personen geschätzt werden. Furta und Megyer waren mit 12 beziehungsweise sechs und einhalb Lehen Dörfer der Kleinprobstei von Nagyvárad. Diese Dörfer hatten 120 bzw. 60 Einwohner. Die neun Lehen von Csekehida gehörten der Familie Izsákai. Hier haben schätzungsweise 90 Leute gewohnt. Mehr als die Hälfte der neun und einhalb Lehen von Darvas gehörten der Familie Csáky. Hier mag es 125 Einwohner gegeben haben. Die achte Lehen von Bozsód gehörten dem ortssansässigen Grundbesitzer. Die Einwohnerschaft darf auf 80 Personen geschätzt werden. In der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts trat Vekerd aus dem Körösszeiger Herrschaftsgut der Csákys aus. Hier wurden nur sechs Lehen erfasst. Das heisst, dass es hier an die 60 Einwohner gab. Csiff kommt in den Steuerkonscriptionen nicht vor.

In der zweiten Hälfte des Jahres 1554 gelangte das hier untersuchte Gebiet an den Rand der türkischen Eroberungen. Und trotz des Schutzes durch die Schlössen von Bajom und Zsáka waren diese Dörfer gezwungen, den Türken Steuern zu zahlen. Für eine kurze Zeit war des Schloss von Zsáka nach 1562 in Händen eines Besitzers der auf der Seite von König Ferdinand I. (Habsburg) stand. Doch schon im Juli 1556 wurde sie von den Scharen den Siebenbürgischen Fürsten Zsigmond János eingenommen. Darstellungen der Schloss von Zsáka sind uns aus Büchern, die 1569, 1578 und 1600 erschienen, bekannt. Die Macht dieses Schlosses bestand nicht in ihren befestigten Mauern, sondern darin, dass sie von natürlichen Wasserläufen und Morasten umgeben war.

Ein Teil der hier behandelten Dörfer begann sich schon in den letzten Jahren des 16. Jahrhunderts zu entvölkern und allmählich zu verfallen. In den 20er Jahren des 17. Jahrhunderts hatten Csekehida und Orod kaum noch Einwohner. Bis hin zu den 30er Jahren des 17. Jahrhunderts waren Vekerd und Darvas dann auch entvölkert. Während der türkischen Kriegszüge 1659 und 1660 wanderte dann auch die Einwohnerschaft von Megyer, Bozsód, Csiff und Furta ab. In Zsáka, Furta und Vekerd siedelten sich später wieder einige Leute an, doch die Pestseuche von 1678 raffte so viele von ihnen dahin, dass diese Orte 1692, als die Siedlungen des von der Türken befreiten Komitats Bihar erfasst wurden, allesamt Praediumbesitz waren. In den Jahrzehnten des grossen Verfalls wurden auch die mittelalterlichen Kirchen zu Ruinen, die dann völlig verschwanden.

Erst in den zwanziger und derissiger Jahren des 18. Jahrhunderts kam es zu einer Neuansiedlung in Zsáka, Furta, Darvas und Vekerd. Jetzt kam durch diese Neuansiedlung auch ein fremdes Ethnikum in jene während des Mittelalters noch rein ungarischen Dörfer.

Zsáka vára

1541-ben Magyarország háromrésze szakadásával az ország közepén határvidékké lettek olyan települések, amelyeket a politika és a háborúk sodra addig nem érintett. A törökkel vívott harcokban vagy a Habsburg király alatti Magyarország és az erdélyi fejedelemség küzdelmeiben kevésbé jelentékeny erősségeknek is fontos szerepük lehetett a pillanatnyi előnyszerzésben. Ez az adott szerep megnövelte vagy éppen felkeltette a távoli német birodalom érdeklődését is az eddig ismeretlen magyarországi vidékek iránt, hiszen a császár harcolt ott a pogánnyal vagy töröktől támogatott erdélyi ellenfelével az ország integráns birtoklásáért. Ez az érdeklődés az irodalmi kompendiumok lapjairól átment az illusztratív grafika műfajába is. Erről tanúskodnak Zsáka várának XVI. századi ábrázolásai.¹

Zsáka 1332-ben már templomos hely, birtokosai Izsákainak nevezik magukat.² Az Izsákaiak udvarházából lett a vár, amelyet 1552-ben említenek először, amikor a korábban Egernél vitézkedett Bay Andrászt nevezik ki kapitánynak.³ Az 1556-ban Lengyelországból visszatért János Zsigmond fejedelem és hívei szemet vetettek a Nagy-Sárrét keleti szélén fekvő erősségre, amely mocsaras környezetéből adódóan valóságos „Sárvár” lehetett.⁴ Báthori István Szatmár elfoglalása előtt kísérte meg az ostromot,⁵ 1564-ben sikertelenül próbálkozott a vár elfoglalásával.⁶ Feltehetőleg a folytonos fenyegetettséggel magyarázható, hogy a vészterhes 1566. esztendő május 25-én az akkori birtokos, Izsákai András átadta a várat I. Ferdinánd megbízottainak, Schwendi Lázárnak, a magyarországi Habsburg-hadak főkapitányának, Kerecsényi László gyulai és Zay Ferenc kassai kapitányoknak.⁷ A király nem tudta birtokában tartani a várat, mert ugyanazon évben János Zsigmond a zimonyi török táborból történt hazatérése után Kolozsvárt összegyűlt seregével a magyarországi részekbe nyomult, és mielőtt Tokaj ostromát megkezdte volna, Zsáka és Bajom (Biharnagybajom) várát elfoglalta.⁸

Az első képes híradás az erdélyiek sikereiről 1569-ben jelent meg. *Giulio Ballino* Velencében napvilágot látott, híres várakat és erősségeket bemutató rézkarcos kiadványában Győr,

¹ A Hajdúböszörményi Hajdúsági Múzeum 1984-ben megszerezte a zsákai vár 1566-os ostromának fametszetű ábrázolását. Közleményünk *Csorba Csaba*: Adattár a X—XVII. századi alföldi várakról, kastélyokról és erődítményekről. In: Déri Múzeum Évkönyve, 1972. (Debrecen, 1974.) 223. bibliográfiájának segítségével ebből az alkalomból foglalja össze a vár és ikonográfiájára vonatkozó adatokat.

² *Förös Anna—Kertész János*: Bihar vármegye községei. In: Bihar vármegye. (Szerk.: *Nadányi Zoltán*, B.pest, 1938.) 518.

³ *K. Nagy Sándor*: Bihar-ország. Útirajzok. III. (Nagyvárad, 1888) 56.; *Nagy Iván*: Magyarország nemesi családai ... (Pest, 1857) 88.

⁴ *Gyalóky Jenő*: A biharmegyei hadjárat 1604-ben. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1928. évf. 271.

⁵ *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában. (B.pest, 1918) 114.

⁶ *Lukinich Imre*: Az északkeleti várháborúk történetéhez. 1561—1565. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1913. évf. 589.

⁷ *Roska Márton*: Ásatások a zsákai várban. = *Archaeológiai Értesítő*, 1942. évf. 54.

⁸ *Lukinich* i. m. 5. jegyzet 123.

Komárom és Eger, tehát a korszerűen megerősített várak mellett ott látható Tokaj, Gyula, Szigetvár és Zsáka ábrázolása is, tehát azoké a helységeké, amelyek az 1565/66-os hadiesemények során gazdát cseréltek.

Zsáka a kötet utolsó lapján, mozgalmas sokfigurás kompozíción elevenedik meg.⁹ (1. kép) A folyóvítől körülölelt, mocsaras táj közepén fekvő erősségen belül néhány földszintes épület foglal helyet, a két oldalról fallal körülvett várnak szegletes saroktornyai vannak, egyetlen kapujától valaha híd vezetett a mocsáron át a szárazföldre, ez félig le van rombolva. A vár két oldalán nincs fal, csupán sövényből font palánk. A kompozíció a felirat szerint az 1566-os állítólagos királyi ostromot örökíti meg. A szöveg elmondja, hogy a várat rablók kerítették hatalmukba, s a köztük lévő németek megkötözve vitték a falakra Boý András kapitányt, mert nem akarta feladni az erősséget. A rézkarcon ezt a jelenetet együtt láthatjuk a kapitány csónakon történt elszállításával. Az olasz grafika szerint az őrség a vár eleste után alázatosan bocsánatot kért a császártól. Bay András elfogatásáról és az őrség alkudozásairól, feltehetőleg helyi hagyomány nyomán, a XIX. században is történt említés, csak az egymással szembenálló táborok tényszerű tisztázásával. Bay és emberei, elsősorban az őrség magyar tagjai kettétépték János Zsigmond megadásra felszólító levelét, s a követ sapkájára tűzték, majd összekötött kézzel bocsátották útjára. A többségében német őrség viszont Bay kiszolgáltatásával vásárolta meg a szabad elvonulást.¹⁰

Topográfiailag a velencei rézkarcot követi, az eseményeket viszont helyesen kommentálja az a fametszet, mely 1578-ban jelent meg Bázelenben.¹¹ Alkotója egy eddig fel nem oldott G. S. monogrammal és metszőkéssel szignáló grafikus.¹² A német szöveg szerint a törökök és az erdélyi fejedelem csapatai 1566-ban Babocsa elfoglalása után Zsáka várához mentek, és felszólították az őrséget a megadásra. A bentlévők eleinte ellenálltak, de a heves ágyúzás több helyen ledöntötte a falakat. Ekkor látván, hogy nincs segítség, éjjel elmenekültek.¹³ A Schwendi Lázár főkapitány hadjáratai idején lefolyt, s az erdélyiekre nézve kedvező ostrom ismertetett fametszetű ábrázolása helyet kapott *Sebastian Münster* Kozmográfijának 1628-as második kiadásában is.¹⁴ (2. kép) A változott felirattal, de változatlanul lenyomtatott kép egyformán példázza a török előnyomulástól féltő Nyugat reagálását és azt a nyomdai illusztrációs bevett gyakorlatot, hogy a nagy mesterségbeli tudással és jelentős összegért előállított grafikai nyomódúcokat a kiadók megőrizték, s hasonló tárgyú könyveknél felhasználták, illetőleg anyagi haszonért továbbadták más vállalkozóknak. Fent ismertetett Zsáka-ábrázolásunk tehát történetileg és nyomdatörténetileg is tipikus darabja korának.

Az erdélyi fennhatóság alá került Zsáka fontosságát mutatja, hogy bár II. Szelim szultán azt követelte János Zsigmondtól, romboltassa le a várat a határrendezés okából, a feje-

⁹ Magyar Történelmi Képcsarnok (a továbbiakban: MTKcs.) 3913. T. sz. — Papír, rézkarc, 20,7×27,8 cm. Megjelent: *Ballino, Giulio: De' Disegni Delle Piv Illvstri Città Et Fortezze Del Mondo. Parte I...* (Venetiis, 1569) c. mű 42. illusztrációjaként. Irodalom: *Apponyi, Alexander: Hungarica...* I. (München, 1903) 291. A Ballino-kötet könyvtári jelzete: Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSzK.) Apponyi Hungarica 428. sz.

¹⁰ *Budai Ferentz: Magyar Ország polgári históriájára való Lexikon a XVI. század végéig. I. (Nagy Váradon, 1804) 303—304.*

¹¹ Fametszet. Felirata: Von gelegenheit der Vestung Sacca vnd wie / es von den Waiwodischen ist erobert worden. / Megjelent: *Ander Theil der Türckischen Historien vnd Wahrhafften Geschichten Thaten Handlungen...* Durch *Nicolaum Hoeniger von Koenigshofen* an der Tauber... Basel 1578. CCXI. 1-jén. OSzK.

¹² *Nagler: Die Monogrammistten. III. (München, 1863) 110. 357. sz.*

¹³ *Hoeniger, Nicolaus* i. m. 11/jegyzet CCXI—CCXII. 1.

¹⁴ MTKcs. 2659. T. sz. — Papír, fametszet, 12,4×15,4 cm. Felirata: Von dem Vngerlandt. / Warhaffte abcontrafactur der Vestung Sacca / sampt jhrer gelegenheit / vnd / wie sie von den Waywodischen ist erobert worden. / Cap. lvj. liiij. / Megjelent: *Münster, Sebastian: Cosmographie...* 2. kiad. (Basel, 1628) 1387. 1-jén. A Münster-kötet könyvtári jelzete: OSzK. 502.104. Ennek a lenyomatnak egyik példányát szerezte meg a Hajdúböszörményi Hajdúsági Múzeum is.

delem nem tett eleget a felszólításnak.¹⁵ Elkerülte a vár azt a sorsot is, amelyet Békés Gáspár szánt neki Nagyváradra, Bajommal, Sarkaddal és Kerekivel együtt, amikor a porta támogatásának megnyerése végett felajánlotta a nevezett erősségeket a töröknek.¹⁶ A vár védhetőségét mutatja, nyilván a mocsaras fekvése miatt, hogy Bocskai István 1604-ben, szabadságharc kezdete előtt Kerekiből minden értékes ingóságát Zsákára vitette.¹⁷ Ugyancsak itt őriztette az álmosdi csatában fogságba ejtett Petz János császári ezredest is.¹⁸

Ebből az időből, a XVII. század elejéről datálódik Zsáka harmadik reánk maradt ábrázolása. *Wilhelm Dilich*, a hessen-casseli herceg udvari erődítmérnöke és látképrajzolója 1600-ban adta ki első ízben Magyarország váraitól, a lakosok és a katonák öltözetéről, valamint a magyar történelemről készült illusztrált kompendiumát. A mű keletkezésében elsőrendű szerepe volt a XVI. század végén nagy lendülettel meginduló tizenöt éves török háborúnak. Az első sikerek táplálták a reményt, hogy a törököt viaszorítják Magyarországról. Ez a remény azután hadművelleti balfogások és az ázsiai lázadást letörő oszmán hatalom újbóli megerősödése folytán semmivé vált. A török megszállás még ugyanannyi ideig tartott, mint ahány év a mohácsi csatavesztés óta eltelt. A XVI—XVII. század fordulóján azonban egyelőre a retrospektív történeti művekben és a hősök arcképcsarnokaiban bizakodó képet talál az olvasó. A győzelmek nyomatékosabb értékeléséhez legtöbb esetben az eddigi küzdelmek részletes tárgyalása is hozzájárul. Így került Zsáka képe is *Dilich* kötetének lapjaira. A mester nem harci jeleneteket ábrázol, mint kortársa a nürnbergi *Hans Sibmacher*, hanem staffage-alakoktól mentes finom vonalú rézkarc vedutákat. A csatajelenetek mellőzése viszont módot ad a tájképi környezet és a vár mellett fekvő település (város, mezőváros, falu) gondos kimunkálására.¹⁹ (3. kép) A négy sarokbástyás vár minden oldalról fallal kerített, a két rövidebb fal enyhén hajlik és közepén szögben kicsúcsosodó formát mutat. A két korábbi képen látható lerombolt híd itt ép, ezenkívül még két fahíd vezet a mocsáron át a szárazföldre. A vár belső architektúrája a korábbi grafikáknál gazdagabbnak látszik. Figyelmesebb szemlélettel azonban meggyőződhetünk róla, hogy *Dilich* ismerte az olasz és a német lapot, hiszen az egyes épületek elhelyezése nagyjából őket követi. A művész saját fantáziája szerint állítja kicsinosítva egymás mellé a házakat, s az első kompozíciók primitíven elhatárolt részleteit táj- és látványegységekbe komponálja át. Feltétlen gazdagodás a háttérben kétágra szakadt folyó s a császári tábor és tüzérség korábbi helyét elfoglaló szórt település. Mint annyi más esetben is, *Dilichnél* találhatjuk meg Zsáka legartisztikusabb ábrázolását. A könyv röviden megindokolja a kép szerepeltetését, elmondja, hogy 1566-ban Gyula és Szigetvár elfoglalása után a török hadak Zsáka alá vonultak és erősen lötték, úgy, hogy az őrség egy éjszaka elhagyta a várat. Az utolsó mondatban megemlíti, hogy az ostromban az erdélyiek is bátran részt vettek.²⁰ Zsáka 1566 óta nem szerepelt a hadiesemények történetében, ezért lehetséges, hogy *Dilich* művének megváltozott formátumú második²¹ és harmadik kiadásában²² elcserélték a feliratát és az 1566-os győri táborra hivatkozik a nyomtatás, míg a győri

¹⁵ A felszólítás szövegét közli: *Karácson Imre*: Török—magyar oklevéltár (B.pest, 1914) 91—92, 108. sz. Az irat kelte: 1568. VII. 13.

¹⁶ *Lukinich* i. m. 5. jegyzet. 176—177.

¹⁷ *Gyalóka* i. m. 4. jegyzet. 284.

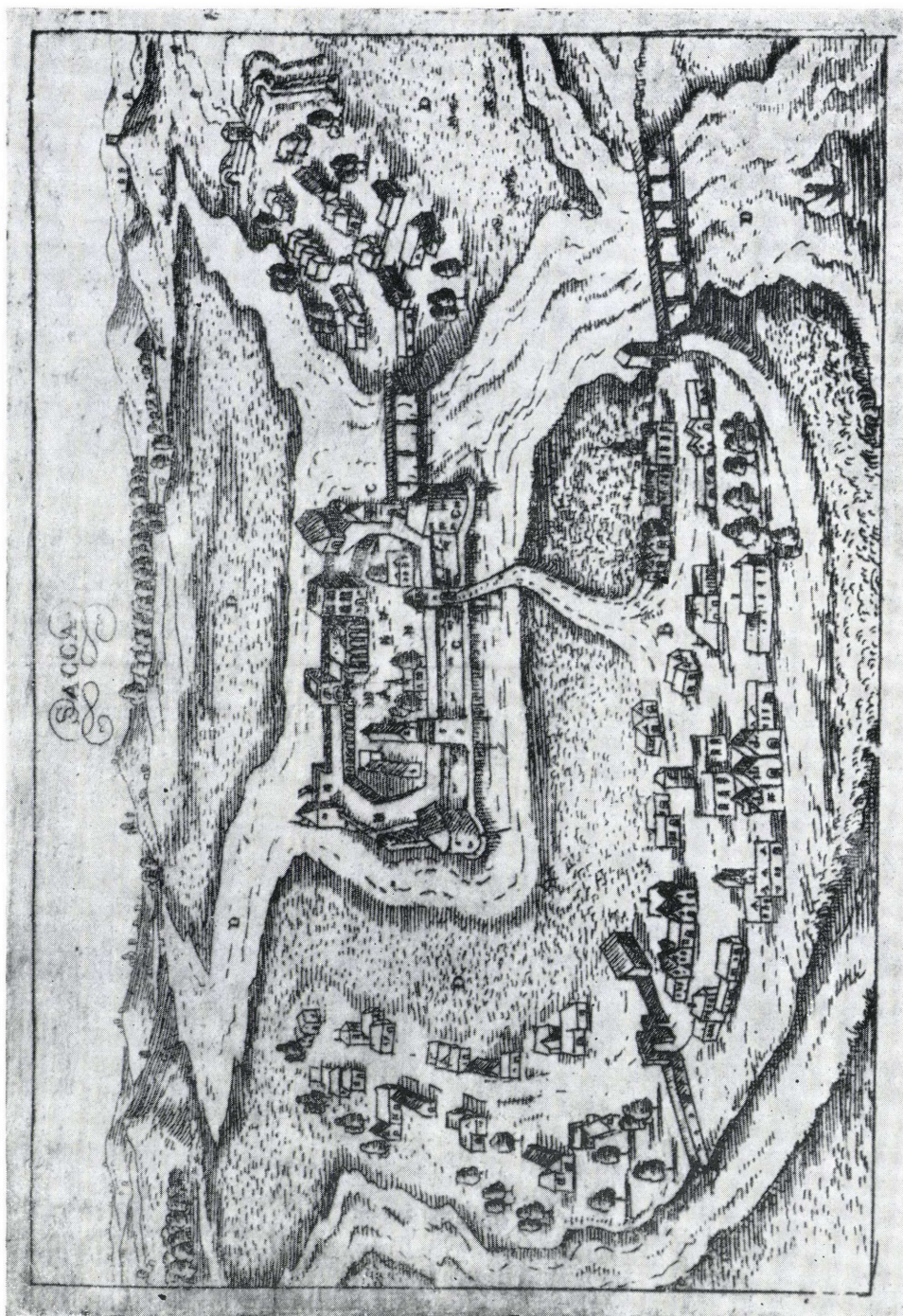
¹⁸ *Gyalóka* f. i. m. 305. 201. jegyzet.

¹⁹ MTKcs. 71. 39. sz. — Papír, rézkarc, 10,3×14,9 cm. Megjelent: *Dilich, Wilhelm*: Vngarische Chronica ... (Cassel, 1600) c. mű 163/v—164/r. lapja között. A Dilich-kötet könyvtári jelzete: OSzK, Apponyi Hungarica 654. sz.

²⁰ *Dilich, Wilhelm* f. i. m. 164/r. 1.

²¹ *Dilich, Wilhelm*: Vngarische Chronica ... (Cassel, 1606) OSzK. 236 502. sz. Zsáka képe: 253., a hozzátartozó szöveg a 261.

²² *Dilich, Wilhelm*: Kurtze Beschreibung vnd eigentliche Abrisse dero Länder vnd Festungen ... (Cassel, 1609). Zsáka képe és a hozzátartozó szöveg a második kiadás változatlan lapszámával. OSzK. Apponyi Hungarica 704. sz.

3. kép. Dilich, Wilhelm: Zsáka vára. Rézkarc. 1600. Magyar Történelmi Képcsarnok (Foto: Erdőkürti)

képre „SACCA” jelzés került. A kisebb méretű és elnagyoltabb ábrázolás betűjel-magyarázata azonban helyesen van szedve. Ebben a szövegben ismét jelzik a török táborát és ágyúikat.

A vár törökkori ábrázolásainak sora *Dilich* rézkarcával lezárult. Zsáka a XVII. század első felében volt Bethlen Gábor birtoka, majd Rhédey Ferenc tulajdonába jutott.²³ A település lakóinak buzgó református meggyőződéséről s egyben izléséről, mecenatúrájáról tudósítanak a templom istentiszteleti tárgyai: egy ezüst, arannyal kipallérozott pohár 1612-ből, s egy ezüstitányér, melyet „Sakai Porkoláb Garabuczi Mátyás, Török Gáspár Szakai tizedes csináltattak. 1636.”²⁴ A II. Rákóczi György lengyel hadjáratának megtorlására Erdélyt végigpusztító tatár hadak épen hagyták Zsáka várát, mert 1659 szeptemberében a debreceni küldöttek, akik a tatároknak ajándékkul élelmiszert vittek, a felpredált környékből ideszorult éhező népnek adták azt.²⁵ Az 1660-as év biharmegyei eseményeinek következtében azonban el kellett pusztulnia, mert Apaffy Mihály 1677-ben ide, Zsáka nevű elpusztult várhoz gyűjti hadait, hogy velük a németre kimenjen.²⁶ Rhédey Ferenc után Thököly Imre volt a földesúr, majd visszakapta a Rhédey család.²⁷ A korábbi tatárdúlástól megmenekült település lakosait sajnálatos módon elérte a Belgrád felmentésére érkezett török hadsereg tatár segédcapatainak tiszántúli portyája 1693 októberében,²⁸ amiről az 1694-re datált s egykor a zsákai levéltárban őrzött siralmas versek tudósítanak.²⁹ Az 1677-es hivatkozás, valamint a későbbi tatárpusztítás után nem valószínű, hogy szükség volt felrobbantására 1711-ben, ahogy több leírásban olvasható.³⁰

Az itt állott várról megemlékezik *Vályi András* is a XVIII. század végén.³¹ 1874-ben még némi nyoma volt az épületnek a Várdombon.³² Feltehetőleg ezeket a maradványokat őrizte meg *Soós Elemér* gyűjtésében egy kataszteri felvétel.³³ 1860-ban a vár mellett egy lőrésbe illeszthető elrozsdásodott „kis ágyút találtak”, amit a kastély akkori tulajdonosa, Rhédey Gábor a találatól megvásárolt és a debreceni református Kollégium gyűjteményének ajándékozta.³⁴

²³ *K. Nagy*. i. h. 3. jegyzet; *Fóris—Kertész* i. h. 2. jegyzet.

²⁴ *Osváth Pál*: Bihar vármegye sárréti járása leírása (Nagyvárad, 1875) 623.; *Nyakas Miklós*: A bihari részek református egyházi javainak összeírása 1809-ből. In: A Bihari Múzeum Évkönyve, I. (Berettyóújfalú, 1976) 120.

²⁵ *Osváth* i. m. 622.

²⁶ *Török—magyarkori államokmánytár*. VII. (Pest, 1871) 422—423.

²⁷ *K. Nagy* i. h. 3. jegyzet; *Fóris—Kertész* i. h. 2. jegyzet.

²⁸ Magyarország történeti kronológiája II. (Főszerk.: *Benda Kálmán*, B.pest, 1982.) 517.

²⁹ *Osváth* i. m. 24. jegyzet. 628.

³⁰ *Fóris—Kertész* i. h. 2. jegyzet; *Csorba* i. h. 1. jegyzet.

³¹ *Vályi András*: Magyarországának leírása. III. (Buda, 1798) 679.

³² *Gyalóky* i. m. 4. jegyzet. 271.

³³ *Soós Elemér*: Magyarország várai. Bihar megye. OSzK. Kézirattára. Fol. Hung. 3105. XXXV. kötet. 294—295.

³⁴ *K. Nagy* i. m. 57. 3. jegyzet.

Gizella Zenner-Wilhelmb

DAS SCHLOSS ZSÁKA

Im Jahre 1541, nach der Dreiteilung des Landes von Ungarn befand sich das mittlere Gebiet plötzlich im Brennpunkt der Zusammenstöße von Königreiche unter den Habsburgern, von der türkischen Besetzung und vom östlichen, mit dem Halbmond im gewissen Bündnis stehenden Fürstentum Siebenbürgen. Das Schloss Zsáka (nach dem Schrift-Gebrauch des XVI. Jahrhunderts „Sacca“ oder „Saaca“) im Komitat Bihar, nahe der siebenbürgischen Grenze, teilte auch dasselbe Schicksal.

Die, seit dem XIV. Jahrhundert urkundlich erwähnte Siedlung inmitten von einem Morast wurde von den ursprünglichen Besitzern im 1566 dem ungarischen König und deutschen Kaiser, Ferdinand I., übergeben. Die Festung konnte sich aber im Herbst des Jahres gegenüber den Truppen des siebenbürgischen Fürsten Johann Sigismund Zápolya nicht halten. Laut der Tradition waren die deutschen Soldaten der Besatzung, die den Kommandanten, Andreas Bay gefesselt der siebenbürgischen Armee, als Geisel des freien Abzuges übergeben haben. Diese Begebenheit wurde im Jahre 1569 in einem Schloss-, und Festungs-Vedutenwerk in Venedig vorgeführt. Die Radierung von Giulio Ballino (Abbildung 1.) zeigt eine viereckige Festung mit Ecktürmen, deren Mauern teilweise nicht vollendet, durch Flecht-Werk ersetzt sind. Der Text teilt irrtümliche Information mit, als wäre das Schloss von Banditen genommen und von der kaiserlichen Armee wiedererobert. So erscheint der Kommandant, Bay, auch im falschen Lichte. Im Jahre 1578 begegnen wir eine Holzschnitt-Variante der Ballino Radierung in einem Werke von Nicolaus Höniger, in Basel erschienen. Der mit G.S. signierende Holzschneider liess aber die Darstellung des festgenommenem und in einem Kahn weggeführten Andreas Bay weg, obwohl er die Umgebung und das Schloss streng nach dem italienischen Blatte gestaltet. Die Situation erzählt er aber schon wahrheitsgetreu. (Abbildung 2.)

Das Schloss spielte in den Kämpfen des Nationalaufstandes unter István Bocskai in den Jahren 1604/5 eine bedeutende Rolle. Bocskai liess am Anfang seines Freiheitskrieges gegen den Kaiser alle seine Habseligkeiten und Schätze nach Zsáka überführen, da dies Schloss wegen der sumpfigen Umgebung besser zu verteidigen war. Den, in der Schlacht von Almosd (1604) gefangengenommenen kaiserlichen Obersten, Johann Petz hielt er auch hier gefangen. Aus diesen Jahren, aus 1600 stammt die dritte Darstellung von Zsáka. Der Festungsingenieur und Vedutenzeichner am Hofe zu Kassel, Wilhelm Dilich, gab in diesem Jahr ein topografisch-historisches Werk über Ungarn heraus. Die von dem Autor radierten Festungs-, und Stadtansichten führen hauptsächlich Schau-Plätze der Türkenkriege im XVI. Jahrhundert vor. Beim ersten Anblick vermutet man nicht, dass Dilich sämtliche Elemente der früheren zwei Darstellungen übernahm. Er zeichnete Form, und Mauerwerk der Festung neu und gab den Bauten innerhalb des Schlosses monumentalen Anschein, obwohl die einzelnen Gebäude am selben Platz, wie bei Ballino, situiert sind. Anstatt des feindlichen Lagers gibt er die Häuser der Siedlung wieder und umgibt die Vedute mit einer stimmungsvollen Landschaft. (Abbildung 3.)

Im XVII. Jahrhundert verlor das Schloss Zsáka, vom Sichtpunkt der damaligen Kriegesgeschehen entrückt, das Interesse der europäischen grafischen Werkstätten. Seine nächste Erwähnung in einem literarischen Werk ist ein in der Zeit übliches Klagelied auf die Verheerung der Tataren im 1693, während den Kämpfen um Belgrad zwischen den Kaiserlichen und Osmanen.

Nyakas Miklós

Querela Comitatus Bihariensis

Adatok a bihari hódoltság történetéhez a Várad eleste utáni időkből

Várad eleste (1660) maga után vonta a kisebb bihari várak (*Szentjób, Solyomkő, Pappmező*) török kézre kerülését is, s ez mintegy új hatalmi viszonyt teremtett a magyar királyság, az erdélyi fejedelemség és a török birodalom között.

Egy ideig még az erdélyi fejedelemség léte is kérdésesnek látszott, s noha a közvetlen török hódolttartás elmaradt, Erdély belső hatalmi viszonyainak alakulása, a gyors egymásutánban következő fejedelmek (*Rhédei Ferenc — 1657/58; II. Rákóczi György — 1658; Barscai Ákos — 1658/1660; II. Rákóczi György — 1659/1660; Kemény János — 1661/62*; majd pedig *Apafi Mihály* 1661-től) a fejedelemség nemzetközi tekintélyét nagyban aláásták, s egyben meggyengítették tényleges cselekvési pozícióit is.¹

Igaz ugyan, hogy Várad hősi védekezésének 1660 augusztusában párját ritkítóan kedvező megadási feltételek voltak a közvetlen következményei,² így pl. többek között Ali pasa megígérte, hogy „Várad és ahoz tartozó jószágokon kívül, semminemű több várak, kastélyok el nem vétetnek”, de mindezt a török nem tartotta be, hanem *Piri basa* defterére hivatkozva példátlan hódolttartási akcióba fogott. *Apafi Mihály* fejedelem 1664-ben keserűen panaszolta fel a szultánnak írt levélben, hogy noha „annak utánna Ali pasa ő nagysága Váradot egy néhány tartományival tőlünk elvötte . . . hatalmasságod áldott fejére s az szent Mahumet profetara megesküdt, hogy az Váradhoz való jószágokon kívül semmit az muzulmán nemzet soha el nem foglal . . .”. Ezzel szemben „az váradi vitézek Erdélyországnak felét elrabolták, pusztították, foglalták, ma is az szegény embereket fenyegetik, üldözik, kergetik . . .”.³ A jelek arra utaltak, hogy a török a szűkebb értelemben vett Partium hódolttartásán kívül megkezdte a tulajdonképpeni Erdély alávetését is. Az erdélyi uralom helyzetét a térségben nagyban nehezítette az, hogy különösen Zaránd és Bihar megyék román parasztsága szabadulni igyekezően uraitól, 1660 óta szinte állandó forrongásban volt, amelyet a váradi törökök ráadásul szítottak is. *Kemény János* fejedelem 1661-ben a megyei nemességet volt kénytelen mozgósítani a parasztmozgólódások ellen, mivel már-már a Közép-Szolnok és Kraszna megyei várak is veszélybe kerültek.⁴

A török Várad elését kihasználva kísérletet tett arra is, hogy a hódoltság övezetét a királyi Magyarország irányába is jelentősen kiterjessze, magáénak követelvéni *II. Rákóczi*

1 E kérdéskörrel újabban lásd pl. *R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások (Bp. 1984) 11—51.

2 A megadás feltételei Török—magyarkori állam-okmánytár (továbbiakban TMKO) III. (szerk. *Szilády Áron* és *Szilágyi Sándor*, Pest, 1870) 486—488.

3 *Apafi* a szultánnak. Váradgyai tábor. 1664. jún. 28. TMKO IV. (szerk. *Szilády Áron* és *Szilágyi Sándor*, Pest, 1870) 129—130.

4 *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1541—1711. (Bp. 1918) 410—412. és Egy névtelen jelentés — amelyet az udvari haditanácsnak küldtek — azt állította, hogy a törökök a magyar földesurak ellen lázítják a parasztságot, s vezéreket állítanak közülük. Ez a helyzet nemcsak Biharban, hanem Szabolcs és Szatmár megyékben is. *Hegyi Klára*: Egy világbirodalom végvidékén (Bp. 1982) 218.

György birtokait, Szabolcs és Szatmár megyéket, valamint olyan jelentős, komoly várakat, mint Munkács és Ecsed. A császári hadvezetés válaszul e térségbe német katonaságot vezényelt, de megelégedett a passzív várakozással. A vasvári békekötésig a török mindenesetre vitatta elsősorban Szabolcs és Szatmár megyék hovatartozását, de a török beütések erre a területre a békekötés után sem szűntek meg.

Mindez azonban az éremnek csak az egyik oldala! Mind a királyi Magyarország végvári katonasága, mind pedig az Erdélyi fejedelemség e szorult helyzetben meglepő életerőről tett tanúbizonyságot. Hódoltsági pozícióik fenntartásához, sőt kiterjesztéséhez következetesen ragaszkodtak, s azt végeredményben meg is valósították.⁶ Bár Erdélyben már Jenő elvesztése (1658) — egyébként joggal — pánikot okozott, s úgy látták a szászsebesi országgyűlésen, hogy a Jenőhöz tartozó falvak adóztatása reménytelen.⁷ De a rendek korántsem mondtak le a hódoltsági pozíciókról általában, sőt a Bihar megyei nemesség panaszára az adót fizetni vonakodó békésieket nemességüktől való megfosztással is megfenyegették.⁸ Az erdélyi földesurak is behajtották Békés megyei, sőt Kelet-Csanád megyei adójukat is. *Bánffy Dénes* 1668-ban a váradi pasához induló követe számára a következő instrukciókat adta: „Kirni kell a pasát ... (hogy) az hódolt városokat, falukat ő nagysága mindenütt, mind Bihar-, Zaránd-, Békés vármegyébül” engedje fizetni mind a fejedelemnek, mind pedig a földesuraknak, sőt „az nemesség mindenütt az hol falujában régi fészke haza akar szállani, szabadosan haza szállhasson, jószágát bírhasa, szabadságával élhessen, illendőképén kész az török urának fizetni az jó békességért ...”.⁹

A kérelem persze önmagában nem biztosíthatta volna az erdélyiek hódoltsági pozícióit, ha e mögé nyomatékul nem tudnak kellő katonai erőt felvonultatni. Ezt azonban megtették, nem olyan értelemben persze, hogy a meggyengült fejedelemség nyílt háborúban akár szövetségeseikkel az oldalán is ellenfele lehetett volna a török birodalomnak, hanem a mindennapok szívós, kitartó küzdelmei során, a rendszeres portyázásokban, a török végvárak előterében történt csatározásokban. Hamarosan a váradi törökök is megértették, jobb egyezségre jutni a hódoltság adózását illetően az erdélyiekkel, mint nyílt konfrontációba keveredni.

A hódoltságbeli érdekek érvényesítését Várad eleste után *Székelyhid* vette át, amely — igaz csak részben — pótolni tudta Várad szerepkörét is. A vár, illetve az uradalom 1633-ban került Rákóczi György kezére, s a Zólyomi-féle erődítést ő építtette ki modern védelmi objektummá.¹⁰ Montecuccoli erdélyi hadjárata során Székelyhid várába német őrség került, s maradt is benne 1664 elejéig, amikor is a fizetetlen katonaság fellázadt, s a várat átadta *Apafi Mihály* megbizottainak.¹¹ A vár kapitánya — *Boldvai Márton* — nagy ambícióval vette magát a hódoltsági pozíciók kiépítésébe, sorra-rendre *adóztatta* meg a Várad térségében és a Váradon túl fekvő bihari falvakat, mezővárosokat, sőt a bihari hajdúvárosokat is, amelyek pedig Várad eleste előtt az erdélyi fejedelemnek csak katonai szolgálattal tartoztak.¹² *Boldvai Márton* egyébként a bihari hajdúvárosokat megpróbálta ugyanúgy Székely-

5 R. *Várkonyi Ágnes*: Magyarország keresztútjain. (Bp. 1978) 167—168.

6 E kérdéskörrel *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban (Bp. 1981)

7 Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Szerk. *Szilágyi Sándor* XII. Bp. 1887) 308.

8 *Szakály F.* i. m. 382—383.

9 TMKO 433—437. Ugyanakkor el kellene érni azt is, hogy a török részre esedékes hódoltsági adókat a magyarok szedjék be és szolgáltatassák be Váradra. Ez egyértelmű lett volna a török katonaság kitiltásával a hódoltságból. Igaz, ezt viszonyossági alapon kellene kérni, tehát a törökök is hajtsák be a hódoltságbeli magyar részre esedékes adókat.

10 *Izsépy Edit*: Székelyhid építéstörténete a XVII. században = *Művészettörténeti Értesítő* 1981. évf. 266—269.

11 Katona-lázadás Székelyhídon = *Hadtörténelmi Közlemények* 1890. évf. 566—568. A vár átadása 1664. újev napján történt.

12 Vö. *Szakály F.* i. m. 387—390.

híd köré szervezni, mint volt az Váradszék esetében. 1664 októberében kérte a fejedelmet, hogy a legközelebbi országgyűlés alkalmával hozzon törvényt arról, hogy mind törvénykezésüket, „mind appellatiojokat Székelyhídra hordozzák . . .”. Azt *Boldvai* is látta, hogy katonai szolgálatot a bihari hajdúvárosokkal teljesíteni az adott helyzetben reménytelen, azt azonban kérte, hogy „az szabad helyen lakókat is, az hajdúkkal articulusokban írassa az ország, minden gabonájukból, báránnyukból, disznójukból, méhekből dézmát adjanak, ismét két tallért annuatim, vagy annyit amennyit nagyságod bölcs tanácsival felvet mind a hajdúkra, kapu szám nélkül való szabad helyeken lakókra . . .”.¹³ Igaz, ennek érvényesítése nagy nehézségekbe ütközött, s a váradi törökök heves tiltakozását is kiváltotta, s az is igaz, hogy a török porta addig-addig követelte Székelyhíd lerontását — amely egyébként a vasvári béke egyik pontja lévén — míg a fejedelem ebbe 1665 legelején kénytelen volt beleegyezni. *Boldvai Márton* hiába írt *Apafi* fejedelemnek elkeseredett tiltakozó leveleket, szerkesztett emlékiratot, ecsetelve a vár fontosságát, jelentőségét a hódoltsági adóztató övezet fenntartásában, a vár utolsó bástyáját 1665 januárjában a váradi törökök szeme láttára felrobbantották, a hadfelszerelést pedig ezt megelőzően Nagykárolyba szállították.¹⁴ Ettől függetlenül Székelyhíd igen rövid időre terjedő adóztató tevékenysége *maradandónak* bizonyult az erdélyiek hódoltságbeli érdekeltségének fenntartásában. Székelyhíd katonasága ugyanis e rövid idő alatt olyan erős pozíciókat tudott kiépíteni, hogy a jóval keletebbre megerősített újabb erdélyi végvárok — *Somlyó* és *Sebesvár* — katonasága azt kisebb zökkenőktől eltekintve át tudta venni. Elsősorban *Somlyó* várának katonasága váltotta be a hozzá fűzött reményeket. 1670-ben Huszein váradi basa azt állította, hogy a somlyói katonaság egészen *Gyuláig és Szolnokig* hordozza a „Hatalmas császár adófizető szegény jobbágyit” hódoltsági leveleket. Az általa felsorolt falvak a következők: Komádi, Vekerdi, Zsáka, Zsadány, Vadász, Apáti, Szentandrás, Mezősas, Harsány, Váncsod, Mező-Zand, Sas, Kérc, Holcs, Szalonta, Kis-Üreg, Tarnia, Szentmárton, Gyenes, Vásárhely, Ugra és Szentjános. „Erős fenyegetés alatt, hogy búzát, pénzt vigyenek” — panaszkodott a basa.¹⁵

A bihari hódoltság helyzetét végképp tovább bonyolította a magyar királyság azon törekvése, hogy Várad eleste után pozíciókat építsen ki a térségben, úgy gondolván, hogy az erdélyi fejedelemség meggyengülése erre lehetőséget ad. Mindenekelőtt figyelmet érdekel a *bihari hajdúvárosokkal szemben tanúsított magyarországi magatartás*. Tekintettel arra, hogy az erdélyi fejedelemség virágkorában az itteni hajdúvárosok Váradhoz tartoztak, a szabolcsi hajdúvárosok pedig hasonló módon a kassai főkapitányhoz, illetve a kállói kapitányhoz, Várad eleste után Felső-Magyarország főkapitánya megpróbálta a bihari hajdúvárosokra kiterjeszteni a befolyását. Mivel Kassa nagyon messze volt, közvetlenül a főkapitánysághoz tartozó *Kálló várához szerették volna kapcsolni őket*. *Boldvai Márton* székelyhídi kapitány 1664 októberében aggódva írta *Apafi Mihály* fejedelemnek: „Bihar vármegyében levő hajdúvárosiakat kegyelmes uram törvénykezésre, appellatiojoknak vitelére Kállóban erőltetik, avál akarják innét őket arra a pártra szakasztani, adózásokat is utána akarják osztani vonni Kállóban innét . . .”.¹⁶ A Felső-Magyarországi végvárok katonasága egyébként más területeken is meglepő eredményeket tudott felmutatni. A *karcagiak* például 1668 tavaszától őszeig körülbelül négyszáz alkalommal teljesítettek szekeres szolgálatot *Kállóba, Ónodra, Szendrőre* és más várakba, ráadásul török engedéllyel.¹⁷

A bihari hódoltságban a magyar királyság érdekeltségének erősödését más tényező is magyarázza. Számos olyan földesúr volt, akik a királyi Magyarországon éltek, birtokaik

13 *Boldvai Márton Apafi Mihály*nak. Székelyhíd, 1664. szept. 26. TMKO IV. 156—161.

14 *Boldvai M.* emlékiratai Uo. 163—169. A vár lerombolására = *Hadtörténelmi Közlemények*. 1890. 564—566. A hadfelszerelés átszállítására Uo. 586—587 (közli: *Koncz József*).

15 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XV. (Szerk. *Szilágyi Sándor* Bp. 1892.) A váradi pasa levele *Apafi Mihály*hoz. 1670. aug. 21. 160—161.

16 *Boldvai Márton Apafi Mihály*nak. Székelyhíd, 1664. szept. 26. TMKO IV. 160—161.

17 *Hegyi K.* i. m. 225.

ellenben erre a területre estek, s ezek földesúri adójáról nem voltak hajlandók lemondani. Nézzünk egy konkrét esetet. *Sztepán Ferenc* 1670-ben folyamodványt adott be *Apafi Mihály* fejedelemhez, amelyben a következőket adta elő. Személyesen vett részt *II. Rákóczi György* szerencsétlen kimenetelű lengyelországi vállalkozásában, s ott tatár rabságba esett, „ennihány ezer talléronon” tudott csak szabadulni. Időközben Várad elesett, birtokai oda lettek, két öccse pedig Magyarországra telepedett. Szabadulása után Erdélyben maradt, de jószágai jövedelméhez nem juthatott hozzá, mert „minden atyai és anyai partiumbéli ő jószágainkat az két öcsém bírván *hódolásképpen Magyarországbul...*”. Kérte ezért a fejedelmet, hogy a váltságdíja miatt levő adósságát fizesse ki. Apafi valóban úgy is határozott, hogy az „közjószágból” teljék ki. A fejedelmi határozat nem is azon háborgott, hogy erdélyi hódoltságbeli birtokokat magyar részre adóztatnak — ezt a világ legtermészetesebb dolgának vette — hanem azon, hogy *Sztepán Ferencet* fogsága ideje alatt jussából kitudták. Éppen ezért írtak Felső-Magyarország főkapitányának Kassára, „az nemes Zemplén vármegyének is ha szükséges”, hogy ne engedje meg a két *Sztepán* fiúnak „az jószágot hogy oda felhódoltassák”, hanem jöjjenek Erdélybe, rendezzék az adósságot, osztozzanak meg a birtokokon, „annak utána bírja békével kiki az magáét”.¹⁸

Többek között komoly érdekeltiségi voltak Biharban magának a kassai főkapitánynak, *Csáky Ferencnek* is. 1669-ben nem mint kassai főkapitány, hanem mint földesúr írt Váradra *Juszup* pasának, engedje meg, hogy Bihar megyei birtokaira — *Adorján*, *Margitta*, *Szalárd*, *Siter* — bordézmásokat küldhessen. A basa azonban ezt megtagadta, arra hivatkozván, hogy *Csáky* — mint kassai főkapitány — szintén nem engedi meg *Szatmár* és *Szabolcs* megyék dézsmálását. Békítőleg tette hozzá azonban, hogy attól fél, a magyar és a török katonák összecsapnak, mindenestre ő majd utána néz, mit lehetne ebben az ügyben tenni. *Csáky Ferenc* válaszában keményebb hangot ütött meg! *Szabolcs* és *Szatmár* megyék török részre való hódoltatását a békekötés tiltja, az ő birtokai viszont kétfelé adózó földön vannak, mint ahogyan adójukat eddig is mindig megadták. S ekkor hozakodott elő legnagyobb argumentumával! Ő nem csak magyarországi, hanem *erdélyi úr* is lévén, joggal tarthat számat itteni birtokai jövedelmére. A basa ugyan még novemberre sem küldte el a hitlevelet, *Csáky* embere pedig azt mondta, ha tíz levél lenne is, akkor sem merne katonák nélkül mutatkozni, mert a szentjóbí törökök csúfot tehetnének vele, amikor a margittai bordézmát kihozza.¹⁹

Komoly birtokai voltak a hódoltságban *Vér Mihály* kállói vicekapitánynak is, aki szintén a legtermészetesebbnek tartotta, hogy ebben az ügyben a gyulai béggel levelezzen, illetve a hódoltságbeli falvainak adózásáról alkudozzon.²⁰

A magyarországi és az erdélyi földesurak részbeni személyi azonossága időnként meglepő érdekegyezést mutatott. A már előbb is említett *Vér Mihály* kállói vicekapitánynak komoly erdélyi kapcsolatai voltak, így például 1668 januárjában engedélyt kért a kassai főkapitánytól, hogy *Kővárba* mehessen (erdélyi végvár!) *Teleki Mihály* öccsének lakodalamára.²¹ A személyes jó kapcsolaton nem is csodálkozhatunk, hiszen *Vér Mihály* annak ellenére, hogy a kassai főkapitányság kötelékébe tartozó tiszt volt, vállalkozott arra, hogy az

18 *Sztepán Ferenc* folyamodása s az arra adott válasz. 1670. márc. 5. Erdélyi Országgyűlési Emlékek XV. 92—93.

19 *Szakály F.* i. m. 395—396. Vö. *Izsépy Edit*: Végvári levelek. Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helyeségekkel. 1660—1682. Az Egyetemi Könyvtár ritkaságtárának anyagából (Bp. 1962).

20 *Vér Mihály* a gyulai bégnek. Kálló, 1667. szept. 7. A kállói vicekapitány a következő falvakat említi: *Dombegyháza*, *Nagy-Szatócs*, *Nagy Deszk*, *Földvár*, *Szödin*, *Zabrák*, *Kisfalud*, *Szemlék*, *Ternova*, *Kenderató*, *Nyék*, *Técs*, *Szilás*, *Jánoháza* és a csökási föld, „ha még meg nem ülték”. *TMKO IV.* 387—388.

21 *Vér Mihály Csáky Ferencnek*. Kassa, 1668. jan. 29. *Magyar Országos Levéltár* (Továbbiakban MOL) *Csáky család központi levéltára* P. 71. F. 265. 119. cs.

erdélyi kancellár, Teleki Mihály birtokait igazgassa. E birtokok természetesen a hódoltságban feküdtek. 1668 nyarán például azt írta Telekinek, hogy a bihariakkal általában nincs baj, ellenben Jenő és Deszni várának körzetében már nehezebb a helyzet, adót e helyekről még nem sikerült behajtani. Éppen ezért azon leszek — írta —, hogy ez év őszén, „ha generális uram (tudniillik Csáky Ferenc kassai főkapitány) pecsétet ad, veressek benne, az kik szófogatlanok”.²²

Természetesnek kell tartanunk azt is, hogy a fentiek ellenére a magyarországi és az erdélyi érdekeltség között olykor komoly ellentét mutatkozott. Gyakran előfordult, hogy a somlyói katonaság és a kassai főkapitánysághoz tartozó várak katonasága között összetűzésekre került sor, mint például történt az 1668-ban Vámospércs táján.²³

Az erdélyiek a váradi basával való alkudozások során a hódoltsági adózást illetően gyakran hivatkoztak arra, hogy inkább ők hódoltassák a partiumi falvakat, mint a magyarországiak. *Bánffy Dénes* kolozsvári főkapitány 1668-ban a váradi basával folytatandó tárgyalások során a követének adott instrukcióiban a következőket tartotta érdemesnek rögzíteni:²⁴ „Egyébiránt az mint gyakran már fennforgott, mi haszna ő nagyságoknak és az török uraknak, iszphahiáknak abban, ha az magyarországiak bitangolják, húzzák vonják őket, hiszen jobb volna hatalmas császárunk hívei (tudniillik az erdélyiek) mi bírnök, mint sem ellenségi, kik miatt most is pusztul a szeginség minden nap; más az, ha nekünk is hódolnak, s ő nagyságok békével hadják bírni, mi is megmutatjuk, hogy vérünkkel, fegyverünkkel készek leszünk az szeginséget és az országot oltalmazni, mely nélkül lehetetlen is, hogy az hódoltság békével maradhasson.” Az érvelés önmagáért beszél, a basa ezt nyilván jobban megérthette és méltányolhatta, mint a Corpus Jurisra való hivatkozást.

A török tiltakozások a magyar végváriak hódoltságbeli tevékenysége miatt egyébként állandóan napirenden voltak, s ez ügyben a váradi basa leveleivel a kassai főkapitányt kereste fel. Nem is az adóztatás ellen volt általában kifogásuk, inkább azért, hogy az észak-magyarországi végvárak katonái atrocitásokat követtek el a falvak, mezővárosok lakosságával szemben, s gyakran kerültek fegyveres összeütközésbe a váradi katonasággal is, annak lovait elhajtották, „felverték” (azaz meglepetésszerűen kirabolták) azokat. Ezek jobbára a főkapitány tudta s engedelmé nélkül történtek. Így például 1668-ban a váradi Huszain ágát „verték” fel Bocsnál (Bihar megye), amelyért a török bosszuló hadjáratra készült a szabolcsi hajdúvárosok ellen.²⁵

Ennek oka abban a közismert tényben keresendő, hogy a végbeli katonaság a zsoldot gyakran hosszú-hosszú éveken keresztül nem kapta meg, amelynek nagyságrendje olykor a kettős számjegyet is elérte. Így volt ez például a kállóiak esetében, akik zsoldot 1665-ben kaptak, s 1671-ben már fegyvereiket voltak kénytelenek eladni, hogy pénzre tegyenek szert.²⁶ Egészen természetes tehát, hogy a végbeli presidariusok hivatalos hódoltságbeli megbízatásaikat rendszeresen önkényes zsákmányszerzéssel, fosztogatással kötötték egybe, hogy aztán az így szerzett javakat (jóságok s egyéb vagyontárgyak) „kótya-vetyén” értékesítsék.²⁷ Ez a helyzet olykor-olykor súlyos helyi konfliktussal fenyegetett, s féltetni lehetett az

22 *Szakály F.* i. m. 400—401.

23 Vér Mihály Csáky Ferenchez. Kálló, 1668. aug. 3. és szept. 6. Hírforrása még a következőket mondta: „Azt is hallotta Somlyai Katonáktul ott Somlyón, hogy rövid nap alatt Kálló allyát is meg nyargallyák”. MOL Csáky család központi levéltára. P. 71. F. 265. 119. cs.

24 TMKO IV. 434.

25 Vér Mihály Csáky Ferenchez. Kálló, 1668. aug. 14. MOL Csáky család központi levéltára P. 71. F. 265. 119. és *Nyakas Miklós*: A kállói végváriak és a török hódoltság az 1660-as években. Egy vállalati jelyzőkönyv tanulságai (Megjelenés alatt a *Déri Múzeum Évkönyvében*).

26 Uo.

27 *Kandra Kabos* jelentése a gróf Csáky-féle missilis levelekről, különös tekintettel a borsodi végházak történetére a XVII. században = *Századok*, 1872. évf. 695—703. E szerint különösen a borsodi végházak katonáira volt sok panasz. „Ha nagyságod nem orvosolja, bizony az egész alföldséget elpusztítják ezek az katonák” — írta Tolvay György Ónodból (1665. aug. 4.).

államközi béke felborulását is. Ezt pedig a bécsi Haditanács mindenáron el akarta kerülni, s éppen ezért szigorúan megkövetelte a kassai főkapitánytól az ilyen kilengések megszüntetését. *Csáky Ferenc* éppen ezért nehéz helyzetben volt, hiszen mint láthattuk, maga is személyesen érdekelt lévén a hódoltság adóztatásában, a katonák kiküldését nem akarta, s nem is tudta volna megakadályozni, s arra sem volt módja, hogy a katonaság zsoldját rendszeresen fizesse. Mindenesetre azt megkövetelte az alárendelt végvárok kapitányaitól, hogy katonaságukat „jó zabolában” tartsák, s az önkényes hódoltságbeli kilengéseiket szüntessék meg.²⁸ Amikor a helyzet már-már tűrhetetlenné fajult, vizsgálatot rendelt el, s a gyanúba került „vitézló rend” tagjait a kassai hadiszékre idéztette.

Ilyen vizsgálatra került sor 1668-ban, amikor az illetékes végvárok kapitányaitól, illetve a vármegyéktől összegyűjtötte a panaszokat, s az érintetteket a hadiszékre rendelte fel.

Ennek a vizsgálatnak köszönhető a Függelékben közölt sérelmi jegyzőkönyv összeállítása, amelyet nyilván az erdélyiek állíthattak össze, s amely döntően Bihar megyei helységek panaszát sorolja fel, illetve olyan vármegyékét, amelyeknek az adóztatásában az erdélyi urak is érdekelték voltak. A sérelmek összeállítása az érdekelt falvak előjáróinak a kikérdezésével, meghallgatásával történt.

Így a *nagylétaiak* (Bihar m.) füleki, szatmári, verebélyi, ibrányi katonákra, s a „kállai talpasokra” tettek panaszt hatvanhárom ökör, tizenkét ló elhajtása s százhetven forint elvétele miatt. Ráadásul itt embert is öltek.

Zsáka (Bihar m.) azért emelt panaszt a szendrői és az ibrányi katonákra, mert jószágokat hajtottak el, a korcsmárosné borát elvitték, magát megerőszakolták, s egy emberen háromszázhatvan forint sarcot vettek.

Komádi mezőváros (hajdúváros) a szoboszlói hajdúkat, a szendrői, ónodi, szécsényi, füleki és ibrányi katonákat vádolta a legkülönbözőbb hatalmaskodással. Egyedül az ónodi Zsigray János négyszázötven marhát hajtott el, a szendrőiek és a szoboszlóiak a város csordáját hajtották el, s azt csak kétszáz talléron és harminc meddő tehénért voltak hajlandók visszaadni, sőt felgyújtották a keresztekben álló búzát is. Az ónodiak, a fülekiek és a szécsényiek ötszáz marhát hajtottak el, s az egyházi kincseket is elprédálták.

Derecske mezőváros (hajdúváros) — Bihar m. — a szoboszlóiakra és a szendrőiekre tett panaszt marhák, ökrök, juhok elhajtása miatt.

Ugyanez a panasz ismétlődik meg *Félegyháza* (Bihar m.) egykori hajdútelep lakossága részéről. Itt a szendrőiek és az ibrányiak voltak a tettesek; „egyszer is másszor is 1300 marhájokat, Lovaikat s Disznóikat” hajtották el.

Újfaluban (Bihar m.) szendrői katonák hajtottak el marhákat.

Kaba mezőváros — hajdúvárosban (Bihar m.) szendrői, füleki katonák és szoboszlói hajdúk garázdálkodtak, ötszáz lovat s ezerötszáznál is több marhát hajtottak el.

Békés falu (Békés m.) szendrőiekre és újvárosiakra (?) tett panaszt marhák elhajtása és emberek sarcoltatása miatt.

Körösszegapáti falu — hajdúváros (Bihar m.) szerint szendrői katonák háromszázötven marhát és tizenkét disznót hajtottak el tolvajul.

Hódmezővásárhelyet (Csongrád m.) ónodi, ibrányi és szendrői katonák látogatták meg, akik marhákat hajtottak, embereket sarcoltattak, s mindez a mezővárosnak 1800 tallérjába került.

Szeged városa (Csongrád m.) füleki és verebélyi katonákra panaszkodott, akik marhákat hajtottak el.

Mezőgyán mezőváros (Bihar m.) az ónodikat ötszáz ló elhajtásával vádolta, ráadásul itt embert is öltek, s két asztagot felégettek.

28 Csáky Ferenc levele Vér Mihálynak. Nagyida, 1668. szept. 15. (Fogalmazvány) MOL Csáky család központi levéltára. P. 71. F. 265. 119.

Ölved falu (Békés m.) ugyancsak az ónodiakra panaszkodott marhák elhajtása miatt, „kit feles pénzen kellett visszaváltani”.

Vecse (Dunavecse? — Pest vm.) az ónodi, szendrői, diósgyőri, ibrányi és kállói katonákat vádolta ötvennégy marha elhajtásával és száz tallér behajtásával.

Borsi (Bihar m.) falu bizonyos jánosiakra (?) panaszkodott marhák elhajtása miatt.

Debrecen (Bihar m.) szendrői, tokaji, szatmári, ibrányi, diósgyőri, kállai, füleki, ónodi katonákat vádolt marhák elhajtásával, s 120 tallér sarcoltatással.

A hajdúvárosok panaszt tettek *Csáky István* szatmári főkapitány ellen, aki Pallagról a hadháziak marháit hajtotta el, s kérték, hogy marhahajtó tolvajokat szabadon kergethessék, s foghassák meg.

Az irat hiányosság miatt a későbbiekben csak azt tudhatjuk meg, hogy Teleki Mihálynak, valamint a vámospércsi hajdúknak is volt panasza, amelyet a kassai hadiszéken kívántak kivizsgáltatni.

A hajdúvárosok panaszt emeltek még a debreceniek ellen, mert „szabadságok” ellenére vámot szednek tőlük.

Bihar vármegye panasza több szempontból is igen érdekes! Bár a listában valóban döntően Bihar megyei helységek szerepelnek, szép számmal kerülnek elő Békés, Csongrád, sőt (egy ízben) Pest megyei helységek is. Mindez újabb bizonyítékát adja annak, hogy az erdélyiek hódoltató tevékenysége korántsem állt meg a tulajdonképpeni Bihar megye határainál, hanem mélyen benyúlt a török hódoltság belsejébe.

A hódoltságbeli kóborlásokban, fosztogatásokban elsősorban a felső-magyarországi végvárok (Szendrő, Ónod, Diósgyőr, Tokaj, Kálló, Szatmár) katonasága vett részt, de abban más várak katonasága — elsősorban a nógrádiak (Fülek, Szécsény) is érdekelve volt. Gyakran több végvár katonái álltak össze egy kompániába.

Nem maradtak tétlenek a szabolcsi hajdúvárosok sem, amelyek ebben az időben a kassai főkapitányság alá tartozván, tulajdonképpen a végvárrendszer tartozékai voltak. Elsősorban a szoboszlóiakra esett itt panasz — ők a hódoltság peremén laktak — de más forrásból is tudjuk, hogy ebben a böszörményiek is érdekeltek voltak. Így például a kabaiak nemcsak a szoboszlóiakra panaszkodtak háromszáz marha elhajtása miatt, hanem a böszörményi Nagy Istvánra is, aki ebben az időben a hajdúváros kapitánya volt.²⁹

Külön figyelmet érdemel a kevésbé ismert Ibrány katonaságának különösen aktív tevékenysége, amely talán a szokásosnál is rosszabb fizetlenséggel magyarázható.

Egyelőre nem tudjuk megmagyarázni az *újvárosiak* szereplését, lehetséges, hogy ebben az időben itt hajdúk is laktak, mindenesetre egy nemrégiben előkerült, s 1690-ből származó pecsétnyomó a települést „Nemes B.Újváros”-nak mondja, s címerképe is kísértetiesen egyezik a hajdúvárosok címereivel.³⁰

29 *Kandra K.* i. m. 702.

30 *Nyakas Miklós*: A Hajdúsági Múzeum helytörténeti gyűjteménye. I. Pecsétnyomók és fémbélyegzők. In A Hajdúsági Múzeum Évkönyve III. (Szerk. *Nyakas Miklós*) Hajdúböszörmény, 1977/178—179.

FÜGGELÉK

Querela Comitatus Bihariensis

- I. **Possessio Nagy Létha sub Littera A:**
Nagy Léthaiak panaszkodnak Fileki Jordán Pálra, Vass Bálintra, Kabai Péterre, Item Szakmári Szabó Gergelyre, Kis Farkasra, Verebéli Török Jánosra, Item Ibrányi Nagy Györgyre s kállai talpasokra, hogy ab Anno 1667 usque ad praesentem die in Anni 1668 hatvan három ökröket el hajtották, 12 lovakat, száz hetven forintyokat el vonták, s egy embert megh öltök minden igaz ok nélkül, mellyet fide mediante magok vallák az Nagy Léthaiak.
- B. **Oppidum Beregh Böszörmény:** Panaszkodik Szendrey Szökmön Gorsas Mihok(ra), Vida Istvánra [itt a lapszélén beszúrva Ibrányi Oláh Mihók, Zolnoki János, Banko János, Pöcsök András, Szőlőssi Geczi, Szöllőssi Mihály, Hevesek (?) Ferenc, Szegvári András, Nagy Mihály, Palotai Imre], Harsányi Gyurkára, Bodor Péter(re), Szerencsi Komlós Mihály(ra), Szoboszlai Kovács Andor(ra), Kállai Seres Pál(ra), Dálnoki(ra). Az elmúlt nyáron 5 esztendőben elhajtottak 68 ökröket, tesz egyh csordát, ménest, azon kívül 65 lovat, két embert ölte (meg).
- C. **Possessio Saka** Panaszkodik, hogy Szendreiek Szőlősi Miklós, Szőlőssi Geczi, Gulyás János, Gorsás Mihály, Kis András, Baidoso (?) Mihály, Gulyás Istók, Sánta Pál, Köntös Pál, Örvéni Peti, Czinda Mihók, Pap János, Pap Mihály, Sipos Pál, Nagy Istók, Sarkadi Ferencz, Forizs Mihály, Item Ibraniak Vida Istók, Nagy Istók, Sarkadi Péter, Madarasi Péter. Sákai, Furtai s pocsi (pocsaji) mar(hákat), mén lovakat (?) egy két marhajokat Tolvaui el hajtottak. Item Sakai korcsmárosnét borostul . . . vitték, borát megh itták, magán erőszakot tőtek, szegény embereket török módon sarcoltatták, nevezet szerinth pedig Györfi nevű Sákai emberen három száz hatvan forintot vőtek.
- D. **Oppidum Komádi.** Panaszkodik, hogy Szoboszlaiak, úgymint Fekete Mihály, Lenti Bálint, Borbély Mihály, Katona János, Böszörményi Nagy István több társaival három száz marhaiokat hajtottak el. Másodsor: Szendrei Gulyás János és Ónadi Rácz Péter társaival 18 lovakat vitték el. Harmadsor szoboszlai Török János, szendrey Gulyás Jánossal és több társával csordájokat mindenestől el haitvan, azt 200 Talléron s 30 meddő Tehenen váltották túllük, avval megh nem elégedvén keresztékben levő buzajokat megh égették. Item onodi Zsigrai István társaival 450 marhajokat el haitotta, most is oda vagyon. Item onodi Czene Pálko, Preda István több társaival 15 marhaitokat el haitottak, most is oda vagyon. Item ugyan ónodi Seri György, Töröcsi Pál szécsényiekkel varosokat fel verving, jószágokat s egyházi eszközöket el prédálván 500 marhajokat el hajtották, kinek nagyobb része oda vagyon. Item in Anno 1667 szendrey Pap János, szercezi Jakó Mátyás, Szilágyi Péter több társaival 300 marhaiokat tolvaui el hajtották. Item ugyan ebben az Esztendőben szendrei Vida István, Pap János, Ibránba való Szabó János 30 ökröket el vonták túllek.
- E. **Oppidum Derecske.** Panaszkodik, hogy szendreiek, úgy mint Vég Mihály, Saki Geczi, Zsiplaki, Juhász Mihály, Vak Farkas, Balogh Istók (itt a lapszélén beszúrva: Jakó Mátyás, Nagy Pál, Szabó Ferkó, Engi Marczy) ittem Kincses János ibrányi katona marhakat No. 100., ittem 200 marhajokat, ittem 62 ökreiket, ittem 160 juhokat. Item szoboszlaiak, úgymint Sas István, Farkas Gyurka, Török János több társaival 64 ökröket haitottak el, azon kívül uyvarosi marhat is hajtottak.
- 6F. **Possessio Felegyház.** Panaszkodik, hogy szendrőiek és ibrányiak, úgy mint Felegyházi Fodor István, Vas Marczy, Gorsás Mihók, Pál Farkas, Csündös Gyurka, Vida Istók, Vak Bandi, Kis Geczi, Buzgon Péter, Török Istók több társaival, ittem Feir Tón lakó Furcsik György öcsi (öccse?) Tokai nevű egyszer is másszor is 300 marhajoknál és 24 lovakat haitottak el.
- 7G. Kunok rettenetes panaszkodása vegbeliek ellen, élő Istent remekéndvén orvoslanák megh nyomorúságokat.
- 8H. Redey Ferencné asszonyom' ő Nagysága Sakai és Bal. . . gi Jobbáainak panasza Ibrányi katonák ellen, úgymint Szöcs János, Gorsás Mihály, Madarassi István, Vida István, Sarkadi Péter, Köntös Pál, Gulyás Istók, Bujdoso Istók, Kis Gergely, Török Istók ellen, hogy jobbágyit török módon sarcoltatták, s marhaiokat haitottak.
- 9I. **Possessio Harsány.** Panaszkodik onodiak ellen, Farkas Istvánra, Rácz Jánosra, Bede István(ra), Poka András(ra), Fekete Albert(re), Boczgan Ferencz(re), Fogas Istvánra, Csoma Gergelyre,

- Seres Pál(ra), Szarka Ferencre. Ittem Hernádnemetiekre Korda István, Pengő Demeter ellen, Hegedős Dienesre. Ittem szántaiakra Bali Gábor, Ajtai Balás, Putnoki Gáspár, Gyulai György, Lakatos Pálra, Fileki Tanyi Marczira, ibrányi Jakó Mátyásra, szendrei Csejdi Mihályra s Szőlősi Gergelyre. Egyszer is másszor is 1300 marhajokat, Lovaiakat s Disznókat haitották el. Ittem azon falut fel vertek, többet vittek el 1600 forintnál portékával együtt.
- 10K. Possessio Uyfalú. Panaszolkodik, hogy szendreiek, úgymint Vida István, Oláh Ferenc, Gulyás János, Gulyás Istók, Raksandi Keszörüs Daniel, Szöllősi Geczi, Erdélyi Ferenc, Koro Istók, Herczeg Ferenc, Szakai György, Kovats János marhaiokat el haitották.
- 11L. Oppidum Kaba. Panaszolkodik szendreiek, úgymint Szabo Mátyás, Fekete Palkó, Balai Mathe, Gyökös János, Olasz Ferencz (a lap szélén beszúrva: Burai Nagy Miklós, Kis Geczi), ittem ibraniak Enghi Márton, Feies Mihály, onodiak Szilágyi Lőrincz, Forrai Bálint, Szép Peti, Korodi Mihály. Putnokiak Kulcsár Gyurka, Tatár Gyurka, Sármány János, Földvári Peti. Filekiek Katona Mihály, Ormánci Peti, Hegedős Dien(es). Ittem Szoboszlóiaik Kovács András, Thot Benke. Sok marhaiokat ötszáz No. 500 lovat hajtottak ... szekereket el vonták lovastul, marhástul ... mostanis 1500 marhánál többet haitottak el.
12. M. Possessio Békés. Panaszolkodik szendreiekre Oláh Péter, Gulyás János, Hajós János, Gara János, onodiak (ez lehúzza) Uyvarasiak Olah Péter, Pap János, Szikszai Dienes, Szócs János, Miklós Istók társaival haitották marhaiokat, lovakat, s embereket saczoltatták.
13. Possessio Kereszeg Apati. Panaszolkodik, hogy szendreiek, úgymint Daika Mihály, Nagy Miklós társaival 314 marhát, Disznót 12 haitották el Tolvaival.
14. Oppidum Mezővásárhely. Panaszolkodik onodiakra, hogy Szócs István, Tolvai György Vei (?), Pataki István, Szeghi Tamás, Konkoly István, Miklós Istók, Zombok János, Bánhalmi Nagy György, ittem ibrányiak Sánta Pál, kállai Magyar Pál, ittem szendreiek Kaszás István, Deák Gyurka, Fodor János, Nagy Bálint marhaiokat hajtitták el egyszeris másszor is, mellyet diversis vicibus 1800 Talléron kellett visszaváltani az emberek sarczával együtt, akit voltak raitok.
15. Szeged. Panaszolkodik onodiakra, hogy Enghi Balázs, Poka András, Török János, Forrai Bálint ... Sajtos Mihály, Szolláth Istók, Gutt Márton, Dóczi Istók, Verebéli Istók, Petki Pál, Deák István, filekiek Arató János több társaival 42 ökröket haitottak el tolvaiul.
16. Oppidum Mező Gyám. Panaszolkodik onodiakra, hogy Deák János, másik Alföldi Pál, Becseta János, Mészáros Istók, Kamarás Benedek, Fodor János, Nagy Jakab, Lako János, Lako Dien(es), Horogi Pál, Pap Samu, Czudor György, Kati Lőrinc, Olka Mihály, Német Mihály, Komiatyi Pap Mátyás, Horváth Mihók, Szántó Pál, Magyar Pál, Nagy András, Nagy György, Szebenyi Jancsi, Gyöny Pali, Horog Mihók, Korodi János, Bodonyi Mile Jancsi, Vida Istók haitották el 500 számú lovat. N. B. Rác Mihók társaival egy embert ölt, Magyar Pál társaival két asztagot égetett.
17. Possessio Öved. Panaszolkodik onodiakra, hogy 1665 esztendőől fogva Nagy Pál Ferenc, Fekete István, Szekeres György, Szücs János, Bango Pál egyszeris másszor is zálog marhaiokat haitották el, kit feles pénzen kellett vissza váltani túllük.
18. Possessio Vecse. Panaszolkodik onodiakra, hogy Nagy Pál Ferke, Sarkadi Ferke, Kamarás Benedek, Szócs János, Szekeres György, Szalárdi Istók, Jakó Mátyás, Bastai Péter, ittem szendreiek Szarkadi Ferke, ittem Dios Györi Balogh Péter, ittem ibrányiak Jakso Dien(es), Oláh Peti, Papp Mátyás, Nagy Pál Ferko, Gulyás János, Bodonyi János, kállai Fiak Miklós haitották el, s 54 ökröket s száz tallérigh vontak raitok.
19. Possessio Borsi. Panaszolkodik, hogy Jánosiak, Viski János, Törös Gergely, Csödös György, Tállas Márton haitották marhaiokat.
20. Oppidum Debreczen. Panaszolkodik, hogy szendrei Halmi Gyurka, Kis Nagy Istók, Tordai, Laki Istók, Buczgai András, Szőlősi Geczi, Danka Márton, Benke János, Herczeg Ferencz, Kis András, ittem Ibrániak Somlyai Pál, Kis Farkas, Kis Geczi, Szabó Istók, ittem tokaiaik Tar János, Seres Pál, ittem Szakmáriak Kozma Gyurka, Diósgyőriek Gyökér Jancsi, kállai Németh István, Szardi István, ittem filekiek Vaj Pali, Csorba Mihály, ittem onodiak Törsök Mihály, Borbély Lako 206 ökröket haitottak el, karám, szekérbeli lovakat s 120 Tallérokat vontak el.
21. Haidu Varasok panasza Groff Csáki István Szakmári fő kapitány ellen, hogy Szabolcz vármegyében lévő Pállagh nevű Praediumnak földéről Hatháziaik marhaiat igaz ok nélkül Törvéntelen (;amint ok praetendálják;) el haitotta, az melly praediumot optimo iuro bírják.
22. Hajdú városiak Debreczeniek ellen való panasza az, kik szekerektől is be vit javaktól vámot szednek szabadságok ellen. Ittem kívánnyák, hogy az marha haito tolvaiokat szabadon kergethessék s foghassák, ha valamelik Tolvaikok közül nem engedné magát megh fogni, raita esendő alkalmatlanságot magoknak tulajdonítsa. Ittem kívánnyok, hogy az Nánási marha haito Tolvaikok pátrált gyilkosságokért megh fogattassanak, s megh büntessenek.
23. Teleki Mihály követhi kapitány úr panasza Jako Mátyás ... (a papír itt hiányos)
24. Vamos Péres panasza ... Mihály és De ... ellen Marha h ... elől (itt a papír hiányos)

Megjegyzés: Iratunk forrása: Magyar Országos Levéltár. Csáky család központi levéltára. P. 71. F. 265. 119. cs. A Csáky-féle levelekről általában lásd *Századok*. 1872. évf. 525—531. és 695—703.

QUERELA COMITATUS BIHARIENSIS
— ANGABEN ZUR GESCHICHTE DER EROBERUNG VON BIHAR
AUS DER ZEIT NACH DEM FALL VON NAGYVÁRAD —

Der Verfasser untersucht hier, wie sich die Lage des Komitats Bihar nach 1660 gestaltete, als nämlich Nagyvárad — das, wie bekannt, als Festung eine Schlüsselposition im Fürstentum Siebenbürgen einnahm, — in die Hände der Türken geriet (1660). Dieses tragische Ereignis, ausgelöst durch den erfolglosen Heereszug György Rákóczi II. gegen Polen, stellte für eine gewisse Zeit die Existenz des Fürstentums Siebenbürgen in Frage. Mit der Herausbildung der internationalen Kräfteverhältnisse gelang es unter der Herrschaft von Mihály Apafi jedoch, die Existenz des Staatstums zu retten.

So war dieser nach dem heldenhaften Kampf des nur eine Handvoll Leute ausmachenden Schutzheeres nur unter äusserst günstigen Bedingungen bereit, die Festung Várad zu übergeben. So mussten sich die Türken beispielsweise bereit erklären, ausser auf die Dörfer und Marktstellen, die zu Nagyvárad gehörten, keinerlei weitere Ansprüche zu stellen. An diese Abmachungen hielten sie sich natürlich nicht, So versuchten sie, ausserhalb des im engeren Sinne gesehenen Partium (Teile Ungarns), auch das eigentliche Siebenbürgen zu erobern, und dies nicht immer ohne Erfolg. In dieser so bedrängten Lage legten das Fürstentum Siebenbürgen und der Landesteil Habsburg jedoch ein Zeugnis überraschender Lebenskraft ab. Die Siebenbürgener zogen aus dem türkisch besetzten Gebiet regelmässig die staatlichen Steuern sowie auch die Abgaben der hiesigen Grundbesitzer ein. Wobei sie natürlich in Betracht zogen, dass die Leibeigenen hier auch Steuern an die Türken zu zahlen hatten. Diese doppelte Besteuerung — die im übrigen eine der interessantesten Erscheinungen aus der Türkenherrschaft in Ungarn darstellt — hatte natürlich ständig Zwistigkeiten zwischen den Türken in Nagyvárad und den Soldaten des Siebenbürgener Fürsten zur Folge. Allen Erwartungen zum Trotz zeigten sich in diesem weder Frieden- noch Kriegszustand schliesslich die Soldaten des Fürstentums Siebenbürgen als die erfolgreicheren, obgleich sie eine ihrer wichtigsten Grenzbefestigungen, Székelyhid, im Sinne des Friedensabschlusses von Vasvár (1664) zerstören mussten. Platz und Rolle dieser Befestigung übernahmen aber bald neuere Grenzburgen in Siebenbürgen: Somlyó und Sebesvár.

Die Lage wurde umso komplizierter durch den Umstand, dass das ungarische Königstum vermeinte, in der Eroberung von Bihar Positionen gewinnen zu können, und den Versuch unternahm, die Hajdustädte von Bihar, Kálló, einer dem königlichen Landesteil nahegelegenen Stadt, zu unterstellen. Sehr viele ungarische Grundbesitzer hatten auch Besitzungen in Bihar, so zum Beispiel auch der Hauptkapitän von Kassa und der Vicekapitän von Kálló. Von der Besteuerung dieser Besitzungen nahmen sie trotz der türkischen Herrschaft nicht Abstand, und so kamen ihre Soldaten zur Steuereintreibung regelmässig in dieses Gebiet. Die Türken waren praktisch gezwungen, sich in diese Lage zu fügen, obgleich es trotz des Waffenfriedens zwischen den türkischen und den ungarischen Soldaten ständig zu Zusammenstössen kam. Der Anlass hierfür war aber nicht so sehr die Steuereintreibung, die von den Türken rechtmässig auch anerkannt wurde, sondern vielmehr die Tatsache, dass die Soldaten aus den Grenzburgen, diese ihre Aufträge meistens zu Beutezügen und Plünderungen ausnutzten. Die Leidtragenden waren dann die Leibeigenen, doch nicht selten auch die Türken selbst. Alldies rief oftmals so starke Spannungen hervor, dass man beim Ausbruch dieses oder jenes grösseren Lokalkonfliktes selbst um den Frieden zwischen den Staaten bangen musste. Daher wurden eben diese Ausschweifungen vom Militärtrat des Wiener Hofes streng untersagt; er versuchte, seinen Willen über den Hauptkapitän von Kassa durchzusetzen. Doch nicht mit viel Erfolg! Auf alle Fälle liess der Hauptkapitän von Kassa die Angelegenheiten der Soldaten aus den Grenzburgen von Zeit zu Zeit untersuchen. Damit konnten jedoch die grundlegenden Ursachen nicht beseitigt werden. Diese verbargen sich darin, dass die Soldaten dieser Festungen kaum besoldet wurden und somit gezwungen waren, sich ihren Lebensunterhalt dort zu holen, wo sie ihn fanden. Ja, die Soldaten erhielten hier jahrelang keinen Sold!

Im Anhang werden die Beschwerden aus den Orten des Komitats Bihar vorgestellt, die aus der Mitte der sechziger Jahre des 17. Jahrhunderts stammen und ursprünglich für eine Untersuchung vor dem Kriegsgerichtsstuhl des Hauptkapitäns von Kassa aufgezeichnet wurden. Diese Orte befanden sich ohne Ausnahme auf türkischem Territorium vor Nagyvárad oder tiefer, mitten im eroberten Gebiet.

A Báródság nemessége a XIX. század elején

A Bihari Múzeum Évkönyve III. kötetében megjelent tanulmányunkban foglalkoztunk a Bihar vármegye központi (váradi járásában) lévő báródsági nemes kerülettel, elemezve annak XVIII. század végi és XIX. század eleji szerkezeti felépítését, közigazgatási-jogi viszonyait, röviden kitérve annak területi-természeti viszonyaira, utalva társadalmi és nemzetiségi jellegzetességeire is.¹

Hivatkozott tanulmányunk tehát felment bennünket az alól, hogy a Báródságot — amelyről a magyar történetírás egyébként alig-alig tud valamit — közelebbről ismertessük, s itt így arra a kérdésre adhatunk választ, hogy a nagyrészt román anyaryelvű, de kétségtelenül magyar nemesi jogokkal élő lakosság milyen alapon gyakorolta privilégiumait.

Arra ugyan már rámutattunk, hogy bár e nemesség egy része kétségbevonhatatlan nemesi kiváltságlevelet mondhatott magáénak, a lakosság privilégiumokkal élő nagyobbik hányadának azonban e jogköre legalábbis kétséges volt; s vagy anyai ágon (agilisek) vagy pedig a Báródság sajátos történeti viszonyaiban gyökerező régi szokásjog alapján gyakorolta nemesi jogait vagy e jogok egy részét.

E rendezetlen helyzet legalább három területen is feszültségeket teremtett.

— Bihar vármegye nemességének nem állott érdekében a kétséges nemések számának gyarapítása, nem utolsósorban azért, mert az adómentesség a vármegyei házi adóba fizetett összeg nagyságát is csökkentette, éppúgy mint az állami adóalapot.

— A kétségbevonható nemesi jogok gyakorlása óhatatlanul feszültségeket és súrlódásokat eredményezett a báródsági nemesség soraiban is.

— Végezetül a báródsági nemes kerületben nemcsak nemesek laktak, hanem jobbágyok is, sőt sok nemesnek nemcsak armálisa, hanem jobbágya is volt. Mindez természetesen azt is jelentette, hogy a kétséges nemések számának gyarapodása az adófizető jobbágnép terheit növelte, akik ez ellen a tendencia ellen érthetően tiltakoztak is.² A teherviselő parasztnép

¹ Nyakas Miklós: A báródsági nemes kerület rendtartása a XVIII. század végéről. In: A Bihari Múzeum Évkönyve III. (Szerk. Héthy Zoltán, Berettyóújfalú, 1982.) 167—176.

² A nemesi jogok gyakorlása az adófizető jobbágnép terheit több vonatkozásban is nehezítette, s ennek csak az egyik összetevője az adófizetés. Sérelemes pont volt például a vármegyei közmunka végzése, a határhasználat egyes kérdései, s a regáléjogok gyakorlása is. Így például amikor a főszolgabíró a nagybáródi agilisek előtt egy vármegyei végzést olvasott fel, amely szerint az agilisek kötelesek „mind út tsinálásra menni, mind a közterheket viselni, mert mindnyájan bírói páltza alá vannak” vetve, ez ellen tiltakoztak. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár* (továbbiakban *HBML*) IV. A. 1. b. F. V. No. 844. 1820. A határhasználat, különösen az erdő- és rétfgazdálkodás külön tanulmányt érdemelne, mindenesetre itt azt jelezhetjük, hogy a jogtalan erdő- és rétfoglalások a nemések és az agilisek részéről rendszeresen előfordultak, s ez az adófizető jobbágságot is súlyosan érintette. Az 1790-es évek végén például ismeretlen tettesek nemes Venter Péter irtásföldjének kerítését égették fel. Uo. IV. A. 1. b. 180. F. V. No. 256. 1798. A regáléjogok gyakorlásánál pedig az a sérelemes eljárás honosodott meg, hogy a nemesi telkeket sorozatosan adták bérbe zsidó árendátroknak, akik ott — a nemesi fundus védelme alatt — boltot nyitottak, s így semmiféle adóteherrel nem tartoztak. Ez egyébként azoknak a neméseknek is sérelemes volt, akik nem éltek ezzel a lehetőséggel. Vö. uo. IV. A. 1. b. 377. F. V. No. 438. 1829.

száma egyes helyeken ráadásul korántsem volt elhanyagolható. Topán (Körös-) például 1792-ben $9\frac{1}{4}$ jobbágytelket és $\frac{1}{4}$ zsellérteleket, összesen tehát $9\frac{3}{4}$ adóalapul szolgáló telki állományt tartottak nyilván, amelyen harmincegy jobbágháztartás és két zsellércsalád talált megélhetést.³

A helyzet tisztázására Bihar vármegye nemesi közgyűlése ugyan már 1783. december huszonkilencedikén olyan végzést hozott, hogy a báródsági román nemeseket általános összeírás és vizsgálat alá vegyék, mindennek azonban gyakorlati eredménye alig volt.⁴ Indul ugyan néhány nemességvizsgálati eset, de — ahogyan a vármegye levéltárában található forrásunkban olvashattuk — „senki közülük az elébbeni Nemesi Ususból le nem tétetett”, s a nemességvizsgálati perek lezártáig nem is fog.⁵

Kétségtelen, hogy a nemesi vármegye hasonló esetekben mindig a legnagyobb gonddal és körültekintéssel járt el, hiszen a nemesi joggyakorlat megszüntetése, még ha az valóban csak a százados hagyományok és szokásjog alapján jött is létre, nagyor is kétélű fegyvert jelenthetett, s különösen érzékenyen érinthette a csekély gazdasági súllyal, ám nem elhanyagolható politikai befolyással rendelkező kismemesi-armalista réteg érdekeit.

A feudális joggyakorlatot ismerve pedig jól tudjuk, hogy a polgári perek esetében is, a nemességvizsgálatoknál pedig különösen az eljárás lefolytatását különböző prókatori praktikákkal akár évtizedekig is el lehetett húzni.⁶ Mindez már előre jelzi, hogy a Báródság jogviszonyainak rendezése — amennyiben az egyáltalán megnyugtatóan megoldható — egyáltalán nem lesz könnyű feladat.

A helyzet bonyolult voltát jelzi Bihar vármegye alispánjának azon véleménye, hogy a Báródságban „a Nemeseknek színe alatt sok parasztok Házasság és Sógorság által a Törvény és Királyi Rendeletek ellen” kivonták magukat a teherviselés alól.⁷ Nem véletlenül panaszkodtak Nagybárod község előljárói 1804-ben, hogy az úgynevezett agilisek (leányági nemesek), noha a helységnek majdnem a felét teszik ki, „sem Adót fizetni, sem a Köz Terhek hordozásában segítségül lenni nem akarnak”. A vármegye nemesi közgyűlése erre a panaszra ugyan egyértelmű és világos választ adott, mondván, hogy „Törvényes szokás az az Országban, hogy az Agilis személyekre és tulajdon Jóságára nézve minden *közönséges terheket*, szinte úgy tartozik hordozni, *mint akár melly nemtelen személy*, azon Jóságától mindazonáltal, mellyet a Nemes Leány felesége által nyert, semmi némű, az Adóval járó Terheket hordozni nem tartozik, mert a *Nemesi Jóság a maga természetét el nem vesztheti*”.⁸

Ez az érvelés, amely kétségtelenül a Tripartitumon alapult, olyan kibúvókat tett lehetővé a végrehajtás megkísérlése során, amely a döntés végrehajthatóságát eleve megkérdőjelezte.

³ Uo. IV. A. 1. b. F. VII. No. 30. Topa úrbéri összeírása. 1792. szept. 29. Ráadásul a jobbágyság körében is feszültségek keletkeztek az adófizetés körül a tisztségviseléssel kapcsolatban. Tudjuk, hogy a községi bíró adómentes volt, s a Báródságon úgy látszik, nem szívesen vették, ha ezt a szerepkört egy tehető gazda látta el, ez által ugyanis a többiek terhe észrevehetően növekedett. A kisbárodiaiak 1772-ben így panaszkodtak a vármegyénél: Egy bizonyos Mermere János tizenkét év óta nem fizet adót, „mert . . . Ugrai Mihály Uram vajdának tette meg, ez pedig olyan jó gazda, hogy egy sints Helységünkben olyan jó; mert csak neki vagynak 8 ökre, négy tehene, 16 sertése, 70 juha...”. A házában is van hat köből búza, 12 köből tengeri és 13 szekér széna. Ugrainak ráadásul összesen két jobbágya volt Kisbárodon, az egyik a fenti *Mermere*. Uo. IV. A. 1. b. 112. F. I. No. 132. 1772. Uo.

⁴ Uo. IV. A. 1. b. 225. F. V. No. 662. 1808. Az irat hivatkozik a vármegye nemesi közgyűlésének 1783. december 29-én hozott 1964. sz. végzésére.

⁵ Uo. A báródsági nemesek közül is számosat már az 1763-as nemességvizsgálat során arra kötelezték, hogy nemességüket bizonyítsák be. Nemességvizsgálatukat ugyan elindították, de még 1808-ban is csak arra kötelezték őket, hogy nemességüket bizonyítsák be.

⁶ Uo. IV. A. 1. b. 225. F. V. No. 662. 1808.

⁷ Uo. IV. A. 1. b. F. V. No. 235. 1815. Kiíródott cikkelye az 1804. nov. 8-án tartott nemesi közgyűlés jegyzőkönyvének. 1808. sz. alatt.

Amint fentebb láthattuk, Bihar vármegye nemesi közgyűlése már 1783-ban intézkedett a báródsági kétséges nemesek összeírásáról, s ennek értelmében küldöttséget is rendeltek ki, „hogy a' Báródsági praetendens Nemeseknek állapotját vizsgálná meg”, de az még 1803-ban sem adta be jelentését. A deputáció elnöke — Tokody György — ugyan arra hivatkozott, hogy más, terhes hivatala is van, s a kijelölt feladatot ezért nem tudta elvégezni, ugyanakkor viszont bevallotta azt is, hogy mindez „hosszasabb időt kíván”.⁹

Tokody György minden jel szerint megijedhetett a feladat nagyságától, bár egyéb hivatalbeli elfoglaltságát sem vonjuk kétségbe.

A nemesi közgyűlés nem tehetett mást, elfogadta a lemondást, s egyben a báródsági nemesek ügyének vizsgálatára létrehozott bizottság elnökévé Miskolczy Farkas táblabírárt nevezte ki, aki e megbízatást el is fogadta, s aki a jelekből ítélve feladatát komolyan is vette.¹⁰

A küldöttség a vizsgálat eredményét négy esztendő után — 1807. szeptember huszonnyolcadikán — nyújtotta be a vármegyei nemesi közgyűléshez. Jelentésükben utaltak rá, hogy az összeírást csak a nemesi insurrekció (1805) és egyéb „*Hadakozásbeli Környülállások*” megszűnése után tudták csak elkezdni, s azt 1806. június huszonnyolcadikán és huszonkilencedikén a következő módon folytatták le. Első dolguk volt bekérni a báródsági nemesek hadnagyától, ifjabbik Topai Miklóstól a Báródságon lakó nemesek és agilisek névsorát. A Topai Miklós által összeállított névsor az adott állapotot rögzítette, hiszen feladata nem az volt, hogy a nemesi jogok gyakorlásának törvényességét állapítsa meg, hanem az, hogy rögzítse azon személyeket, akik magukat nemeseknek és agiliseknek tartják.¹¹

Ezután a vármegye által kirendelt küldöttség, amely *ragliczay Miskolczy Farkas* táblabírón kívül három főből — *Molnár Sándor* ügyvédből, *Balogh József* helyettes szolgabíróból és *Miskolczy János* esküdtből — állott, maga elé rendelte azokat a kétségtelen nemeseket, „a kik öregebbek és Értelmesebbeknek lenni állítottak”, s az egyes családok nemesi jogállását ezek meghallgatásával is igyekeztek meghatározni.

A meghallgatott személyek egyébként a következő helyekről jöttek. *Topáról és Kisbárod-ról* ott volt öregebbik Topai Miklós, öreg Topai János, ifjabbik Topai Miklós, aki — mint láthattuk — a nemesség hadnagya is volt. *Nagybárod-ról* meghallgatásra érdemesítették Venter Györgyöt, Venter Istvánt, Venter Lászlót, Ispán Jánost, Ispán Pétert és Nyága Istvánt. *Beznyéről* (Bárod-) megkérdezték Kuk Tógyert, Kába Pétert, Kába Kracsonyt, Kába Lászlót, Kakucsi Lőrincet, Kakucsi Kracsonyt, Laal Tógyert és Kuk Györgyöt. *Kornicelből* Kuk Koszta tanúskodott, *Brátkáról* pedig Czipele Gábor, öregebbik Czipele János, Czipele Nula és Czipel Kracsony.¹²

A meghallgatott személyek névsora önmagában azért is érdemel figyelmet, mert jól bizonyítja az egyes nemes családok nagyságát és kiterjedtségét, s azt is, hogy egy-két nemesi familia egy-egy báródsági faluban meghatározó súllyal kellett hogy rendelkezzen. E megállapításunk érvényességét minden bizonnyal még inkább aláhúzná, ha ki tudnánk mutatni a nevek közül ki nem derülő rokoni kapcsolatokat is, például a sógorság és egyéb oldalági rokonság esetében.

A báródsági nemes kerület hét helységében — *Nagybárodon, Kisbárodon, Cséklyén, Nagypatakon, Kornicelben, Beznyén, Köröstopán és Brátka* egy részén — a tanúvallomások szerint a következő birtokos családok voltak: 1. *Topai*, 2. *Venter*, 3. *Popa Venter*, 4. *Ispán*, 5. *Nyága*, 6. *A Szücs familia Nagybárod-ról*, 7. *Fodor*, 8. *Tatár*, 9. *Mágya*, 10. *A Szücs familia Beznyéről*, 11. *Kába*, 12. *Kakucsi*, 13. *Kuk*, 14. *Bélteki*, 15. *Lál*, 16. *Czipele*, 19. *Nagy*.

⁹ Uo. IV. A. 1. b.

¹⁰ Uo. A Miskolczyak maguk is birtokos köznemesek voltak a Báródságon.

¹¹ Uo. IV. A. 1. b. és Bihar megyei Összeírások BMÖ. 387. *A Báródi Birtokosok Conscriptioja* 1806. jún. 1. Összeállította a nemességvizsgáló bizottság kérésére Topai Miklós.

¹² Egyedül Nagypatakot nem képviselte senki.

A vizsgálat következő szakaszában a nemesek hadnagya — Topai Miklós — „az öszvegyült Nemeseknek azt adta tudtára, hogy jónak ítélné, ha ki-ki a maga Nemességéről hiteles, Levelet mutatna”.¹³

Az egyes birtokos családokat tehát írásbeli bizonyítékok bemutatására is felszólították, amelynek során természetesen olyan érdekes és értékes adatok kerültek felszínre, amely a történeti kutatást nagyban hozzásegíti a báródsági nemesség eredetének és természetrajzának a megértéséhez, s nem utolsósorban a Báródság társadalmának a vizsgálatához.

A vizsgálat során a fent említett családok természetesen minden létező bizonyítékot igyekeztek a bizottság elé tárni, amely az egyes familiákról a következőket állapította meg.

A *Topai család* több olyan régi írást tudott felmutatni, amely a deputációt arról győzte meg, hogy a nevezettek valóban „*Topáruul nevezett Donataria Familia légyen*”. Ezért az öszves megjelent Topait — akik a Függelékben közölt összeírásban szerepelnek — „valóságos Topaiaknak s Birtokos Nemeseknek lenni meg esmerik”. A bizottság Bihar vármegye levéltárában is utánanézett a család nemesi jogának, de ott viszont *semmi nyomát sem találták a Topaiak nemesi eredetének*. Ez a tény már önmagában is igen érdekes lenne, de még inkább azzá teszi a deputációnak az az érvelése, hogy mindez csak azért történhetett így, mert a család nemesi jogait eddig még soha, senki kétségbe nem vonta, „*de nem is lehetett, mint actualis régi birtokost*”.¹⁴

Ez az érvelés már eleve jelzi, hogy a nemességvizsgáló bizottság messzemenően hajlandó figyelembe venni a *régi szokásjogot*, mint ahogyan tulajdonképpen nem is tehetett volna másként, hacsak nem akarta volna a Báródság társadalmi és tulajdonviszonyait gyökeresen felforgatni. Erről természetesen szó sem volt.

A *Venter családról* megállapították, hogy a familia négy ágra szakadt, s kétségbevonhatatlanul bizonyítottak vették nemességüket, s azt is, hogy „a Báródságon úgy laktak, mint Földesurak...”. Ettől függetlenül ez a család sem tudott olyan bizonyítékokkal szolgálni, amely nemességüket kétséget kizáróan hitelesítette volna. Megvizsgálták a vármegye levéltárát is, de csak arra az eredményre jutottak, hogy az 1763-ban tartott vármegyei nemességvizsgálat során ez a család tanúvallomásokkal igyekezett nemességét bizonyítani, s azt, hogy ők valóban a *régi, adományos birtokos Venterek leszármazottai*.¹⁵ Ekkor — tudniillik 1763-ban — nemességüket illetően semmilyen határozatot sem hoztak, a nemesi joggyakorlat uszában tehát megmaradtak. A bizottság ezért úgy határozott, hogy azokat a Ventereket, akik a kimutatásban szerepelnek, „Nemesi Szabadságukban háborgatni annyival is inkább nem lehet”, mert a család régi birtokos volta azért is világos, mert a Báródságon lévő családok közül igen sokan, „ügymint *Venter-Popa, Ispán, Tatár, Fodor, Mágya, Kába és Dolyai minnyájan a Venterek Jóságából bírnak*”.¹⁶

¹³ Egyértelmű tehát, hogy a Báródság nemessége egyénenként gyakorolta nemesi jogait, nem pedig kollektív alapon. Az ily módon elismert és megerősített nemesség viszont országos nemesi jognak felelt meg, s így lényegesen különbözött például a hajdúvárosi és a székelyföldi kollektív, de éppen ezért csak lokális jellegű nemesi jogoktól.

¹⁴ 1660-ban Topai András volt a báródsági nemesség hadnagya, s 1660-ban II. Rákóczi György oldalán két századdal állott ki a török ellen Gyalu és Fényes közt. A csatát elvesztették, s számosan meghaltak. *Topai András* harmincheted magával került török fogságba, s onnan csak felesége — *Czipele Anna* váltotta ki — eladván az élesdi és báródsági jóságait. Vö. Miskolczy Károly kéziratosa leírása a Báródságról. Bihari Múzeum. IV. 75. 171. Miskolczy nyilván még élő helyi hagyományt örökített meg, s valószínűen korabeli iratokat is láthatott.

¹⁵ A Venter familiát Miskolczy i. leírása is I. Mátyástól eredezteti. II. Rákóczi György 1657-es lengyelországi hadjárata idején Venter Mihály mint a báródságiak hadnagya a fejedelmet Lengyelországba is követte. Uo.

¹⁶ A küldöttség jelentésének gondolatmenetét folytathatnánk, hiszen például az eredetileg Venterjavakat birtokló Kába familia révén számos, további család jutott nemesi birtokhoz, hogy az agilisokról ne is tegyünk említést.

A Venter familia négy ágának nemesi jogait a bizottság tehát a kétségtelen bizonyíték hiányában is megerősítette. Volt azonban a Venter családnak egy *ötödik* ága is, az úgynevezett *Popa-Venterek*, amellyel a bizottságnak már lényegesen több gondja volt. A Popa-Venterek magukról azt állították, hogy ők ugyanolyan nemesek, mint a többi Venterek, s a Popa (pópa) előnév csak úgy ragadt rájuk, hogy az egyik ősük, Venter Ursz, Nagybáródon pópa volt. Ez a család csak Nagybáródon volt birtokos, s ők ezt azzal magyarázták, hogy valaha a Báródságon csak egyetlen templom volt, Nagybáródon, s ezért a fentebb említett ősük — *Venter Ursz pópa* — lemondott a többi helyeken egyébként jogosan reája szálló Venter-javakról.

Az *igaz Venterek* azonban ezt az állítást kétségbe vonták! Családi hagyományuk szerint Venter Ursz valóban létezett és pap is volt, de ennek csak leánya maradt, akit viszont „egy Erdély országából ide származott nem Unitárius (tehát görögkeleti) orosz deák kántor” vett el feleségül, aki Venter Ursz halálával pappá lépett elő, s így maradt meg „a’ Parochiális Teleken, melly a Venter-Jusból volt kiszakasztva”. A Popa-Venterek ettől a családtól származnak; ezért az igazi Venterekkel soha semmiben nem osztoztak, s így történhetett az, hogy csak Nagybáródon vannak birtokaik, „de itt is a belső régi egy Teleket foglalásokkal” gyarapították, „s úgy laknak azon, semmi Taxások — tehát jobbágyuk — nem lévén”.

Az ellentmondó nyilatkozatok miatt a bizottság vizsgálatot rendelt el, amelynek során kiderült, hogy e család régebben csak a Popa nevezettel élt, bár a család írással bizonyította, hogy őket már 1772-ben Popa-Ventereknek hívták. Ebből a bizonyítékból viszont az is kiderült, hogy a Venter lányokat parasztemberek vették el, s ezért a *feleségük nevére*l is hívták őket. A bizottság átnézte a vármegye levéltárát is, amelyből az derült ki, hogy 1730 körül egy bizonyos nagybáródi Popa Jeremiás Venter Popa név alatt olyan vallomást tett, amely szerint ő *Feketétőrlől származó nemesember lenne*; 1763-ban pedig a nemességvizsgálat alkalmával olyan írást mutatott elő, amely 1733-ból származott, s ez által törekedtek „a *valóságos Venter Familiához ragasztani magukat*”.¹⁷ Ekkor az ügy függőben maradt, de a Venter családnak ez a kétséges ága megmaradt a nemesi jogok birtokában.

Most azonban a bizottság úgy látta jónak, hogy a Popa-Venterek „*Productiora szorittat-hatnak*”, azaz kötelezték őket nemességük kétségtelen bizonyítására.

Hasonlóképpen járt az Ispán család is! Egyébként *Hár*-nak is nevezték őket, a familia tehát szintén két néven is ismeretes volt. Különböző névkapcsolatokkal próbálták nemességüket bizonyítani — így tették ezt már az 1760-as évek nemességvizsgálata során is — de ezeket az iratokat sem akkor, sem pedig most „a Personalis Nemességnek felállítására” nem tartották elegendőnek, annál is inkább, mert minden birtokuk egyedül női ágon van a „Venter Jusból”. Előmutattak még egy írást Báthori István fejedelemtől is, de ennek érvényességét sem tartották elegendőnek, mert az Ispán családra „*a Hár név csak ragadtott*”. Kötelezték ezért őket, hogy nemességüket kétségtelenül bizonyítsák be.¹⁸

A *Nyaga (Nyága) család* olyan írást mutatott elő, amelyet az 1763-ban tartott nemességvizsgálat során az akkori bizottság adott ki, s amelyben az akkor már elveszett nemesi armális érvényességét elismerték és megerősítették. Ezt az iratot Bihar vármegye nemesi közgyűlése is helyben hagyta. Nemesi mivoltuk körül azonban mégsem volt rendben minden. A vármegye ugyanis az iratokat jóváhagyás végett felküldte a Helytartótanácsnak, ahonnan bizonyos formai kifogások miatt visszaküldték. Történt mindez 1773-ban, 1774-ben a nemességvizsgálati eljárásokban egy központi utasítás értelmében új eljárást kellett alkalmazni, s ez lehetett az oka, hogy a Nyága familia nemességét bizonyító iratait — amelyet még a régi

¹⁷ A Ventereknek ez a kétséges ága tehát a korábbi nemességvizsgálatok során sem tudta nemességét bizonyítani, s most is csupán csak arra kötelezték őket, hogy azt bizonyítsák be. Uo. IV. A. 1. b. F. III. No. 11. 1808.

¹⁸ *HBML* IV A. 1. b.

szokás szerint hajtottak végre — újra már nem terjesztették fel. Ettől függetlenül a Nyága család változatlanul a nemesi jogok birtokában maradt.

A család *nemesi birtoka* különben *leányágon a Topai, a Kába* és az *Ispán* familiák jogán származott. A bizottság egyébként azokat a Nyágákat, akiket az összeírásba felvettek, „igaz Nyágáknak” ismerte el, nemességüket tehát nem vonta kétségbe; kötelezték viszont őket, hogy nemességigazolási perüket az új eljárás szerint is folytassák le.¹⁹

Bajok mutatkoztak a *nagybáródi Szücs család* nemességével is. Ők is az 1763-as nemességvizsgálati eljárás során nyert irományokkal hozakodtak elő, de ebből csak az derült ki, hogy a nagybáródi birtokukat a Kába Farkas leányával kötött házasság révén szerezték. E családnak is volt másik neve, Popának is hívták őket. Személyes nemességüket tehát bizonyítani nem tudták, de arra hivatkoztak, hogy az erről szóló dokumentumok a vármegye levéltárában lennének. A bizottság kivizsgálta ezt az állítást, de csak annak bukkantak nyomára, hogy a nagybáródi *Popa* familia azt állította magáról, hogy *ők tulajdonképpen Szücsök lennének*. Ekkor — tudniillik 1764-ben — arra kötelezték őket, hogy a Beznyén lakó Szücsökkel való vérségi rokonságukat bizonyítsák be. Ez azonban nem történt meg! Nyomára bukkantak ugyanakkor annak is, hogy 1763-ban a *Nagybárodon lakó Szücs Gergely* azzal a kéréssel fordult a vármegyéhez, hogy vegyék ki a közönséges terhek (*conscriptio*) viselése alól, s helyezték a nemesek közé. A bizottság azonban nyomát sem találta annak, hogy Bihar vármegye nemesi közgyűlése ezzel kapcsolatban valamilyen intézkedést is hozott volna. Ettől függetlenül a báródsági nemesek azt állították, hogy ez a család valóban nemesi szabadságban élt. Ha ez így volt, akkor kétségtelen, hogy a nemesi jogok gyakorlásához 1764 után juthattak.²⁰

A bizottság végül kötelezte a családot arra, hogy személyes nemességüket bizonyítsák be, annál is inkább, mert eleinte a *Popa*, s csak *azután a Szücs* névvel éltek.

A *Fodor család* Erdélyből származott *Nagybárodra*, s itt egy *Venter* lánnyal kötött házasság révén jutottak a nemesi jogok birtokába. Személyes nemességüket azonban már 1764-ben sem találták bizonyítottnak. Ettől függetlenül azonban a nemesi jogok birtokában maradtak, s a bizottság mellett 1806-ban segédkező báródsági nemesek is azt állították róluk, hogy „minnyájan igaz Fodorok”, tehát valódi nemesek.

A bizottság végül is az 1764-es végzéshez tartotta magát, s szükségesnek ítélte, hogy a „Fodorok . . . további Legitimátiora szoríttassanak”, azaz nemességüket bizonyítsák be.

A nagybáródi *Tatár familia* egy exemptionális levéllel érkezett a vizsgálatra, amelyet egy Gábor nevű erdélyi fejedelem állított ki — a bizottság nem tudta megállapítani, melyik fejedelemről van szó — s ennek a levélnek az erejével a Nagybárodon lévő házukat telkével együtt, s a hozzátartozó szőlőt, szántóföldet és kaszálót mindenféle állami adó alól mentesítette.²¹ Hivatkoztak természetesen ők is a vármegye levéltárára, azt állítván, hogy nemességük kétségtelen bizonyítékai ott vannak, de a bizottság ott még a nevüknek sem bukkant a nyomára. A helybeliek állítása szerint a család Nagybárodon lévő birtoka *Venter leány után származik*, s azt is, hogy mindenkor nemesi szabadságban éltek, s akik a nemesi összeírásra bejöttek, mindannyian „*igaz Tatárok*”.

A küldöttség a következőket határozta: mivel az exemptionális levél kétségtelenül mentesíti őket az adófizetés kötelessége alól, mindaddig, amíg ellenkező utasítás nem érkezik, nemességüket nem kell bizonyítaniuk, de nemesi származásukról hivatalos írást sem hajlandók adni.

¹⁹ Uo.

²⁰ Az eset részletesebb vizsgálata fényt deríthetne arra, hogyan kerülhetett egy adófizető — tehát jobbágy- — család néhány évtizeden belül a nemeseknek tartott kiváltságoltak közé.

²¹ Az irat nyilván rongált állapotban lehetett; egyébként Báthori Gábor vagy Bethlen Gáborról lehetett szó. Az exemptionális levél egyébként nem jelentett nemesi jogokat, csupán azt, hogy az illető jobbágy telkét mentesítették az adófizetés alól.

A szintén *nagybárodí Mágya család* mindössze két férfitagot számlált, Simont és Horát, akik nemrégiben költöztek ide a Kraszna vármegyei Füzesről.²² A nemességvizsgálat során nem is tudták dokumentumaikat előmutatni, mondván, hogy azok Kraszna megyében vannak. Nagybárodí birtokukhoz egyébként mindketten anyai ágon, illetve feleségük révén jutottak, s azok *eredetileg Venter- és Kába-javak voltak*. Váradra a küldöttség után csakugyan be is vittek egy armális levelet, amelyet Apafi Mihály fejedelem állított ki 1679-ben a Kraszna megyében lévő Füzesen lakó Mada Jakabnak és Györgynek, amelyet 1681-ben hivatalosan is kihirdettek. Csatoltak hozzá egy nemességvizsgálati iratot is, amely 1770-ben „*erdélyi praxis*” szerint készült.

A küldöttség mégis úgy látta jónak, ha a nevezett családot arra utasítja, hogy Kraszna vármegyétől hozzanak egy kétségtelen bizonyáglevelet, amely szerint ők az említett *Mada család* leszármazottai, annál is inkább, mert *Nagybárodon őket Mágyának ismerik*.²³

A *beznyei Szücs* családról a deputációnak segédkező nemesek egyértelműen azt mondták, hogy birtokukat *leányágon* szereztek, de „eleitől fogva nemesi szabadságban” éltek. Az érintettek magukkal hoztak egy eredeti iratot, amelyet még az 1763-as nemességi vizsgálat alatt nyertek, s egy másik oklevelet is, amelyet a váradai káptalan állított ki, s amelyben a család a *beznyei telekre nézve* a Baranyi család *statutiójának mondott ellent*. Ebben az esetben is utána néztek a család jogainak a vármegye levéltárában, s ott azt találták, hogy még 1733-ban Szücs Gábor kellőképpen bizonyította nemesi jogait, illetve a telekhez való jussát is. Ezért az 1764-es nemességvizsgálat során ezt a bizonyítékot döntőnek tekintették, s az erről szóló iratokat 1765-ben felterjesztették a Helytartótanácsához. Az ügy további sorsáról azonban már nem tudtak tájékozódni. Nemességük bizonyítására azonban nem szolgáltatták fel őket, minden jel szerint *nemesi jogaikat elismerték*.

A *Kába család* legnagyobb részben *Beznyén* volt birtokos, de a nemességükről szóló kétségtelen iratot nem tudtak felmutatni.²⁴ Előhozakodtak ugyan egy 1698-ban készült káptalani kiadvánnyal, de ez az okirat csak azt bizonyította, hogy egy bizonyos Kába Gábornak az anyja Venter lány volt, s így úgy ítélték meg, hogy a család minden birtoka „*a Venter Jusból Leány Ágon vette a maga eredetét. . .*”.

Döntő mozzanatként ítélték viszont — mint sok más esetben is — „hogy régtől fogva nemesi szabadságban élnek . . .”. A család nemesi jogait a küldöttség azért sem találta érdemesnek bolygatni, mert — mint mondták — „*ezen Familia Jóságából régtől óta a Nyága, Szücs és más Familiák veszik birtokukat. . .*”. Ettől függetlenül megállapították, hogy a család — Bihar megyében legalábbis — nemesi eredetét sohasem bizonyította.

A többnyire szintén *Beznyén* birtokos *Kakutsi* család a nemességbizonyítás során két okirattal is előállt. Az egyik Bethlen Gábor fejedelem 1621-ben kelt armális levele volt, ame-

²² A Függelékben közölt összeírás viszont négyet tart számon. Minden bizonytalansággal itt a család két ágáról van szó.

²³ Az erdélyi Kraszna megye bizonyáglevelét tehát Magyarországon elismerik.

²⁴ A Kába (Kába) családra vonatkozó nemességigazolási iratokat lásd: *HBML* IV. A. 11. 19. cs. F. 36. No. 639. Egy 1784-ben felvett tanúvallomási jegyzőkönyv szerint a Kába család „mindenkor Nemesi Szabadságban élt”, „Királyi Donatioval nyerték nemességeket”, s Tordán, Erdélyben voltak birtokosok. „Kuriális Házat, Jobbágy telket is bírnak . . . Csétkén, Száldobágyon, Széplakon, Beznyén, Nagybárodon, Korniczeln, Cséklén, Nagy-Patakon és Topán”. A nemesi felkeléskor is „mint Nemes Emberek magok helyekben Katonát is állítottak”. Uo. Az igazán nagy problémát a későbbiekben az jelentette, hogy „ezen megye Kintstárjának kárára lévén, hogy . . . számosabb Leány ágon lévő Kábák élnek nemesi és őket nem illető” jussokkal. A Kába család kétséges nemes tagjai kijelentették, hogy a „Familia kész lenne maga költségén ki tapogattatni” a nemesi jog bizonyítékát. Uo. IV. A. 1. b. 215. F. VIII. No. 71. 1806. Ez azonban, úgy látszik, korántsem volt egyszerű. Beöthy László alispán 1808-ban azt válaszolta néhai Kába Simon örökösének, hogy nemesi jogaikat sürgősen bizonyítsák be, mert ha nem „kit kit közülük a bé vett szokás szerint Paraszti Contributio alá vetik”. Uo. IV. A. 11. 19. cs. F. 36. No. 639.

lyet Kakutsi Márton számára állított ki, a másik pedig Báthori Gábor erdélyi fejedelem 1609-ben kiállított donációs oklevele, amely egyébként nem báródsági birtokra szólt. A két okiratot azonban csak 1776-os²⁵ másolatban tudták megmutatni, amelyet a gyulafehérvári káptalan állított ki a királyi könyvek alapján. A küldöttség kérdésére, hogy az eredeti okiratok hol vannak, azt válaszolták, hogy „a’ régi háborús időben elvesztek az Elejekkel edgyütt . . .”. Bár a küldöttség megállapította, hogy a Kakutsi família Bihar vármegyében sohasem ismertette el nemességét, azt gyakorlatilag hitelt érdemlőnek tartotta. Annál is inkább, mert „az igaz, hogy régi időtül való a Földes Úri Birtokuk és Nemesi szabadsággal való élések tagadhatatlan”.²⁵

A Nagybárodon és Beznyén birtokos Kuk családról kétséget kizáróan kiderült, hogy birtokuk leányágon a Kába-jussból szakadt ki. Személyes nemesi jogaikat illetően az 1763-as vizsgálat eredményére hivatkoztak, amelynek során az akkori deputáció előtt bebizonyították, hogy az eredeti armálisuk elveszett ugyan, de valamikor tényleg létezett, s azt is, hogy mindig a nemesi jogok birtokában voltak. Ezt a bizonyítékot az 1806-ban munkálkodó küldöttség is elfogadta.²⁶

Az ugyancsak Beznyén birtokos Bélteki familia birtoka szintén a Kába-vagyonból szakadt ki. Őseik Közép-Szolnok vármegyéből származtak, de a Báródságon is „mindenkor Nemesi Szabadsággal és Földes Úri Jussal éltek”. Személyes nemességükről azonban semmi bizonyítékot felmutatni nem tudtak, s csak arra hivatkoztak, hogy az erről szóló bizonyág-levelek „vagy a Nemes Vármegye, vagy a Káptalan Leveles Boltjában lehetnek”. A küldöttség ezen állításnak utána is nézett, de nemességüknek semmi nyomát nem találta, éppen ezért arra a véleményre jutott, hogy „ezeknek is szükséges volna a Személybeli Nemességeknak megmutatását kötelességbe tenni”.

A Laal család kétségbevonhatatlan bizonyítékkal állott elő, felmutatta ugyanis az Apafi Mihály fejedelemtől nyert armalist, amelyet 1667-ben nyertek, s amelyet 1765-ben Bihar vármegyében ki is hirdettek minden ellenvetés nélkül. A család nemesi jogait helyben hagyta az 1764-ben munkálkodó nemességvizsgáló bizottság is, igaz ugyan, hogy a Helytartótanáctól a nemesség megerősítésről szóló irat nem érkezett le. A Laal familia csupán Beznyén volt birtokos, s a küldöttség mellett munkálkodó nemesek véleménye szerint vagyonukat a „Kába familia Jóságából” nyerték.

A Czipele család tagjai magukról azt állították, hogy Brátkán ősi jogon birtokosok — erről írásbeli bizonyítékot is bemutattak, amelyből viszont az is kiderült, hogy a családot Zudrának is nevezték, s régi földesúri joggal rendelkeznek. A család beznyei birtoka leányágon a Kába, nagybárodai birtoka pedig a Venter vagyonból szakadt ki szintén leányágon.²⁷

Személyes nemességükkel kapcsolatban a vármegyei levéltára, illetve a Váradon éppen akkor folyó Batthyány-per irataira hivatkoztak, a küldöttség azonban ezen állításnak semmi reális alapját nem találta, mert a „Nemes Vármegye Protocollumában ezen Czipele familiának Leveleiről . . . a legkisebb emlékezet sem találta”. Nemességüket ugyan nem vonták kétségbe, de arról bizonyáglevelet sem voltak hajlandók adni.

Érdekesnek bizonyult a Nagy család esete! Nagy Ferenc a közelmúltban Kisbárodon jegyzői hivatalt töltött be; az egyik fia, Lajos, a vizsgálat idején *persecutor hadnagy* volt, a másik — Károly — még tanult. Felesége révén viszont Kisbárodon és Cséklyén a Topai familia után „Földes Úri jussal bír”. Személyes nemességét 1802-ben igyekezett bizonyítani Bihar vármegye nemesi közgyűlése előtt, felmutatván másolatban Bocskai István fejedelem armális levelét, amelynek erejével Erdély fejedelme, úgy is mint a székelyek grófja 1606 októberében a szepsi székben lakó Nagy István székely agilist primipulussá tette.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ A Czipele család a XVII. században Miskolczy K. i. leírása szerint birtokos nemes család a Báródságon.

A vármegyei közgyűlés azonban ezt nem volt hajlandó bizonyítéknak elfogadni, mondván, hogy az ilyen kiváltságlevél csak a *székely földre érvényes*.

A bizottság döntése éppen ezért az volt, „hogy ezen Famíliának is szükséges a Produktiora való kényszerítése”, azaz személyes nemességének kétségbevonhatatlan bizonyítása.²⁸

Dályai Mihály Kisbárodon volt birtokos, mégpedig *felesége* révén, aki *Venter* lány volt. Egyébként nemrégiben szakadt a Báródságra Erdélyből, közelebből Fehér vármegyéből. A nemességvizsgálat ideje alatt személyesen nem volt jelen. Helyette a szolgabíró tanúskodott, s előadta, hogy Dályait idekerültek a jobbágyok közt írta össze ugyan, de az érintett az erdélyi guberniumtól nemességét bizonyító okiratot szerzett. Többé nem is írták össze, s azóta nemesi szabadsággal él. Az erről szóló okiratokat pedig a Bihar vármegyei Nagylétán lakó bátyjának adta át megőrzés végett.²⁹

A küldöttség ennek az érvelésnek helyt is adott, felszólította viszont Dályai Mihályt, hogy kérdéses okiratokat a vármegyének megvizsgálásra adja át.

A vármegyei bizottság mellett működő kétségbevonhatatlanul nemeseknek tekintett személyekből álló testület összeállította az általuk *agiliseknek* tekintett családokat is. Számuk harmincegy volt. Az egyik familia azonban — a *Gozman* — ebbe nem nyugodott bele, s a vármegye alispánjához írt fellebbezésükben — amelyet *Gozman Gábor*, *Gozman Salamon* és *Gozman Koszta* terjesztett be — azt állították magukról, hogy ők is kétségtelenül nemesek lennének. Ennek bizonyosságára előadták, hogy *Gozman Salamon* 1791-ben személyesen „insurgált volt az édes Anyja *Venter Todora* után való birtokára nézve”.³⁰ Előhozakodtak egy 1783-ból származó és *Kraszna* vármegyében kelt tanúvallomási jegyzőkönyvvel is, de a bizottság ebből csak azt állapíthatta meg, hogy a *Gozmanok* apja, nagyapja, sőt a dédapja is csak azért élhettek „szabadsággal”, mert szüntelenül „*oláh papságot*” viseltek. Igaz ugyan, hogy *Gozman Popa Juon* 1784-ben *Kraszna* vármegyében a nemességbizonyítási eljárás során azt állította, hogy az ősük, *Gozman Gligor* pópa *Moldvából* származott *be Erdélybe*, s *Moldvában* *Stefán* vajdától nyert nemesi szabadságot.

Az alispánhoz beterveztett, de hivatalból a nemességvizsgáló bizottsághoz került iratban foglalt állításokat ugyan nem vonták kétségbe — a *Stefán* vajdától nyert moldvai nemességét sem —, de azt az álláspontot vallották, hogy „az igaz Magyar Országai Nemességnek más kútfejei vagynak”, s ezért a familiát nem lehet az agilisek közül a nemesek soraiba emelni.³¹

Egyébként rendkívül tanulságos az agilisek közelebbi szemügyrevétele is, már csak azért is, mert ez a társadalmi réteg félig a nemesség, félig a jobbágyok közt lebegve, szüntelenül kísérletet tett arra, hogy helyzetét a nemességéhez közelítse.

A legnépesebb agilis család a *Katona* familia volt Nagybárodra, amely 1806-ban nyolc férfitagot számlált, s agilisi állapotukat kivétel nélkül anyai ágon, a *Venterek*től eredeztették.

Argyilán Mitru Kisbárodon viszont *felesége* után *Katona-részt* mondhatott magáénak, s így számíthatott az agilisek közé.

A *Kisbárodon* lakó *Madár Kosztán* *felesége* révén *Topai*-jushoz jutott, s így agilisnek tekintették.

A Nagybárodon lakó *Moldován Vaszalia* ugyancsak a *felesége* után bírt *Venter- és Kacsuci-birtokot*, *Szurdás Nyisztor* — ugyancsak Nagybárodra — viszont az anyja után mondhatott magáénak *Kába-vagyont*. *Szurdás Gábor* szintén Nagybárodra *felesége* révén lett agi-

²⁸ A Báródságon tehát csak az országos nemességet voltak hajlandók elismerni, legalábbis a beköltözötték esetében. Nagy Ferenc egyébként *felesége* révén báródsági nemesi földet mondhatott magáénak.

²⁹ Bátyja Nagylétán református pap volt. Uo.

³⁰ Ez az érvelés természetesen egyedül az agilisi mivoltukat bizonyította.

³¹ Az erdélyi fejedelmektől származó nemességet tehát a bizottság teljes értékű magyarországi nemességnek tekintette, de a külföldi eredetű — jelen esetben a moldvait — nem volt hajlandó elfogadni.

lis, aki a házasságba *Tatár-jusst* hozott. *Popa Nyikora* felesége révén jutott Nyága-birtokhoz, *Puskó Flora* ugyancsak házasság útján Ispán-részt mondhatott magáénak, ugyanakkor *Martyn Juon* és *Martyn Gligor* az anyjukról reájuk maradt Ispán-vagyon révén lehettek agilisek. *Hajsz Tógyer* a felesége révén Fodor-birtokot mondhatott magáénak, *Butyuri Péter* a felesége, *Popa Flora* viszont az anyja révén jutott *Venter-vagyonhoz*. *Vonyiga Sámuel* felesége révén Ispán-jusst mondhatott magáénak, *Martyn Gábor* viszont a felesége után Venter-birtokot. *Dreginás Billa* ugyancsak Venter-vagyon révén és a felesége útján lett agilis. Ugyanez mondható el a már említett három *Gozman*ról, akiknek agilisi jogállása kivétel nélkül a Venter-vagyonon alapult, akárcsak *Popa Mihályé* és *Magya Vonuczé*. A fentebb felsoroltak kivétel nélkül Nagybaródon laktak.

Beznyén négy agilist tartottak nyilván — *Popa Mikulájt*, *Popa Simeont*, *Sztürz Illét* és *Gása Mitrut*, akik mindannyian feleségük után a *Venter-, Szücs- és Kába-birtokok révén számítottak agiliseknek*.

A fent felsorolt nemesi és agilisi családok tekinthetők tulajdonképpeni báródsági nemeseznek, illetve félnemeseznek.

A Báródságon azonban voltak olyan nemesi birtokok is, amelyeket a *vármegyei közép-nemesség* vagy egyenesen arisztokrata családok mondhattak magukénak. Ezek a birtoktesetek, illetve tulajdonosaik sajátosan színeztek ugyan vizsgált területünk tulajdonviszonyait és társadalmi képét, de azért kívül állottak a Báródság sajátos, kisenemesi-armalista társadalmán. Ettől függetlenül közülük kerültek ki a báródsági nemes kerület legfőbb tisztviselői, a *főkapitányok*. Igaz viszont, hogy e tisztség betöltéséhez nemcsak egyszerűen birtokosnak, hanem Bihar megyeinek és a központi járásban lakónak kellett lenni.³²

A Báródságon egyébként a XIX. század elején a következő köznemesi családok birtokoltak: *Szentpáli Zsigmond*, *Tarczali Sándor*, *Tinándi János*, *Budai László*, *Pongrácz János*, *Ugrai István*, *Ugrai György*, *Magya János*, *Menszáros Sándor*, *Miskolczi Ferenc*, *Miskolczi Lajos*, *Miskolczi Sándor*, *Várallyai Sámuel*, *Kis Tetsi József*, *Kis Tetsi Sámuel*, *Cheteri István*, *Kastol Gábor*, a *Szombatfalviak* és az *Irinyiek*. A két birtokos főnemes báró Dezsőfi és gróf Haller Ferenc volt.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a Báródság nemessége, amennyiben az agiliseket is számbavesszük — három rétegből tevődött össze. A Báródság területén lakó, s valóban nemesi jogokat élvező, olykor jobbágyokat is tartó, máskor viszont csak armálissal rendelkező nemességből; az agilisekből — akik kizárólag az első helyen említettekkel valós rokoni kapcsolat révén jutottak kivételezett helyzetbe —, s végül olyan vármegyei köznemesekből, olykor arisztokratákból, akiknek a Báródságon csak birtokuk volt, de nem laktak ott.

A szűkebb értelemben vett báródsági nemességnek kétségtelenül csak az első csoportba tartozókat tekinthetjük, s ha ezt a csoportot vesszük közelebből vizsgálat alá, meglepetve tapasztalhattuk, hogy a legtöbb család a nemességvizsgálat során nem tudta nemességét kétséget kizáróan igazolni, s eredeti armalist csak a legkritikább esetben mutattak fel.

Még inkább meglepetve tapasztalhattuk, hogy a nemességvizsgálat során egyes családok esetében a *bizottság* ehhez *nem is ragaszkodott*. Így például a legnépesebb familia, a négy ágra szakadt *Venterek* és a nagy befolyással rendelkező *Topaiak* esetében. Rendkívül figyelemreméltó az az indoklás is, amellyel megokolták, miért hajlandók a Kába család nemesi jogait a bizonyítékok hiánya ellenére továbbra is elismerni. Azért, mert nemességük kérdésének bolygatása egy sor más családot is érintett volna.

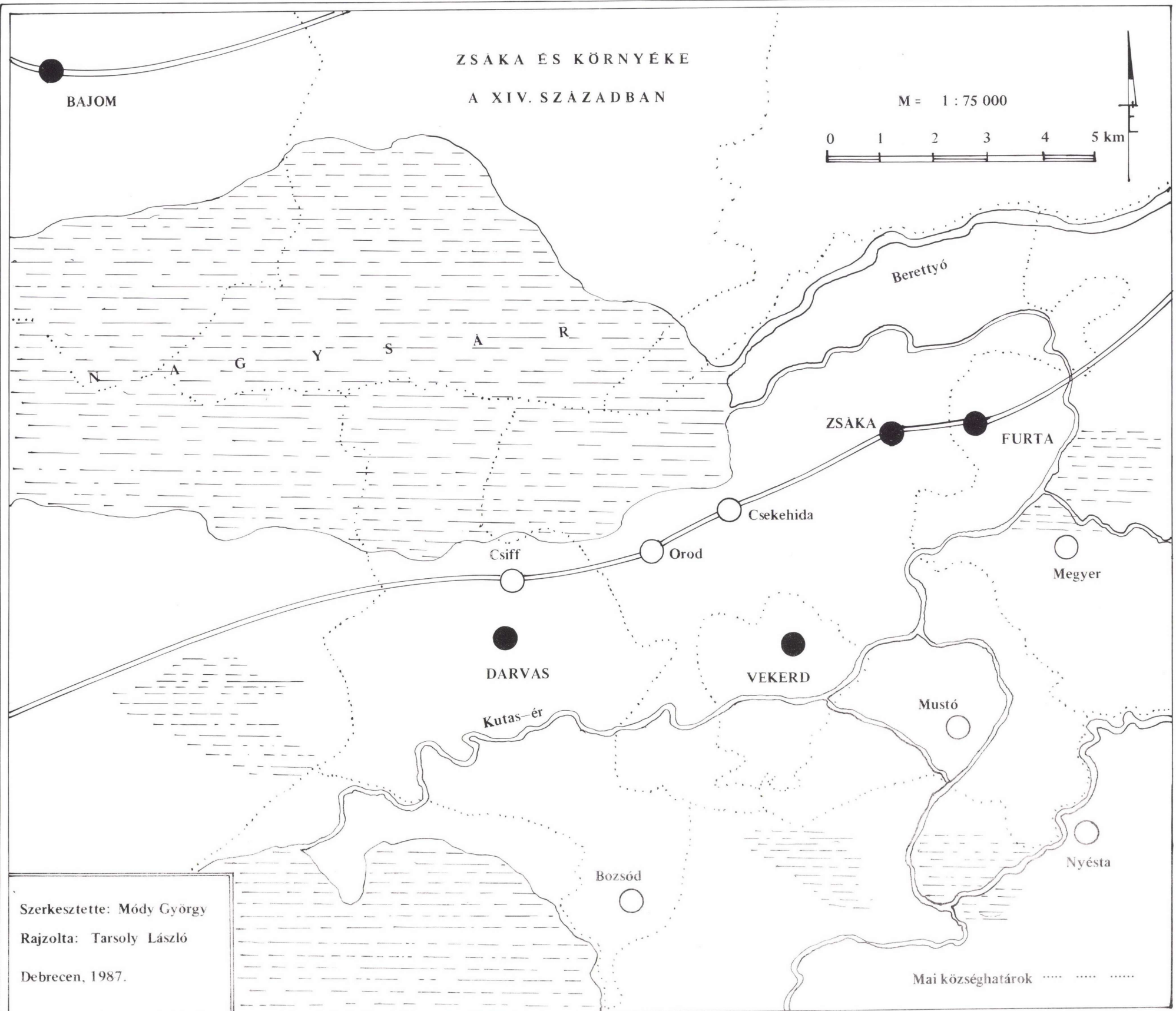
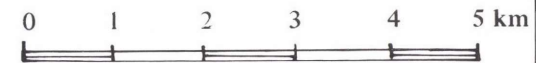
Áttekintésünkből meggyőződhetünk róla, hogy az egyes családok rokoni kapcsolatai rendkívül összefonódtak, s ez a birtokviszonyok oly fokú kuszáltságával is együtt járt, hogy az úgynevezett kétséges nemeselek kiszűrése és adó alá vonása eleve szinte reménytelen vállalat

³² Ezt a kitételezt ugyan ilyen formában nem fogalmazták meg, de a gyakorlat azt bizonyította, hogy a főkapitányok mindig ilyen elvek alapján kerültek ki. Vö. Nyakas M. I. m. 175.

ZSAKA ÉS KÖRNYÉKE

A XIV. SZÁZADBAN

M = 1 : 75 000

Szerkesztette: Módy György

Rajzolta: Tarsoly László

Debrecen, 1987.

Mai községhatárok

kozás volt. Ha még feltételezzük is, hogy egy-egy vizsgálat alá vont család nem is bizonyítaná nemességét, illetve az ellenkezőt állapítanak meg róluk, akkor is legfeljebb csak személyes adófizetésre kötelezheték volna őket.

Adatainkból ugyanis úgy tűnik, hogy szinte valamennyi báródsági nemesi birtok — legalábbis a vizsgálat során elhangzott tanúvallomások szerint — *eredetileg Venter-birtok volt*, amely család nemességét viszont elismerték. E földek tehát nemesi földeknek számítottak, s az nemesi természetét nem veszthette el.

Érdekes, hogy a Venterek nem hivatkoztak arra, hogy a család még I. Mátyás idejében nyert nemességet,³³ de talán mégis erre céloztak 1763-ban akkor, amikor azt bizonygatták, hogy ők a régi, igaz adományos Venter család leszármazottai. Ezt azonban okmányokkal bizonyítani nem tudták.

Meglátásunk szerint a kétségtelen báródsági nemesek is két csoportba oszthatók. Egy részük vagy rendelkezett, vagy valamikor rendelkezhetett nemesi armálissal, másik részük azonban ilyet esetleg sohasem kapott, s kiváltságaikat csak a történelmi múltban gyökerező hagyományok alapján gyakorolták. Érdemes figyelni a családnevek gyakori ingadozására is, amely korántsem volt véletlen, hanem nagyon is tervszerű olyan értelemben, hogy a nem nemes családok a női ágon való rokonság révén a kétségtelen nemeseknek számító családok nevét igyekeztek felvenni. Gyakori esetnek számított, hogy egy-egy házasság esetében a nemesnek számító feleség neve (is) tovább élt.

A nemességvizsgálat célját ilyen nehézségek között nyilvánvalóan nem érte el. Bár e téren a további kutatásra még feladatok hárulnak, annyit megállapíthattunk, hogy még az úgynevezett agilisek teherviselésre való szorítása sem sikerült. Oly mértékben legalábbis nem, mint ahogyan akarták volna.

Tudjuk jól, hogy a Katona családot 1806-ban az agilisek között tartották számon, s ez ellen a család akkor nem is tiltakozott. Agilisi mivoltukat már akkor is a Venterektől eredeztették. Nemes mivoltuk tudatát azonban nem voltak hajlandók elfelejteni, s földjük nemesnek vélt természetét pedig végképpen nem. 1819 szeptemberében a Topán lakó Katona familia hat ága közös folyamodványt adott be a Báródság főkapitányi törvényszékéhez, amelyben nem kevesebbet állítottak, mint azt, hogy „500 esztendőknél több idők óta, a mi ősi Nagy Atyánk, Katona György el vévén Hites feleségül magának Nemes Venter Farkas Lányát, Borbálát”. E házasság révén származott Venter-birtokból erednek a mostani Katona-javak is. Ráadásul a hat Katona ág közül négy most is nemes feleséggel bír, s így szinte már-már nemeseknek is számítanak. A francia háborúban „mint akármely érdemes Nemes Karakterű személyek” vettek részt a nemesi felkelésben. A háború után azonban — panaszkodtak — „a falusi Paraszt Bírák bennünket minden Sartz alá akarnak húzni . . . valamint tökéletes Contribuenseket”. Ezt az eljárást azért támadták, mert — szerintük — földjük nemesi természete nem képezheti vita tárgyát. Kérték ezért, hogy mentesítsék őket a közterhek hordozása alól, s ha ez nem sikerülhetne is, úgy azt pénzben is hajlandók megváltani, csak ne vessék őket a falusi paraszt „Bírói páltza alá”.³⁴

A nagybárodai agilisek pedig ugyancsak 1819-ben azt állították, hogy ők „nemesi földekkel” bírnak a feleségeik után, jobbágyföldjük (urbarialis) egyáltalán nincs. Éppen ezért hallották megdöbbenve, hogy a főszolgabíró és a főkapitány rendeletére „mi agilisek is a Bírói páltza alá légyünk vettelve”. Kérték, hogy mentesítsék őket a közterhek hordozása alól, s ha ez nem sikerülhetne is, úgy azt pénzben is hajlandók megváltani, csak ne vessék őket a falusi paraszt „Bírói páltza alá”.³⁵

³³ Miskolczy K. i. leírása szerint is a Ventereknek Mátyás adott nemességet 1465-ben (pro parte fidelilium nostrorum nobilium valachorum).

³⁴ *HBML* IV. A. 1. b. F. V. No. 844. 1820.

³⁵ Uo.

Az agilisek tehát mind gazdasági, mind pedig közigazgatási-bíráskodási téren igyekeztek magukat a jobbágyoktól megkülönböztetni és a helyzetüket a nemességéhez közelíteni. Minden esetben állításuk legfőbb indoka az volt, hogy az általuk birtokolt föld nemesi természetű.

A Katona családra visszatérve láthattuk, hogy ők egyenesen ötszáz éves agilisi múltra hivatkoztak. Nem így vélekedett viszont a kisbáródi közösség 1815-ben a szolgabírónak küldött jelentésében. Szerintük a Katonák „sem Nemesek, sem pedig Nemesi Funduson nem laknak, mégis 80 köböl alá való földet és 133 Kaszás allya kaszállórétet bírnak, s azokat minden közteher viselése nélkül használják”. A kisbáródiak azt állították, hogy a falujukban honos Katonák őse a közlegelőből fogott fel nyolcköblös szántót, s arra házat is épített. Két fia ugyanígy járt el; az egyik tíz-, a másik egyenesen tizennégy köblös szántót hasított ki ugyancsak közösből, s arra mindketten házat építettek. Mindezt azért tehették meg, mert „az első Insurrekcióig a Helység bírái és Elöljárói” voltak.³⁶

Példáinkat még tovább sorakoztathatnánk, de feleslegesnek érezzük, hiszen a fentiek is bizonyítják, hogy az agilisek megrendszabályozása sem érte el célját, arról pedig végképpen nem tudunk, hogy a nemességbizonyításra kötelezett, de addig ténylegesen nemesi jogokat gyakorlók közül valaki is jobbágyosorba került volna.³⁷

³⁶ Uo. IV. A. 1. b. F. V. No. 235. 1815. A kisbáródi közösség a szolgabírónak. Kisbáród, 1815. jan. 23.

³⁷ A báródsági nemes családok kimutatását a vármegye által kiküldött nemességvizsgáló bizottság kérésére Topai Miklós hadnagy készítette el, s terjesztette be 1806. június 28-án. Gyakorlatilag ez a névsor kerül közlésre, de nem szó szerint, hanem célszerű átalakításokkal. A családnevek mellett a keresztneveket is betűhíven közlöm, lévén román anyanyelvűekről szó.

FÜGGELÉK

A báródsági nemesek családonkénti kimutatása 1806-ból³⁷

I.

A TOPAI CSALÁD

A család eredetét Topai Istvánra vezették vissza, akinek két fia volt, Ferenc és Pál. Topai Ferencnek csak lányai voltak — Ursula és Elisabetha —, Topai Pálnak viszont három fia; Péter, György és András. A család 1806-ban élő tagjai ezektől eredeztették magukat.

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Öreg Topai Miklós és fiai, Miklós és János; Miklósnak fiai: József, Mihály és János; Jánosnak fiai: Miklós és Koztán közösen	Kisbáród	Bihar	Kisbáród, Cséklye, Nagybáród és Beznye
2. Öreg Topai János	Kisbáród	Bihar	Topa, Kisbáród, Cséklye, Nagybáród
3. ifj. Topai János	Kisbáród	Bihar	Topa, Kisbáród, Cséklye
4. Topai Péter	Cséklye	Bihar	Cséklye, Nagybáród, Beznye
5. Topai Kosztanci fiai: Gábor és László	Topa	Bihar	Topa, Kisbáród, Beznye, Kornicel
6. Topai János	Topa	Bihar	Topa, Beznye
7. Topai György	Detrehem	Kraszna	Beznye
8. Topai Demeter	Topa	Bihar	Topa, Beznye
9. Topai József	Topa	Bihar	Topa, Beznye
10. ifj. Topai Ferenc	Topa	Bihar	Topa, Cséklye, Nagybáród
11. Öreg Topai Ferenc	Topa	Bihar	Topa
12. Topai László	Borzás	Kraszna	Topa

Megjegyzés: Itt vették számba Nagy Ferencet; a felesége után Topai-jusst birtokolt Topán és Kisbáródon.

II.

A VENTER CSALÁD

A családnak négy ágát különböztették meg, volt azonban egy ötödik, kétséges ág is.

II/1

A VENTER JEREMIÁS-FÉLE ÁG

Venter Jeremiásnak két fia volt, János és Gábor. Jánosnak nem maradtak leszármazottai, Gábornak viszont három fiúgyermek volt, Péter, István és Miklós. A Venter Jeremiás-féle ág életben lévő tagjai tőlük származnak.

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Venter György	Nagybáród	Bihar	Cséklye, Nagypatak, Nagybáród
2. Öreg Venter János	Nagybáród	Bihar	Cséklye, Nagybáród
3. Venter Illés	Nagybáród	Bihar	Cséklye, Nagybáród
4. Venter Mihály	Nagybáród	Bihar	Cséklye, Nagybáród
5. Venter Stéfán	Nagybáród	Bihar	Cséklye, Nagybáród
6. Venter Gábor	Nagybáród	Bihar	Cséklye, Nagybáród
7. Venter Tógyer	Nagybáród	Bihar	Cséklye, Nagybáród
8. Venter Vaszalia	Nagybáród	Bihar	Cséklye, Nagybáród
9. Venter Vonuc	Nagybáród	Bihar	Cséklye, Nagybáród
10. Ifjabb Venter János	Nagybáród	Bihar	Cséklye, Nagybáród
11. Venter Nuez	Nagybáród	Bihar	Cséklye, Nagybáród
12. Ifjabb Venter Togyer	Nagybáród	Bihar	Cséklye, Nagybáród

II/2

A VENTER ANDRÁS-FÉLE ÁG

Venter Andrásnak három fia volt, Gábor, Illés és András, s az ezen az ágon élő Venterek tőlük származnak.

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Öreg Venter Gábor	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
2. Venter László	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
3. Venter Luka	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
4. Venter János	Nagybáród	Bihar	Nagypatak, Nagybáród
5. Id. Venter László	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
6. Ifjú Venter Vonuc	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
7. Ifjú Venter László	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
8. Venter Illés	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
9. Venter Jobb	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
10. Ifjú Venter György	Nagybáród	Bihar	Nagybáród

II/3

A CSÉKLYEI VENTER ANDRÁS-FÉLE ÁG

A cséklyei Venter Andrásnak három fia volt, János, Gábor és Gavrilla. Tőlük származnak az ezen az ágon élő Venterek.

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Öreg Venter László	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
2. Venter Onu	Cséklye	Bihar	Cséklye, Nagybáród
3. Venter Zsuro	Cséklye	Bihar	Cséklye
4. Venter Zakariás	Cséklye	Bihar	Cséklye
5. Venter Irinij	Cséklye	Bihar	Cséklye
6. Venter Mitru	Cséklye	Bihar	Cséklye
7. Venter Mihály	Cséklye	Bihar	Cséklye
8. Öreg Venter Mitru	Cséklye	Bihar	Cséklye
9. Ifjú Venter Péter	Cséklye	Bihar	Cséklye

II/4

A VENTER ILLÉS-FÉLE ÁG

Venter Illésnek két fia volt, Péter és János. Tőlük származnak az ezen az ágon nyilvántartott Venterek.

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Venter László	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
2. Venter Vonuc	Nagybáród	Bihar	Nagybáród, Beznye
3. Venter Nyikora	Nagybáród	Bihar	Nagybáród, Beznye
4. Venter Péter	Nagybáród	Bihar	Nagybáród, Beznye
5. Venter János	Beznye	Bihar	Cséklye, Nagybáród, Beznye, Kornicel
6. Venter Kosztán	Beznye	Bihar	Cséklye, Nagybáród, Beznye, Kornicel
7. Venter György	Beznye	Bihar	Cséklye, Nagybáród, Beznye, Kornicel
8. Venter Mihály	Beznye	Bihar	Cséklye, Nagypatak, Nagybáród, Beznye, Kornicel

A VENTER-POPA-FÉLE ÁG

Ennek az ágnak a rokonságát a többi Venterek csak női ágon voltak hajlandók elismerni, s velük a tulajdonképpeni rokonságot, amely a nemesi jogokban való osztozást jelentette volna, tagadták. Ezt a kétséges nemesi ágat a nemességvizsgáló bizottság nemesi jogainak igazolására szólította fel. Éppen ezért a kimutatás készítője sem vállalkozott arra, hogy a család eredetéről közelebbi bizonyosságot mondjon, s meglegedett annyival, hogy azok *Venter Popa Urstól* származnak, de „ennek fiai kik lettenek légyen, név szerint nem tudom”.

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Venter Popa Urs	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
2. Öreg Venter Popa Togyer	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
3. Öreg Venter Popa Gábor	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
4. Venter Popa Péter	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
5. Venter Popa Gligor	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
6. Venter Popa Billa	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
7. Venter Popa Makovij	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
8. Venter Popa Gábor	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
9. Venter Popa János	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
10. Venter Popa Marján	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
11. Venter Popa Flora	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
12. Venter Popa Nucz	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
13. Idős Venter Popa Flora	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
14. Venter Popa Gavrilla	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
15. Venter Popa Mítru	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
16. Venter Popa Vaszalia	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
17. Venter Popa Vonuc	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
18. Venter Popa János	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
19. Venter Popa Péter	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
20. Venter Veszelic Popa	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
21. Venter Popa Dávid	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
22. Venter Popa Sámuel	Nagybáród	Bihar	Nagybáród

III.

AZ ISPÁN CSALÁD

A család Ispán Györgytől eredeztette magát, akinek három fia volt: Péter, Jeremiás és Togyer. Az életben lévő Ispánok tőlük származtak.

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Ispán Illés	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
2. Ispán Koszta	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
3. Ispán Péter	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
4. Ispán Billa	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
5. Öreg Ispán Gábor	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
6. Ifjabb Ispán János	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
7. Ispán Gavrilla	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
8. Ispán György	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
9. Öreg Ispán Péter	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
10. Ispán Karácsony	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
11. Ispán Demeter	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
12. Ifjabb Ispán Illés	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
13. Öreg Ispán Vonuz	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
14. Ispán Vaszalia	Nagybáród	Bihar	Nagybáród

IV.

A NYÁGA CSALÁD

A család őseként Nyága Jánost tartották számon, akinek négy fia volt: Tógyer, Gábor, Péter és László. Tőlük származtatták magukat az összeíráskor élő Nyágák.

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Öreg Nyága János	Nagybáród	Bihar	Nagybáród, Kornicel
2. Nyága Stefán	Nagybáród	Bihar	Nagybáród, Kornicel
3. Ifjú Nyága János	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
4. Nyága Mitru	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
5. Nyága Gligor	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
6. Nyága László	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
7. Nyága János	Kornicel	Bihar	Kornicel
8. Nyága Koszta	Kornicel	Bihar	Kornicel
9. Nyága György	Kornicel	Bihar	Kornicel

V.

A SZÜTS CSALÁD

Az összeírás a leszármazást nem részletezte.

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Szüts Péter	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
2. Öreg Szüts Mitru	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
3. Ifjabb Szüts Mitru	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
4. Szüts Vonuc	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
5. Ifjabb Szüts Mitru	Nagybáród	Bihar	Nagybáród

VI.

A FODOR CSALÁD

Az összeírás a leszármazást nem részletezte.

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Fodor Jákob	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
2. Fodor János	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
3. Fodor Mitru	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
4. Fodor Simion	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
5. Fodor Kosztán	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
6. Fodor Vonuc	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
7. Fodor Flóra	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
8. Fodor Tógyer	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
9. Ifjabb Fodor Vonuc	Nagybáród	Bihar	Nagybáród

VII.

A TATÁR CSALÁD

Az összeírás a leszármazást nem részletezte.

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Tatár Ille	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
2. Tatár János	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
3. Tatár Péter	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
4. Tatár Vonuc	Nagybáród	Bihar	Nagybáród

VIII.

A MAGYA CSALÁD

Az összeírás a leszármazást nem részletezte.

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Magya Simion	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
2. Magya Flora	Nagybáród	Bihar	Nagybáród

IX:

A KABA (KÁBA) CSALÁD

Az összeírás szerint a család őse *Kaba Simion* volt, akinek két fiától, *Jánostól* és *Pétertől* eredeztettek magukat az összeíráskor élő Kábák. A családnak ekkor öt ágát különböztették meg.

A Kaba (Kába) család első ága

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Kába Péter	Beznye	Bihar	Beznye
2. Kába János	Beznye	Bihar	Beznye
3. Kába Mihály	Beznye	Bihar	Beznye
4. Kába Stéfán	Beznye	Bihar	Beznye
5. Ifjabb Kába Mihály	Beznye	Bihar	Beznye
6. Kába Simion	Beznye	Bihar	Beznye
7. Kába Ursz	Beznye	Bihar	Beznye
8. Öreg Kába Simion	Beznye	Bihar	Beznye
9. Kába Gábor	Beznye	Bihar	Beznye
10. Kába Precup	Beznye	Bihar	Beznye
11. Ifjabb Kába Simion	Beznye	Bihar	Beznye
12. Kába Tógyer	Beznye	Bihar	Beznye
13. Ifjabb Kába Gábor	Beznye	Bihar	Beznye
14. Kába Zakariás	Beznye	Bihar	Beznye
15. Kába János	Beznye	Bihar	Beznye
16. Kába Illés	Beznye	Bihar	Beznye
17. Kába Kosztán	Beznye	Bihar	Beznye

A Kaba (Kába) család második ága

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Kába Karátsony	Beznye	Bihar	Nagyapatak, Nagybáród, Beznye, Kornicel
2. Kába Mitru	Beznye	Bihar	Beznye
3. Kába János	Beznye	Bihar	Nagyapatak, Nagybáród, Beznye, Kornicel
4. Kába Flora	Beznye	Bihar	Nagybáród, Beznye, Kornicel
5. Ifjabb Kába János	Beznye	Bihar	Nagybáród, Beznye, Kornicel
6. Kába Tógyer	Beznye	Bihar	Nagybáród, Beznye, Kornicel
7. Kába Vonuc	Beznye	Bihar	Beznye

A Kaba (Kába) család harmadik ága

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Kába Mitru	Beznye	Bihar	Beznye
2. Kába Jákob	Beznye	Bihar	Beznye
3. Kába Illés	Beznye	Bihar	Beznye
4. Kába János	Beznye	Bihar	Beznye
5. Kába Luka	Beznye	Bihar	Beznye
6. Kába Gábor	Beznye	Bihar	Beznye
7. Kába Tógyer	Beznye	Bihar	Beznye
8. Kába György	Beznye	Bihar	Beznye
9. Ifjabb Kába Tógyer	Beznye	Bihar	Beznye
10. Kába János	Beznye	Bihar	Beznye
11. Kába György	Beznye	Bihar	Beznye
12. Kába Mihály	Beznye	Bihar	Beznye
13. Kába Ruzsálim	Beznye	Bihar	Beznye
13. Kába Flora	Beznye	Bihar	Beznye
14. Ifjabb Kába János	Beznye	Bihar	Beznye

A Kaba (Kába) család negyedik ága

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Kába János	Beznye	Bihar	Beznye
2. Kába Gábor	Beznye	Bihar	Beznye
3. Kába Mitru	Beznye	Bihar	Beznye
4. Öreg Kába Gábor	Beznye	Bihar	Beznye
5. Kába Illés	Beznye	Bihar	Beznye
6. Kába Péter	Beznye	Bihar	Beznye
7. Kába Nucz	Beznye	Bihar	Beznye
8. Kába Luka	Beznye	Bihar	Beznye

A Kaba (Kába) család ötödik ága

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Kába Mihály	Beznye	Bihar	Beznye
2. Kába Kosztán	Beznye	Bihar	Beznye
3. Kába László	Beznye	Bihar	Beznye
4. Kába Juon	Beznye	Bihar	Beznye
5. Kába Simion	Beznye	Bihar	Beznye
6. Kába Stefán	Beznye	Bihar	Beznye
7. Kába György	Beznye	Bihar	Beznye
8. Kába Tógyer	Beznye	Bihar	Beznye
9. Kába János	Beznye	Bihar	Beznye
10. Kába Oun	Nagybáród	Bihar	Nagybáród, Beznye, Kornicel

X.

A KAKUTSI CSALÁD

A család Kakutsi Mártontól eredeztette magát, akinek két fiára hivatkoztak, mondván, hogy a mostani Kakutsiak tőlük erednek. Ez a család is rendkívül népes volt és az összeírás pillanatában négy ágát különböztették meg.

A Kakutsi család első ága

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Kakutsi Lőrinc	Beznye	Bihar	Beznye
2. Kakutsi Gábor	Beznye	Bihar	Beznye
3. Kakutsi Gavrilla	Beznye	Bihar	Beznye
4. Kakutsi Péter	Beznye	Bihar	Beznye
5. Kakutsi Péter fiai: Péter, Domo- kos, Péter és János	Cséhtelek	Bihar	Beznye

A Kakutsi család második ága

1. Öreg Kakutsi Karátsony	Beznye	Bihar	Nagybáród, Beznye
2. Kakutsi Tógyer	Beznye	Bihar	Nagybáród, Beznye
3. Kakutsi János	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
4. Kakutsi Péter	Beznye	Bihar	Beznye
5. Öreg Kakutsi Tógyer	Beznye	Bihar	Nagybáród, Beznye
6. Kakutsi Ferke	Beznye	Bihar	Beznye
7. Kakutsi Ruszatin	Beznye	Bihar	Nagybáród, Beznye
8. Kakutsi György	Beznye	Bihar	Beznye
9. Kakutsi Jakab	Beznye	Bihar	Beznye
10. Kakutsi Vonucz	Beznye	Bihar	Beznye
11. Ifjabb Kakutsi Gábor	Beznye	Bihar	Beznye
12. Öreg Kakutsi Gábor	Beznye	Bihar	Beznye
13. Kakutsi Flóra	Beznye	Bihar	Beznye
14. Öreg Kakutsi Billa	Beznye	Bihar	Beznye
15. Kakutsi János	Beznye	Bihar	Beznye
16. Kakutsi Tógyer	Beznye	Bihar	Beznye
17. Kakutsi Pinta	Beznye	Bihar	Beznye
18. Kakutsi Mihály	Beznye	Bihar	Beznye
19. Kakutsi Pásh	Beznye	Bihar	Beznye
20. Kakutsi János	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
21. Kakutsi Luka	Beznye	Bihar	Beznye
22. Kakutsi János	Beznye	Bihar	Beznye
23. Kakutsi Stéfán	Beznye	Bihar	Beznye
24. Idős Kakutsi Karátsony	Beznye	Bihar	Beznye
25. Kakutsi Péter	Beznye	Bihar	Beznye
26. Kakutsi Gábor	Beznye	Bihar	Beznye

A Kakutsi család harmadik ága

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Kakutsi János	Beznye	Bihar	Beznye
2. Kakutsi János fia: Péter	Beznye	Bihar	Beznye
3. Kakutsi Miklós	Beznye	Bihar	Beznye
4. Kakutsi Miklós fia: Kosztán	Beznye	Bihar	Beznye
5. Kakutsi Mikula	Beznye	Bihar	Beznye
6. Kakutsi Kosztán	Beznye	Bihar	Beznye

A Kakutsi család negyedik ága

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Kakutsi János	Beznye	Bihar	Beznye
2. Kakutsi Filimon	Beznye	Bihar	Beznye
3. Kakutsi Gábor	Beznye	Bihar	Beznye
4. Kakutsi János	Beznye	Bihar	Beznye
5. Kakutsi Simion	Beznye	Bihar	Beznye
6. Öreg Kakutsi Gábor	Beznye	Bihar	Beznye
7. Öreg Kakutsi Gábor fiai: János és Simion	Beznye	Bihar	Beznye
8. Kakutsi Kosztán	Beznye	Bihar	Beznye
9. Kakutsi Kosztán fia: János	Beznye	Bihar	Beznye
10. Öreg Kakutsi János	Beznye	Bihar	Beznye
11. Kakutsi Simion	Beznye	Bihar	Beznye
12. Kakutsi Ille	Beznye	Bihar	Beznye
13. Kakutsi Tógyer	Beznye	Bihar	Beznye
14. Öreg Kakutsi János	Beznye	Bihar	Beznye
15. Kakutsi Mikula	Beznye	Bihar	Beznye
16. Ifjabb Kakutsi János	Beznye	Bihar	Beznye
17. Kakutsi György	Beznye	Bihar	Beznye
18. Kakutsi Koszta	Beznye	Bihar	Beznye
19. Kakutsi János	Beznye	Bihar	Beznye
20. Kakutsi Gavrilla	Nagybáród	Bihar	Nagybáród

XI.

A KUK CSALÁD

A család *Kuk Stéffántól* eredeztette magát, akinek János nevű fiától származtak az összeíráskor életben lévő Kukok.

Név	Lakóhely	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Kuk Tógyer	Beznye	Bihar	Beznye
2. Kuk Stéffán	Beznye	Bihar	Beznye
3. Őreg Kuk Tógyer	Beznye	Bihar	Beznye
4. Őreg Kuk Tógyer fia János	Beznye	Bihar	Beznye
5. Ifjabb Kuk János	Beznye	Bihar	Beznye
6. Ifjabb Kuk Tógyer	Beznye	Bihar	Beznye
7. Kuk Vonucz	Beznye	Bihar	Beznye
8. Kuk Pásh	Beznye	Bihar	Beznye
9. Kuk Mitru	Beznye	Bihar	Beznye
10. Őreg Kuk Onucz	Beznye	Bihar	Beznye
11. Kuk Pável	Beznye	Bihar	Beznye
12. Kuk Luka	Beznye	Bihar	Beznye
13. Kuk György	Beznye	Bihar	Beznye
14. Kuk Billa	Beznye	Bihar	Beznye
15. Kuk Juon	Beznye	Bihar	Beznye
16. Kuk Vonucz	Beznye	Bihar	Beznye
17. Kuk Koszta	Kornicel	Bihar	Kornicel
18. Kuk Mitru	Kornicel	Bihar	Kornicel
19. Kuk Vonucz	Kornicel	Bihar	Kornicel
20. Kuk Tógyer	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
21. Kuk Koszta	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
22. Kuk János	Nagybáród	Bihar	Nagybáród
23. Kuk Simion	Nagybáród	Bihar	Nagybáród

XII.

A BÉLTEKI CSALÁD

A család attól a Bélteki Jánostól származtatta magát, akinek két fia volt, János és Tógyer. Az összeíráskor életben lévő Béltekiék tőlük eredtek.

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Bélteki Gábor	Beznye	Bihar	Beznye
2. Bélteki Mitru	Beznye	Bihar	Beznye
3. Bélteki Kosztán	Beznye	Bihar	Beznye
4. Bélteki Mihály	Beznye	Bihar	Beznye

XIII.

A BEZNYEI SZÜTS CSALÁD

A család ismert őseként Szücs Mitrut neveztek meg, akinek három fia volt: János, Gábor és Péter. A Beznyén élő Szücsök tőlük származtatták magukat.

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Szüts János	Beznye	Bihar	Beznye
2. Szüts Péter	Beznye	Bihar	Beznye
3. Szüts Mihály	Beznye	Bihar	Beznye
4. Szüts Ille	Beznye	Bihar	Beznye

XIV.

A LÁL (LÁLL) CSALÁD

A család Láll Györgytől eredt, akinek Stéffán nevű fiától származtak az összeírásban szereplő Lálók.

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Lál Tógyer	Beznye	Bihar	Beznye
2. Lál János	Beznye	Bihar	Beznye
3. Lál János fia, Mitru	Beznye	Bihar	Beznye
4. Lál Gábor	Beznye	Bihar	Beznye
5. Öreg Lál János	Beznye	Bihar	Beznye
6. Lál Péter	Beznye	Bihar	Beznye
7. Lál Stéffán	Beznye	Bihar	Beznye
8. Lál György	Beznye	Bihar	Beznye
9. Öreg Lál Onu	Beznye	Bihar	Beznye
10. Ifjabb Lál György	Beznye	Bihar	Beznye
11. Lál Nyikora	Beznye	Bihar	Beznye

XV.

A CZIPELE CSALÁD

A család első őseként Czipele Györgyöt nevezte meg, akinek Tógyer nevű fiától származtak a jelenlegi — tehát az összeírásakor életben lévő — Czipelek.

Név	Lakik	Vármegye	Melyik községben birtokos
1. Öreg Czipele Gábor	Beznye	Bihar	Beznye
2. Czipelle Nulla	Brátka	Bihar	Brátka, Beznye
3. Czipele Karátsony	Brátka	Bihar	Brátka, Beznye
4. Öreg Czipele János	Brátka	Bihar	Brátka, Beznye
5. Ifjabb Czipele Gábor	Brátka	Bihar	Brátka, Nagypatak, Nagybaród, Beznye
6. Czipele Péter	Nagybaród	Bihar	Brátka, Nagybaród, Beznye
7. Czipele Billa	Brátka	Bihar	Brátka, Nagybaród, Beznye
8. Czipele Flóra	Brátka	Bihar	Brátka
9. Czipele Mitru	Brátka	Bihar	Brátka, Beznye
10. Czipele János	Brátka	Bihar	Brátka, Nagybaród, Beznye
11. Ifjabb Czipele Oun	Brátka	Bihar	Brátka, Beznye
12. Czipele Gyurka	Brátka	Bihar	Brátka, Beznye
13. Czipele Stéffán	Brátka	Bihar	Brátka, Nagybaród, Beznye
14. Öreg Czipele Vaszalia	Brátka	Bihar	Brátka, Beznye
15. Ifjabb Czipele János	Brátka	Bihar	Brátka, Beznye
16. Ifjabb Czipele Vaszalia	Brátka	Bihar	Brátka, Beznye

Megjegyzés: A nemes családok felsorolása után érdemesnek tartották megemlíteni, hogy Dallai Mihály Kisbaródon Venter-ágon bir nemesi földet, méghozzá nem a lakhelyén, hanem Topán. A Nagybaródon lakó Susztei Klára pedig Székely-juszt birtokol Nagybaródon.

A' Külső Uraságok, akik az Báródsági Hét Hellységben bírnak

A tulajdonos neve	Lakóhelye	Vármegye	Hol birtokol
1. A királyi kamara	Topa	Bihar	Topa, Kisbáród, Cséklye, Nagypatak, Nagybáród, Beznye, Kornicel
2. A görög kat. egyház	Várad	Bihar.	Topa
3. Az Irinyi család	Iriny	Bihar	Topa
4. Szentpáli Zsigmond	Ilosva	Kraszna	Nagypatak, Nagybáród, Beznye, Kornicel
5. Tarczali Sándor	Tóti	Bihar	Nagybáród, Beznye
6. Tinándi János	Pokafalva	Torda	Nagybáród, Beznye
7. báró Dezsőfi	Várad	Bihar	Kisbáród, Cséklye, Nagybáród, Beznye
8. Budai László	Várad	Bihar	Nagybáród, Beznye
9. Pongrácz János	Várad	Bihar	Nagybáród, Beznye
10. Ugrai István	Ugra	Bihar	Nagybáród, Beznye
11. Magya János	Füzes	Kraszna	Beznye, Kornicel
12. Ugrai György	Ugra	Bihar	Kornicel
13. Menszáros Sándor	Kereki	Bihar	Nagypatak, Kornicel
14. Miskolczi Ferenc	Telegd	Bihar	Kisbáród, Cséklye, Nagybáród, Kornicel
15. Miskolczi Lajos	Telegd	Bihar	Nagybáród, Beznye, Kornicel
16. Miskolczi Sándor	Telegd	Bihar	Cséklye, Nagypatak, Nagybáród
17. Várallyai Sámuel	Telegd	Bihar	Kisbáród, Cséklye, Nagybáród
18. Kis Tetsi Sámuel	Telegd	Bihar	Kornicel
19. Kis Tetsi József	Telegd	Bihar	Kisbáród, Cséklye, Nagybáród
20. Cheteri István	Telegd	Bihar	Kisbáród, Cséklye
21. Kasztol Gábor	Telegd	Bihar	Kisbáród, Cséklye, Nagybáród
22. Szombatfalvi	Dét	Belső-Szolnok	Kisbáród
23. gróf Haller Ferenc	Várad	Bihar	Beznye

Nemteleneknek avagy agiliseknek nevei

1. Katona Irinij fia, Katona Tógyer Nagybáród — anyai ágon
2. Katona Nyikora fiai, Steffán és János Nagybáród — anyai ágon
3. Öreg Katona Koszta Nagybáród — anyai ágon
4. Ifjabb Katona Koszta Nagybáród — anyai ágon
5. Katona Fülep fiai, Katona Vonucz Nagybáród — anyai ágon
6. Öreg Katona János fia, Katona Illés Nagybáród — anyai ágon
7. Katona Dávid Nagybáród — anyai ágon
8. Katona Tógyer Nagybáród — anyai ágon
9. Argyilán Mitru Kisbáródon felesége után Katona-juszt birtokol.
10. Madár Kosztán Kisbáródon felesége után Topai-juszt birtokol.
11. Moldován Vaszalia Nagybáródon felesége után Venter- és Kakutsi-juszt birtokol.
12. Szurdás Nyisztor Nagybáródon az anyja után Kába-juszt birtokol.
13. Szurdás Gábor Nagybáródon felesége után Tatár-juszt birtokol.
14. Popa Nyikora Nagybáródon felesége után Nyága-juszt birtokol.
15. Pusko Flora Nagybáródon felesége után Ispán-juszt birtokol.
16. Martyinn Juon és Gligor Nagybáródon az anyjuk után Ispán-juszt birtokolnak.
17. Hajsz Tógyer Nagybáródon felesége után Fodor-juszt birtokol.
18. Butyori Péter Nagybáródon felesége után Venter-juszt birtokol.
19. Popa Flora Nagybáródon az anyja után Venter-juszt birtokol.
20. Vonyiga Sámuel Nagybáródon felesége után Ispán-juszt birtokol.
21. Martyin Gábor Nagybáródon felesége után Venter-juszt birtokol.
22. Dreginás Billa Nagybáródon felesége után Venter-juszt birtokol.
23. Gozmán Gábor Nagybáródon felesége után Venter-juszt birtokol.
24. Gozmán Kosztán Nagybáródon az anyja után Venter-juszt birtokol.
25. Gozmán Salamon Nagybáródon az anyja után Venter-juszt birtokol.
26. Popa Mikuláj Beznyén a felesége után Szüts-juszt birtokol.
27. Popa Gligor Beznyén a felesége után Szüts-juszt birtokol.
28. Magya Vonucz Nagybáródon az anyja után *zálogos* Venter-juszt birtokol.
29. Popa Mikuláj Nagybáródon a felesége után Venter-juszt birtokol.
30. Stürz Ille Beznyén a felesége révén Kába-juszt birtokol.
31. Gása Mitru Beznyén a felesége után Kába-juszt birtokol.

Miklós Nyakas

DAS ADELSTUM VON BÁRÓDSÁG ZU BEGINN DES 19. JAHRHUNDERTS

Der sich im Zentralkreis des ehemaligen Komitats Bihar ausbreitende und mit speziellen Rechten und Pflichten versehene Adelsbezirk von Báródság hatte eine adlige Einwohnerschaft, deren Muttersprache zwar das Rumänische war, die sich aber trotzdem in erster Linie als ungarischer *Adel* betrachtete, denn dieser Rechtsstand bedeutete für sie grosse gesellschaftliche und wirtschaftliche Vorteile.

Ein Teil des auf dem Gebiet des heute zu Rumänien gehörenden Báródság ansässigen Adels verfügte zwar zweifelsohne über Adelsprivilegien, während sein anderer Teil sich aufgrund eines über Jahrhunderte zurückreichenden Brauchrechtes oder aber mütterlicherseits für adelig hielt. Alldies Jährte natürlich auch innerhalb der spezifischen kleinadeligen Gesellschaft von Báródság unvermeidlich zu Spannungen. Aus diesem Grunde ordnete das Komitat eine Untersuchung zur Aufdeckung zweifelhafter Adliger an, zu deren Durchführung eine Sonderkommission benannt wurde.

Die Abwicklung dieses Verfahrens war sehr lehrreich, denn wie sich herausstellte, konnten viele unter den angesehensten und sich für adelig haltenden Familien ihr Adelszeugnis nicht vorweisen. Noch lehrreicher war hingegen das Vorschreiten der Untersuchungskommission. In solchen Fällen war sie nämlich gewillt, die Jahrhunderte lange adlige Rechtsausübung zu billigen und verpflichtete die Betroffenen nicht dazu, ihr Adelsrecht nachzuweisen.

Im übrigen waren einzelne Familien recht weit verzweigt und zerstreut. So wissen wir, dass in den 1830er Jahren zu einer der ältesten adligen Familien von Báródság, zu der Familie Venter, an beiden Zweigen mehr als 350 lebende Glieder gehörten.

Das Feudalrecht machte in Ungarn einen Unterschied zwischen der Adelsnatur der Grundbesitzer und dem adligen Rechtsstand einzelner Personen. Betrieb eine adelige Person eine Wirtschaft auf einem Besitz nichtadeliger Herkunft, so betraf die Steuerfreiheit nur seine Person, nicht aber sein Land. Genau des gleiche galt auch umgekehrt: eine nichtadelige Person zahlte keine Steuern für ihr Land, wenn dies aus einem Adelsbesitz stammte. In Báródság war nahezu aller Landbesitz der adligen Familien in irgendeiner Weise auf die schon erwähnten Venter-Güter zurückzuführen. Und auch die Besitzverhältnisse zwischen den einzelnen Familien waren ausserordentlich undurchsichtig. Aus eben diesem Grunde hätte der Zweifel am Adelsrecht einer alten, grossen und sich zweifelsohne für adlig haltenden Familie eine derartige Kettenreaktion ausgelöst, welche selbst nicht im Interesse des adligen Komitats gestanden hätte. Es ist uns nicht bekannt, dass auch nur eine unter den Familien, die dazu verpflichtet wurden, ihr Adelszeugnis nachzuweisen, in den Leibeigenstand zurückgefallen wäre.

Auch was die sogenannten „Agilen“ betrifft, war es sehr schwer, irgendein Ergebnis aufzuweisen. Die ganz spezifische Schicht des Adels war allein von der Seite der Frauen mit den Privilegien verbunden, sodass sie irgendwo zwischen dem Leibeigentum und dem Adelstum standen. Von dieser Situation herrührend, waren sie darauf bedacht, ihre Rechte denen der Adligen gleichzustellen. Und wenn ihnen dies in dieser Form auch nicht immer gelang, so verfügten sie gegenüber den Leibeigenen doch über zahlreiche Privilegien.

Dem Adel von Báródság war eine gesonderte Verwaltungsautonomie zu eigen, und man hatte sich ein gesondertes Verwaltungssystem ausgearbeitet. An der Spitze dieser Verwaltung standen die sogenannten Hauptkapitäne, die sich gewöhnlich aus den Reihen des mittleren Adels oder des oberen Adels des Komitats rekrutierten, in jedem Falle aber ein Adelsgut in irgendeinem der Dörfer von Báródság besaßen. Obgleich diese Adligen im engefassten Sinne nicht zum Adelstum von Báródság gehörten, gaben sie dessen Bild dennoch eine ganz bestimmte Färbung.

Einige Familien von Báródság besaßen jedoch auch Güter ausserhalb der Grenzen von Báródság.

Zu Beginn und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ist keinerlei Spur irgendeines Unterscheidens zwischen Ungarn und Rumänien aufzufinden. Die Rechte des rumänischsprachigen Adels von Báródság wurde vom ungarischen Adel des Komitats Bihar weitgehend in Ehren gehalten und nirgendwo ist auch nur eine Spur von nationaler Diskriminierung anzutreffen. Dies Problem anzuschneiden, erscheint selbst gewollt und nachträglich, denn in den Augen der Zeitgenossen von damals war die Gleichheit der Adelsrechte — ohne Hinblick auf Nationalität und Muttersprache — derart natürlich, dass sie niemals eine Frage noch ein Problem daraus gemacht hätten.

Mutatvány Pesty Frigyes Bihar megyei Helynévgyűjtéséből

Pesty Frigyes (1823—1889), a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja a múlt században szórványosan végzett helynévgyűjtések tapasztalataiból indult ki, amikor 1864-ben az ország minden településére kiterjedő kutatást kezdeményezett. A temesvári születésű történész egész munkássága során nagy jelentőséget tulajdonított a helyneveknek,¹ olyan forrásanyagnak tekintette ezeket, amelyek mind a történelem, mind a nyelvészet számára fontos adatokat rejtenek. A korábbi próbálkozások tapasztalatai alapján rájött arra, hogy a gyűjtést egységes szempontok alapján, az ország egész területén, azonos időben kell elvégezni. Azt is szükségesnek látta, hogy az adatgyűjtők személyiségéből, felkészültségéből, szorgalmából adódó különbségeket eltüntesse, ezért egy igen körültekintő kérdőívet dolgozott ki, és kitöltésére utasítást fogalmazott. Az országos gyűjtést a meglévő közigazgatás rendszerében működő intézmények: város, mezőváros, falu, a hozzájuk tartozó puszták, erdők, vizek hálózatán keresztül tartotta kivitelezhetőnek. A Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Történelmi Társulat, a Századok szerkesztősége jóváhagyásával hivatalos úton a Belügyminisztérium és a megyei szervek támogatásával mintegy 60 000 példányban küldte szét helynévkutatási kérdőívét, és a kitöltési utasítást. Bár a felkérésnek nem minden község tett eleget, némelyik olyan gyenge anyagot küldött vissza, hogy Pesty az adatközlés megisméltésére szólította fel (pl. Kaba), mégis felbecsülhetetlen értékű helynévanyag gyűlt össze. Pesti öt kötetben kívánta megjelentetni a gyűjtés eredményét. Tervei szerint a gyűjtés történetének, módszerének bemutatása után a helyneveknek, mint történeti forrásoknak jelentőségét kívánta elemezni, végül értékelte volna az összegyűlt anyagot. Sajnos munkájának csak egy kötete készült el,² tervei megvalósításában megakadályozta a halál.

Az összegyűjtött hatalmas anyag megyénként rendszerezve ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található.³ Jelentősége egyre inkább nyilvánvalóvá válik, amit az is bizonyít, hogy egymás után jelennek meg az ország egy-egy tájegységének helyneveit felölelő kiadványok.⁴ De egyre sürgetőbb a feladat ezt az elsőrendű forrásként értékelt, szá-

¹ *Pesty Frigyes: Helynevek és a történelem.* (Budapest, 1878.)

² *Magyarország helynevei I.* (Budapest, 1888.)

³ Országos Széchényi Könyvtár Fol. Hung. 1114.

⁴ *Pesty Frigyes* kéziratoss helynévtárából:

Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában = Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve II—VII. 1971—76. —

Észak-Bácska földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratoss helysége névtárában. = Türr István Múzeum kiadványai 21. (Baja, 1973.) —

A Galga-völgy földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratoss helysége névtárában. = Múzeumi Füzetek 8. (Aszód, 1976.) —

A gödöllői járás nyugati részének földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratoss helysége névtárában. = (Aszód, 1979.) Múzeumi füzetek 13. —

Pesty Frigyes Helysége névtára Fejér megye. = Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11. (1977.) —

Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjtése Komárom megye (Tatabánya, 1977.) —

I. Jászokuntság (Kecskemét—Szolnok, 1978), II. Külső-Szolnok (Szolnok, 1978). Katona József Megyei Könyvtár — Versegly Ferenc Megyei Könyvtár.

Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében (Békéscsaba, 1983).

mos további kutatás elengedhetetlen fontosságú alpanyagául szolgáló gyűjteményt teljes egészében megjelentetni. Ezúttal gyűjtéséből 11 település anyagát adjuk meg. Ezek a felvétel idején jelentős szerepet játszottak Bihar megye életében, valamint múltjuk, hagyományaik is igen fontosak. A minta kiválasztásánál arra is figyeltünk, hogy a települések lélekszáma eltérő legyen, s hogy földrajzi helyzet, a Debrecentől, ill. Nagyváradtól való távolság is különbözőn.

Fel kell hívnunk a figyelmet a terület korábbi kutatásainak munkáira, így *Bunyitai Vincéere*,⁵ *K. Nagy Sándor* „Biharországról”⁶ szóló útirajzára, valamint *Osváth Pál* munkájára.⁷ Ezeknél korábbi, de semmiképpen nem hagyható figyelmen kívül *Bél Mátyás*⁸ és *Rómer Flóris*⁹ leírásának e vidékkel foglalkozó része. *Fényes Elek* földrajzi szótára¹⁰ is fontos támpontokat adhat a bihari vidéket kutatók számára.

HELYNEVEK

Ártánd községből, Bihar megyéből

Feleletek az 1^{ső} laponni kérdésekre —

Az 1^{sőre} Ártánd helység fekszik Bihar megyének Sárréti járásában. — E vidék más elnevezéssel nem bír. —

A 2^{ikre} E helységnek úgy helyben mint országszerte ismeretes neve: Ártánd. —

A 3^{ikre} E helységnek más elnevezése hajdan sem volt. —

A 4^{ikre} A XVI^k század első felében említetik legkorábban mint pusztá, amikor az Ártándi ős magyar nemes család bírta. —

Az 5^{ikre} Az egyház levéltárában lévő régi jegyzőkönyvekben olvasható jegyzés szerint, ezen helységet a Nagyvárad közelében fekvő Ősi pusztáról kiv. Márton, Kabai, Kenderesi, Nagy és Sáhi család ülték meg először 1722^k esztendőben. —

A 6^{ikre} A község neve az öregektől átvett hagyomány szerint, eredetét, első birtokosától az Ártándi családtól vette.

A 7^{ikre} Ártánd község határos keletfelől Bors községgel, Északról Nagyzomlin pusztával, Nyugotról Mezőkeresztes mezővárossal. Délről Tarján községgel. — A község határában lévő topographiai nevek közül említést érdemelnek:

a, Barát-Zomlin, egy kis pusztá, hajdan kamarabirtok volt, vagy a múlt század második felében elpusztult kolostorban, barátok lakták, de már nem tudni miféle rendűek.

b, Farkas domb emelkedett hely, hajdan erdőség környezte, most szántóföld, nevezetét azon körülményből nyerte, hogy hajdani rendkívüli nagy árvizes időkben, más helyről a farkasok kiszorítottván ide vonultak s szonnyatos ordítással rémítették a lakosokat s innen a határ ezen része máig is „Farkas domb dülönék” nevezetetik. —

c, „Köldushát” kissé emelkedett hely, szántó föld, nevezetét hajdani terméketlenségétől nyerte. —

d, „Harangöntő sziget” hajdan rétes sziget, most kaszálló itt öntetett 1793^{ban} az ártándi, és a M.Keresztesi kissébbik harang s innen vette nevezetét. —

⁵ *Bunyitai Vince*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I—III. (Nagyvárad 1883—1884.)

⁶ *K. Nagy Sándor*: Biharország. Útirajzok I—III. (II. kiadás. Nagyvárad 1884, 1885, 1888.)

⁷ *Osváth Pál*: Bihar vármegye Sárréti Járása leírása. (Nagyvárad, 1875.)

⁸ *P. Szalay Emőke—Csorba Csaba*: Bél Mátyás: Bihar megye leírása. In: Bihari Múzeum Évkönyve II. (Berettyóújfalú, 1978.)

⁹ *Sz. Máthé Márta*: Rómer Flóris bihari munkássága (A bihari útinapló). In: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974. (Debrecen, 1975.)

¹⁰ *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára I—IV. (Pest, 1851.)

e, „Csikos ér” különösen árvizes időkben sok csikot és halat tenyésztő ér. —
Más említésre méltó nevezetességgel nem szolgálhatunk. —

Kelt Ártádon április 19^{én} 1864.

Halász Imre mk
jegyző

Fülöp József főbíró

HELYNEVEK

Berek-Böszörmény községből, Bihar megyéből

Bihar VMegyébe kebelezett *Berek*
Böszörmény községe nevének helyi
magyarázata.

- ad. 1. Berek-Böszörmény községe Bihar VMegyében, ennek székhelye NVáradtól nyugotra $2\frac{3}{8}$ mértföld távolságra, azugy nevezett „Sárréti” járásban fekszik, közigazgatási főbb ügyeiben főszolgabírája — törvénykezői és kisebb, közigazgatósági ügyeiben alszolgabírája lévén illetékes Hatósága. Jelen időben a községnek más elnevezése nem ösmeretik. —
- ad. 2. Berek-Böszörmény község tudomásunkkal — de hiteles adatok nyomán is (:Lásd Fényes Elek „Magyarország geographiai leírását:) ország szerte csakis e néven ösmeretik.
- ad. 3. A község hajdan „*Nagy-Böszörmény*” néven is neveztetett, mit igazol egy 1518. évet magán viselő ily köriratú pecsétnyomója „*Sigillum Civitatis Berek alias Magno=Böszörményiensis. 1518.* —
- ad. 4. A magyar haza történetében tudomásunkkal, mint külön való nem szerepel, de mint tiszta magyar ajkú — s a magyar faj jellegét ön magán viselő népről jogosan feltehető, hogy a haza jó s bal sorsában egyaránt osztozott. —
N.Váradhoz közel esvén, feltehető, hogy a Török uralom véle is éreztethette hatalmának súlyját. —
E föltevésre jogosít az 5^{ik} pont alatt megjelölt, de most már csak szó emléken létező, — elpusztuló s hagyomány szerint a mai Böszörménybe beolvadt „Berek” község, — úgy azon oklevél is, melly állítólag 1558^{ban} — a községet már korábban bírt Gróf Csáky családból származott Imre és Ferencz által adatott a község lakosainak megjutalmazására a község határán lévő s a nevezett urak tulajdonát tett ingatlan birtok adományozásának megerősítésére azon az oklevélben említett okból, hogy Berek vagy Nagy Böszörmény fent nevezett urakat a török fogságból megszabadították. Van a község birtokában egy más oklevél is 1657 ből kiállítva, melly II.^{ik} Rákóczi György által adott ki a községnek bizonyos határ villongás feletti pörében. De hogy a fentebbi okmányok mily hitelességűek, alólírt mint nem szakértőnek mellettök vagy felettök pálczát törni nincs sem feladatában sem hatalmában. — A hitelesség meghatározása tekintetéből ohajtandó lenne azonban, hogy a község birtokában létező és a közönség által nagybecsűnek tartott okiratok a „Helynevek magyarzója” igen tisztelt szerzője Pesti Frigyes Úr mint Szakértő által vizsgálat tárgyává tétetnének, — minek elérése czéljából az igen tisztelt Akadémiai tag - úrral közvetlen - e tárgyra vonatkozó levelezésbe bocsátkozni alólírt Előjáróság hazafíui kötelességének ismerné. —
- ad. 5. Berek Böszörmény — (:ha hivatalos ügyekben használatban lévő pecsétje köriratának hitel adható:) 1518 évben „*Nagy-Böszörmény*” nevet is viselt, a „Berek” elő név pedig

akkor vehette kezdetét (:1518^{ik} évet megelőzőleg:), midőn a mostani Berek-Böszörménytől keletre feküdt „Berek-Böszörmény” helység elpusztult, s megmaradt lakosai az akkor „Nagy” nevet viselt mai Berek-Böszörménybe telepedtek meg, és feltehető, hogy a „Berek” előnév is akkor kezdett használatni, nem zárátván ki a „Nagy” előnevezet sem. —

- ad. 6. Hogy a „Berek-Böszörmény” elnevezés honnét veszi eredetét — arra — különösen az utónév gyök szavára írott vagy nyomtatott adataink nincsenek kezeink között; — de a magyar történet lapjairól következtetést vonva, hinni merjük, hogy B. Böszörmény a Magyar nemzet egy nagyobb családját képezte, miként a palócok, matyók, jászok, kunok — mely vélelmet a „Nagy” előnevezet megerősíteni látszik. Az 1518 előtt létezett Berek Böszörmény pedig elő nevét onnan nyerte, mert berkes, erdős helyen építetett. — hogy pedig valóban létezett, azt a 7^{ik} pontban VI. sz. leirt elnevezések: „*Templom föld*” Berek köze” — „*Berek kert*” s a nép szájában mai napig fen maradt szó hagyomány igazolni látszik
- ad. 7. Berek-Böszörmény község határában létező szántó földek, kaszállók, legelő, erdőkben létező topographiai elnevezések.

A szántó és kaszálló földek:

I. VERNYIKE DÜLŐ. Ennek részei:

- a., *Czigánydomb*, — nevét onnan nyerhette, hogy régebben sátoros cigányok tanyázhattak területén. —
b., *Csonkadülő* — valószínűleg az úrbéres földeknek némi pótlékát képezhette.
c., *Város dülő*, — mennyiben a községgel közvetlenül érintkezik.

II. Lyukas halom dülő. nevét onnan vehette, mert a különben sík felületű dülőben egy — a régi csatákról tanúskodó behorpadt tetejű halom — földhányás van. — Szó hagyomány szerint csaták utáni temetkezési helynek tartatik. —

Ezen fő dülő részeit képezik:

- a., *Szilhát* — helyjén hajdan szilfát termő erdő lehetett, ma már búzát termő szántó föld. —
b., *Csahos környéke.* — A „Csahos” egy bokrok és vadfakkal benőtt terület, hová nyáron a pásztorok a barmokat, a nap forrósága ellen megóvandók, hajtják, nevét valószínűleg a pásztorokkal lévő ebek ugatásától *csahalásától* nyerhette.
c., „*Ördög árkon*” kívüli felső és alsó dülő. —

Nem lesz felesleges, ha az „*Ördög árka*” című megjelölésre a „helynevek magyarázója” igen tisztelt szerző figyelmét különösen felhívni bátor vagyok. —

„*Ördög árká*”-nak nevezetik Berek-Böszörmény község határában azon némely helyen egy-másfél 1 1/2 öles magasságú földhányás, mely a határ szél éjszaki oldalán kezdődik, s annak nyugot- déli részéig húzódik; — úgyvagyunk értesülve hogy e földhányás Máramaros megye szélén kezdődik, s a Bihar megyéig közbeeső megyéken keresztül haladva, így községünk határán keresztül s a szomszédos község határát is elhagyva — Békés megyét átszelve egész a Tiszáig terjed. —

A nép, mint rendkívüli s emléket meghaladó régi építményt „*Ördög árkának*” nevezte el, de szerény nézetem szerint ez egy — a magyar ősök bejövetelét megelőzőleg — itt lakott nép birtokának határát jelölheté.

- d., *Kerek bokor* környéke nevét a rajta volt tüskés bokroktól kölcsönzé. —
e., *Nyilas* — a kaszállók szokott módjára elnevezése. —
f., *Akol környéke*, — az uradalom által régebb időben épített, de már most nem létező nagy lóistállótól vette nevét. —
g., *Tolvajbokor* környéke, ez is cserjés hely volt régebb időben.

- III. *Korhány dűlő*. — E terület hajdan erdő volt, de kivágatván, nevét valószínűleg a *korhadó* fatövektől nyerte, mik kiirtatván, legkövőbb búza termő föld. — Ennek részei:
- a., *Döcözgős gát dűlő*, az ezen földek mellett elvonuló úttól nyeré nevét. —
 - b., *Nagy völgy hát*, téres helyet magában foglaló szántóföldek. —
 - c., *Gyökmő* — régibb időben fagyökerekkel teljes, de már megtisztított szántóföld.
 - d., *Szilhát* — hajdan szilfát bőven termő erdőrész lehetett. —
 - e., *Lábasrét*, — mely nevét egy — lábait V alakban szétvető emberformától kölcsönzé.
 - f., *Sás völgy* — sást termett régibb időben, de az áradások megszűnván a Körös szabályozás folytán, meglehetősen szénát termő kaszáló. —
 - g., *Almás környéke* nevének eredete ismeretlen. —
 - h., *Csente környéke*. — „Csente” név alatt ismertetik egy — a határ éjszak keleti irányán a föld alól — (a Körös folyóból veszi származását, mely innen alig $\frac{1}{4}$ óra távolságra folyik.) fölfakadó ér, a határ nyugot felé terjedő részéig halad.
 - i., *Faragó zug* — ily nevű egyén volt egykori birtokosa. —
 - k., „*Toldás nyilas*” az úrbéres kaszallók pótléka. —

IV. *Homoktető dűlő*. Ezen dűlő nevét a homokos állományú földtől nyeré.

- a., *Kőkút dűlő* — azott épített kúttól nyeré nevét. —
- b., *Kis Homoktető dűlő*
- c., *Nagy Homoktető*. —
- d., *Orbán zug* — egykori tulajdonosa neve. —

V. *Göngyör dűlő*. (: nevének eredete ismeretlen.) Részei:

- a., *Csíktó környéke* — Körös áradások alkalmával halakkal bővelkedő hely, ma már a legjobb kaszáló.
- b., *Kerek fűz* — Körös áradások alkalmával sok fűzfa vesszőt termett hely, ma kaszáló. —
- c., „*Csente köze*” — a III. alatt h., alatt említett érnél. —
- d., *Hegyes halom dűlő*, egykor majd nem csúcsba végződött halomtól vette nevét.
- e., *Nagy Göngyör*.
- f., *Zsombékos*
- g., *Szik domb* alsó és felső része
- h., *Előér*. —
- i., *Állórét* egy nagykiterjedésű kaszáló.
Ennek részei ismét:
 - aa., *Ruzsa hát*; — nevé eredete ismeretlen.
 - bb., *Berek hát*; egykor berkes hely, ma már kaszáló. —
 - cc., *Besenyő*, — nevének eredete a magyarok régi történelmében keresendő. —

VI. *Berek erdő*. Részei

- a., *Fűzfa erdő*, nevét — bár általában tölgyfát terem — valószínűleg onnét nyeré, mert ezen erdő részt övedző árkok fűzfával vannak nagyrészt bekerítve.
- b., *Nátzi zug*, nevének eredete ismeretlen.
- c., *Templom föld* szóhagyomány szerint azon hely, hol az 1518 év előtt létezett, de elpusztult Berek-Böszörmény létezett (:Lásd az 5^{ik} pont alatti leírást:)
- d., *Irtás föld* egy kaszáló a Berek erdőn. —
- e., *Berek köze*, egy utca szélességű nyílás a Berek erdőn, mely hagyomány szerint az elpusztult község utcáját képezte volna. —
- f., *Berek-kert* — hagyomány szerint a létezett község egykori kertjeit képezte.
- g., *Malom lapossa*, egy tisztás hely az erdőben.

- h., *Malom zug* azon hely, hol egy — a régi, de medrét végképen elhagyta Körös folyó által hajtott malom létezett. —
- i., *Rókás lapos*, ismét egy tisztás hely.
- k., *Büdös tó* egy kifolyás nélküli kissébb szerű tó, vagy köznyelven: *Tócsa* az erdőben, melly kivált nyáron bűzhödött léget áraszt.
- l., *Tinkó zug* — valószínűleg egykor létezhetett tulajdonosa neve.
- m., *Körösátalya*, vagyis: a medrét hagyta Körös vagy mostani nevén: *Holt Körösön* túl fekvő kaszállók s kenderföldek.

VII. Vén erdő. Ennek részei:

- a., *Kerek tó*, egy tócsa az erdőben.
- b., *Tökös tó*, — nevét nyerte a benne termő vízi töktől.
- c., *Horgas ér* — egy horog alakú ér az erdőben.
- d., *Szalontai zug*, nevének eredete ismeretlen.
- e., *Cserfák hája*, a cserjéstől származik. —
- f., *Kerek láp*.
- g., *Göboly zug*- A göbolynek szánt szarvas marhák számára egykor fenntartott kaszálló az erdőben. —
- h., Említést érdemel úgy a Berek- mint a Vénerdőn keresztül haladó „*Holt Körös*” medre, hol, régiebb időben a Körös vize folyt, — lejjebb az elhagyott vízmeder „*Ördöngös*” nevet visel, majd ismét „*holt ér*”-nek neveztetik.

VIII. Legelő.

A legelőül fölhasznált térségek külön elnevezéssel nem bírnak, — de van ezek között is egy rész, melly „*Nyáras*” nevet visel.

Berek-Böszörmény Határai.

Éjszokról: *Mező Keresztes*. Keletről: *Gyires* köz ennek határában eső szántó földek, úgy *Vizesgyán* községhez tartozó szántó és kaszálló földek. *Délről*: *A Sebes-Körös* folyó, *Vizesgyán*, és *Körösszeg* községek. Nyugatról *Körösszeg-Apáti* község, a *Körmödsi puszt*a, és *Puszt*a Told község. —

Ezek azon adatok, mellyeket B.Böszörmény községnek helyi leírásához úgy a kéznél levő adatok, valamint több egyéneknek meghallgatása nyomán — összebírtam gyűjteni. — Ha azok a szigorú ítésetet ki nem állják, mentségemül szolgáljon az idő rövidege s főleg azon körülmény, hogy Berek-Böszörmény községben csak 3 év óta lakván, múltját illetőleg a legkisebb részletekig nem tanulmányozhatám; de ha a „*Helynevek magyarázója*” című munkának kiállításához csak egy homokszemet vihettek, legszebb jutalma leendő jó akaratomnak.

Kelt Berek-Böszörményben April 20^{án} 1864.

Ambrózy Márton sk
községi jegyző

Berek-Böszörmény

HELYNEVEK ADATAI

1. Bihar Megyében kebelezett **Deretske** MVáros, Sárréti Járásban deretskei szakasz.
2. A városnak ország szerte ismert neve Deretske.
3. Hajdan e város Dereskének nevezetett; de nevét eredetileg miről s honnan nyerte nem tudhatni. —
4. A község legkorábban 1631 Évből említetik.
5. Honnan népesített, nem tudni, de már II. Rákotzi György ideje előtt jóval népesítve volt, kitől is 16 város Hajdúságot nyert, több községekkel együtt, melyek a Deretskei Uradalomhoz tartoztak. —
6. Hagyomány képpen írott vagy nyomtatott emlékekből a név eredetét, hogy névre nézve kipuhatolni nem lehet, minthogy fentebb említett Városnak rendes levéltára nincsen. —
7. A község határát illető topographiai nevek következők, Kápolnás vagy is Turoskis Osztság. Kettős vagy is Tekeres, Botos, Nagy Radó, szántó földek fordulókban. Nagy telek, Kis telek, Nagytalmas, egyrésze szántó, nagyobb része kaszáló valamint nyárfáserdő is. — Paripa sziget szinte szántó és kaszáló Paripa sziget: eredetileg nevét onnan nyerte II. Rákotzy György idejében, hogy ott a Deretskei Insurgensek kik hadi szolgálatot viseltek, legeltethették csak hátsó paripáikat, ezen területben Körül folya a Kék Kálló vize a hajdan ősapák által telepített Erdőtskét; mely által egy szigetett képez. — (tulajdona a Városnak) Határ Szomszédjai. Szováth, Földes, Szt. Kozmai pusztá, Beretyó újfalú, Szt. Péterszeg, Tépe, Konyár, Sáránd, H. Bagos.
Területe ezen Deretskei határnak dombos, sík és lapos.
A határon létezik Nagy Meltóságú Hertzeg Eszterházi birtokához tartozó úgy nevezett, Morgó hajdani dézsma kert, egy 9 emeletes ótska magtárral, annak közelében fekszenek több gazdasági épületei s egy Vízfűző mely tupa Vak szik, ahol egykor fent említett birtokos több mennyiségű salétromot főzetett, a magos Állam részére.
Nevezetesebb épületei Deretske M; Várossának, a Hel: hit: Contactban álló Gimnásiuma; Leány gyermekek kis osztályú Tanodája; Sárréti Járás magtár melyben a katonaság, részére lótar tartozik. —
Birtokosa ezen határnak, Hertzeg Eszterházi Pál; Curialisták, és a közlakosok. Különös nevezetességekkel sem a határ, sem a Város bír, minek kikutatására a helybeli iratok adatokat nem nyújtanak.

Kelt Deretskén Július 8 1864.

Ferentzy Péter
jegyző

főbíró Szőke József

Adatok a haza helyneveinek gyűjtésére és összeírására *Hosszú Pályi* községből.

- 1., Hosszú Pályi községe fekszik Biharmegyében, a tiszántúli területben, a sárréti szolgabírói járásban, székhelye Várad Olaszi.
- 2., Hosszú Pályinak mind helybeli, mind országosan ismert neve: Hosszú Pályi
- 3., Hosszú Pályinak a hagyomány szerint régi neve volt: hortus pauli.
- 4., H.Pályi mikor említették legkorábban? nem tudatik.
- 5., H.Pályi honnan népesített? nem tudatik.
- 6., A Hosszú Pályi névről hagyományból annyit lehet tudni, hogy az hortus paulinak mondatott, s a mai neve hihető ebből magyarosított, és ez nagyon hihető, a mennyiben a paulinusoknak itt egy kies hegytetőn emelkedett de már csak rom zárójuk vagy klast-

romjuk volt, s ők voltak urai is H. Pályinak, de 1550—1560 táján amikor a szomszéd Debrecenből a reformatio ide is bejött, s az egész helység reformáltatott a paulinusok többé itt nem szerepeltek s klastromjuk is hihetőleg ekkor pusztult el.

- 7., A hosszúpályi határban előforduló topographiai nevek: *legelők*: emberölés, péternévolgye. — *kaszállók*: körtvélapos, nagyszik, csikönyomás, üresnyárvíz, folyó, sombokos, horgas, didere, földgát. — puszták: fejeztó, bojonta, mindkettő egykor falu, de hihető a tatárjárással elpusztult. — Erdők: gyertyános, kerek erdő, gárdony, vasvárisűrűs, hegyvágás, *zug*: malomzug. *Csárdák*: szabótiszta, messzi látó. *Szöllők*: öreg, új, koldus, és csobánkert. *Árok*: ördögárka, 4 öl széles 400—600 öl hosszú árok mely átmegy a konyári határra, mi célból ásott valaha nem tudatik. *Rom*: a paulinusok zárdájának a romja, — a földvár, egy sűrű erdő középesti 8—10 öl mélységű 12—15 öl szélességű 20—30 öl hosszú kerekded mélység, hová a hagyomány szerint menekültek s vonultak a tatárjárás alkalmával az üldözött hosszúpályi lakosok. *Tisztás*: Szabótiszta, egy erdő középetti szép territorium csárdával ellátva. *Halmok*: erdőhalom, jukashalom, füleshalom, élestemploma. *Hegyek*: törökmetéllő hegy, forráshegy, csorbahegy, szőlőshegy. *Tavak*: sós vagy tihanyító, mely a vidéknek mint sziksós fürdő, különösen a reumas bajokban igen látogatott s keresett helye, izletes épületekkel s sétakerttel ellátva, — hol egyúttal szik separtetik s nagyban gyártatik, — *sziktó*: hol szinte szik separtetik, — *Nádasok*: völgyes körülbelül 300—400 hold terjedelmű, hol igen szép nád terem, — szilok, *rétek*: szőkerét, hol széna és nád terem, — erdőréti, faggyasrét, — *Szigetek*: futósziget, hosszúsziget, kissziget mind megannyi jó szénatermő helyek.

Kelt H Pályiban Május 1^{ső}n 1864

főbíró Buka József mk
Juhász Ferenc mk jegyző

H: Pályi Község.

HELYNEVEK

Kaba községből. Biharmegyéből. —

- 1., A község (:Kaba:) Biharmegye Sárreíti Járáshoz tartozik.
- 2., A község csak is az első pontban írt névvel neveztetik.
- 3., A községnek — köztudomás szerint — más neve soha nem volt.
- 4., A község, Buday „Magyar Ország História”ja szerint, már a XIII. Században, mint az a „Ritus explorandae veritatis, per judicium ferri candentis” című folyó s később 1555^{tk} évben nyomtatás alá jutott iratból is kitűnik — e néven említettik.
- 5., Honnan népesítettett —
- 6., E név „Kaba” honnan vette eredetét? okmányok vagy elfogadható szájhagyományok hiányában megfejteni tehetségünk határán kívül esik.
- 7., A község határában előforduló topographiai nevek mind dülők, legelők, kaszálók, szőlős kertek elnevezései — pusztá, sivatag, liget, erdő, rengeteg, zug, csárda, tag — nem lévén — e tekintetben semmi jelentőséggel nem bírnak.

Kaba Maj. 20. 1864.

főbíró Nagy Gáspár mk
Német Ferenc mk jegyző

FELELET

A helynevek gyűjtése tárgyában académiái tag t. Pesty Frigyes úr által közzé tett kérdő pontokra **Kaba** m. város részéről. —

- 1^{sőre} Biharmegye Sárréti járás. (: Szabolcs megye s a Hajdú kerület szomszédságában:) — Más e pontban fel említett körülményekre vonatkozó elnevezés sem a múltban nem divatozott, sem jelenben nem használtatik. —
- 2ra M városunknak csak egy neve él: „*Kaba*”, e néven ösmeretes helyben és ország szer-
te. —
- 3ra Tudomásunk szerint községünknek más elnevezése soha nem volt, sem különfélekép
nem íratott. —
- 4re Községünk Budai „Magyar Ország Historiája” szerint már a 13^{ik} században a „Ritus
explorandae veritatis per iudicium ferri candentis” című folyó- s később 1555 ben nyom-
tatás alá került iratból kitűnőleg e néven említettik „*Kaba*”. — E pontot érdeklőleg más
felvilágosító adatok rendelkezésünk alatt nincsenek. —
- 5re Hogy honnan népesített? erre nézve sem írásbeli sem szóbeli adattal nem bírván, fel-
világosítással nem szolgálhatunk. —
- 6ra Hogy községünk nevét honnan nyerte? ezt meg fejteni okmányok, vagy elfogadható
száj hagyományok hiányában tehetségünk határán kívül esik. —
- 7re Községünk határa általában síkságot képez, s benne következő elnevezésű dülők létez-
nek:
- a., „*Csonkapál*” dülő lapályos síkság, Báránd község határával szomszédos, keleti
szélén úgynevezett *Kórós ér* től határozva, a határ déli részén fekszik, — a most emlí-
tett ér régebben a Berettyó és Kálló vizek árjaitól olykor olykor vízzel volt telve, jelen-
leg száraz s legelőnek használtatik, fekvése pedig egyenes irányú.
- b., „*Czakó*” dülő, a határ nyugati részén, a Püspök Ladányi határ mentében, egye-
netlen V alakú síkság, régebben a Kun—Karczagi országúttól metszve jelenleg pedig
a Tiszai vas út vágja kettő; — részben szántó, részben kaszálló föld. —
- c., „*Gorsás*” dülő, nyugatra terül, egyenlő sík s szántó föld, ennek nyugati részén
van egy természetből alkotott domb, mely „*Sas halom*” nevet visel, e domb a Püspök
Ladányi, Nádudvari és kabai határ közt fekszik, a honnan még „*hármás határ domb*”
nevet is nyert. —
- d., „*Hordós kút*” dülő — Nádudvar község határával határos U alakú szántó föld,
dombos és völgyes, mely dombok és völgyek külön névvel nem bírnak. —
- e., „*Hollós*” dülő, Észak nyugotra a Nádudvari és Hajdú Szoboszlói határt érintve
fekszik, egyenes síkság és szántó földnek használtatik. —
- f., „*Horgas*” dülő, északi oldalon fekszik, sík és szántó föld, nyugati széle egy
„*Horgas ér*” nevű s a Nádudvari határba kanyargós irányba átmenő, régebben vizes,
jelenleg száraz s szántó földnek használt értől érintetik. —
- g., „*Párgás*” dülő, jelentéktelen s külön névvel nem bíró völgyek s domboktól vál-
tozatos fekvésű síkság, s szántó föld, a határ északi részén Hajdú Szoboszlói határ men-
tében. —
- h., Ebből kifolyólag fekszik „*Nyalakodó*” vagy „*Borbély telek völgy*”, szinte sík és
szántó. —
- i., „*Bogaras*” dülő, lapályos s olykor olykor földárjától járt nedves szántó föld
észak keleti oldalon.
- k., „*Újkút*” vagy „*Bácskút*” dülő, itt ott völgyes sík szántó s kaszálló föld.
- l., „*Törökkút*” dülő, szántó, egy úgy nevezett „*Törökkút völgy*” el, s egy hason nevű
igen jó vizű kuttal.

m., „*Kohárikút*” dülő, egyenes síkság, szántó földnek használtatik, a határ keleti részén terül el a Derecskei országúttól s a H. Szoboszlai és Szováti határoktól környezve. —

n., „*Kis Pallag*” dülő, lapályos, itt ott kisebb szerű emelkedésekkel, szántó föld, a határdélkeleti részén, a derecskei országút — Herczeg Eszterházy Pál ő etja tag birtoka — s Tetétlen községek s a legelő dülőjök határaitól környezve; a közepén egy erecske van „*virágos ér*” névvel, minthogy itt nedvesebb idő járás alkalmával sok szép mezei virág termett, jelenleg száraz. —

Ezekon kívül a legelő dülőben a határ északi részén Nádudvar község határa felé van egy halmoktól s völgyektől változatos s legelőnek használt helyiség, mely „*Tatár ülés*” elnevezést bír, s úgy látszik, hogy emberi kéz műve, nyugati oldalán egy egykor vizes jelenleg száraz értől határozva, mely hason nevű.—

Van még határunkba „*Csarkó kert*”, „*Új kert*” „*Major kert*” s „*Tégláskert*” név alatt négy szőlős kert a község közelébe, melyek semmi különös jelentőséggel nem bírnak. —

Továbbá: herczeg Eszterházy Pál ő etjának határunkba levő jelentékeny birtoka „*Percs*” vagy „*Kis kabai puszta*” nevet visel, rajta egy kiterjedett gazdaságnál szükséges gazdasági épületekkel ellátott major fáktól körül véve, Báránd felőli szélén pedig egy hajdan mocsáros, rétes, jelenleg pedig száraz termő tó alakú lapály van „*Dögös*” név alatt. —

Az itt elsorolt helyekben községünk s határa egészen ben foglaltatik, s ezek tudomás szerint más névvel sohasem bírtak, s hogy felemlített elnevezésöket honnan nyerték, azt felderíteni képtelenek vagyunk, minthogy sem szóbeli, sem írásbeli hagyomány birtokunkba nincs, s minthogy erről a jelenben élő leg idősb emberek sem tudnak felvilágosítást nyújtani. — Végre az e pontban felhozott minden többi tételekre vonatkozó körülmények községünket illetőleg fen nem forogván, azokra feleletet sem adhatunk. —

Kelt Kabán

November 22^{én} 1865

Nagy Gáspár mk Bíró
esküdt Kovács Bálint mk
Kis m Sándor mk
S Nagy Balás mk
községi előljárók Tósér Lajos mk
Barta József mk

HELYNEVEK

Komádi Várossa miért neveztetett így nem tudatik, más elnevezésről tudomásunk nincs, a többire Bihar Megye Sárréti járásában kebeleztet Komádi városa 1606 évben telepített meg Bocskai fejedelem által 1700^{ik} évig mint hajdúk a komádi lakosok fegyverrel szolgáltak, 1702^{ik} évben a kir. kamara elfoglalta, az Eszterházi Herczegi háznak Szalonta Konyár Derecske Kaba B.Újfalu, Bagos, Félegyháza, Sáránd, Sas Városokkal 100000fban az Eszterházy Családnak u:nevezett taksát fizetett 1848^{ik} évig, — múlt 1863^{ik} év aug 21 én lépet úrbéri egységre tisztelt Herczegi házzal Komádi községe. Komádi határán lévő dülök a következők: Varsánhát, Nagy György, Csomó, Zsombokos, Tót Pál, Bánom sziget rozszikes föld, Szilvás sziget, falu sziget hajdan mint mondják falu volt, háttas hely, Gabonás jó búza termő föld, Borostó, Nagy János, Kétesi, Vermeshát, Kurtató, Fűzgát, Szilva szerű, Őszi gabonás, Arany ásás, Kurta Érhát, Diófél, Esitelek, Kutsó Sziget. Picsor, Eszi erdő,

Bánocza, Balázs, Borzos, Tohát, Csébi, Megyeri föld, Észai erdő alja, Poklos, Észai, Gyökere-
res, Apáti Sziget, Feketeföld Váczi Zug, Nagyrhát, Juhász kődomb, Belső és Külső kődomb,
Nagy András és úsztató, Nádas és Koti Pusztá.

Kelt Komádiban April 11^{én} 864

Főbíró T Nagy József mk
másodbíró Béres József mk
Török György sk
jegyző

HELYNEVEK

Mpályi községből, Bihar megyéből.

Kérdő pontokra felelet Mpályi községből

1^{ső} pontra. A helység tartozik Bihar Megyébe, Tiszántúli kerületbe, Sárréti járásba NVáradi Székbe. —

2^{ik} pontra. A községnek jelenleg egyféle neve él; s ez ország szerte ismeretes. —

3^{ik} pontra. A községet hajdan hagyomány szerint Érsekpályinak is hívták s a községi pecsét bizonyosága szerint mely 1734 évbe készült Monostoros Pályi nevezettel is bírt; jelenben csak mint Monostorpályi említetik s ismertetik. Hagyomány szerint hajdan Paulinus szerzetesek laktak benne, s nevét latinul Monastérium Pauli, — onnan nyerhette. —

4^{ik} pontra. A község legkorábban 1714^{be} említetik, a' mikor már reformátusok laktak és Rimaszombati Péter volt a Predikátor és minden egyházi ingó javak már akkor leltározattak mint ezt az egyház legrégebb jegyzőkönyve bizonyítja. —

5^{ik} pontra. Honnan történt népesítése nem tudatik. —

6^{ik} pontra. Hagyomány szerint a név eredete már a 3ik pontban megemlítettett. —

7^{ik} pontra. *Gőzhát.* — sík fekete szántó föld. — *Folyásdülő* többnyire sík szántó és kaszálló föld, elneveztetvén a közte folyó érről. — *Simahalmi dülő* részint szikes részint fekete homokos és futó homokos szántó földek síkságban. — *Malom zúg.* futó homokos szántó föld. *Nyírerdő.* Nevezetét onnan vette hogy a Nyír szélén esik különben tölgy és szilfák termőhelye. — *Lapos* leginkább völgyes kaszállók, itt ott szántó földel vegyítve közepén egy kis ér foly mely *Fövényes* nevet visel. — *Csenkás* hajdan erdő volt most egy részén szőlős kert fekszik ugyanazon név alatt; más része hegyes völgyes futó homokos szántóföld. *Sűrű.* jelenleg is fenn álló erdő. — *Czigánváros* hegyes völgyes futó homokos szántóföld, *Liget* hajdan erdő volt jelenleg hegyes völgyes homokos szántóföld. — *Rákóczi tiszta* kaszálló az Nyírerdő közepén erdővel körítve. — *Bónékút* rétes hely hagyomány szerint Bonaparté tanyázó helye volt. — *Ördögárok* Mai nap is látszó árok mely a tatárjárás alkalmával a lakosok részére védelemhelyül szolgált s keresztül megy az egész határon. —

Kelt Mpályiban április 17^{én} 1864.

Papp Gedeony mk
jegyző által

Juhász Sándor mk
főbíró

NKereki község előljáróitól.
Nváradai járás Szolgabírája —
Tekintetes Fráter Ferencz Úrnak

Nváradon

Tekintetes Szolgabíró Úrnak folyó évi Martus 23^{án}

197 szám alatt kelt tisztí meghagyása folytán a használatul küldött Utasítás szem előtt tartása mellett az utasítás kérdő pontjaira következő Statisticai adatokat szerezvén be — tiszteletteljes jelentését alant írt előljáróság beterjeszté.

Az Utasítás 1^{ső} pontjára: **Nagykereki** tisztán magyar ajkú s reformált vallású község fekszik Bihar megyében, — tartozik a Nváradai járáshoz, — adó tekintetben pedig a Nváradai cs. kir. pénzügyi kerülethez.

A 2^{ik} pontra: A községnek jelenleg csupán ezen egyféle neve él: Nkereki.

A 3^{ik} pontra: E községnek hajdanában, — de olly régen, hogy az év száma ki nem tehető, — ezen elnevezése volt: „*De curru*”, melly elnevezést a hajdan itt létezett, de curru nevű apátságtól vette; későbbben esmét még é neve élt a községnek: „*Nagy Kerek*”, — e nevé a 17^{ik} század elején egy nádas ingovánnyal körülvett, s a Bocskay István fejedelem korában némű jelentőséggel bírt, s lakott vártól kapta, különben a hely megülése a régiség homályában vész el. Így lett később Nkerek elnevezésből Nagy Kereki. Megemlíttetik itt, hogy Bocskay István fejedelem itt lakta korában Nkereki mező város volt, ezt látszik igazolni a községnek mai napig használatban lévő pecsété, mellyen e körirat olvasható: „*N.Kereki város pecséti 1605.*” A fönt említett vár Bocskay fejedelem korában hogy nem csekély jelentőséggel bírt, levéltári adatokból kitetszik hogy Bocskay fejedelem idejében a nádas ingovánnyal körített vár a német ellenel daczolt, mutatja ezt a vár körül maig is meglevő 7. halom, melly magyarok s németek sírhalmait képezi. Ezen halmok mind egyike bizonyos nevet viselt, melly halom nevek közül csupán egy a most úri lak’ — hajdan várhoz legközelebb eső „varjas” halom ösmertetik.

A 4^{ik} pontra: Nkereki község legkorábban 1605 ben említettik, mint város.

Az 5^{ik} pontra: Hogy Nkereki honnan népesítettet? tudni nem lehet. —

A 6^{ik} pontra: A felelet már a 3^{ik} pont alatt megtéttetett.

A 7^{ik} pontra: A község határában előforduló többi topographiai nevek, mint például a mező, düllő halom, sat, elnevezésére beszerzett adatképen csupán a jelentékenységgel bíró egyes határ vagy halmok nevét tüntetjük elő, — nem látván a fontos statisticaí ügyre nézve szükségesnek illetően határ neveket: kigyós halom, dúsnak és ország út talo sat megnevezni miután különösebb jelentőséggel nem bírnak. A határ düllők sat. elnevezése között, különösen ezek méltók a figyelemre: Éva akla, Éva sárja, Éva halma, Ádám pusztá. A nép rege szerént az állíttatik, miszerént hajdan Krisztus születése előtt a valódi paradicsom itt lett volna s első szülőink nevérol vették elnevezési eredetüket, — de ez megczáfoltatik a szomszéd Henczidán beszerzett adatokból, a hol szintén illy nevezések ottan is megvannak, ott ugyanis az állíttatik: hogy igen régen e környéken Benzé Éváról történtek a fenti elnevezések. — Van egy tó a nkereki határ szélén Bors községhez kebelezt Zomlin pusztá közelében ezen hajdan ingovány lóp most kiszárat tó *Hergott* nevet visel, erről az mondatik, hogy magyarosított nevét onnét vette, midőn Bocskay a németeket megverve Bors községe felé kergette volna azon vizes lapályos helyen, melly mint mondók a kereki határ szélén esik, — a német csapatok egy része a lábba sülyedezvén, kiabálták: *Herr Gott!*

Ezen elnevezések: Barátok ere, — sz:péter ere, — sz: péter sziget a hajdan de curru apátság klastromát körített ér és a mellette lévő szigeteket képezte, mellyeket a barátok hihetőleg magok neveztek el a mai napig is fenn lévő elnevezésekkel. — végre *Hajdú*

Perse nyilassa elnevezésével bíró kaszálló hajdan víz lapályos hely, — a nevét Bocskay István fejedelemmel, az említett várban lakó igen csinos hajdú leány „Erse” nevérol kapta. A leány elannyira meghittje volt a fejedelemnek hogy több ízekben az ellen tábora kikémlésére küldetik, éppen ily megbízatással küldetett legutolszor Erse a mar mar közeledő németek tábora kikémlésére, midőn a németek elő csapatai őt a kérdéses víz lapályos hely mellett észre vették elfogták, s a lapályba folytatták. Hajdú néven Érsének azért nevezte őt Bocskay várbeli udvara, mivel azt tudtak hogy hajdú leány de vezeték nevét csak maga Bocskay fejedelem tudta, a később perzse elnevezés csak rosz magyar kifejezés lehetett, s maig is a hely Hajdú Perzse nyilassa nevet visel. legvégre Megemlítettik miszerént a község határán a Kis Körözs folyt keresztül, míg a víz szabályozás néhány évvel ez előtt megtörténvén mai nap már csak száraz medre látható.

Több adatokkal alant írt előljárók nem szolgálhatván, teljes tisztelettel vagyunk.

Nkerekiben Április 4^{én} 864.

főbíró Nagy István
 esküdt Nagy András
 Ragány Ferencz mk jegyző

ad 185
 1864

HELY — NEVEK
Sámson Községből, — Bihar Megyéből

Kérdő pontok

1., A Megyének, Kerületnek; Járásnak; Széknek; neve hová a helység tartozik?

Bihar-Megye; — Sárreți járás

2., A Községnek hányféle neve él most; melyik neve bír csak helybeli elterjedéssel; melyik ismeretes Országszerte?

E községnek egyetlen egy neve van; jelesen *Sámson*. — Mint hogy azomban több *Sámson* nevű község is van; meg különböztetésül tehát a Község Nyír Sámsonnak nevezetik azon oknál fogva, hogy Szabolts Megyével határos lévén; a Község szomszéd-ságában s e községen túl mindjárt, az úgynevezett *Nyírség* kezdődik. —

3., Vólt é hajdan e Községnek más elnevezése? vagy tán csak különféleképp íratott a mostani helynév? —

A Községnek más elnevezése nem vólt soha, s a Község mindenkor *Sámson* néven íratott. —

4., A Község mikor említettik legkorábban?

Mint a Debreczeni reformált Egyház Megye Levéltárában feljegyezve van, 1645^{ben} már *Sámson* Köz-

ség említették 1^{so} Rákótzty György fejedelem idejében úgy; mint *Anya Egyház*; — papja, temploma, tanítója vólt; de még akkor a Sámsoni Ekkklésia sokkal kissebb vólt, a vele szomszédos *Gut, Tamási, Bagos, Pallag* s több e környéken elpusztult Ekkklésiák-nál. —

5., Honnan népesítettett?

A múlt század elején, a fentebb megnevezett szomszédos községek, a Rákótzty zavargások alkalmával egészen elpusztítván; Sámson községének is hihetőleg nagy változásokon kellett keresztül menni; de ezért mint a szomszéd falvak közép pontja egészen elnempusztult; sőt hihető, hogy az elpusztult községek lakosainak egy része itt telepedett meg. s innen népesülhetett a Község. —

6., Mit lehet tudni a helynév eredetéről, értelméről?

A Sámsoni Egyház Községben az Egyháznak csak 1712^{be} említették papja — Az anyakönyv pedig kezdődött, 1761^{be} — régibb okmány nem taláztatik. A Község birtokában lévő s most is használat alatt álló hivatalos pecsét 1779^{be} készült; — A Község levél tárában pedig tsak 1785^{beli} jegyzőkönyv található. — mint legrégeb, —

Ez érdemben írott vagy nyomtatott emléknek, vagy hagyománynak birtokában nemlévén; — a helynév eredete és értelme tudomásunkon kívül áll. —

7., A Község határában előforduló többi topographiai nevek. —

A Község határában ötféle helyi elnevezés van; ú:m: *Kutyahugyozta* oldal. — *Diósvári* oldal, *Felső* és *Alsó* Szállás. — s *Földvári* Oldal

A *Kutyahugyozta* oldal nevét vette onnan, hogy azon részre egy guja kút még a régibb korban készítettvén, midőn az elkészült, egy kutya által annak kávája azonnal meg hugyoztatott, s erről öröklé e nevezetet. —

A *Diósvári* Oldal neveztetik onnan, hogy ezen oldal részen egy romladozott földvárhoz hasonló homok domb lévén; bizonyos *Diós* nevű gujás a gujabeli marhákat ott szerette és szokta állásolni. —

A *Földvári* oldal nevét vette egy nagy romladozott földvárhoz hasonló alakzatú homok dombról; — mely az azon földvári oldalnak, csaknem közepén fekszik. —

A *Felső* és *Alsó* szállás pedig nevét onnan bírja, hogy a felső szállás a határnak felső (:Északi:) az Alsó szállás pedig az alsó (:Déli:) részén esik, s a Községbeli lakosok egész nyáron által munka ideje alatt leginkább ott szállásoltak. —

Erdők

Savós-gút-Sötét erdő; Lentsés; — Kis erdő, — nevezettel. —

Savós-gút; honnan vehette nevét ösmeretlen

Sötét erdő; onnan kapta nevezetét, mivel az a Községnek nap felkelt való oldalán felette sűrű s hajdantan gondviselt állapotban, s nem messze távolságban lévén, a a Községre szembetűnő feketeségben sötétellett. —

Lentsés. — nevét bírja onnan, hogy hajdanában e helyen az erdők némely pusztá részein itt, ott, lencse termeltetvén, azt bőven és jó minőségben termette. —

Kis erdő; onnan nevezetik, mivel ez a határ külön részén egyedül, s a többieknél kisebb kiterjedésben áll.

Csárda

Van kettő, ú:m: *Savós gúti*: és *Mogyorósi*

Szőllős kertek.

Kis, Közép, és Nagy Martinka; — továbbá *Kultsár*. — *Közös*; — *Megyes*; *Budaházy*; — *Nyitzki*; *Fábián* és *Vén Martinka*.

A három *Martinkai* kertnek honnan lett elnevezése ösmeretlen. — A *Kultsár*; *Meggyes*, *Budaházy Nyitzki*, — *Fábián* szőlőskertek nevezetnek földes urai nevérol. — A *Közöskert* arról, mert az több birtokosok által, közösen bíratott. A *Vén* kert pedig onnan, mivel az, a határon leg alsó és leg régibb kert. —

Tavak

János-tó; — *Mosótó*; *Máriás, Lápos*; *Hosszú tavak*. — Neveiknek honnan lett örökítése bizonytalan. —

Dombok

Éhező; mivel terméketlen; — *Meleg Oldal*; — mivel délnek hosszan fekszik, *Akasztó*; — mivel rajta hajdanta embert embert akasztottak. — *Földvári* és *Diósvári* dombok, — neveiket földvár formájokról kapták. —

Lapossak

Fülektút; mivel ide egy Füle nevű ember kutat készített. — *Dinnyés* mivel régenten e helyen igen sok jó és híres dinnye termett; miről Sámson most is nevezetes, — *Mogyorós*; mivel az a hajdan korban, jó földi mogyoró leveles szénát és pedig bőv mennyiségbe adott. —

Meg említettik végre, mikel Sámson Község ha-

táros, Sz. K. Debretzen és Hatház városokkal; P. Geszteréd; P. Aba; P. Tamási pusztákkal; — Ezen szomszéd városok és puszták pedig fekszenek, jelle- sen Sz. K. Debretzen Város Bihar Megyében; Hat- ház a Hajdú Kerületben — Geszteréd, Aba, és Ta- mási puszták pedig Szabolts Vármegyében. —

Kelt Sámsonban 19^{dik} Aprilis 1864

Sámson Község Elöljárói
Sándor Mihály főbíró
Sándor Mihály mk eskütt
Bíró Gábor mk. eskütt
Ludmány Ambrus mk eskütt
Hamar János eskütt

Kiss József mk jegyző által

HELYNEVEK

Udvari községből, Bihar megyéből.

1. Bihar megye Sárreți járás. *Udvari község*. A vidéket az ott el terülő sárrejtéről Sárreți Vi- déknek hívják. 2. *Udvari* név volt hajdan úgy mint most ismeretes, azon külömbséggel, hogy néhol az 1763 ból fenmaradt kéz írásokban az akkor szokásos írás mód szerént az utó i, y al iratik: 3. hogy volt é más neve valaha e helységnek, azt sem írott, sem száj hagyomány ból nem hallottam. A község legkorábbi említését sőt eredetét, a száj hagyomány útján írott Nagy Bajom város krónikájában feljegyzés szerént, valamelyik Erdelyi fejedelem ajándé- kozta Udvari nevű embernek S mint a nevezett krónika határozottan mondja, ezen emberről vette eredetét és nevét a falu, mert az előtt csak mint a Nagy Bajomi Várhoz tartozó földbir- tok vagy major említettik. Azonban itt azon kérdés támadhat, hogy ezen embernek egyéni vagy családi neve volt-é *Udvari*? vagy csak azért neveztetik így mivel a névleg nem említett Erdelyi Fejedelem udvarában lakott. Annyi azonban bizonyos, az egyház jegyző könyvében lévő későbbi feliratról hogy 1613^{ban} e helység *Udvari* név alatt *Kamuti Balázs* birtoka volt, kinek tiszt tartója Nagy András, a templom nagyobbításakor e feliratot találta a falon „épi- tette Kamuti Balázs 1613-ban”. 5. Hogy honnan népesítetett nem tudhatni. 6. Minthogy sem írott, sem nyomtatott emléünk, mely a név eredetéről bizonyoságot tenne, csak a 4^{ik} pont alatt említett bizonyossággal kell be érnünk. 7. A község határában előforduló topográfiai nevek: *Balázs-halma* — mely nevet hihetőleg Kamuti Balászról vette, — egy halom, mely közel a falu alatt emelkedik. *Szabó-halma*, hihetőleg valami Szabó nevű emberről vette ne- vét. — *Órhalom* mint beszéllik nevét onnan nyerte, hogy a török járás alatt, ezen halom ór álló helyül szolgált. *Félhalom*, hogy nevét honnan vette? bár fekvését tekintve azt hiszem fél- szeg formájától. *Gyilkos hát* nevét a kun világkor ott történt borzasztó gyilkolásról nyerte — *Kunok szállása*, itt szálltak vagy pihentek meg mint szájhagyományban él, a kunok az imént említett gyilkolás után. *Nyársas halom*, hihetőleg a törökök szokásos kinzásától vette nevét. *Tűzök hát*, sok tűzök szokott környékén és rajta tanyázní. *Domokos* háts szántó föld, nevét mint mondják hajdani birtokosáról Kóti Domokosról nyerte. *Hangós* vagy *Hangos*, nevét hihetőleg azon kis víz-hangról (:echó:) nyerte, mely ott, míg víz környezé észrevehető volt. *Kovács tava* Szántóföld, nevét magán viseli! *Csurka*-völgy, szántó föld, *Hangós* ér, mely a feljebb említett Hangós nevű földön foly keresztül. *Karika* zug, szántó föld, nevét talán on- nan nyerte hogy mint egy kör vagy karika úgy köríté egy kis ér mely Karika érnek hívatik.

Eszteró megi szántó föld nevét az alatta lévő Eszteró — nevű vízről nyerte. Melynek eredetéről alább. — *Gát-szeg*, neve eredete? *Rövid dűlő* szántó föld, nevét magán viseli. — *Vesszős ér* hajdan sok rekettye és fűszfa vesszőket nevelt. — *Eszteró ér* mely sok féle leírása által gyanítani engedi, hogy az Eszterházy névből vagy ez utóbbi amabból vette eredetét, mert hol *Esztró* hol Eszteró, hol Esztoró, még *Esztorós* név=Eszterházy, mint ez a Nagy Bajomi krónikában ki fejezve van. *Nagy Szik* szikes szántó föld *Tikics* — vagy *Tigis* — vagy *Dikics* ér, neve eredete(: ? :) *Disznó-sziget*, nevét azon szokástól vette hogy itt őriztettek az uraság disznai. — *Ürmös*. kaszálló, sok ürmöt terem. — *Rákos* — kaszálló, nyomás vagy legelő bizonyosan onnan nyerte nevét hogy hajdan itt sok rákot halásztak. *Tamás-Zug* legelő neve, eredete(:?:) *Csarna*, jó szántó föld. *Ősventő* szántó föld. *Pap ere* kaszálló. *Körtvélyes hát* szántó föld *Sziget* hajdan tökéletesen magán hordható nevét mivel egészen víz keríté. — *Kártelek* jó kaszálló.

A Sár-rétben lévő nevezetes lápok : *Ruczás-láp*, *Cseh-láp*, *Német-láp*, *Gazos-láp*, *Vesszős-láp*, *Esős-láp*, *Nádvágó-láp*, *Pali-láp*, *Kis Jankó-láp*, *Darus-láp*, *Hóra-láp*: ez utóbbi nevét nem a Hóra világból nyerte-é? *Alacskás-láp*, *Figés-láp*, *Nagy-láp*, *Kisderék-láp*, *Föld-láp*, *Nagy Halas-tó*, mint egy 32 catast. hold területű álló víz, mely a Sárréte között fekszik, Nevét onnan nyerte hogy benne sok halat fogtak.

Kelt Udvariban 1864. május 20^{án}

Balog Lajos mk jegyző

FELELET

A hely nevek gyűjtése tárgyában kiadott kérdésekre Vekerd község részéről.

I. Pontra.

Vekerd községe tartozik Bihar megye Sárréti járásába
Székhely N.Várad. —

II.^{ik} Pontra.

A községnek jelenleg csak egy neve él — Vekerd, e néven úgy a környéken mint ország szerte is ösmeretes. —

III.^{ik} Pontra.

Hogy volt-é a községnek más el nevezése hajdan, vagy hogy külön félekép íratott-é a jelenlegi neve, — nem tudatik. —

IV.^{ik} Pontra.

Hogy a község mikor említettik leg korábban, azt ki puhatolni nem lehet, mivel írásbeli adatok ép úgy, mint szóbeli hagyomány nem léteznek, csak pusztá sejtlem kép annyi említhetjük fel, hogy a 17^{ik} század közepe tályán keletkezhetett. — Egyébb íránt evégre iteni birtokos Elek Pál úrtól szabóles megyei Demecser községben nálla talán lévő okmányokból alkalmasint bővebb utasítást nyerhetni.

V.^{ik} Pontra.

Hogy honnan népesítettet a község, szinte nem tudatik.

VI.^{ik} Pontra.

Hogy a község az elnevezését — Vekerd — honnan nyerte, — e végre semmi írás- vagy szóbeli hagyomány fen nem maradván, — ki puhatolni nem lehet.

VII.ik Pontra.

A Község határában következő elnevezések élnek:

- a, Rüttyengi dűlő, mely hogy enéven miért neveztetik, alaposan ki nem nyomozható, dehihető, a rajta keresztül vonuló ér — régebben nagy réttől. —
- b, Ősz erdődűlő, mely nevét a hajdan e helyen lévő őserdőtől költsönözte.
- c, Kígyósi dűlő, mely az ezt kanyargósan átmetsző Kígyó alakú értől neveztetik.
- d, Kenderes dűlő; az ezt keresztül vágó hajdan nagy vízállásos érbeni folytonos kender áztatásból eredt az elnevezése. —
- e, Ez utóbbi dűlőnek egy része, mely hajdan mély fertő volt s még vajú alakú, ez alakjától Vajicska nevet visel.

A község nagyobb birtokosai Demecseri lakos Elek Pál ur s Nemes Ádámné Budai Anna asszony.

Csicseri lakos.

A község 64 házból álló, kis szerű határa leg nagyobb részt egyenes síkság s rétes illetőleg lapályos erekkel vágott. — Az egész határ minden dűlőjébe úgy a lakosság, mint a föld birtokosok bírnak. —

A lakosság óhitű románok. —

Semmi egyéb nevezetesség fen nem forogván a községet érdeklőleg, annak még meg említésén kívül, hogy e község határa minden oldalról mint egy sziget a Zsákai határtól köröztetik, — fenn nem maradván, — e jegyzék berekesztetik, s az előljárátság és község pecsétjével megerősítettik. aláírásával

Kelt Vekerden Ápril 20. 864.

Főbíró Z Mezei Miklós R X v.

Törvénybíró Bódor János mk

A többi tanácsbeli tagok s lakosság nevében. —

Netyő István mk

G.n.e. Lelkész

Mária Mayer-Molnár

ELF SIEDLUNGEN IN BIHAR IN DER ORTSNAMENSAMMLUNG VON FRIGYES PESTY

Frigyes Pesty (1823—1889), korrespondierendes Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, ging von seinen Erfahrungen der im vorherigen Jahrhundert vereinzelt durchgeführten Ortsnamensammlung aus, als er 1864 eine Forschung begann, die sich auf alle Siedlungen des Landes erstreckte. Der in Temesvár geborene Historiker hat in seiner gesamten Arbeit den Ortsnamen eine große Bedeutung beigemessen, er betrachtete diese als eine Stoffquelle, die sowohl für die Geschichte als auch für die Sprachwissenschaft wichtige Angaben verbergen. Aufgrund seiner Erfahrungen aus früheren Versuchen ist er darauf gekommen, daß die Sammlung aufgrund einheitlicher Gesichtspunkte, auf dem gesamten Gebiet des Landes und Zugleicher Zeit durchgeführt werden muß. Er hielt es ebenfalls für notwendig, daß die Unterschiede, die sich aus der Persönlichkeit, dem Wissen und Fleiß der Angabensammler ergeben, verschwinden, deshalb hat er einen sehr umsichtigen Fragebogen ausgearbeitet und für die Ausfüllung eine Anweisung formuliert. Die ländliche Sammlung hielt er über das Netz der im Verwaltungssystem arbeitenden Institutionen: Stadt, Landwirtschaftsstadt, Dorf und ihnen gehörende Pušta, Wälder und Wasser, für durchführbar.

Die Akademie der Ungarischen Wissenschaften und die Gesellschaft der Ungarischen Historiker verschickte mit Genehmigung der Redaktion der „Jahrhunderte“ auf amtlichem Wege mit der Unterstützung des Innenministeriums und der Organe der Komitate ungefähr 60 000 Exemplare von Ortsnamensammlungsfragebogen und Ausfüllungsanweisungen. Obwohl der Bitte nicht alle Dörfer entgegenkamen, einige schickten ein so unzureichendes Material zurück, so daß Pesty sie bat, die Angabenvermittlung zu wiederholen (z.B. Kaba), kam trotzdem ein Ortsnamenmaterial von unschätzbarem Wert zusammen.

Pesty wollte das Ergebnis der Sammlung in 5 Bänden erscheinen lassen. Seinen Plänen wollte er nach der Vorstellung der Geschichte und Methode der Sammlung die Bedeutung der Ortsnamen als geschichtliche Quelle hervorheben und zuletzt hätte er das gesammelte Material ausgewertet. Leider ist nur ein Band seiner Arbeit fertig geworden, die Verwirklichung seiner Pläne wurde durch seinen Tod verhindert. Das gewaltige gesammelte Material, nach Komitaten geordnet, ist heute im Handschriftenarchiv der Széchényi Bibliothek zu finden.

Seine Bedeutung wird immer offensichtlicher, was auch die Tatsache beweist, daß nacheinander Ausgaben erscheinen, die Ortsnamen je einer Landschaft des Landes umfassen. Es wird aber diese Aufgabe immer dringender, die Sammlung, die als erstrangige Quelle bewertet wird und für zahlreiche weitere Forschungen als Grundmaterial von unerläßlicher Wichtigkeit dient, in ihrem Ganzen erscheinen zu lassen.

Auf diesem Wege veröffentlichen wir aus der Sammlung das Material der 11 Siedlungen, das mit Angaben über das Gebiet des heutigen ungarischen Komitats Bihar dient. Der Zeitpunkt der Ermessung, im Jahre 1864, stimmt im Großen und Ganzen mit dem Gebiet des Kreises Sárret überein.

Unter den früheren Forschern dieses Gebietes müssen wir auf die Arbeit von Vince Bunyitai, die Reisebeschreibung über „Biharland“ von Sándor K. Nagy, sowie auf die Arbeit von Pál Osváth aufmerksam machen. Darüberhinaus dürfen die Teile früherer Reisebeschreibungen von Mátyás Bél und Floris Romer, die sich mit dieser Gegend beschäftigen, nicht außer Acht gelassen werden. Das geographische Wörterbuch von Elek Fényes kann einen wichtigen Stützpunkt für die Forscher sein, die sich mit der Gegend Bihar beschäftigen.

Hoffen wir, daß die Sammlung von Frigyes Pesty, die sich auf Bihar bezieht, für weitere Forschungen als Grundmaterial dienen kann.

Dokumentumok és cikkek a Bihari Független Kisgazdapárt megalakulásáról

Az utóbbi időben megnőtt a Független Kisgazdapárt¹ indulására irányuló érdeklődés. Egymás után jelentek meg tanulmányok, cikkek, visszaemlékezések, melyek újabb adatokkal járultak hozzá az események hiteles feltárásához.² Ezt a folyamatot szeretnénk folytatni eddig ismeretlen dokumentumok közzétételével, a korabeli sajtó néhány cikkére is ráírva a figyelmet.

Az eddigi kutatás a kisgazdamozgalom gazdasági-társadalmi hátterét megfelelően bemutatja, ezért azt most nem részletezzük. A világgazdasági válság következményeként fel lendült kisgazdamozgalmak között a legnagyobb politikai aktivitást kifejtő tiszántúli parasztság szervezkedésének három jelentősebb góca alakult ki: Békés, Bihar és Hajdú megyében. A békési és a bihari csoportosulás önálló ellenzéki párt megalakítására törekedett, a hajdúsági viszont ellenezte a politikai szervezkedést.³

1929-ben Bojton és a vele szomszédos településeken Bihari Nagy Lajos, Biharugrán Szabó Pál vezetésével indították meg az úgynevezett hólabda szervezkedést.⁴ A parasztok felkeresték barátaikat, rokonaikat, ismerőseiket, hogy megnyerjék őket a mozgalomnak, majd azok is elindultak a további szervezésre. Bojton egyesítették a jobbmódúakat tömörítő Gazdakört a szegényebbek Olvasókörével, s az így létrejött Közmívelődési Egyesület keretében tevékenykedtek. A község vezetői elutasították kérényüket, melyben egy használaton kívüli helyiséget kértek a község házában. A kielezett helyzetben a lakosság meghívására Bojtra érkezett Bakos Ákos, Az Est kiküldött munkatársa, aki a lap 1930. január 24-i számában *A gazdag szegények falujában* címmel számolt be tapasztalatairól.⁵ Érzékletes leírásában részletesen ismertette a parasztság helyzetét és problémáit. Hangulatukról az alábbi idézetek tanúsíthatnak:

„*Azt mondják, kultúrát a falunak? Mi is tudjuk ám, ha meg nem nagyon tudjuk, de érezzük, mi az a kultúra, a műveltség, a tudás. Éhesek vagyunk, uram, mi is a kultúrára, de így kell élnünk.*”

¹ A párt nevét különbözőképpen használták: Előőrs, 1930. május 24.: Biharmegyei Kisgazda és Földműves Párt, Magyar Föld, 1930. június 8.: Bihari Kisgazda, Földműves Párt, Előőrs, 1930. június 14.: Bihari Kisgazda és Földművelő Párt, Magyar Föld, 1930. június 22.: Bihari Kisgazdapárt, Biharmegyei Kisgazda és Földműves Párt, Magyar Föld, 1930. június 29.: Biharmegyei Független Kisgazdapárt.

² *Vida István*: A Független Kisgazda Párt 1930. évi békési programja. = *Történelmi Szemle*, 1967. 1. sz. 76—100. — *Bakó Endre*: Adalékok és források a Független Kisgazda Párt Bihar megyei történetéhez 1930—1933. = *Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez*. (Debrecen, 1977.) 141—163. — *Vigh Károly*: Tildy Zoltán életútja (1889—1961). Szeghalom történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok. (Szeghalom, 1979.) 329—417. — *Tóth Gábor*: Ellenzéki politikai mozgalmak a Tiszántúlon a harmincas években 1929—1939. (Budapest, 1982.) *Talpassy Tibor*: Bajcsy-Zsilinszky és a Kisgazdapárt. = *Kritika*, 1982/7. 22—23. — *Vida István*: Bajcsy-Zsilinszky Endre és Tildy Zoltán levélváltása 1930 decemberében. = *Kritika*, 1983/1. 20—23. — *Sebestyén Sándor*: „Honfoglaló útra” Bajcsy-Zsilinszky Endre bihari kapcsolatai. = *Debreceni Szemle* 1983/1. 103—112.

³ *Tóth Gábor*: i. m. 39.

⁴ *Bihari Nagy Lajos*: Visszaemlékezése a Bihari Múzeumban.

⁵ Az Est, 1930. január 24. 5—6.

I. Kép. A Független Kisgazdapárt bojti szervezetének vezetősége 1930-ban
Első sor balról jobbra: Megyessi Sándor, Bakó János, Pethő Imre, Bakó Sándor, K. Pethő István, P. Nagy Lajos, Lakatos Lajos
Álló sor balról jobbra: Kiss Sándor, Buthy Gyula, Buthy P. János, Pethő A. Zsigmond, Buthy F. Károly, K. Pethő Sándor

— Tetszik látni, *ilyen a Bojti Közművelődési Egyesület*. Még csak azt sem engedik meg az uraink, hogy *legalább szavazati jogunk legyen*.

Tíz-tizenkét holdas, adót fizető, hat iskolát végzett gazdáknak nincs szavazati joga. . .”

„— Azt mondják, *legyünk csak csendben és legyünk boldogok, hogy éhen nem veszünk, mert hiszen itt még a cigánynak, az öreg Vak Karinak is van földje, háza. Nem tudják megérteni, hogy csak fillér nélkül vergődünk mi földesgazdák is és csak csellődünk a mostani szomorú világban. . .*

— A legnagyobb baj, hogy *senki nem jön segítségünkre, hogy értékesíteni tudjuk, ami kicsink van*. Olcsóért adunk, drágáért veszünk.”

„— *Alig van gazda a községben, aki ne lenne tele adóssággal. A bank meg 16%-ra adja a kölcsönt, meg zálogra.*

Mindenki beszél már és mindenki panaszkodik. Őszinte ez a panaszkodás.

— *Lámpást elibékn, világos lámpást* — szólal meg az asztal végén egy öreg gazda. — *Mi is emberek akarunk lenni.*

Csendben ül az asztal mellett egy börcabátos fiatalember. Nagy Lajos, a község református tanítója. Érmelléki fiú, három hónapja tanítóskodik a községben. Ő a vezér itt és elnök a körben. Mint diplomás tanító volt csendőr, Debrecenben zsákos napszámos, Sárádon részes arató, néhai *Nagyatádi* egyik bizalmas embere. Nagy a baja itt a községben. Tele akarni akarással, azzal, hogy életre lendítse a község életét, művelhesse, taníthassa a gazdákat, de *minden lépése előtt az emelt akadály*. Ő keltette életre a kört is egyesítve a régi gazdakört és a régi közművelődési egyesületet, hogy a község lakosságának kultúráját fejleszthesse.

— *Hogy közös akaratral vihessünk egy követ árva nemzetünk újjáépítéséhez* — mondja lelkesedéstől lobogó szavakkal.

Nagy Bélát a község jegyzőjét, hiába instálta ő is, a gazdák is, hogy kaphassanak helyet a körnek a község házában, az ott üresen álló egyik szobában, ahol köri életet élhetnének, *a jegyző elutasította a kérést*. És amikor a közgyűlés elé került az ügy, *17 képviselő testületi tagot kiküldött a jegyző a tanácssteremből azzal, hogy azok nem szavazhatnak a kérdésben, mert érdekeltek*. És a bent maradt hárommal leszavaztatta az instanciát.”

A hólabda szervezkedés eredményesnek mutatkozott, 1930 elejére Bojt, Kismarja, Ván-csod, Hencida, Nagykereki, Bedő valamint Biharugra és környéke parasztsága mozgolódott.

Ezért is írták a Bihar 1930. február 13-i számában:⁶ „Azok a mozgolódások, amelyek most felütötték fejüket, súlyos ellentétbe jutnak politikailag *Nagyatádi Szabó István* elgondolásával. Új kiscgazdapártra semmi szükség. A régi Nagyatádi gárda méltóan képviseli a falu érdekeit a törvényhozásban, s éppen a mezőgazda rétegeknek kell éberem ügyelniük arra, hogy soraikat szélsőséges mozgolódások meg ne bonthassák, mert ha van társadalmi réteg, amelyikre igaz az a mondás, hogy széjjel szakadozva bontott kéve módjára játszhat a szél az erőkkel, úgy az a kiscgazda társadalomra érvényes leginkább.”

A bihariak az ország más részén megkezdődött kiscgazda-szervezkedéseket az újságok beszámolói alapján kísérték figyelemmel, majd a személyes kapcsolatfelvételre került sor. Az 1930 márciusában Budapesten megrendezett országos kiscgazdagyűlésen Nagy Lajos is fel-szólt.

Szabó Pál, aki már 1929 tavaszától kapcsolatban állt az *Előőrs*-sel, annak lapjain cikkekben számolt be a bihari települések helyzetéről. 1930. március 29-én jelent meg *Határszéli falvak a nyomorúság pergőtüzében*,⁷ majd április 26-án *Néhány szó a községek háztartásához*⁸ című írása.

Nagy Lajos és *Csizmadia Lajos*, vagyis a későbbi pártigazgató és az elnök csak 1930 májusában kerültek kapcsolatba, ennek eredményeként azonban felgyorsultak az események. Először Csizmadia Lajos kereste meg levelével Nagy Lajost.⁹

⁶ Bihar, 1930. február 13.

⁷ Előőrs, 1930. március 29.

⁸ Előőrs, 1930. április 26.

⁹ Kézzelel írt levél a Biharí Múzeumban őrzött Biharí Nagy Lajos-hagyatékából.

Nagy Lajos tanító úrnak

Bojt

Sinyi István törvhat. biz. tagtárs úrtól értesültem arról, hogy Tanító úr sincsen elragadtatva a mai állapotoktól és így szükségét látja a falugazdasági téren hazafias szellemben stb. való megszervezésének.

Én is, mint a függetlenségi eszmék régi harcosa, sürgős feladatnak tartom ezt, és a köz érdekében megragadok mindent, ami szerintem ennek sikerét biztosítja.

Éppen ezért felkérem Tanító urat, méltóztassék a B.-újfaluban vasárnap megtartandó gazdagylésre bejönni s a gyűlés előtt, vagyis de. 9 órakor a vármegye házával szemben lévő kisvendéglőben egy kis eszmeeserére megjelenni, ahova több harcos társunk is megígérte megjelenését.

Kívánatos volna ha Tanító úr másokat is meghívna ezen találkozóra.

hazafias üdvözlettel

Derecske, 1930. máj. 6-án

tisztelő híve
Csizmadia Lajos
kisbirtokos
tör. hat. biz. tag.

Találkozásuk eredményes volt, hiszen Nagy Lajos a gazdagylésen nemcsak részt vett, de — ha öt percet is kapott rá — felszólt. Hasonlóan rövid időt kapott hozzászólásához Kiss Ferenc Biharugráról. A bihari gazdagylésről az Előőrs május 17-i számába terjedelmes, igen kritikus cikket írt, melynek végén levonta következtetését:¹⁰

„Nem, méltóságos urak, ilyen gyűlés immár nem elég. Ez elkésett és elcsépeelt dolog. Nem kellene többé az illatos nagy ígéretek, nem kellene a színes papírból gyártott messiások, nem kellene ápolt öklök műdöngetései az ártatlan asztalon... Mi egészen mást akarunk, amit méltóztassanak elhinni, meg is csinálunk.”

Nagy Lajos és Szabó Pál megalakulásától, márciustól kezdve kapcsolatban állt a Független Kisgazdapárt Ideiglenes Szervezőbizottságával, Tildy Zoltán alelnökkel, Vass Sándor pártigazgatóval és Nagy Ferenc főtitkárral.¹¹ Figyelemmel kísérték a Tildy—Nagy vezetése alatt álló dunántúli, mérsékeltabb mozgalmakat s a baranyaiak május 18-i pécsi nagygyűlésére a bihariak üdvözlöte mellett valószínűleg javaslatukat is elküldték. Csizmadia Lajos 1930. május 13-án Nagy Lajoshoz intézett sorai erről tanúskodnak:¹²

Kedves Tanító Úr!

Bocsásson meg, hogy csak most írok, de tegnap elvoltam utazva. Most is nagyon elvagyok foglalva felette sürgős magánügyeimmel s így részletesebben csak a hét végén lesz módomban írni.

Mivel azonban nagyon fontosnak tartom azt, hogy a baranyaiak idejében megkapják üdvözlötünket, a derecskei kisgazdák és földművesek nagy többsége nevében felhatalmazom Tanító urat a közölt minta szerinti üdvözlő levél elküldésére.

Egyben legyen szíves a programtervezetbe való felvételét kérni Nagy Ferenctől az alábbiaknak.

¹⁰ *Bihari*: Pillanatfelvételek a bihari gazdagylésről. = Előőrs, 1930. május 17. 10—11.

¹¹ *Vigh Károly*: i. m. 342—343.

¹² Kézszel írt levél a Bihari Múzeumban őrzött Bihari Nagy Lajos-hagyatékából.

- 1., Az alacsony terményárakra tekintettel a búza árának 25 pengőn felül való stabilizálása. Ehez igazodna a többi termények ára is.
- 2., A közmunka váltság eltörlésének külön pont volna nyitandó. Lényeges a 10. pontban felsorolt többi tétel is, de azok nagy nehezen valósíthatók meg vagy pedig nem annyira fontosak és sürgősek mint a közmunka váltság elt.
- 3., Házadót kapják a községi háztartások, a kis egzisztenciák kereseti adója töröltessék el.
- 4., Külföldi fürdőkre utazók erős megadóztatása.
- 5., Vízszabályozó társulatok államosítása.
- 6., Olyan mezőgazdasági import cikkek, amelyek belföldi terményekkel pótolhatók (burgonya stb.) avagy nélkülözhetők (narancs, banán stb.) csak nagyon minimális mennyiségben hozhatók be.
- 7., Kedvezményes (ingyenes) vasúti jegyek eltörlése, a vasúti tarifa leszállítása.
- 8., Az országgyűlés feloszlása folyó évi november—december havában az 1. pont szerinti módon való kiírása.

A „Tábor-gyűjtés”-re vonatkozó észrevételeimet a következő levelemben fogom megtenni.

Mi újság egyébként Bojton? A retorzió nem jelentkezett már?

Nálunk semmi különös újság nincs.

Úgy Önt, mint a többi harcostársainkat szívélyesen üdvözölve maradtam úgy a magam, mint a derecskei híveink nevében

hazafias üdvözlettel

Derecske, 1930. május 13. án

tisztelő híve
Csizmadia Lajos
kisbirtokos

Május közepére megérett a helyzet a szervezőbizottság megalakulására, és intenzíven megkezdődött a megyei alakulógyűlés előkészítése. Csizmadia Lajos 1930. május 17-én írta Nagy Lajosnak:¹³

Kedves Tanító Uram!

Tegnapi napon kelt nb. soraira — melyet épen akkor kaptam kézhez, amikor egy levelet b. Címére feladtam — az alábbiakban van szerencsém válaszolni.

Bűjfalu fekvésénél fogva legjobb volna a június 29-én megtartandó gyűlés színhelyéül való kijelölésre, azonban ott ezidőszerint sajnos szerintem még azt a négy embert sem kapjuk meg, akiknek az aláírására a gyűlés megtartására beadandó kérvénynél szükségünk van. Már pedig azt csak „helybeli” megbízható polgárok aláírásával lehet csak kérni.

A gyűlés helyét illetőleg szerintem a legtöbb adat Derecske mellett szól. Megyénkben Derecskén és közvetlen környékén van ezidőszerint a legjobb talaja mozgalmunknak, mert legnagyobb számban itt van a nép öntudatra ébredve. Itt több mint 1000 helybeli ember özszejövételére számíthatunk, amely szám a szomszéd községekből jövőekkel megkétszereződhetik, mely körülmény figyelemre méltó. Berettyóújfaluról ezt nem mondhatjuk el. Lényeges körülmény az is, hogy ezen gyűlés megrendezése felette sok munkát és utánnajárást igényel, melyet mi vezetők a távolság folytán eredményesen kellőképpen és jól el nem végezhetünk. A távolabbról tengelyen jövők lovainak, szekereinek elhelyezése — különösen kedvezőtlen idő esetén — mellett fontos szerintem olcsó ebéd biztosítása is. Igaz ugyan hogy tarisznyából (batyuból) való élelmezéstől sem hal meg az ember egy nap alatt, de azért vannak, akik meleg ételt akarnak és minek fessék a drága vendéglői árat? A törvényhat. bizottság alakulá-

¹³ Kézzelel írt levél a Bihari Múzeumban őrzött Bihari Nagy Lajos-hagyatékából.

Bihar kiszgazdáihoz!

Hogy a kiszgazdálási adami panasza és elkeseredése nem ok nélküli, azon nem vitakozhatik senki. E nemzetellenfartó réteg nagyon váiságos óráit éli. Ennek ellenkezőjét azok sem merik állítani, kik most sorának intézői idáig engedték jutni, csodálatosképpen nem toródve azzal, hogy e társadalmi réteg bukásával a nemzet is bukik, mert ez a nemzet fundamentuma. Ez a társadalom az, mely a nagy világégés idején halált megvető bátorságával efitte bámulatba a félvilágot és a nemzeti eszme hőhéruja által előkészített forradalom gyászos emlékü napján is hős voli, mert Isten és hazája iránti szeretete meg józansága szorította vissza solét oduba a hazálan bitangok hadait. Ez a társadalom az, mely ezer esztendő óta vért és verejékét hullatja a szentelt rögökre és az utolsóig ragaszkodik hozzá. Ez a társadalom az, mely kétségbeesetten kiált segítségért. De haj hiába... A segítség nem jön, bár az elkésés veszélyének óramulatója szornyú sebességgel halad a tizenkettő felé.

Ne sorakoztassuk fel most a bajokat. Ne kutassuk most, hogy miért késik a segítség, hogy miért nincs egy erős kéz, mely megállást parancsolon a további romlásnak, hanem vegyük egyszerűen tudomásul és végre lássuk be, hogy bajaink egyedül csak magunk segíthetünk ha öntudatra ébredve egy táborba tömorulünk, ha soha meg nem hallgatott panasunk tiltakozó szavá változik, s ha sorunk intézésébe — mely nélkülünk és megkérdésünk nélkül történik — magunk is beleszólunk.

A falu népének: kiszgazdának, földmivesnek, kispolgárnak közös a sorsa jobban, rosszban, tehát egy zászló alá kell gyülekeznie. Az alá a zászló alá, mely meghodogult Vezérünk kezéből kiesett, hogy alatta visszakövetelhesse elvesztett jogainkat.

Mi nem akarunk semmi egyebet, csak

jogos követeléseinket érvényre uttatni, csak érdekeinket megvédeni más társadalmi osztályok érdekeinek biztelleben tartásával. Vissza akarjuk nyerni nemzetellenfartó crönket, hogy szembe tudjunk állani a nemzet kiadó és belső ellenségesével ezentúl is, mint eddig minden időben.

Történelmi hivatásunkat és kötelességünket teljesítettük, mikor elhatároztuk, hogy mint más vármegyékben, Biharban is megszervezzük a Bihar megyei Kiszgazda és Földmives pártot és bízunk benne, hogy Bihar minden faluja látva a szomorú valót, mint szervezteleniségünk következményét, siel a kibontott zászló alá.

A falu népének összeségét átfogó, közös jogait és érdekeit megvédő, egységes megmozdulást nem szabad gyengíteni személyes ellentétből, hiúságból fakadó káros szélbúzásnak, mert ezzel csak alkalmat adnánk ellenségeinknek, rosszkaróinknak, a velünk eddig nemtoródóknak, hogy a lebecsülés bélyegét még tovább is ránk süssék és magukban mosolyogva folytassák tovább is eddigi, reánk káros munkájukat.

A Magyar Föld újságban a Szervező Bizottság hétről-hétre közli a szervezésre vonatkozó tudnivalókat és hogy minden község mindég látkozva legyen, kérjük, hogy községenkint minél többben readeljük meg és teresszük ezt az újságot.

Üdvözljük az eddig jelentkezett községek lelkes vezetőit és polgárait, kik kötelességüket teljesítik, hogy munkánk sikerrel járjon, hogy egy szebb, jobb jövő munkálására teljes crével csalasorba állhassunk. Ez úton is csatlakozásra hívjuk tel minden egyes község minden öntudatos kiszgazdáit, földmives és kispolgár testvéreinket.

Megmozdulásunk sok sebből vérző nemzetünk érdekében történik! Hazafias üdvözléttel a pári Szervező Bizottságának nevében.

Osizmadia Lajos
Derecske, kiszgazda, törvh. biz. tag
Nagy Lajos
Bojti, kiszgazda

Szabó Pál
Biharugra, kiszgazda
Sinyi István
Kismarja, kiszgazda, törvh. biz. tag

2. kép.

Sakor és a főispáni installáció alkalmából 6—6 pengőbe került Lisztesnél egy-egy ebéd, amely sokaknak nem ért fel egy jó adag háziasan elkészített pörkölttel.

Ezeket mi derecskeiek megtudnánk oldani, ami azért is kívánatos volna, hogy a gyűlés után az ebédnél — már nem hatósági aszisztálás mellett — lehetne még eszmecserét folytatni. Természetes, hogy a gyűlésre eljövökre az ebéden való részvétel nem volna kötelező, csak az erre előre önként bejelentettek számára lenne főzve bekerülési áron. Bújfaluban ezt sem lehetne megcsinálni. A Lisztes féle vendéglő is szűk volna a gyűlés megtartásához, míg nálunk a polgári olvasókör nagyterme jól megfelelne. Derecske ellen szól ugyan kissé félre eső volta a központtól. Szerintem ez azonban csak látszólagos, mert a biharnagybajomi és bújfalui j. egyes községeihez, a nagylétai, derecskei j. összes községeihez közelebb esik Bújfalunál Derecske, s ma még ezekben van inkább illetve tömegesebben érdeklődés. Ugrától kissé távol vagyunk ugyan, de én hiszem, hogy Szabó úr megfogják ezt az áldozatot is hozni.

Én óriási munkától szabadulnék meg, ha nem itt lenne a gyűlés, de én mint eddig is tettem mindég, osztályos társaimért ezt az áldozatot is meghozom. Az értekezletet is megtarthatnánk Derecskén.

Én igyekszem felvenni az összeköttetést a nagylétei járás községeivel. Tanító úrék pedig Komádi, Okány, Sarkad, Csökmő stb. községekkel próbáljanak érintkezésbe lépni.

A községi vezetők nevét folyó hó 18.án megtartandó értekezletünk után nyomban közölni fogom. A „Magyar Földet” sajnos én még nem ismerem, illetve eddig még nem olvastam. Mutatványszámot kértem úgy a magam, mint az olvasókör részére. Célszerű volna a 25-ki számból nagyobb mennyiséget nyomtatni, ami jó propaganda eszköz fog lenni. Miután így VI. 29.re halasztjuk az ülést azt hiszem nem lesz baj ha egy héttel később jelentetjük meg a lapban a kiáltványt.

A párt tervezett címe jó, a helyi pártokat csak a gyűlés után fogjuk megalakítani.

Az alapszabály mintákat — ha megérkeznek — szeretném megkapni másolatban.

Az engedély kieszközlését magamra vállalom. Szónokok nevei még bővíülhetnek. Én szeretném erre megnyerni a volt képviselőnket, vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endrét is. Ezt az ízig vérig igaz magyar embert, a falusi kisemberek vezérharcosát, akinél ma senki bátrabban nem harcol a mai kormányzati rendszer ellen. Nem tudom még, hogy le jönne-e?

Mi lehetne az az akadály ami közbejöhethet, még ha a fentjelzett időpontban tartjuk is meg a közgyűlésünket? Nem hinném hogy a hatalmon levők megmernék ezt akadályozni, mert ma már ők is érzik, tudják azt, hogy mi elég erősek vagyunk jogaink megvédését minden körülmények között kiverkedni. De ha mégis megpróbálnák ezen hazafias szellemben, fajunkat gazdasági és politikai téren erősebbé, boldogabbá, hazánkat nagygyá tenni kívánó mozgalmunkat megakadályozni, úgy állunk elébe, (az akció reakciót szül) lássuk jobb lesz-e nekik így?

A kiáltványban kerülünk minden erősebb kifejezést először azért, mert a hatóság úgy nem fogja tudni úgy megnehezíteni dolgainkat, másodszer pedig az egyszerűbb, a politikával kevésbé foglalkozó emberek kommunistának hisznek bennünket, mintahogy már ezt Bújfaluban is lehetett észlelni. Ezt összeméltóztatik állítani a Pécsre küldött levél s a „Táborgyűjtés”ben felsoroltak analógiájára az erősebb kitételek letompításával. Jó anyagot nyújtanak különben ehez Tanító úrnak majd a pécsi gyűlésen lefolytakból levonandó következtetések is. Csak mérsékeljük magunkat — legalább is egyelőre. Az úgynevezett kiáltvány aláírását így gondolnám: „A Biharvármegyei független kiscgazda, földműves és kispolgári párt” szervező bizottsága nevében: Cs. L. Derecske, N. L. Bojt. Szabó P. Bugra. Sinyi István Kismarja. (Esetleg ha volna még több e tekintetben számbajövő vezető emberünk más községekben, úgy célszerű volna több aláírást is szerepeltetni.) A községek kiírását azért tartom fontosnak, hogy lássák, itt már nem elszigetelt jelenségről van szó.

Arra akarom még felhívni a Tanító úr figyelmét, hogy nekünk — különösképen a vezetőségben — 100%-ig gerinces megalkuvást nem ismerő, bátor, szókimondó, harcolni kész, tehát egész emberekre van szükségünk, akik nem borzadnak az ellenzékieskedés keserű kenyérért jóban rosszban enni. Kétszínű, a hatalomtól egyéni előnyöket váró alakokról hallanunk sem szabad, az ilyeneket eleve kizárjuk sorainkból, mert ezek úgyis színleg volnának — de nem éreznének — velünk, hogy a hátuk megett tömegekre hivatkozva egyéni előnyöket szerezzenek a hatalomtól. Ezekből kerülnek ki a strómanok, agent-provokátorok stb. akik — utasításra — alkalomadtán rendbontást kísérelnek meg, legtöbbször — sajnos — eredménnyel.

Hogy őszinte legyek, én az Ön Hegyesi barátjában nem bízom.

Azon hiszemben, hogy Tanító úr tevékenysége nem fog kárba veszett fáradság lenni, vagyok

Derecske, 1930. V. 14.

hazafias üdvözlettel
őszinte híve Csizmadia Lajos

A levélben említett 1930. május 18-i gyűlésen létrejött a szervező bizottság. Csizmadia Lajos levele beszámol arról, hogy a megyei alakuló gyűlés helyszínének megválasztásakor milyen szempontokat kellett figyelembe venni. Érveit a többiek elfogadták.

Különösen nagy súllyal esett latba az engedély megszerzésének kérdése, amit Csizmadia — Bajcsy-Zsilinszky Endre régi barátjaként — magára vállalt.

A levélből kiderül, hogy Csizmadia Lajos a Magyar Földet addig nem ismerte.¹⁴ Szabó Pál és Nagy Lajos azonban eleven kapcsolatban állt dr. Vass Sándorral, a lap felelős szerkesztőjével. Tőle kért tanácsot Nagy Lajos az alapszabály és a gyűlések megtartásának ügyében, s ő is közölte lapjának 1930. május 25-i számában Bihar kisgazdáihoz! című kiáltványukat.¹⁵

Dr. Vass Sándor 1930. május 22-én Nagy Lajoshoz írt levele:¹⁶

Budapest, 1930. május 22.

Tekintetes Nagy Lajos tanító úrnak

Bojt.

Kedves Barátom!

Bocsáss meg, hogy csak összesítve válaszolok több rendbeli leveleidre; nagyon sok dolgoz szaktart rám ezen a héten s holnap ismét utaznom kell.

Kívánságodnak megfelelően kimaradt a cikked s helyébe jön a kiáltvány. A tudósítást, sajnos, nem tudtam beszorítani; nagyon megtöltötte most a lapot a baranyai beszámoló s ennek, éppen a mozgalom érdekében, nem volt szabad engedni az aktualitását.

Az újságból a közölt címekre küldtem. De ezenkívül néhány község részletes címanyaga is rendelkezésünkre állott s így elég széles körbe szét megy most az újság, ami azt hiszem, csak használni fog megkezdett munkádnak.

Ami mármost a szervezési mozgalmat illeti: politikai pártnak nem kell alapszabály. A baranyaiaknak, igaz, van, de ez inkább csak a rendtartás kedvéért történik. A szervezés módja a népgyűlések tartása. Ez úgy történik, hogy mindig az illető község 4 polgára ad be együttes kérvényt a főszolgabíróhoz, amelyben bejelentik, hogy a helyi kisgazdapárt megalakítása céljából ... helyen, ... időben, ... órakor népgyűlést óhajtanak tartani. A gyűlésen felszólalnak: ... Kérik ennek tudomásulvételét. Ha ez megtörtént, a gyűlés megtartható (persze a főszolgabíró megjelenik, vagy csendőrt küld a rend fenntartására). A gyűlésen ki kell mondani a párt megalakítását. Az érdeklődés ébrentartása a továbbiakban szintén csak gyűlések útján és az újsággal történhet. Ezt kell tenni minden községben.

Egyébként, mint múlt levelemben is írtam, örömmel mennék le Hozzátok, annál inkább, mert Te is hívsz. Jövő vasárnap Kecskeméten leszek, tehát ettől eltekintve kellene beszoztani. Írd meg, mikor volna alkalmas? Melyik állomáson kell leszállni a berettyóújfalui vonalon utazva s hogy lehet kijutni Hozzátok. Én innen reggeli gyorsal indulnék s így azt hiszem, egy nap alatt megjárható. Esetleg később hosszabb időre is sor kerülhet, ha Tildy Zoltán meggyógyul.

Mégegyszer sok sikert kívánva munkádhoz szívesen üdvözöl

kézséges híved:
Dr. Vass Sándor

¹⁴ Vida István cikke félreérthető, mert azt sugallja, mintha a bihariak Csizmadia vezetésével léptek volna kapcsolatba a Független Kisgazdapárt Ideiglenes Szervezőbizottságával, s szerezték volna meg a Magyar Földet szócsovéüknek. *Vida István*: i. m. 1983. 20.

¹⁵ Magyar Föld, 1930. május 25. 3.

¹⁶ A Magyar Föld fejlécével ellátott papírra gépelt levél a Bihari Múzeumban őrzött Bihari Nagy Lajos-hagyatékából.

Jó lenne a jövő számban megint valamit hozni a mozgalmatokról!

A kiáltványban törekvéseiket így fogalmazták meg: „Mi nem akarunk semmi egyebet, csak jogos követeléseinket érvényre juttatni, csak érdekeinket megvédeni más társadalmi osztályok érdekeinek tiszteletben tartásával. Vissza akarjuk nyerni nemzetfenntartó erőnket, hogy szembe tudjunk állani a nemzet külső és belső ellenségeivel ezentúl is, mint eddig minden időben.

Történelmi hivatásunkat és kötelességünket teljesítettük, mikor elhatároztuk, hogy mint más vármegyékben, Biharban is megszervezzük a Biharmegyei Kiszgazda és Földműves pártot és bízunk benne, hogy Bihar minden faluja látva a szomorú valót, mint szervezetlenségünk következményét, siet a kibontott zászló alá. . .

A Magyar Föld újságban a Szervező Bizottság hétről-hétre közli a szervezésre vonatkozó tudnivalókat és hogy minden község mindég tájékozva legyen, kérjük, hogy községenkint minél többen rendeljék meg és terjesszük ezt az újságot.”

Bajcsy-Zsilinszky Endre, aki lapjában, az Előőrsben már korábban is helyet adott Szabó Pál és Nagy Lajos írásainak, május végétől rendszeresen közölte a pártalapítással kapcsolatos terveket, elképzeléseket és felhívásokat. Az Előőrs 1930. május 24-i számában *Szerveztednek Csonka-Bihar kiszgazdái* írásában adott hírt a kiáltványról, „igen figyelemre méltó dokumentum”-nak nevezte azt.¹⁷

A kiáltványra a hatóság határozottabb fellépéssel reagált, megpróbálta a legaktívabb szervezőket megfélemlíteni. Erre következtethetünk Csizmadia Lajos 1930. június 4-én Nagy Lajoshoz írt levele alapján:¹⁸

Derecske, 1930. VI. 4. dut. 1^h.

Kedves Tanító Uram!

Folyó évi V. hó 31.én kelt levelét most az ebédnél kapom kézhez, melyre sietek válaszolni.

Arra mindnyájan ellehetünk készülve, hogy igazságos ügyünk dacára is fognak bennünket üldözni. Ez azonban nem szabad, hogy elkedvetlenítsen bennünket. Engem eddig még nem molesztált a hatalom, amit nem is szeretnék, különben az csak meghatványozná munkakedvemet, melyet a fajtámon keresztül a hazám érdekében kifejték. Szabót és Kiss Ferencet is kerülgették már a csendőrök a múlt héten. Szabó az Ön V. 21.-ki hosszú levelét sem kapta kézhez. Hogy én csak tegnap írtam és előbb nem, levelemben megindokoltam. Remélem megkapta. Folyó 1-i lapot sem kaptam még. Nem baj, sőt jobb lenne, ha a határozati javaslatot nem hozná a lap, mert azt szerettem volna kibővíteni. Szabó úrral ezt meg is beszéltük, akinél pontokba is vannak ezek foglalva. Nekem sajnos nem áll rendelkezésemre, hogy most elküldeném. Ha azonban hozza a lap, vagy a mai hozta is, nem baj az sem, azt a gyűlésen lehet majd bővíteni, módosítani. Ha van felesleges példány a „Kiáltványt” hozó lapból, úgy kérek abból küldeni szétosztás (küldés) végett.

Tudom, hogy a Tanító úr idegrendszere sincsen acélból, mégis arra kérem, ne kedvetlenedjék el, még csak a kezdet kezdetén vagyunk. Sokat kell még lenyelni addig, amíg igazságos ügyünket diadalra juttatjuk. Bízom azonban Istenben és hiszem, hogy nem fognak tudni bennünket elgáncsolni.

Az csak természetes, hogy egymást nem fogjuk cserben hagyni. Csak arra kérem Tanító uramat, ne ragadtassuk mi sem el magunkat. Tudom én azt, nagy önfegyelemre van szüksége az embernek, hogy az igazságtalanságot lenyelje. Hiába másképp nem lehet, mert a hatalommal szemben a reakció eredményt nem hozhat. Szerintem arról szó sem lehet, hogy Ta-

¹⁷ Előőrs, 1930. május 24.

¹⁸ Kézzelel írt levél a Bihari Múzeumban őrzött Bihari Nagy Lajos-hagyatékából.

nító úr félreálljon. A mi mozgalmunknak az Ön tettekre sz munkálkodására nagy szüksége van. Csak mérsékeljük magunkat, hiszen van elég eszköz és mód az igazságtalanság visszaverésére, ha csakugyan képes a hatalom velünk szemben ilyeneket követni. Elsősorban a kormánytól nem szubvencionált sajtó föltétlen segítségünkre jön, ha hozzá fordulunk. Aztán interpelláció formájában is szellőztethetjük az esetleges terrort. Ismétlem azonban ehhez óriási türelemre, önfegyelemre van szükségünk. Én hiszem, hogy ma már nem fognak az ilyen trükköktől visszariadni a mi öntudatra ébredt osztályostársaink.

Minket azt hiszem, most minden más hidegen kell hogy hagyjon, és csak a saját ügyünk, a kisgazdatársadalom megszervezése lebegjen szemeink előtt. Ha a hatalom diktatúrára törekszik, tegye, lelke rajta, hisz ügyis — ha burkoltabb formában is —, diktatórikus a kormányzása. Tessék haladéktalanul írni, megtartjuk-e az értekezletet 9.én?

Nem tudom, említettem-e már, én a törv. hat. biz. kisgazda tagjaihoz felszólítást küldök s kérem a támogatásukat.

Derecske, 1930. VI. 4.

tisztelettel
Csizmadia Lajos

Ui. Szerintem egyáltalán nem volna baj az sem, ha az alakuló gyűlést el kellene halasztanunk, mert a szervezésre úgy sincsen addig túlsok időnk, de ezt teljesen Önökre bízom. Szabó úrék is Derecskét látják legjobbnak a gy. megtartására.

Csak nyugaltság és hideg vér!

A Csizmadia által említett határozati javaslat a Magyar Föld 1930. június 8-i számában *A Bihari Kisgazda, Földműves Párt szervező-bizottságának értesítése* cím alatt jelent meg.¹⁹ A bevezetőben hangsúlyozták a párt szükségességét és felvázolták megszervezésének módját:

„Szükséges, hogy minél előbb meg legyen szervezve pártunk, mert még az egész országban nincs meg, addig bajaink orvoslását csak ígérik, mint eddig, de nem teljesítik. . .

Eszménket a megyében mindenütt a legnagyobb lelkesedéssel fogadták. Most arra kell törekedni, hogy minden községben megalakuljon a helyi szervezet. Ezt úgy lehet elérni, hogy értekezleteket kell tartani és ismertetni a párt programját. Mikor a helyi szervezetekkel kész leszünk, e lap útján előkészítjük a megyei alakuló gyűlést, ahol a községi párt vezetőségéből megalakítjuk a járási vezetőséget és a megyei vezetőséget.”

Noha, mint a későbbiekben látjuk, a bihariak a főleg dunántúli, mérsékelt mozgalmakkal szemben radikális követeléseknek adtak hangot, ekkor még programként a Nagy Ferenc által a pécsi gyűlésen a kormány elé terjesztett határozati javaslat 20 pontját közölték. Végül felkérték a lap olvasóit, hogy terjesszék azt, „mert e lap útján tudjuk megszervezni a megyét”.

A Csizmadia levele végén kérdezett értekezletet június 9-én megtartották. Bajcsy-Zsilinszky Endre az Előőrs június 7-i számában előre hírt adott a megbeszélésről, meleg szavakkal fejezte ki támogatását:²⁰

„Úgy látszik, Bihar megye kisgazda és földműves társadalma nem akar és nem is fog elmaradni öntudatos és *helyes irányú* nemzeti szervezkedés dolgában sem a Dunántúltól, sem a Tiszántúl már eddig kifejtett agrárszervezkedési gócaitól. Arról értesülünk, hogy Biharvármegye kisgazdái Pünkösöd másodnapján Derecskén széleskörű megbeszélést tartanak, amelyen már a szervezkedés konkrét formáiról és üteméről lesz szó. Az Előőrsöt régi barátság és régi harcok emlékei fűzik ehhez a vidékhez, e vidék erőteljes és józan magyar népéhez, s meg vagyunk győződve róla, hogy a közeljövő politikai harcaiban Bihar megyének és Derecskének komoly és nemes szerep fog jutni. Meleg szeretettel köszöntjük őket.”

Ekkor alakult meg a párt vezetősége, aminek hírét az Előőrs június 14-i száma közölte:²¹

¹⁹ Magyar Föld, 1930. június 8. 4—5.

²⁰ Bihari kisgazdák szervezkedése = Előőrs, 1930. június 7. 13.

²¹ Előőrs, 1930. június 14. 11.

A Bihari Kisgazda és Földmívelő Párt vezetősége pünkösd hétfőjén Derecskén tartott értekezletén a következőkből alakult: Elnök: Csizmadia Lajos Derecske, alelnökök: Sinyi István Kismarja, Szabó Pál Biharugra, Szabó Pál Hencida, Jenői Menyhért Biharnagybajom; pártigazgató: Nagy Lajos Bojt; választmány: Pataki Sándor Konyár, Tóth Sándor Váncsod, Tóth Sándor Nagykereki, Nyíri Imre Nagyarsány, Körtvélyesi Gábor Sáp, Mak-kai János Sarkad, Gulyás József, Arany János és Zöld Károly Derecske.”

E számban jelent meg Nagy Lajos *Honfoglaló útra* című cikke, melyben a bihariak elképzeléseit körvonalazta.²² Határozottságát, elszántságát jól szemlélteti néhány részlet:

„Bihar kisgazdái és földművesei ráébredtek arra a tudatra, hogy bajaikon csak maguk segíthetnek s maguk is csak akkor, ha szervezetbe tömörülnek. Bihar régi harcos kisgazdái fogtak össze, hogy a megyét megszervezzék. A munkának hamar mutatkozik eredménye, mert már a megye községeinek több mint fele csatlakozott az eszméhez s megalakult a megyei vezetőség, mely elhatározta, hogy június 29-én *Derecskén* zászlóbontó gyűlést tart. Az előkészítési munkálatok folynak, de hogy a gyűlés meglesz-e, még kérdés, mert ez a rendszer csak azok számára ad engedélyt legújában, akik — valami koncot még mindig várva — undorító dicshimnuszokat zengenek a *neonacionalizmus*ról, a *pótolhatatlan férfiakról*, kik mint láncgyűrű védik a kitenyészített rendszert. . .

A bihari kisgazdapárt teljesen ellenzéki alapon áll. Nem tud hinni tovább az ígéretekben, melyeknek megvalósulását oly régóta türelmesen várta idáig. Az a párt meggyőződése, hogy mint ellenzéki párt érheti csak el céljait. Csak így tudja majd jogait érvényre juttatni, foglalhatja el az őt megillető helyet a törvényhozásban és csak így emelheti fel szavát a drága magyar föld idegen kézre jutása ellen is, amiért az *Előőrs* oly régen küzd. Új honfoglaló útra indul Bihar magyarja. A földet ő szerezte és védte. . .

A hatalom meg nem ijeszt s erőnkét szétforgácsolni hiába akarják azok, kik látva megmozdulásunkat, most a hátunkon vezetőszerpéhez akarnak jutni. *Mi csak magunkban bízunk*. És ha majd eljön az ideje, csatlakozunk egy országos párthoz, *de hogy melyikhez, azt majd mi tudjuk*. Aki örömmel veszi és látja megmozdulásunkat, ne próbálja pártunkat azzal gyengíteni, hogy saját önző céljait szolgálja, mert az nem fog sikerülni. Nekünk Biharban elég egy párt, melynek vezetői bihariak, kik a maguk erejéből indultak el honmentő útjukra. Azok a Pesten s más vidéki városokban székelő, nem is tudom hányféle kisgazdapártok vegyék tudomásul, hogy ha céljuk csakugyan az, amit állítanak, kötelességük segíteni, de csak azzal — ha igazak — hogy a megye magából kitermelt vezéreit támogatják.”

Végül is a június 29-i zászlóbontó gyűlésre Bajcsy-Zsilinszky Endre segítségével megkapták az engedélyt, noha annak megszerzése nem volt egyszerű. Szabó Pál és Nagy Lajos júniusban személyesen kereste fel Bajcsy-Zsilinszkyt Budapesten, aki megígérte, hogy Gömbös Gyula hadügyminiszteren keresztül elintézi az engedélyt.²³

A Magyar Földben június 22-én megjelent *Kiáltvány Bihar kisgazdáihoz és földműveseihez* közli a gyűlés helyét, időpontját és az engedély meglétét is leszögezi:²⁴

„A Biharmegyei Kisgazda és Földműves Párt f.év június 29-én d.e. 10 órakor *Derecskén* a Polgári Olvasókörben zászlóbontó gyűlést tart. Komoly, méltóságteljes hangon akarja kifejezésre juttatni azokat a jogos kívánságokat, azokat a sérelmeket, mely a falu népének létérdekét veszélyezteti. A gyűlés engedélyezve van.

Célja a gyűlésnek elsősorban az, hogy a megye minden kisgazdáját, földművesét és kispolgárát egy hatalmas szervezetben tömörítse, hogy a felsorakoztatott kívánságokért küzdeni is tudjon, hogy az egyetakarásában, összetartásában rejlő erő meghozza a maga gyümölcsét a haza javára.

²² Előőrs, 1930. június 14. 11.

²³ *Vida István*: i. m. 1983. 20.

²⁴ Magyar Föld, 1930. június 22. 4—5.

Pártunk, melyet a megye régi harcos kisgazdái hívtak életre, kik megértették az idők szavát, hogy panaszkodás helyett a komoly munka ideje érkezett el teljesen független, de kizár minden szélsőséges gondolkozást... Nem rombolni, építeni akarunk. *Csak azokért a jogokért küzdünk, melyek megilletnek, melyekhez jogunk van, de tiszteletben tartunk minden más társadalmi osztály jogait.* Nem törekszünk osztály uralomra csak azt akarjuk, hogy sorunkat nélkülünk és megkérdésünk nélkül ne intézzék...

Bihar megyében csak egy pártnak szabad lenni, melynek élén bihari kisgazdák és földművesek állanak, kik a maguk erejéből hívták életre a pártot. Nekünk elsősorban azt kell elérni, hogy a megyében meglegyen a párt, melyhez minden község csatlakozik...

...nem akarjuk, hogy kitűzött céljaink veszélybe kerüljenek, elsikkadjanak.”

Nagy Lajos *A bihari szervezkedés* című írásában néhány kérdésre külön is felhívta a figyelmet:²⁵

„Ha csak egy megyéről, Biharról beszélék meg kell állapítani, hogy ötféle kisgazdapárt is próbálkozik gyűjteni híveit. Itt kell vigyázni Bihar kisgazdáinak. Nincs nekünk szükségünk a megyében csak egy kisgazdapártra és pedig arra, mely magában a megyében indult meg, melynek vezetősége a megye régi harcos kisgazdáiból került ki. Akik Pestről akarják megszervezni, azokat mi nem ismerjük s így céljaikkal sem vagyunk tisztában. Mi elsősorban abban bízunk, amit magunk csinálunk...

Természetesen mi is híve vagyunk annak, hogy a megyei pártokból országos párt alakuljon, hiszen másképpen céljaink elérése lehetetlen. Még a megyék azonban nincsenek megszervezve és így nem történt egy olyan országos zászlóbontás, melyet a miénknek nevezhetnénk... Azt kívánjuk, hogy az országos párt vezetősége is azokból legyen, kiknek neve elég garancia arra, hogy az áruálás be ne következék...

Igenis, mi határozottan független alapon állunk, nem vagyunk kormánypártiak, mert ez a kormányzat a mi érdekeinket nem szolgálja úgy, ahogy kellene...”

Nagy Lajos nem csak az uralkodó osztállyal, a kormánnyal, hanem a munkásmozgalommal, a szociáldemokratákkal szemben is kemény fellépést hirdetett:

„...a szociáldemokráciának, mely Magyarországon a nemzeti eszme hóhérait tenyésztette ki, leghatározottabb ellenségei vagyunk és bátran jelentem ki, hogy szervezkedésünk jogaink megvédésén kívül azt a nemzeti célt szolgálja, hogy a szociáldemokraták térhódítását lehetetlenné tegye. Ha nincs megfelelő paragrafus a veres rongyok lobogtatói ellen, lesz nekünk öklünk.”

A Magyar Föld üdvözölte a bihariak mozgalmát:²⁶

„Örömmel üdvözöljük a kiváló vezetőséget s örömmel fogunk részt venni ezen a gyűlésen, amely, hitünk szerint, a független kisgazdamozgalom országos előrehaladásának jelentős állomása lesz.”

Bajcsy-Zsilinszky Endre *Új Pustaszter felé* című cikkében kifejezte a meggyőződését, hogy a bihari mozgalom nem kizárólag osztályalapon szervezkedik, hanem részt vesz az új nemzeti egység megteremtésében.²⁷ Ez egyezik céljával, „*megteremteni a föld népe minden rétege számára a maga erőire és a maga érdekeire épült politikai és gazdasági szervezetet.* Derecskéről most ez a gondolat indult el s már is akarattá izmosodott és útban van, hogy a szervezett erő is megépüljön hozzá...

...szervezkedésüknek nem adnak egyoldalú kisgazdajelleget, hanem a kisgazdák mellé *egyenlő sorban* odaállítják a többi földművest is: a földmunkást és a cselédet, sőt a kispolgárt is, elsősorban a kisiparost. De ezenkívül összefogást hirdetnek a középosztály ama rétegeivel is, melyek megértették az idők szavát s odaállanak teljes mellet a nagy népi tömegek szabadságharcának vonalába.

²⁵ Magyar Föld, 1930. június 22. 3.

²⁶ Magyar Föld, 1930. június 22. 5.

²⁷ Előrs, 1930. június 28. 1—2.

Új Pusztaszert hirdet ez a bihari mozgalom: vérszerződést mindazok között, akik becsületesen és hátsógondolatok nélkül akarják minden dolgozó magyar réteg összefogását s az új nemzeti egységben a döntőszó jogát a magyar nemzet zömének és elhasználhatatlan ősrétegének, a magyar szellem legtisztább és leggazdagabb kifejeződésének: a paraszti milliőknak.

Gyönyörű gondolat, sok elkérgesedett szív megindulhat rajta, hogy a magyar föld népe Biharban a magyarság ősi politikai lángezésének villanásaként nem új osztályuralommal akar visszaütni azért a csúf és kicsinyes osztályrendszerért mely az ő életét sok évtizedek óta nyomorgatja, bankok és gyárak rabszolgájává szíjjazta s eltorlaszolta az utat 67 óta a kossuthi gondolat kiterébélyesedése előtt; hanem túlnéz a kicsire szabott osztálylátóhatáron. *Most ez az eltemetettnek hitt kossuthi gondolat alulról, a magyar föld drága öléből üdén kelve, új formában, a népből termett, a falu életében kikovácsolódott vezetők vezényszavára, kettősrendekbe tagoltan indítja útnak a barna bihari föld barna magyarjait új Pusztaszert felé. . . .* Pontosan tudják már kik ők Magyarországon, mit várhatnak, mit követelhetnek, mi a jussuk, de azt is, mi a kötelességük s hogy *feladatuk nagy nemzeti hivatás. . .*

Senki útjukba ne álljon, akiben van lélek, lelkiismeret és felelősségérzet, mert a magyarságot, az ezeréves magyar nemzetet és az ezeréves Magyarországot csak egyetlenegyféleképpen lehet megmenteni: ha a bihari magyarok indítása nyomán a magyar föld fekete milliói be is érkeznek Pusztaszerre.”

Utólag a bihariak súlyos fogyatékoságaként, hibaként rótták fel, hogy nem dolgoztak ki pontokba szedett, részletes önálló programot. Ennek azonban megvolt az oka, amit Szabó Pál *A bihari kisgazdapárt gyűlésére* című írásában fejtett ki:²⁸

„A múltban minden politikai pártnak csak addig volt létjogosultsága, amíg a beállított programpontok aktuálisak voltak. Ha ezek a dogmatikusan kezelt követelések önmagukban kiegyenlítődtek, vagy idők alatt beváltotta őket a kormányzat, a párt beolvadt, de leginkább szétment vadászterületté alakítva a választókerületeket, újabb politikai jelszavak után.

A mi kisgazda mozgalmunk nem néhány pár csizmával indult el a honfoglaló útra, hanem szoros összekapcsolódásban bizonyos értelmiségi rétegekkel. Olyan értelmiségi rétegekkel, akik a ma élő, ósdi, a hazafiságból és fajszeretetből régen levizsgázott pártkeretektől teljesen kívülállanak.

Ez a mozgalom nem fog beleveszni néhány megmerevedett, kicsinyes programpontra, ez a mozgalom egy országos nagy elgondoláson épült, túl téren, időn, túl a vicinális mozgolódások kócmadzagjain; ez a mozgalom egy nagy nemzeti egység felépítésének lesz az alapköve. Ez a Biharból kiindult mozgalom egy szent, igazi út egy új Pusztaszert felé. . .

De ezerszer messiások a paraszt messiások: a megbocsátás koszorúját teszik a haldokló rendszer önkézzel megásott sírjára, és tán némi kis hálaival is tartozunk nekik, hiszen a kormányzat kísérletezései között edződött acéllá a paraszttüntudat, ami immár hatalmas kézzel döngeti az elsikkasztott magyar történelem kapuját, csupán jogos és megillető helyet követelve ott magának, nem többet.”

Az Előőrs június 28-i száma közölte az alakuló párt kiáltványát.²⁹ A vezető sorokból kitűnik, hogy a mozgalom „ma már Csonkabiharvármegye közséjeinek több mint a felét belevonta a szervezkedés munkájába”.

Végül közölte a zászlóbontó gyűlés programját:

„1. Hiszekegy.

2. A gyűlést megnyitja Csizmadia Lajos kisgazda, pártelnök (Derecske).

Szónokok:

3. Nagy Ferenc kisgazda, (Bisse, Baranyamegye).

4. dr. Vass Sándor, (Budapest).

²⁸ Előőrs, 1930. június 28: 2.

²⁹ Biharmegyei kisgazdák zászlóbontó nagygyűlése Derecskén. = Előőrs, 1930. június 28. 10.

5. Kiss Ferenc kisgazda, (Biharugra).
6. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre, (Budapest).
7. Tildy Zoltán ref. lelkész, (Budapest).
8. Bartolf Márton kisgazda, (Mezőberény).
9. dr. Ulain Ferenc v. nemzetgy. képviselő, (Budapest).
10. Kun Béla orsz. képviselő, (Hódmezővásárhely).
11. Nyíri Imre kisgazda, (Kőrösharsány).
12. Zsirkay János a „Magyar Falu” felelősszerkesztője, (Budapest).
13. Nagy Lajos kisgazda, pártigazgató, (Bojt).
14. Uray Gyula ny. tanító, (Derecske).
15. A gyűlést berekeszti Csizmadia Lajos.
16. Himnusz, éneklé a közönség.”

A megyében az újságokban megjelent cikkek, felhívások mellett röplappal kívánták még szélesebb körben felhívni a figyelmet az alakuló gyűlésre.³⁰

„Biharország népe! Kisgazdák!
Kispolgárok! Földművesek!

A Biharvármegyei Független Kisgazda, Földműves és Kispolgári Párt Derecskén, a Polgári Olvasókörben *folyó hó 29-én délelőtt 10 órai kezdettel* hatóságilag engedélyezett népgyűlés keretében tartja meg

alakuló közgyűlést,

melyre minden igaz magyar embert meghívunk.

Ezen zászlóbontó gyűlésen fogja pártunk a lapokban már közölt programját ismertetni.

Az a gondolatvilág, amely programunkból kisugárzik, biztosíték arra, hogy pártunk — melyet minden más befolyástól mentesen, vármegyénk független gondolkodású régi harcos kisgazdái hívtak életre — önzetlen és hazafias célok szolgálatában kíván állani.

Itt az alkalom, hogy Bihar kisgazda, földműves és kispolgári társadalma ezen hazafias, nemzeti szellemű és becsületes szervezkedésből ki vegye a részét és a gyűlésre (vasárnap is lévén) mennél nagyobb számban jöjjön el és ott józanságával, komolyságával és fegyelmettségével mutassa meg, miszerint elég érett arra, hogy a saját sorsának intézésébe most már bele akar és bele is fog szólani. Döntsük meg végre azt az állítást, hogy a falu jobb sorsra érdemes népe éretlen a politikai szereplésre. Jelszavunk: *Vágunk olyan rendet mint ők!*

Kisgazdák, földművesek, kispolgárok, mindnyájan ott legyetek!

Derecske, 1930 június hó

A Pártvezetőség

A gyűlés befejezése után rendezendő közebédén egy teríték ára P 2,50.

Aki a közebédén részt venni akar, ezen szándékát folyó hó 27-ig Csizmadia Lajos pártelnöknek (Derecske 498. sz.) a pénz előzetes beküldése mellett szíveskedjen bejelenteni.”

A gyűlés napján megjelent Magyar Földben Tildy Zoltán *Derecske* című vezércikkében méltatta a bihariakat:³¹

„A derecskei gyűlésre ilyen, — a haza sorsáért égő jó magyarok jönnek össze. Együtt tárgyalni a fájó sebekről, a gyógyító szerről s együtt nézni előre a jövőndöbe. A mai terhes

³⁰ Röplap a Bihari Múzeum Bihari Nagy Lajos-hagyatékából.

³¹ Magyar Föld, 1930. június 29. 1.

élet sok apró és nagyobb baja mellett a nemzet törzsökös részének egyetememes nagy kérdésekben is hallatnia kell szavát s irányt kell mutatni a tétovázóknak és ingatagoknak. Bizonyosak vagyunk affelől, hogy a Derecskén összegyülekező népsereg abban is példát fog mutatni, hogy a ma égető gazdasági bajai közepette is érzi és látja a mai történelmi idők súlyos felelősségét s bár az élet merő küzdelem, nem feledkezik meg arról, hogy a rajtunk most átzúduló nehéz időkben a magyarság egész jövője is eldől jobbra, vagy balra. Derecskén a magyar nép lelkiismeretének szava szólal meg: jó figyelni rá és meghallgatni ezt a szót!”

A Biharvármegyei Független Kisgazdapárt az országban a megyei szintű szervezetek közül elsőként alakult meg. A Péter-Pál napján megtartott nagygyűlésen nyolc vármegye (Baranya, Békés, Bereg, Csongrád, Hajdú, Nógrád, Pest, Szatmár) küldöttei vettek részt. „Délelőtt 10 órakor már több mint ezeröttszáz főnyi közönség gyűlt össze Derecske főterén s viharos lelkesedéssel köszöntötte a gyűlésre leérkezett vendégeket és szónokokat.”³² A program szerint felszólalt többek között Nagy Ferenc, Bajcsy-Zsilinszky Endre és Tildy Zoltán. Bajcsy-Zsilinszky ismét kiemelte:³³

„Azért jöttünk, hogy bizonyoságot tegyünk e mellett a mozgalom mellett, hogy megmondjuk, mi is így gondoltuk az új kisgazda mozgalmat, hogy mi is *osztályok fölött akarjuk megépíteni a magyar nemzetet*, de szükségesnek tartjuk, hogy előbb ez az osztály szerveztesék meg. Ne kívánja senki, hogy míg a nemzet nagy többsége szervezetlenül áll itt, kezét fogjon másokkal, kiknek szervezett osztályhatalom van a kezükben. . .

Modern szervezkedésre van szükség, amely egyszerre jelent gazdasági és politikai védelmet. Amikor ki vannak a szervezetek építve, össze kell fogni a hazafias munkássággal és az intelligenciának azzal a részével, amely a faluval érez. Szükségünk van arra is, hogy a városokban nekünk barátaink és ne ellenségeink legyenek.”

A felszólalások után Nagy Lajos pártigazgató előterjesztette a határozati javaslatot:³⁴

„Eszerint a Biharvármegyei Független Kisgazda, Földműves és Kispolgári párt kimondja, hogy *minden más társadalmi osztály jogainak tiszteletben tartásával fog küzdeni saját jogaiért*. Elismeri, hogy Trianon következtében súlyos viszonyok szakadtak az országra, de követeli, hogy ezeknek terheit mindenki egyformán viselje. *Nem csatlakozik egyetlen párthoz sem, de kívánatosnak tartja, egy országos, ellenzéki kisgazdapárt megalakítását*. Egyetért azokkal a mozgalmakkal, melyek Mezőberényből indultak ki és a berényi pontokat teljes egészükben elfogadja. Végleges programot nem ad, mert az egész országot átfogó programot a többi vármegyei szervezetekkel együttesen kívánja kidolgozni.

Aggodalommal nézi a kormány politikáját s ez ellen harcolni is fog, nem mint ellenség, hanem mint becsületes ellenfél. Elismeri, hogy a gazdasági krízis világjelenség, azonban azt is tudja, hogy az általános jólét és megelégedés hiánya a kormány hibájának következménye. Az államháztartásban soha nem látott pazarlás folyik, egyesek soha nem látott jólétben élnek, míg a nagy tömegek nyomorognak.

Végezetül kimondja a párt, hogy kívánságairól csak feliratilag értesíti a kormányt, mert az a tapasztalata, hogy az eddig felterjesztett kisgazda pontokat válaszra sem érdemesítették.”

A pártalakítást különbözőképpen értékelték, de nagy hatása vitathatatlan az ország többi megyéjére és az országos mozgalomra. Külön figyelmet érdemel Bajcsy-Zsilinszky Endre *Amiről kevés szó esett Derecskén* című írása, melyben fontos szempontokra és hibalehetőségekre hívta fel a figyelmet.³⁵

Végül áttekintve a dokumentumokat és cikkeket összegzésként megállapítható:

³² Előőrs, 1930. július 5. 10.

³³ Előőrs, 1930. július 5. 11.

³⁴ Előőrs, 1930. július 5. 12.

³⁵ Előőrs, 1930. július 5. 1—3.

A Bihari Független Kisgazdapárt vezetésében létrejött folyamán a meghatározó a Nagy Lajos—Szabó Pál által képviselt, radikális követeléseket megfogalmazó, önerejére támaszkodó, paraszti vezetésű demokratikus parasztmozgalmat kívánó irányzat volt. E mellett folyamatosan érzékelhető, részben érthető szempontok alapján Csizmadia Lajos mérsékletre intő álláspontja.

A bihariak programjára nagy hatással voltak Bajcsy-Zsilinszky Endre nézetei, melyekből egyes elemeket — így az értelmiséggel való kapcsolatkeresés, a szűk osztályrendszeren túlnéző szervezkedés gondolatát — a szervezkedő parasztok szűk rétege is magáévá tett.³⁶

A Bihari Független Kisgazdapárt további útjának, célkitűzéseik megvalósulásának vizsgálata egy újabb tanulmány feladata.

³⁶ *Sebestyén Sándor*: i. m. 104—107. — *Vigh Károly*: Bajcsy-Zsilinszky Endre levelei Hajdú és Bihar megyei híveihez. = *Alföld*, 1986/6. 51.

Zoltán Zsupos

DOKUMENTE UND ARTIKEL ÜBER DIE BILDUNG DER UNABHÄNGIGEN KLEINBAUERNPARTEI IN BIHAR

In den vergangenen Jahren sind mehrere Studien, Artikel und Denkschriften über die Unabhängige Kleinbauernpartei erschienen. Die nun vorliegende Studie will mit der Veröffentlichung bisher unbekannter Dokumente und der Heranziehung einiger Artikel aus der damaligen Presse neue Angaben zur glaubwürdigen Aufdeckung jener Ereignisse beisteuern.

In Folge der Weltwirtschaftskrise bekamen die Kleinbauernbewegungen in den 20er und 30er Jahren des 20. Jahrhunderts neuen Aufschwung. Es bildeten sich drei bedeutende Knotenpunkte in der Organisation der die grösste politische Aktivität zeigenden Bauernschaft der Trans-Theissgegend heraus: in den ehemaligen Komitaten Békés, Bihar und Hajdú. Die Gruppierungen von Békés und Bihar waren um die Herausbildung einer selbständigen Oppositionspartei bemüht, die von der Hajdúság lehnte hingegen eine politische Orientierung ab.

Im Jahre 1929 begannen Lajos Nagy und Pál Szabó im Komitat Bihar, die Bauernschaft zu organisieren, und schon 1930 zeigten sich die ersten Ergebnisse. Sie hatten ihr Augenmerk auf die Bewegungen unter den Kleinbauern in anderen Teilen des Landes, standen in Verbindung mit dem Provisorischen Organisationskomitee der Unabhängigen Kleinbauernpartei und konnten so ihren Einfluss auf die Bewegungen im Land ausüben. Am 18. Mai 1930 konsolidierte sich das Organisationskomitee der Unabhängigen Kleinbauernpartei von Bihar, und die Vorbereitungen zur Aufstellung einer oppositionellen Bauernpartei nahmen ihren Anlauf.

Ihre Bestrebungen und Zielsetzungen wurden in den Blättern „Előrs“ (dt. etwa: Vorposten) und „Magyar Föld“ (dt. etwa: Ungarische Erde) bekanntgegeben, wobei betont wurde, dass sie auf der Grundlage einer völligen Opposition eine Partei schaffen wollen, an deren Spitze — im Komitat — Leute aus Bihar stehen sollen, um ihre Bestrebungen — wenn sie sich später einer Landespartei anschliessen — durchzusetzen. Sie setzten sich eine völlig auf sich selbst gestützte, demokratische Bauernbewegung zum Ziel, die in Zusammenarbeit mit einzelnen Teilen der Intelligenz die Interessen der Bauernschaft gegenüber der herrschenden Klasse und auch der Arbeiterbewegung vertritt und realisiert. Ein detailliertes Programm wurde nicht ausgearbeitet, denn dies sollte bei der Herausbildung der Landespartei verfasst werden. Dieser Bewegung stand Endre Bajcsy-Zsilinszky helfend zu Seite. Einige seiner Überlegungen wirkten sich auf ihre Ideologie aus, denn er rechnete in der Realisierung seiner weiteren Zielsetzungen voll auf diese Bewegung.

Am 29. Juni 1930 konsolidierte sich in Derecske auf Komitatebene in Ungarn als erste die Unabhängige Kleinbauernpartei von Bihar.

Zsupos Zoltán

„Szépen legel a Marosi gulyája . . .”
— Folklor és valóság

A néphagyományban sajátos helyet foglalnak el azok a történetek, mesék, mondák, balladák, melyek valós, megtörtént eseményekhez vagy egyes személyekhez kapcsolódnak. Vizsgálatuk értékes következtetések levonásához vezethet, mivel egyszerre nyújt lehetőséget a néphagyomány valóságálapjának, a folklorizáció folyamatának és az individuumok szerepének tisztázására.

Minden korban akadt olyan ember, akinek az emléke valamilyen cselekedete vagy tulajdonsága miatt hosszú ideig fentmaradt a néphagyományban. Ilyen volt Marosi László is, az elszegényedett, Közép-Szolnok vármegyében, Krasznamihályfalván lakó nemes család sarja, aki az 1800-as évek elején a Berettyóújfaluban élő parasztság számára teljesen váratlanul tűnt fel, és lett a település legtekintélyesebb földesura. Ez a mesébe illő tény és a Marosi család életének későbbi eseményei aztán már jó alapot nyújtottak a parasztságnak arra, hogy fokozottabban figyelemmel kísérjék a család tagjait, és a róluk szóló történetek apáról fiúra szállva mind a mai napig fentmaradhassanak.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, valamint a berettyóújfalui református és katolikus egyház iratainak segítségével összevethetjük a néphagyományt a valóságos eseményekkel.

A család eredetéről és birtokuk visszaszerzéséről a parasztság az alábbi történetet őrzi:
„Nagyon régen történt. Nagyapámtól hallottam. Valamikor az újfalusi határ alig volt 900 hód. Oszt majd 11 000 lett. Még a török háborúban vitézséget szerzett egy Marosi nevű ember. Akkor még adták a földet. Az újfalusi határból 10 000 hód földet adtak neki. Szóval nemes lett. Aztán valahogy elkerültek innen, utódai elfelejtkeztek róla. Szegény sorban éltek.

Jó évek múlva az egyik utód, Marosi László fent rámost a padlásán, akkor talált a kutyabőrre rá. Oszt el is jött ide két nagy öszvérrel, mert Belényes-Vaskoh környékén lakott. Jött osztán a község elöljáróságához. Megalkudtak végre 85 forintban, hogy akkor lemond a követeléséről. De a bíró ám nem vót fent! Majd megy a bíró, mondják, hogy mi történt. Híjj a teremtésit! Azonnal lóra ülni! Eriggyetek utána! Vissza a pénzt! A Péntek-halomnál érték utol. Vissza is adta a pénzt, azt mondta megbánja eztet Újfalu.

Akkor oszt az ügyvédje, egy Lányi nevű ügyvéd kereste ki részibe. Megnyerték a pert, tized része Lányié lett. Marosinak 9000 hód maradt, így vót aztán majdnem merevül az övé az újfalusi határ.”¹

Érdeemes megnézni, mit ír Osváth Pál erről 1875-ben:

„1820-ban Erdélyi Mihály bíróságában az van feljegyezve, hogy a lakosság lázadása lecsendesítése alkalmakor kivetett s beszedett költség összege 893 frt 20 kr. volt.

Ezen lázadás a Marosi László Sz.-Kozmán birtoka megnyerésekor történt.

Marosi ügyét Lányi Imre védte s ezért a pusztának harmadát kapta.

¹ Csaholczi Imre Berettyóújfalu szül. 1897:
Zsupos Zoltán gyűjtése, 1976.

Marosi Balajti-jogon birtokos Sz.-Kozmán.

A Marosi család állítólag úgy el volt szegényedve, hogy a zálog összegre valamit fizetni kérve kérték az újfalusi bírakat, s midőn azok által pogányul elutasították, csak akkor perelték be őket.²

Mielőtt a valóban megtörtént eseményeket végig követnénk, néhány megjegyzést kell fűznünk az Osváth Pál által írottakhoz. Először felmerül a lehetőség, hogy a paraszti emlékezet bizonyos mértékig Osváth könyvére támaszkodik. Részletesebb vizsgálattal kideríthető, hogy nagy valószínűséggel Osváth is az írott források használata mellett a néphagyományra támaszkodott. Figyelembe kell venni, hogy könyve kisszámban került a parasztság kezére, és ma már egyáltalán nem ismerik.

Osváth Pál tévedett, amikor a lakosság 1820-as lázadását Marosi Lászlónak a szentkozmai birtokának megnyeréséhez kapcsolja. Ez abból adódik, hogy a község tanácsának jegyzőkönyve 1820-ban valóban „békétlen és lármát indító” lakosokról beszél, de az nem derül ki belőle, hogy mi volt ennek az oka.³ A problémát egy másik, Osváth által nem ismert dokumentum világítja meg⁴:

1820. október 29-én a település lakossága nem akart bírót választani a földesúr 4 jelöltje közül, hanem maguk kiáltottak ki 4 jelöltet, s „azok közül nagy láрма közölt egyet” megválasztottak. Azonban a „Földes Uraság jelenlevő Tisztje az egybegyűlt sokaságnak lázítóját Bokor Józsefet el fogatni rendelve a zenebonás nép nem csak Bokor József elfogatásában ellent állott, és ötöt az Uraság Hajdúja kezéből ki vette, hanem a Helység házához tódulván az előbbeni Bírakat onnét kiutasította, és az általa választott Bírakat erő hatalommal bé helyeztette, s fel is eskette.” Ezután rendelkezett úgy 1820. november 6-án Váradolasziban a megye közgyűlése, hogy november 23-án a helyszínen büntetik meg a vétkeket, a választást pedig megismélik. Mivel azonban, „az általok erőszakosan választott, de különben az Előjáróságra alkalmatlan Bírakat akár több mint négyszázan még most is megerősíteni kívánják”, a törvényszék tekintélyének fenntartására és a közbiztonság megzavarásának megelőzésére Váradról „két Compania katonaság rendeltessen, amely mind addig ottan fog quartélyban lenni még a csendesség helyre nem áll.”⁵

Az alábbiak is bizonyítják majd, hogy Marosi László már 1820 előtt birtokába vette jogos tulajdonát. De vajon a valóságban is olyan meszeszerűen történt ez, ahogy a népi emlékezet tartja?

A levéltári iratok szerint hosszú, több évtizedes per eredményeként mondhatta végül magának az újfalusi határ nagy részét. A küzdelmet azonban már apja, Marosi György

² *Osváth Pál*: Bihar vármegye Sárréti Járása leírása (Nagyvárad, 1875) 269. — Meg kell itt említenünk Osváth Pál kéziratban ránk maradt visszaemlékezését, amely azért figyelemre méltó, mivel megvilágítja, hogy Marosi megjelenése milyen érzékenyen érintette az Osváth családot is:

„Marossy László szilágysági ev. ref. tanító, egy régi okmányokkal terhelt szőrtarisznyával B.újfaluba gyalogolt s ott a birtokosokat és volt hajdú polgárokat arra kérte, hogy neki; mint a ki-nek a terjedelmes Sz. Kozmai pusztához kétségtelen joga van, bizonyos csekély összeget fizessenek s ő kész leend e jogáról lemondani: de az újfalusiak a szegény embert kigunyolták, elutasították. Ekkor aztán Marossy, egy Lányi nevű, nagy összeköttetésű (:Septemvir volt a neje gr. Csáky leány:) egyénnek, jogát harmadába átadta, a ki hosszas perlekedés után, annál is inkább nyertes lett, mert az újfalusi alperesek saját ügyvédjüket is elhanyagolták. Marossy ekkor kilencezer hold földet kapott, de abból 3 ezer hold a Lányié lett.

E pervesztés Nagyapámat egészen tönkre juttatta, mert birtok vesztese után magántartozásaiért ingóságai is elárvereltettek. A nagy birtok vesztes miatt a b.újfalui elkeseredett nép a birtokba iktatásnál fegyveresen ellenszegült, de a lázadás katonai erővel elfojtatott.” — *Osváth Pál* emlékirata a Bihari Múzeumban található.

³ *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár* (a továbbiakban *HBML*) Bihar m. Ltára V. 612/a. 1. — Berettyóújfalu község tanácsának jegyzőkönyvei 1808—1843. 309—311.

⁴ *HBML*. Bihar m. Ltára IV. A. 1/f. 296; 1345. V. 1820.

⁵ A bíróválasztás szélesebb összefüggéseiről: *Orosz István*: Berettyóújfalu agrárviszonyai a XVII—XIX. században 273—274. In *Berettyóújfalu története* (Berettyóújfalu, 1981.) 229—297.

megkezdte, miután 1779-ben feleségül vette Komornyk Erzsébetet. Ő írja egy sajnós évszám nélküli levelében: „... Bihar Vármegyében Berettyó Újfalu Várossa Communitása már régtől fogva Zálogban bizonyos Summában bírván Herpály, Andaháza és Szent Kozma nevezetű Praediumokban 37 Telkeket 700 Magyar Forintokban. Mely Successiókról csak legkisebb emlékeztető Leveli a Komornyk családnál nem voltak, hanem néhai Boldog Emlekezetű Ipa Komornyk János Uram ő Kegyelmetől halála előtt Szájából hallottam emlegetni, hogy ottan is volna a Komornyk familiának jussok. Ennél fogva ... tsak Geneológiukat ki tanulván ... 13 esztendőket és felet el töltöttem, és a régiség által el rejtett titkokat világosságra hoztam magam ... által.”⁶

Marosi György szívs, kitartó munkával kereste a bizonyítékokat igaza alátámasztására, s ebben levelei szerint felesége rokonsága részéről a legkisebb segítségben sem részesült. Pedig igen nagy szüksége lett volna rá, hiszen azt kellett igazolnia, hogy felesége Balajti leszármazott, így törvényes örököse a fent említett pusztáknak. Végül mégiscsak sikerült rekonstruálnia a család genealógiáját, ami így állt össze:

Idősb Balajti Mihálynak felesége Horvát Anna, kitől született Idősb Balajti Boldizsár, felesége Iktári Bethlen Margit, kitől született Balajti György, felesége Krammai Erzsébet, kitől született Idősb Balajti János, második felesége Mezei Zsuzsánna, kitől született Ifjabb Balajti Boldizsár, felesége Szodrai Borbála, kitől született Ifjabb Balajti János és Balajti Erzsébet. Balajti Erzsébet férje Somlyai Borbély Szabó István, kinek leánya Somlyai Borbély Szabó Kata, férje Komornyk László, kinek fia Komornyk János, felesége Kalit Éva, kitől született Komornyk Erzsébet, férje Marosi György.

A herpályi, andaházi és szentkozmai praediumokat ifjabb Balajti Boldizsár és testvére, Balajti Jánosnak első feleségétől származó, örökös nélkül meghalt fia, Balajti Ferenc zálogosította el, amit ifjabb Balajti János is megerősített 1735-ben. Fontossága miatt idézzük az új szerződés néhány sorát:

„Balajti János néhai Balajti Jánosnak Balajti Boldizsártól származott unokája adom tudtokra mindeneknek Kiknek illik ez Levelünk Rendiben, hogy minek utánna említett Balajti Boldizsár Attyám testvére, Balajti Ferenc Bátyám Uraimék eő Kegyelmek fellyebb múlt Török és más Hazánkbeli Háborúkban lévő sok féle szorongatásokban lévén Herpályban 13 Telekeket Sz.-Kozmában 8, Andaházán 16 mint T. Nes Bihar Vármegyében lévőeknek akkori Berettyó Újfalusi Uraiméknak és következőknek hét száz magyar forintokban el zálogosított volna, és eő Kegyelmeknek ugyan mind eddig az ideig békességben bírnak, folyamadnak hozzám mostani említett B. Újfalusi Uraimék, mint említett Balajti Boldizsár Attyám Uram igaz és Legitimus Successorához, mivel hasonló háborúságoknak s Tatár rablásnak miatt meg nevezett édes Attyám Uramtul és Bátyám Balajti Ferenc Uram eő Kegyelmetül azon Zálog iránt adott Személyi levelei Berettyó Újfalusi Uraiméktul el veszett, s a miatt jövődöben kárt valhatnának ...” A továbbiakban igazolja, hogy amíg a 700 forintot ő vagy leszármazottjai le nem teszik, addig mint zálog Újfalué a birtok.⁷

Marosi György most már nemcsak a felesége apjától hallottakra, hanem hiteles dokumentumokra támaszkodva kereshette fel Berettyóújfalu előljáróságát, akik azonban elutasították követelését. Kénytelen volt a „Debretzeni Districtualis Táblához” fordulni, és 1789-ben Kós József ügyvédet bízta meg, hogy képviselje őt az Újfalu elleni perben.⁸

De mint említettük, a per megkezdése előtt személyesen is megjelent településünkön, és 1790 júniusában kelt levelében kéri, hogy „Herpályban azon Tizen Három, Szent Kozmában Nyolcz, Andaházában pedig Tizen Hat Telekeket, mellyeket a Berettyó Újfalu Várossa Communitassa 1735^{dik} Esztendőben Néhai Ifjabb Balajti János Eőkegyelmétől újabb Zá-

⁶ HBML. XIII. 2. A Komornyk család iratai 1504—1930.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

logos Contractus mellett 700 magyar forintokért Zálogképpen bír. . .” 15 napon belül adja vissza a város a summa letétele esetén, ha nem, akkor a per után a 700 forintot is a város fizeti.⁹

Eredménytelen útja után 1790 augusztusában tért haza, melyről egy Berettyóújfaluban kiadott „Passualis Levél” tanúskodik: „egy darab időtől fogva itten commoralo Ns Marosi György Uram eö Kegyelme szándékozik egyenesen Hazájába vissza menni ott lévő Feleségének és Gyermekeének látogatására.”¹⁰ Gyermeke, Marosi László ekkor 7 éves volt.

Két év múlva, 1792-ben már-már úgy nézett ki, hogy sikerrel jár a per, ezért a Nagyenyedi Református Kollégiumhoz fordult, hogy a „Zálog Summát” le tehesse: „Ezen bizonyos okokra való nézve kénteleníttem Nagyságtokhoz 1000 idest Ezer forintokért folyamodni, hogy az Collégium kiadandó pénzéből Legalis interesre Méltóztassanak adatni és ilyen el Árvákodot familiát fel segíteni. . .”¹¹

Valószínűleg nem kapták meg a kért összeget, hiszen a következő dokumentum egy 1802-ből származó igazolás a család szegénységéről: „. . . Nemes Komornyik Erzsébet Asszonyinak Hites Férje Tettes Marosi György Uram Törvényesen meg keresvén minket a végett, hogy adnok hiteles bizonyágtévő Levelünket arról, hogy . . . a sok Perlekedések miatt annyira meg gyengítettek, hogy a Magok szükséges dolgainak folytatására is elégtelenekké tetettek . . .”¹²

Marosi György halála után felesége folytatta a pert, akinek már ekkor Lányi József az ügyvédje. 1808. október 12-én Bécsben kelt Lányinak Marosinéhoz írt levele: „leg inkább azt veszik elő az Újfalusiak, hogy az Asszonyinak néhai Balajti Erzsébethül Borbély Szabó Istvánnétul való származása nem bizonyíttatik”, mivel az 1789-es kihallgatásról szóló iratban „nincs ki téve, hogy a Tanúk . . . meg eskedtettek volna”.¹³ Ennek cáfolásához azt kéri Lányi, hogy Marosi László a „Vármegye Protocollumában” keresse ki, hogy a kihallgatásra ülnökök voltak kiküldve, ha pedig azok közül „egy volna is még életben”, attól vallomást kell venni, mely szerint „a Tanúkat meg eskedték”. Nem tudjuk, sikerült-e bizonyítani a tanúk esküjét, azonban bizonyos a vita tovább folytatása a két fél között.

A pusztákkal kapcsolatos következő dokumentum Majtényi Éva Boda Józsefné Somlyón 1809. július 14-én kelt szerződése Marosi Györgynével: „én is meg esmervén a Marosi Györgyné Asszonyinak mint vérnek idegen előtt való elsőbbségét és fel vevén tőlle az én részemre 150 idest Száz Ötven Rforintot az említett Pusztabeli portiókban engemet illető részetem nevezett Marosiné Komornyik Erzsébet Asszonyinak és mind a két ágon lévő maradékinak mint vérnek engedem által. . .”¹⁴

Sajnos az ezutáni hat évről nem maradtak idevonatkozó iratok, de egy térkép Herpály pusztáról, melyet „Marosy László Úr részére” Pusztai András készített arról tanúskodik, hogy 1815-ben a vitatott területek már valóban Marosi László kezébe kerültek.¹⁵ Érdekesége a térképnek a jobb sarkában keretdíszként látható juhnyáj és a heverő juhász. Ennek jelentősége a későbbiekben válik nyilvánvalóvá.

Ha most a valóságot összevetjük a szájhagyománnyal, megállapítjuk, hogy a leglényegesebb vonásokat a népi elbeszélés is tartalmazza.

Igaz, nem 10 000 hold, de 6153 hold valóban a Marosié lett, míg Újfalva város kezén csak 2000 hold föld volt.¹⁶ Az elbeszélés hűen tükrözi az újfalusi határ szűkösségét, ami a la-

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ *HBML*. Bihar m. Ltára IV. A. 11/18. XXXIV—589.

¹⁵ *HBML*. Bihar m. Térképtára 37/a.

¹⁶ *Fényes Elek*: Magyarország statistikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból. (Pest, 1860.) 399.

kosságnak jelentős problémát okozott.¹⁷ Az is igaz, hogy ősei elkerültek innen, és csak per útján, egy Lányi nevű ügyvéd segítségével tudták visszaszerezni a földet.

Természetesen jelen vannak a mesére jellemző elemek is. Egy, a török időkben felemelkedett ember elszegényedett késői utódja véletlenül bukkan a kutyabőrre. Szegénységét csak fokozza, hogy az itteni földművelő parasztság szemében szegény Belényes-Vaskoh környékére helyezik lakóhelyét, amit az arra a vidékre jellemző két öszvérrel még nyomatékosabbá tesznek.

Érdekes a község előljáróságával történt első, könnyű megegyezés jelene, ami valószínűleg a Marosi és Újfalú közötti ellentét későbbi elmérgesedését emeli ki. De jelen van benne az az egyszerű szemlélet is, hogy egyedül a bíró volt a hibás, aki nem elégedett meg 85 forinttal, ezért azután a település elvesztette határa túlnyomó részét.

Hallgassuk most tovább Csalholz Imrét:

„Hat lánya volt Marosinak. Nem vót egy fia sem. Vót egy öreg Nagy Péter bátyám. Űtet is akkor keresztelték, mikor Marosinak keresztelték az egyik lányát. Marosi mondta Péter bátyám apjának: Cseréljünk Péter! Az bele is ment vóna, de nem vállalta a bábaasszony. Hogy milyen gazdag ember vónék én most! — mondta mindig Péter bátyám.

Hát meg olyan bolondságok történtek meg ezelőtt, hogy nagyon. Marosi egy alkalomkor jött volna a faluba. Ott lakott kint a tanyán, ahol most a Dábó van. Nincs sehoh a kocsija.

— Hát hun van a prádéskocsim? — kérdi mikor be akart fogatni.

— Bent a faluban.

— Miért?

Hat lánya vót, oszt egy-két varrónő állandóan ott vót kint a tanyán. Sok gombostű kellett.

— Elment — aszongya a felesége —, beküldték a lányok gombostűért.

Nahát gondolt egyet, másnap befogatott, menjünk Debrecenbe! Minden lánynak egy mázsa gombostűt vett.”

Osváth Pál már említett könyvében írja:

„M. L. a maga nemében páratlan különcz volt, p. o. leányai számára egyszer egy mázsa gombostűt vett.”¹⁸

Marosi László 1817-ben vette feleségül Szentiványi Rozáliát.¹⁹ A katolikus egyház régi anyakönyvei igazolják, hogy a házasságból nem született fiú, csak hét leány, de közülük egy már csecsemőkorában meghalt.²⁰ Így érthető, miért őriz hat leányt az emlékezet. 1818-ban született Carolina, őt követte 1820-ban Emília, aki 1 hónapos korában meghalt. Két év múlva, 1822. március 6-án született Elisabetha, akinek a későbbiekben még fontos szerepe

¹⁷ A kérdésről bővebben: *Orosz István* 1981. 229—297.

¹⁸ *Osváth Pál* 1875. 270.

¹⁹ Protokollum Mixta Religionis ex eos Notorum prolium Conversorum et Confectum per Josephus Erdély Parochia Loci 1817. (a továbbiakban Prot. Mix. Rel. 1817.) — A berettyóújfalui római katolikus plébániahivatal tulajdonában.

²⁰ *Carolina*, született 1818.

Acta Visitationis Canonicae in Ecclesia et Parochia Possessionis B(erettyó) Sz(ent) Marton Die 23/Mensis Augusty MDCCCXXIII. 1823. (a továbbiakban Act. Vis. Can. 1823.) — A berettyóújfalui római katolikus plébániahivatal tulajdonában.

Emília, született 1820. április 13.

Vegyes Anyakönyvek I. kötet Születési Anyakönyvek 38. A berettyóújfalui római katolikus plébániahivatal tulajdonában. Meghalt 1820. május 16. Vegyes Anyakönyvek I. kötet Halotti Anyakönyvek 14.

Elisabetha, született 1822. március 6. Prot. Mix. Rel. 1817.

Hermína, született 1825. november 9. Vegyes Anyakönyvek I. kötet Születési Anyakönyvek 43.

Juliana, született 1827. december 22. Vegyes Anyakönyvek I. kötet Születési Anyakönyvek 46.

Emília, született 1830. június 4. Vegyes Anyakönyvek I. kötet Születési Anyakönyvek 48.

Ida, született 1836. január 3. Vegyes Anyakönyvek I. kötet Születési Anyakönyvek 54.

lesz. 1825-ben következett Hermina, 1827-ben Juliana, 1830-ban Emília, aki a tíz évvel korábban meghalt gyermek után kapta a nevét, végül Ida zárja a sort 1836-ban.

Mivel a családfő református, felesége pedig katolikus vallású volt, a reverzális szerint a leányok is katolikusok lettek.

Osváth is már a szájhagyomány alapján jegyezte fel: „Marosi Lászlóról beszélnek, hogy oly nagy kálvinista volt, miszerint cselédfogadási próba is az volt nála, tudja-e az ajánlkozott a zsolttárokat énekelni?

Marosi is adományozott a debreczeni ref. főiskolának.”²¹

A berettyóújfalui református egyház jegyzőkönyvei szerint egész életében nagylelkűen támogatta egyházát.²² 1834-ben létesített alapítványából kiderül, hogy már 1817-ben 1000 forint kamat nélküli kölcsönrel pótolta „a Tornokok fellyebb emelésére meg kívántatott” költségeket, sőt 200 forint visszafizetéséről lemondott. 1834-ben úgy rendelkezett, hogy a még hátra lévő 400 forintot 20 esztendőn át adják ki „bátorságos helyre” kamatozni, és az így létrejövő 1209 forint „el enyészhetetlen fundusa légyen a Szent Ekklesiának”. Azután is „akár két, akár négy, akár kevesebb részben” törvényes kamatra kiadhatják a pénzt, és a kamatot évenként felvehetik, de azt „semmi szín alatt más végre, hanem egyedül a Kántor fizetése pótlására léssen csak szabad fordítani”.²³

Alig telik el néhány év, és 1839-ben ismét felbukkan a neve. Ekkor készítették a templom orgonáját, aminek költségeit döntően ő viselte.²⁴ Az orgona elhelyezéséhez a templomban jelentős belső átépítésre volt szükség. Az orgona alapjához az anyagot a herpályi Csonkatorony már erősen romos állapotban lévő északi tornya szolgáltatta, amit Marosi 1840. március 23-án ajánlott fel:

„Felolvastatott . . . Tábla Bíró Tekintetes Marosy László Úrnak azon levele, melyben az ügy nevezett Klastrom ledült részének tégláit Ekklesiánk szükségéi pótlására ajánlani méltóztatott.”²⁵

1840 karácsonyára be is építették az elkészült orgonát, és határozatot hoztak annak ünnepélyes „felnyitásáról”:

„Itt méltóképpen tekintetbe vétetett, hogy Tábla Bíró Tekintetes Marosy László Úr — mint Orgonánkra nézve is első rangú jótevő — most — hosszú útra indulván — távol van; de biztatván mindnyájunkat az az édes reménység hogy tisztelt Tábla Bíró Úr Karátsón Innepekre haza érkezéend azonban Orgona-Művész Urat is tovább itt tartóztatni nem akarván határozatott:

Nyittasson fel Orgonánk ünnepélyesen folyó Dec. hó 27^{kén} dél előtt 10 óraker tartandó közönséges isteni tiszteletünk alkalmával; hogy a köz óhajtás orgonánk megszólalása iránt, minél előbb teljesüljön.”²⁶

Az orgona hangzásában azonban valami hiba lehetett, mert 1841. március 12-én egy jelentés született:

„Előadta a Prédikátor, hogy Orgona Művész Úr a minapi Musika mesterek által tett észre vétel, s akkori meghagyatás szerént a közelebbi Vasárnapra elkészítenek, s akkorra mind az Elöljáróság aminél több számmal lehető megjelenése kívánatos lenne, sőt Tábla Bíró Tekintetes Marosy László Úr is — mint akinek jelenlétekben tettetett a minapi orgona vizsgálás — tisztelettel kéressék meg: hogy Vasárnap reggeli isteni tiszteletünkre népesebben

²¹ *Osváth Pál* 1875. 270.

²² Marosi adományairól sűrűn tudósít bennünket a berettyóújfalui református egyház Presbiteri jegyzőkönyvének 1. kötete. — A berettyóújfalui református egyház lelkesi hivatalának tulajdonában.

²³ Presbiteri jegyzőkönyv 1. kötet 1830—1843. 1834. március 6. 26—28. (A továbbiakban Presb. jegyz. 1.)

²⁴ Presb. jegyz. 1. 1839. február 4. 96.

²⁵ Presb. jegyz. 1. 1840. március 23. 111.

²⁶ Presb. jegyz. 1. 1840. december 20. 119.

gyűlvén fel a templomba lakosaink — magát hozzánk orgona halgatásra ítélésre megalázni méltóztasson.

E jelentés elfogadtatott, és a tisztelt Tábla Bíró Úr meghívását fő Bíró Nagy Sándor Uram magára fel vállalta.”²⁷

Marosi mély vallásossága és nagyvonalúsága továbbra is fennmaradt. 1855-ben kelt az a levél, melyet Vesztfáliába, Bochum városába Mayer és Kühne acélöntő gyárosoknak címzett. Az újságból értesült arról, hogy a makói „Evangelika Egyház számára 3 atzél Harangokat öntöttek, olyanokat amikkel nagyon meg vannak elégedve”. Ezért szülei és húguk emlékére Anna nővérével együtt három harangot rendeltek a krasznamihályfalvi „Helvét Egyház” számára:

„A 660 fontos Harangra ezeket kell betűzni Marosy László és Anna Testvérek felejthetetlen jó Attyok Marosy György Emlékére a K. Mihályfalvi Helvét Egyház számára tulajdon költségeken készítették 1855 Évben. — Ezen harangra azt is kell betűzni Intse Imára atczél kebled gyarló keblünket. Úgy fog Erény és Hit fénye ragyogni felénk.

A 330 fontoson Marosy László és Anna testvérek felejthetetlen jó Anyjok Komornyk Erzsébeth Emlékére a Kraszna Mihályfalvi Helvéth Egyház Számára tulajdon költségeken készítették 1855 Évben. Ez is reá betűzendő Értz Kebled keltsen Hón áldni dicsérni az Istent.

A 215 fontoson Marosy László és Anna Testvérek Marosy Éva Húgok Szentkirályiné Emlékére tulajdon költségeken készítették a K. Mihályfalvi Egyház számára 1855^{ik} Évben.”²⁸

De térjünk vissza ismét Újfaluba.

„Marosi nagy gavallér vót. Adta mindenkinek a földet, tengerit felibe, harmadába. Újfaluba sok nagygazda vót, de hogy két lóval szántsanak annak színit se látták. Ősszel osztán — mivel Marosinak nem vót annyi jószága ahhoz a sok földhöz, nem azért, hogy nem lehetett vóna, hanem nem gondolt ő rá — még az olyan nagy gazdák is, akik egy lóval szántottak-vetettek, Marosinál dógoztak, olyan jól fizetett.

Vót egy Nagy János, hozta öt lóval a nagyszekér tengerit.

— Innye te, meg tudnál szépen fordulni, hogy nekem is teccen, evvel a nagyszekér tengerivel kedvemre mikor a tanyába beérsz? — kérdi Marosi.

— Megpróbálom gazduram!

A lovak ezelőtt összeszoktak, nem itt-ott vették, nevelték. Hát oszt a nyergeslő olyan vót, hogy az nyolc-tíz évig nyergeslő vót, oszt az tudta minden lettyit-vótytyát, az még az ember gondolattyát is tudta. A gazda oszt felült a nyeregbe, mert nyeregből hajtottak ám. Megsarkantyúzta a nyergest, amannak oda vág a Rudasnak. Az első három már tudta, mikor ezek már úgy moccantak meg, oszt megindultak, osztán felvágva fordultak egyet.

Szóval teccet osztán Marosinak. Na aszongya:

— Vigyed haza a tengerit!

Nekiadta.”²⁹

Ide kívánczik még Marosi László egyik levele. A címzett „Földesi Fő Hadnagy Nemes Török Sámuel Úr”.

„Bizodalmas Hadnagy Úr!

²⁷ Presb. jegyz. 1. 1841. március 12. 124—125.

²⁸ *HBML.* XIII. 2. 1.

²⁹ Csaholezi Imre

Az Andaházi talló földem az esőzések után annyira megfűvesedett, hogy Szénának kaszálni bátran lehet. Ennél fogva hajlandó lennék némely betsületes földesi Gazdáknak belőle felibe kiosztani. Kérem tehát Holnapra némely Jámbor Gazdákat hozzám az Andaházi Tallóra kiutasítani ne sajnálja.

Költ Szent Kozmán 1834^{dik} Esztendő Septem. Holnap 6^{ik} Napján.

Tisz. Szolgája
Marosy László³⁰

A levél másik oldalán olvasható, hogy „publikáltatott 7^a Sept. 1834.”³⁰

Nagy birtokának megműveléséhez, a termés betakarításához tehát igénybe kellett vennie az újfalusi és a közeli Földesen lakó gazdák munkaerejét. A későbbiekben alátámasztást nyer az a tény is, hogy egy ideig valóban nagylelkűen bánt a parasztokkal. Osváth Pál egyik megjegyzése utal arra, hogy már ekkor jobban vonzódott az állattartáshoz: „A jószágartást kedvelte, de a mezei gazdászatot elhanyagolta.”³¹

Állatállományának nagyságára csak feleségének leveléből következtethetünk, melyet „Curiális Földes Hellysége Nemes Hadnagyának mint szomszédnak illő tisztelettel” írt.

„Nemes Hadnagy Uram!

Úgy esett értésemre, hogy a Gujánknak nagyrésze el szaladván, Földesen a Hellység Házához volna bé hajtva. — Azon kérem Édes Hadnagy Uramat, hogy ha semmi kárt nem tett ezen Levelemet megadó embereknek adja által eresztesse ki — ha pedig kárt tettek volna, azon esetbe is bocsátassa ki s betsülessen meg a kára.

Én az Uram ide haza nem lévén ígérem, hogy egész betsülettel ki fogom fizetni ámbátor nem szántszándékossan mentek által, hanem elszaladtak a mint az idén már többször is cselekedtek. — Maradván Hadnagy Uramnak.

Sz. Kozmán 835 — 23^a April.

Szentiványi Marosi Lászlóné³²

A levélre ráírták:

„1835^{dik} Esztendőben Április Hónak 23^{ik}ján 89 darab marhák által adódtak a Tettes Marosy László Úr két embereinek.”³²

Gulyájához kapcsolódik a következő történet.

„Azt ti még nem is nagyon értitek meg. Borzasztó vót az. Olyan úr vót az, de igen egyszerű vót.

Egy nagyon szép nóta is maradt róla. Mert egy Eliza nevű lánya vót. Meg azelőtt vótak a szabadban a szabad levegőn nőtt pástorok. Osztt úgy is mondta a nóta:

Szépen legel a Marosi gulyája,
A kisasszony maga sétál utána.

Utána ment a kisasszony a gulyásnak a tanyáról.

Még messziről kiáltja a gulyásnak,
Szívem Jancsi terítsd le a subáda! !

Annyira szerette. A gulyás mondta:

Nem terítem én biz le a subámat,
Itt a tilos, behajtják a gulyámat.

³⁰ HBML. XIII. 2. 1.

³¹ Osváth Pál 1875. 270.

³² HBML. XIII. 2. 1.

A lány biztatta:

Már te avval szívem Jancsi ne gondolj!
Kiváltja azt az én apám ha mondom.

Hát osztán mikor az apja megtudta mondta, hogy:

Lányom, lányom, lányomnak se mondalak,
Ha én téged egy gulyásnak tartalak.

Hogy egy ilyen óriási nagy úrnak a lánya egy gulyáshoz menjen.

Nem bánom én édesapám, tagadj meg,
Mert szívem csak a gulyásért hasad meg!

Ilyen a szerelem fiam! És ez megtörtént!”³³

Vizsgált szövegünk az új balladák közé tartozik, mégpedig az országossá vált helyi balladák csoportjába, mivel olyan helyi eseményt örökít meg, amely témája — a társadalmi korlátokon áttörő szerelem — miatt az egész magyar nyelvterületen elterjedhetett.

Keletkezési helyének pontos meghatározása igen nehéz feladat, hiszen hasonló eset az ország bármelyik részén előfordulhatott, ami egyben biztosította is a ballada gyors elterjedését. A probléma megoldásában azonban segítségünkre van egy, a balladák esetében megszokott jelenség, a kontamináció, vagyis az, hogy mivel a hasonló témák vonzzák egymást, egyik ballada a másikból bizonyos részleteket magába olvaszt.

„A Bátorlány és juhász és édestestvére, a Kisasszony és gulyás . . . ugyanazt a konfliktust tartalmazza — az előbbi élesebben, a népi szereplő kivégzésével, a másik csak a batorlány és anyja közt élezi ki az ellentétet. Mindegyiknek már-már formulaszerűen kialakult fogalmazási részletei vannak, és általában megkülönböztetjük őket. Dallamuk is különböző. Ám a rokon téma »affinitása«, vonzóereje hol az egyikbe, hol a másikba ránt át részleteket a testvérszövegből, sőt egy-két esetben a két teljes ballada összeolvasztásának is tanúi lehetünk.”³⁴

A két ballada és variánsainak vizsgálata már a korábbiakban arra a megállapításra vezetett, hogy a Bátorlány és juhászlegény balladája a Dunántúlon, míg a Kisasszony és gulyás balladája a Tiszántúlon keletkezhetett közel egy időben, a múlt század közepe táján.³⁵ Az összeolvadásos variánsok kialakulása is az elterjedéssel párhuzamosan ment végbe úgy, hogy egyrészt a Kisasszony és gulyás balladája olvadt be a másik, mivel a ballada befejezésénél hiányzott hasonló témájú klasszikus balladánk tragikus végkifejlete.

Hogy megválaszolhassuk azt a kérdést, miért hiányzik balladánk esetében az akasztás vagy a szerelmek halálának motívuma, térjünk ismét vissza Marosihoz.

Már az eddigiekből is kiderült, hogy Marosi László és parasztjai, cselédei között békés volt a kapcsolat, amit hitelesít Osváth Pál leírása 1905-ből:

„Feltűnő e korban az urak és cselédek közt való jó viszony. Ennek oka az volt, mert uraink hajdan cselédjeiket — habár alárendelt helyzetben — de családjaik kiegészítőjeként tekintették. A cseléd itt annyira a család tagjának tekintette magát, hogyha valaki azt kérdezte tőle, kié ez vagy amaz tárgy? Nem azt mondta, hogy az uramé, hanem azt, hogy a miénk . . . Fenntartotta magát e jó viszony később is, mert nem egy példa volt rá, hogy a gyermektelen cselédek uraik gyermekeire hagyták megtakarított csekélységüket. Ily esetet tudok még a múlt század közepéről is, mert ekkor Marosy László b.-újfalusi nagybirtokos kanász számadója, végrendeletileg egyik kisasszonyára hagyta a tulipános ládában megsugorogtatott jelentékeny összeg pénzén kívül két tehenét és tíz darab sertését.”

³³ Csalolczi Imre

³⁴ *Vargyas Lajos*: A magyar népballada és Európa 1. kötet. (Budapest, 1976.) 140—141.

³⁵ *Szabó Irén*: A Szendre báró lánya című ballada. (Debrecen, 1962. Szakdolgozat, KLTE Néprajzi Tanszék Ltsz. 683.)

... Népdalainkban a pásztorok is nagymértékben szerepelnek. Így a gulyásnak emléke van többek közt ezekben:

„Szépen legel a M...y gulyája,
Mégis szebben sétál Ilka utána,
Már messziről kiáltja a gulyásnak
Szívem Bandi terítsd le a subádat!”³⁶

Nem lehet véletlen, hogy Osváth nem írta ki Marosi nevét, leánya nevét pedig megváltoztatta.

Szabó Pál is úgy hivatkozik erre a balladára, mint a földesurak és a parasztság közötti békés viszony ritka példájára.³⁷ Ennek az oka csak az lehet, hogy csupán a balladát ismerte, a valódi eseményeket nem.

De mi is történt valójában?

„A Marosiaknak Balogh Tihamérék voltak az utódjai. A Gazdaságé most a Balogh-tanya.

Nagy úr vót az. Balogh Tihamérnél a magtárt építették. Hát egy mester danolta, hogy «Szépen legel a Marosi gulyája». Balogh Tihamér azonnal szólt neki: Szálljon le! Kifizette oszt elküldte. Nem szerette, hogy ott danolta a mester. Nem volt szabad énekelni ezt ott a tanyán, hogy hallja az úr. Csak bántotta.

Eliza kisasszony, aki a gulyást szerette, megzavarodott. Megtudta, hogy a gulyás hogy halt meg. Az úr, Marosi csináltatott a kútba állót. Oszt úgy csináltatta meg, hogy mikor beleugrott a gulyás, hogy húzza a vizet — itatni ment —, hát a lányát nem akarta hozzá adni Marosi — belesett az állóval együtt. Oszt ótán megtudta a kisasszony, hogy mi történt az ő kedvesivel. Megzavarodott. Aztán nem is ment férjhez Eliza.”³⁸

„A Balogh-tanyán születtem, az apámnak az apja is ott volt cseléd. Marosiról csak mint gyerek hallottam, hogy Baloghéknak az elődje volt Marosi László. Szerelmi viszony volt a lánya és a gulyás között. Ballada is van erről.

Még ugyan sokszor danoltuk, ha nem hallották az urak. Nem engedték, hogy énekeljük. De hát csak füttyörésztük, csak eldanoltuk, mikor nem voltak a környékünkön.

Voltunk ott száznál többen a Balogh-tanyán. Ahol mi laktunk cselédlakásban, az valamikor dohánycsomózó volt, oszt 7×8 méteres szobák voltak. Oda járt hozzánk, aki a tanyán volt mindenki télen, mikor hosszúak voltak az esték, 11—12 óráig kártyázni, mikor tánc nem

³⁶ *Osváth Pál*: Közbiztonságunk múltja és pandúr korom emlékei (A régi magyar élet feltüntetésével). (Budapest, 1905.) 62—63.

³⁷ *Szabó Pál*: Szülőföldem, Biharország. (Budapest, 1967.) 26.

„A kastélyok úgy szerepelnek az irodalomban, mint a kizsákmányolás mintapéldái. De többről van szó. Nemcsak a földesúrról. Mert ott van a kastélyok siserehada! Komornák, szobalányok, szakácsnék, inasok, konyhalányok; és a szinte külön kis egységek, mint a mosóházak, virágházak, vincellérházak, béresházak, juhászházak, kondásházak; és csószók és számadók és gazdák; s régebben meg hajdúk, fegyveresen s a váruraknál még várkatonák. Igen nagy volt a skála s ez mégis, valahol, egy vissza-visszatérő ponton összecsendült, De világos. hogy általában nem megértés vagy szerelem alapján csendült össze, hanem a teljes kiszolgáltatottság alapján, még akkor is, ha nagy ritkán felzendült a balladaszerű dal a tájon, hogy:

Szépen legel a Marossy gulyája,
A kisasszony maga sétál utána.
Még messziről kiáltja a gulyásnak,
Szívem Jancsi, terítsd le a subádat!

Ez a Marossy volt az, akinek Újfalú alatt, nyugatra volt a birtoka, és akinek Ritoók Zsigmond, híres váradi szabadkőműves ügyvéd volt a sógora. Annak a húga pedig Ritoók Emma írónő, egyszóval . . . a pusztai gulyástól a földesúr lányán keresztül a váradi szabadkőműves páholyig nagy ívet ír le az út!”

volt. Mert tánc csak szombaton volt. Citeráltak, oszt akkor is danoltuk, hogy Szépen legel a Marosi gulyája.”³⁹

„Marosi itt lakott, ahol Balogh Tihamérnak volt a tanyája. Én gulyás voltam ott.

Balogh Tihamér felesége járt ki sétálni, mindennap kijött. A határon szép egyenes dűlők voltak, olyan jó szép sima. Oszt kérte tőlem, hogy: Imre kérem, tudja azt a nótát, hogy Szépen legel a Marosi gulyája? Mondom tudom. Oszt akkor ű elkezdte danolni. Ótán oszt mondta mindig, hogy jól tudom. Hát oszt danolta: Szépen legel a Marosi gulyája. Ő úgy danolta, hogy nem a kisasszony, hanem Linkának hívták: Linka jánya lassan sétál utána.

Így oszt mondta a gulyásnak:

Szívem Jancsi terítsd le a subádat!

Mondta a gulyás:

Nem terítem én itt le a subámat,
Itt a tilos, behajtják a gulyámat.

Oszt mondta a kisasszony:

Mán te avval szívem Jancsi ne gondolj!
Kiváltja az édesanyám ha mondom.

Hogy megtudta az anyja, azt mondta, hogy hát:

Jányom, jányom, jányomnak se mondalak,
Ha én téged egy gulyásnak tartalak.

Mondta a lány:

Nem bánom én édesanyám, tagadj meg,
De a szívem a gulyásért hasad meg.

Én kérdeztem, hogy valóban megtörtént-e ez, és ő mondta, hogy valóban, valóban.”⁴⁰

A Közép-dűlőről az alábbiakat jegyezte fel dr. Sándor Mihályné:

„Marosi László-é volt. Szegény legény móggyára, csak egy tarisznyával jött, egy ócska »kutyabúrrrel«; azzal perelte Újfalú községet és szerezte meg a birtokot.”⁴¹

A Csapó-földnél ezeket írja:

„Eccer itt a Marosi gujáját megmarta a veszett farkas; megveszett a jószág állománya, nem segített a tudósok mesterkedése.”⁴²

A Domb-szigetről ezt mondták:

„A Marossi-é vót. Per útján szerezte meg. Itt legeltette a guját. Énekelték róla:

«Szépen legel a Marosi gujája,
a kisasszony maga sétál utánna,
Már messziről kiáltja a gujásnak:
szívem Jancsi terítsd le a subádat.»

A »gulyás« tragédiáját a Kávaskút-dűlőnél mondták el.”⁴³

Végül a Perdéről az alábbiakat közli:

„Népi nevei: Balog-Perde, Csanádi-Perde, Bagossi-Perde, Új-Perde.

Balogh, Bagossy, Csanády a Marossy László vejei voltak. Az Új-Perde a Marosi Eli-

³⁸ Juhász Sándor Berettyóújfalu, szül. 1912. Zsupos Zoltán gyűjtése, 1984.

³⁹ Buka István Berettyóújfalu szül. 1924. Zsupos Zoltán gyűjtése, 1984.

⁴⁰ Fekete Imre Bihartorda, szül. 1906. Zsupos Zoltán gyűjtése, 1984.

⁴¹ Sándor Mihályné: Földrajzi helynevek Berettyóújfaluban 1970. DMNA 1226/70. 172. (A továbbiakban Sándor Mihályné 1970.)

⁴² Sándor Mihályné 1970. 103.

⁴³ Sándor Mihályné 1970. 122.

záé volt, aki nem ment férjhez (róla szól a nóta: Szépen legel a Marosi gujája, a kisasszony maga sétál utána . . .). Amikor megöregedett, eladogatta a földjét 2—3 holdanként, kisembereknek.

Azir Új-Perde, mer legutójára vették meg a gazdák.”⁴⁴

Melyik kisasszony lett szerelmes a gulyásba és mikor? A kérdés első részére könnyű felelni, hiszen a színhagyomány Eliza kisasszonyt nevezi meg, tehát az 1822-ben született Elizabethát. Életkorából kiindulva 1840 körüli időpontra tehetjük szerelmük keletkezését, ami egybevág a ballada eddig feltételezett keletkezési idejével.

Az események további alakulását és tragikus végkifejletét jól nyomon követhetjük az elbeszélésekből, melyeket igaznak tartanak. Valóságukat megerősítik Marosi leszármazottjainak az az ellenérzése, tiltása, amelyet a balladával szemben nyíltan kifejezésre juttattak. Azt, hogy a gulyás öngyilkos lett vagy pedig gyilkosság történt, ma már nem lehet kideríteni. Tény, hogy a kisasszony, Eliza — egyedül a lányok közül — nem ment férjhez, és ezt egy 1876-os Végzés is tanúsítja.⁴⁵

A ballada további sorsához kapcsolódik még egy érdekes esemény. Párbeszédes formája miatt szinte kínélja magát a lehetőség a színpadi feldolgozásra, amit egy helyi tanítónő ki is használt. A ballada cselekményét a valódi események megtartása mellett jelentősen kibővítette, további párbeszédekkel, jelenetekkel, juhásztánccal színesítette.

„Ez egy legenda innen a régi világból. Ez igaz volt. Nem adták oszt hozzá a leányt, a gulyást meg a Káváskútba ölték. Ez egy igaz legenda.

Dramáyszerűen dolgoztam fel, de minél színesebben, érdekesebben, hogy a nép is jobban élvezze, mert tudták, hogy igaz, szerették hallgatni, szerették látni.”⁴⁶

A jelenetet a tanulók és a tanítóképzős növendékek adták elő. A négy legfontosabb szereplő a kisasszony, a gulyás, a leány édesanyja és a mesélő volt.

A darabot többször is telt ház előtt, nagy sikerrel játszották a kultúrház nagytermében. Az előadások időpontjáról eltérőek az adatok. A rendező szerint a világháború előtt játszották, a szereplők egyike szerint 1945 januárjában, míg egy másik szereplő szerint 1946-ban vagy 47-ben. Mindenesetre bizonyos, hogy a feldolgozást az 1940-es években többször is előadták.⁴⁷

A balladáról összefoglalásképpen elmondhatjuk, ha keletkezésének idejét, elterjedését összevetjük a Berettyóújfaluban hozzá kapcsolódó színhagyománnyal és az írott forrásokkal, nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy mint helyi keletkezésű ballada, Marosi László Eliza nevű leánya és egy gulyás tragikus végű szerelmének emlékét őrzi.

A néphagyományban nem maradt fent több Marosihoz kapcsolódó emlék, pedig körülbelül ebben az időben zajlott le Berettyóújfalú és Marosi nagy összeütközése.⁴⁸ Oka az volt, hogy a növekvő népességű városnak egyre nagyobb gazdasági nehézséget okozott a termőterület beszűkülése, ami már 1815-től kezdve problémát okozott, hiszen a Marosi, Lányi és

⁴⁴ Sándor Mihályné 1970. 93.

⁴⁵ HBML. XIII. 2. 1.

Idézet az 1061/1876. sz. nyomtatott Végzésből: „. . . 1866. július 22-én végrendelet hátrahagyása nélkül elhunyt néhai Marossy László és az 1863. évi február 16-án szinté végrendelet nélkül elhalt Marossy Lászlóné Szentiványi Rozália (Karolina) örökhagyók után:

1. Marossy Karolina, férj. Bagossy Józsefné

2. Marossy Ida, férj. Csanádi Sándorné

3. Marossy Emília, férj. Solymossy Bálintné

4. Marossy Eliza

5. Marossy Józsefa, férj. Balogh Boldizsárné

6. Néhai Marossy Hermina, volt Balogh Boldizsárné . . .”

⁴⁶ Barcsainé Bagossy Amália Berettyóújfalú, szül. 1895., Zsupos Zoltán gyűjtése, 1984.

⁴⁷ Barcsainé Bagossy Amália, Jakab Dezsóné Berettyóújfalú, — Zsupos Zoltán gyűjtése, 1984.

⁴⁸ Összefoglalóan erről: Rácz István: Berettyóújfalú a török hódoltságtól a jobbágyfelszabadításig 213—214. In Berettyóújfalú története. (Berettyóújfalú, 1981.) 199—219.

Csanádi familia akkor vette ismét birtokába az Újfalú által igen hosszú ideje bérelt területeket.

Mivel a lakosság azt hitte, hogy jogos tulajdonától fosztják meg a várost, nem tudtak belenyugodni a történetekbe, s panaszukkal már 1815-ben az uralkodóhoz akartak fordulni. Ebben azonban megakadályozták őket, és a feszültség csak 1842-ben törhetett ismét a felszínre, amikor a nádorhoz fordultak panaszukkal:

„A midőn régi Őseink számos Századoktól fogva, a felséges Örökös Császári Királyi Fő Hercegségnek meg Ditsóült életekben, Tekintetes Ns. Bihar Vármegyében Berettyó Újfalú Helységének és nevezett Helység, az akkoron Uralkodó Fejedelem- az akkori veszedelmes időkben a midőn mind a Török s mind a Tatár, . . . , porba akarván el takarni, az akkori Fejedelem a fent meg írt Berettyó Helységének minden haszna vehető földjeivel, együtt örökösen által ajánlotta firól fira, ennyi Századoktól fogva, békességes Jussunkba is lévén az 1815^d Esztendeig. — De akkor belé kötött Kis Szentsy Lányi Imre, és Marosi László és a Csanády familia, melyeknek a fent meg írt falunak s Úgy szinte az akkoron Uralkodó Fejedelmeknek nem hogy Segítségére lehettek volna — De még hírét sem hallottuk familiájunknak — nem tudhattuk tehát régi Őseinknek. Örökös birtokába levő Javainkba bé jöveleteket — amely törvénytelen tetteiket kezdték az 1812^d Esztendőben! De csak határunknak fele részét vették el, ezt is csak a tudatlanság okozta. De midőn már az 1815^d Esztendőben, már akkor vettük észre, mikor egész határunkat a maga, Örökös birtokába vette. De ebbe meg nem nyugvánk, mint igazságunkat ismerők — De a midőn Felsőes Urunk eleibe kívántunk volna ezen mind nállunk lévő . . . erejénél fogva is mind ez Ország Könyvében meg található irományaink bizonyítássa mellett, Őseinktől Deveniált Javaink birtokának helyre hozását ki eszközölni.— De mind ez ideig reá nem mehettünk, mivel a fent megírt Uraságok, ellent vetettek benne, sőt még a Helységünkbe 42^{ket} lévén Sententióra büntetés terhe alá, de csak 26^{tan} vétek be a Várad Olaszi Tömlöczbe, amely közzül ki egy Esztendőt, ki kettőt is szenvedett, oly gyalázatos etséssel, hogy a meg írt Tömlöczből haza hozzák a helységünkbe vettetni — oly Parancsolás ki adássok hogy többé a Helységhez fel fojamodásra senki ne merészeljen fojamodni.— Ily megrettentés által senki nem merészet a Felsőeshez igasságért ki Nyilatkozást szerént, csak merészettem erre, a ki ha a Helységbe különös rendelést nem téssen röllam, tehát Örökös rabságát szenvedni kénteleníttem. . .

Költ Bétsben Szent Jakab hava 24^{dken} 1842.”⁴⁹

Mivel elutasító választ kaptak, most már a királyhoz fordultak, de panaszlevelüket a kancellária 1843. január 26-án kelt 1190. számú „királyi parancsával” jogtalanannak ítélte.⁵⁰ Ennek ellenére „. . . Tikász Sándor és Bokor József vezérletük alatt a jó rend felforgatásával gyülekezetet tartottak; egymást ingerelve a tudatlanok állításával bujtogatásokat eszközöltek, a város házához felgyültek, s az eltiltó tisztí rend ellenére egy csavargó által folyamodványt készítettek s annak Bécsbe vihetésére a felvivő egyénnek számára irandó úti levél kiadására a két főtanácsot szorgalmazták. . .”⁵¹

Verebi István főbíró szerint „. . . midőn az első fojamodásra leérkezett parancsolat a K. Gyűlésen felvétellett — s erre Megyei végzés keletkezett: ennek tudása — a népet érdekelvén — az kihozatott s a Jegyző által a Templom előtt felolvastatván — Bokor József felszólt — az nem a kérdéses parancsolat, nem az érkezett onnan felülről, mely által ingerültségbe jövé a nép zúgás történt — én akkor a ki hozott irományokat Bokor Józsefnek által adtam — mondván, ha kételkedsz, menj magad azért — mellyet te láttál: ennek következtében lett reám az itt előmutatott fenyegető írás ellökése.”⁵²

⁴⁹ *HBML*. Bihar m. Tisztí perek. IV. A. 6/f. 46.; 1191. — LXXXV.

⁵⁰ *Uo.*

⁵¹ *Uo.*

⁵² *Uo.*

Az átok szövegét érdekessége miatt közöljük:

„Lakos uraimék bátorsággal, egy Szível és Szályal a nótárost ki lehet tenni, mert valamig az a lész, mind adig nem boldogultok Szándékotokban jó bírót meg . . . ha az igazságot nem akarja miért hát ú bírátok azért mert a tavalyi sok infámis beszédje bírónak tette mikor aszstat monta hogy nem kár vólna a Pilyatz közepére Egy akasztó fát le ázni ara pedig Szántó Pétert fel akasztani Fel kék bizony útet özvegyeknek hogy a sok Szeginek s árváknak Az átka fogja Meg halgassa meg az Isten hogy ne huljon a Porba, mert ha ú Fel nem áll a lakos Mellett hát Porá égetem házát istálóját Mezőben Életjét Szénályát meg ne találjam Mert keresztül Lövöm! legyen Pokolba lakása ott se légyen maradása, églyen meg az öröké tartó gyehenának Sebessen égő tüzénn.”⁵³

A csavargó, a Szatmár megyei 70 éves Földi István őrmester, aki a második folyamodvány megírásában segédkezett, vallomása szerint teljesen véletlenül keveredett a dologba, mivel Miskolczy Károly főszolgabíró urat nem találván otthon „. . . utam Várad felé fojtattván meg szomjúhozván — a Sz. Márton alatti csárdába egy meszej bor ivására bé mentem, megiván elindultam. S szemközbe reám egy ember igen szép halakat hozván egyet meg vásároltam — melyet a kocsmárosné elkészített — ez időre estve lett — mikor a kocsmáros is haza érkezett — ki Bétsben létével ott látván engemet fölmert, — vélem beszélgetésbe eredett — vatsorált együtt bort ittunk . . . éjfél tájon hat ember oda érkezett, felköltöttek . . .”⁵⁴ Boroznia kellett velük, majd ismét lefeküdt, de azok még reggelig ott ittak. Virradatkor aztán Tikász Sándor társaival együtt „vezette föl a város házához — hol a megírást — a sok bajok miatt teljesíteni nem lehetvén Szigeti János házánál tselekvé. . .”⁵⁵, s érte 1 forintot kapott.

„Felséges Örökös Apostoli s Magyar Országi Király Leg Kegyelmesebb Felséges Uram!

Az ide alá foglalt, Tektes; Nemes Bihar Vármegyében az úgy nevezett Berettyó Újfaluban levő s mind Nemes s mind adózó Statusban lévő Örökös le kötelezés Jobbágyi Szolgái, akik Összesen Öt Ezer, még Testben lévő lelkekből állunk, már számos ízben keserveink helyre hozása tekintetéből folyamodni kéntelerítetünk a Felséges Örökös Császári Királyi Felséges Kegyelmes s Egyszersmind Kegyes Atyai színe eleibé — az iránt, hogy a fentebb meg írt Helységnek, s vagy alább megírottaknak minemű Szabadsággal ajándékoztatak Felsége meg Dicsőült Őseitől az 1606 Évben ismét az 1626^{dik} úgy szinte az 1635^{dbe} és az 1691^{dben}, s 1700^{dik} s 1702 és 1745, 1761. 1762. Esztendőkbén, amelyben minden igasságunkat mind N. Károly Császár s mind Leopold, mind két Betlen s Bátor Gábor és Bátor Fejedelmek által meghitelesíthető Fejedelmek Confermatis meg Örökösíthetnek másolhatatlanul.

De utóbb Helységünknek Bíróságát, meg kerestetvén sok szép szín alat való s biztatgató hangokal a helység ládájából ki lopták — De még a nyomtatásba lévő Documentumaink bizonyítása az kereset Pusztáknak Örökös birtokokban létett azt is lehet belőlle látni, hogy a Pusztáknak sem a Marosi Lászlónak sem a Csanády és Kis Szentsy Lányi Imre Örökös Suiosítás nem is voltak s nem is lehettek — mivel ezt az ide hítt Ország Gyűlésén meg határozás irománya Nyomtatást bizonyítvánból Kegyesen által látni Méltóztatik — ez is belé rekesztődött, hogy ezen szabadságot Vérbe fördöt Kardjainkkal kerestük . . .

Költ Tektes Ns. Bihar Vármegyében Berettyó Újfaluban

Martius 28^{an} 1843.”⁵⁶

Nemsoká sikerült megszerezni a bécsi úthoz szükséges úti levelet is:

„Alól írtak tekintetes Bihar Vármegyébe helyheztetett B. Újfalú Ns Várossa a két fél előljároi hiteles bizonytságot tészünk arról, hogy lakosaink általános kívánságára szintén lakos társaink Tikász Sándor és Bokor József kigyelmeket, kik városunk helyes lakossai,

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

és adó fizetők, — a' lakosok panaszaival mely a két fél tanács megegyezésével készült, legfelsőbb helyen leendő orvoslás eszközlése végett ki küldettek, melyel kegyelmes Királyinkhoz szándékoznak, — mint a közakarattal ki küldettek igazságos útjukba Járadozók általunk bizonyíttatik.

Kelt B Újfaluba Április tizen harmadik napján tartatott két fél tanács ülésből ezer nyolcszáz negyven harmadik évben.

Nemes hadnagy Veres János
Főbíró Verebi István

kiadta a város hites jegyzője
Szilágyi Lajos

Tnts

B.ÚJFALUSI Ns Tnts PETSÉTYE

(középen jobbjában kardot fogó balra forduló süveges férfi, mellette 1810-es évszám)

BERETTYÓ ÚJFALU PETSETE 1607

(középen balra forduló, két lábon álló orosz-lán)"⁵⁷

Az útiköltséggel sem volt probléma, mivel „a lakosok szabad önkéntes ajánlásból adtak költség fejében 100 ftot . . .”⁵⁸ Tikász és Bokor elindulhatott Bécsbe „ . . . oly meghagyással, hogy vagy ő felsége személyessét, vagy magát hozza le magával . . .”⁵⁹

Marosi László szerint azonban a lakosság nem várta be a küldöttek visszatérését, „hanem neki is bátorkodtak menni már a pusztáknak erőszakkal, és szántani kezdték magok számára Sz. Kozmai és Herpályi puszta gyepeimet . . .”, közbirtokos társának, Fényes Lajos táblabírónak pedig Herpályon felgyújtották a házát.⁶⁰

Miután a kancellária Újfalu lakosainak panaszát ismét elutasította, a megye pert indított a „lázadók” ellen. A parasztok sokasága mellett mintegy 60 nemes is a felsőbbség iránti engedetlenséggel vádoltak. Végül is azonban 1864 decemberében felmentették a vádlottakat, de Tikász Sándort börtönbüntetésre ítélték.⁶¹

A vád másik pontja, az erőszakos szántás ellen a lakosság azzal védekezett, hogy „Több esztendőtil tudjuk azt bizonyítani, hogy a midőn a Tekintetes Táblabíró Úrnak majorság életet vetettünk, az ott maradt lapajos helyeket és a fordulás által fel nem szántható részeket a' nélkül hogy valakitől szabadságot nyertünk volna hogy fel szánthassuk, a' ki hamarább érhetne bé vetette vagy len vagy köles maggal és mindenkor a dézmát bé adván senki által nem elleneztetett . . .”⁶² Ez alól a vád alól is felmentették végül a lakosságot.

Marosi a nagy összecsapás után még 22 évig élt, azonban erről az időszakról csak egyetlen rövid megjegyzést ismerünk: „A gépeket ki nem álhatta s ezért gőzösre soha nem ült bárha életben érte a tiszai vaspályát.”⁶³

1866. július 22-én hunyt el 87 éves korában, s mint családja többi tagját, őt is Szent Kozma pusztán temették el.⁶⁴

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo.

⁶² Uo.

⁶³ *Osváth Pál* 1875. 270.

⁶⁴ Halotti anyakönyv 1860—1877. 112. — A berettyóújfalui református egyház lelkészi hivatalának tulajdonában. — *Pesty Frigyes* kéziratos munkájában 1864-ben ezeket írta: „ . . . a Less halom — közel az andaházi puszta határ széléhez, mely hajdan ellenség elleni leshely lehetett, jelenben Szt. Kozmai közbirtokos Marossy család temetkező helye . . .”

„A Balogh-tanyán a temetőben még ott vannak a Marosiak sírjai, ha még el nem hanyták.”⁶⁵

„Ott vannak a tanyasi temetőben kint eltemetve Marosiék. De nem igen látni ott már semmit.”⁶⁶

„Ott van még az a temető, ahol Marosiék el vannak temetve. Míg a világ meglesz, az mindig meglesz. Oda temettek mindenkit, aki annak a birtoknak a tulajdonosa volt, mindenkit arra a nagy kerek dombra. Gyönyörű. Körül volt nagy akácfákkal, körül volt árkolva, úgy hogy abba csak egy helyt lehetett bemenni annyi helyen, ahun egy szekér bement. Délnek volt a bejárat.

Űk voltak a fő helyen, az urak temetve a közepin, körülöttük meg a cselédek. Aki ott lakott, oszt azt akarta, hogy ott temessék el, azt eltemették ott, ha nem akarta bevitték Újfaluba, vagy ha földesi volt oda, ahova kívánczozott.”⁶⁷

* * *

Levéltári és egyházi iratok segítségével, *Osváth Pál* műveinek és kéziratának felhasználásával összevethettük a szájhagyományt és a valóságot. Kiderült, hogy a parasztság által Marosiról őrzött történeteknek valóságmagja van. Történeteikben a racionális és irracionális elemek ötvöződések a racionális elemek kerültek többségbe. Ennek oka az események időbeli közelsége, s részben *Osváth* műveinek hatása lehet.

A tények ismeretében a „Szépen legel a Marosi gulyája” kezdetű ballada eredetének vizsgálatakor nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy mint helyi keletkezésű, új stílusú ballada, Berettyóújfaluban keletkezett az 1840-es évek elején. Sőt még talán azt a kijelentést is megkockáztathatjuk, hogy a ballada eseménye, valamint Marosi és Újfalú 1842-ben kezdődő nagy összecsapása között valami összefüggés lehet, hiszen 27 évi nyugalom után hirtelen igen élesen vetődött fel az ellentét az addig kimondottan békés, jó viszony ellenére.

Érdekes, hogy a néphagyomány Marosi bőkezűségének, nagylelkűségének emlékét őrizte meg inkább, csak a gulyás halálának tisztázatlan körülménye vet árnyékot alakjára. Öszszességében a parasztság szimpátiája nyilvánul meg Marosi iránt, akiben szinte a mesebeli szegénylegény kelt életre, és járta be a felemelkedés útját. Ezzel magyarázható, hogy jó tettei elhomályosítják, szinte teljesen elfeledtetik negatív cselekedeteit, s a nép a mai napig őrzi Marosi László emlékét.

⁶⁵ Juhász Sándor, Berettyóújfalu

⁶⁶ Buka István Berettyóújfalu

⁶⁷ Fekete Imre Bihartorda

Zoltán Zsupos

„WIE SCHÖN WEIDET DIE HERDE VON MAROSI ...“
FOLKLORE UND WIRKLICHKEIT

In der Volksüberlieferung nehmen jene Geschichten, Märchen, Sagen und Balladen einen spezifischen Platz ein, die sich an wahre Ereignisse oder einzelne Personen knüpfen. Ihre Untersuchung hat zu wertvollen Schlussfolgerungen geführt, da sie die Möglichkeit bieten, gleichzeitig die Grundlagen der Wirklichkeit in der Volksüberlieferung als auch den Folklorisierungsprozess und die Rolle der Individuen zu klären.

In allen Zeiten hat es immer wieder Menschen gegeben, deren man in der Volksüberlieferung irgendeiner Tat oder einer Eigenschaft wegen lange Zeit gedenkt.

So eine Gestalt war auch László Marosi, der Spross einer verarmten Adelsfamilie aus Krasznahálya im ehemaligen Komitat Közép Szolnok, der zu Beginn der 1800er Jahre für die in Berettyóújfalu lebende Bauernschaft recht unerwartet auftauchte und Später zum angesehensten Grundbesitzer der Siedlung wurde. Diese fast einem Märchen gleichende Tatsache sowie die darauffolgende Ereignisse im Leben der Familie Marosi boten der Bauernschaft dann eine gute Grundlage dafür, den einzelnen Gliedern der Familie immer mehr Aufmerksamkeit zu widmen und die Geschichten über sie vom Vater auf den Sohn vererbt, bis zum heutigen Tage am Leben zu erhalten.

In der vorliegenden Studie wird unter Zuhilfenahme schriftlicher Quellen ein Vergleich zwischen der Volksüberlieferung und den wahren Ereignissen angestellt. Dabei stellt sich heraus, dass die in der Bauernschaft bewahrten Geschichten einen wahren Kern besitzen, und dass bei der Verschmelzung von rationalen und irrationalen Elementen die rationalen den Vorrang bekommen haben.

Bei der Untersuchung der Ballade „Wie schön weidet die Herde von Marosi“ darf die Möglichkeit dessen, dass diese Ballade neuen Stils zu Beginn der 1840er Jahre in Berettyóújfalu entstanden ist, nicht ausgeschlossen werden.

In der Gesamtheit der Volksüberlieferung sprechen die Sympathien der Bauernschaft für Marosi, in dessen Gestalt der arme Bursche aus dem Märchen zu Leben erwacht ist und den Weg nach oben beschritten hat.

Tarsoly László

Körösszakál földrajzi nevei

1. A Sebes-Körös partján, az ún. Kissárréten, az országhatártól nem messze fekszik Körösszakál község. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvészeti Tanszékének irányításával már évek óta folyik a Körös-völgy földrajzi neveinek összegyűjtése. Ennek keretében gyűjtöttem össze Körösszakál község bel- és külterületének elnevezéseit. A község korábban a berettyóújfalui városkörnyékhez tartozott mint Körösszegapáti társközsége. Területe 1502 ha (belterülete 129 ha), lakosainak száma 1980. január 1-jén 1029 fő volt.

Az itteni gyűjtés és annak feldolgozása érdekesnek ígérkezett, ugyanis a község ma hivatalosan is kétnyelvű település (magyar—román). Azonban, mint az adattárból kiderül, a földrajzi névanyagban egyetlen román eredetű nevet találtam. Ez egyértelműen arra utal, hogy a község határrészeinek elnevezésében, az utóbbi időben betelepült (XX. század második harmada) román ajkú lakosság nem vett részt, illetve a román nevek nem szilárdultak meg és általános használatuk nem alakult ki (habár ennyi idő eltelte után ez lenne a logikus).

Érthető tehát, hogy olyan adatközlőket kerestem, akik szakáli születésűek, a területet jól ismerő emberek, huzamosabb ideje itt laknak, és emlékezhetnek régebbi, ma már nem élő névanyagra is.

Segítségemre leginkább négyen voltak: id. Burzuk György (1897), Burzuk Györgyné (1903), Gál János (1925) és Tar Péter (1927). A szóbeli adatközlésen kívül természetesen felhasználtam más elérhető forrásokat is. Így a kiadott oklevéltárak adatait, levéltári források (pl.: kéziratos térképek) adatait és a modern kiadású térképek adatait is.

A kihalt neveket a címszó elé tett † jellel jelöltem. Az adattárban a bel- és külterület neveit elkülönítettem, és ezeket a térképmellékleten is külön jelölöm.

2. A falu történetére vonatkozó legkorábbi adatokkal már a XIII. század végén találkozunk.

Egy 1284-re datált, de 1410-es átírásban meglévő oklevélben mint Csehi falu határosát említik először a Zakal nevet. 1322-ben Toldi Albert fia, Bencenc fiainak birtoka és Tóti falu határosa. (A. II. 25.)

Még ez évben Szakáli (al. nom. Toldi) Bencenc özvegye a szomszédos birtokát elzalogosítja. (*Györffy* I. 663.) A falu 1291—94 között 20 kepe tizedet ad a püspöknek, papja pedig 1 unciát. Pápai tizedként papja évi 16 garast fizet. (Vat. I/1. 43, 56, 63, 71, 79, 85.)

A későbbiek folyamán többször is említik, mint a Toldiak központi uradalmának közepén fekvő kismanesi birtokosok által lakott települést. (*Jakó*. 343.)

A legkorábbi említésekben (Zakal, Zacal, Sacal) kiderül, hogy a falu neve a török eredetű magyar *szakáll* fn.-ből származik, és nem fogadható el a szláv *Szakoly*ból való eredeztetés (vö.: *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára 339.). A település mai határán belül több középkori település is élt, így Csehi (*Györffy* I. 608.) és Petlend (*Györffy* I. 654.). A falu újabb kori történetében nagy szerepet játszanak a Mártonffy család tagjai, akik egészen e század közepéig bírtak itt kisebb-nagyobb területeket.

A FÖLDRAJZI NEVEK ADATTÁRA

I. BELTERÜLET

Ady Endre utca (-ra). A régi Malom-dűlő része volt. 1945 után egy sor ház épült itt. Mai általános használata: Ady utca. A község D-i részén, a Sebes-Körössel párhuzamosan fut. (1.)

† *Apáti utca* (-ra). 1945 előtti hivatalos név, a Körösszegapáti felől jövő utca neve. Ma Árpád utca. 1954 után Sztálin utca volt a hivatalos neve. A falu fő utcája a Szabadság térig, onnan tovább Vörös Hadsereg útja (régén Templom utca). (2.)

Arany János utca (-ra). Az Árpád utcából nyíló kis utca, kb.: 7–8 házzal. 1945 előtt Sikátornak nevezték, mivel szűk zsákutca volt. A Hunyadi utcával együtt a Rákóczi utcába torkollik. (3.)

Árpád utca l.: Apáti utca.

Bem József utca (-ra). A régi Malom-dűlő része, ma a Kossuth utcába torkollik. Az utca felső része a Csente-ér partján fut a Rákóczi utcáig. 1945 előtt 4–5 ház volt itt, külön neve nem volt: „*Megyünk az ér alá*” (Ér=Csente-ér, a falu szélén folyik). (4.)

Dózsa György utca (-ra). A Vörös Hadsereg útjából nyíló, és az Ady Endre utcába torkoló É—D irányú utca. A régi Mártonffy-tanya helyén alakult ki. 1945 után jött létre, és ma is csak az egyik oldalán van ház sor. Mai általános használata: Dózsa utca. (5.)

† *Hajnal utca* l.: Petőfi utca.

Híd (kö.). A Dózsa György utca végén található, külön neve nincs. (6.)

Híd (kö.). A Rákóczi utcán található. Mindkét híd a községen átkanyargó Csente-ér fölött halad át. (7.)

Hunyadi utca. A Petőfi Sándor utcából nyíló és a Rákóczi utcába torkoló rövid utca. (8.)

Iskola (é.) l.: Szabadság tér (9.)

Italbolt (é.) l.: Szabadság tér (10.)

Jókai utca (-ra). A Csente-értől a Tánicsics utcáig nyúló kis utca. A régi Malom-dűlőből alakult ki, 1945 után. Kb.: 10 ház van itt. (11.)

József Attila (-ra) *utca* (-ra). A régi Nagytelek részből alakult ki 1945 után. A Vörös Hadsereg útjából nyílik és a Csente-érig (Dobai-ér) húzódik. (12.)

Kossuth Lajos utca (-ra). 1945-ig Új sor a neve, mert 1910 k. Mártonffy kb.: 30 ház helyet osztatott itt ki. Mai általános használata Kossuth utca. A Csente-ér vonalát követve ívesen húzódik a község D-i részén. A Szabadság tér D-i részéből nyílik és a Rákóczi utcába torkollik. (13.)

† *Körös utca* l.: Rákóczi utca.

Köztemető (te.). A Vörös Hadsereg útjától É-ra terül el. Régen a gör. kat., ref. temetők elkülönültek a faluban. A katolikus temetőben külön része volt a falu három birtokosának, Mártonffy Barnának és Gyulának, valamint Buzássy Barnának. Mai általános használata: Temető (-be). (14.)

Lenin utca (-ra). 1900 k. alakult ki ez az új utca, 1945-ig nem volt neve. A község ÉK-i területén, az Árpád utcából nyílik. (15.)

Micsurin utca (-ra). Az Árpád és a Petőfi Sándor utcát köti össze. Csak 1945 után kapta ezt a hivatalos nevet. 1945 előtt nem volt neve, habár régi utca. (16.)

Petőfi Sándor utca (-ra). A mai Hunyadi utca folytatása. 1945 előtt Hajnal utca volt a hivatalos neve, amit még ma is használnak elvéve. Mai általános használata: Petőfi utca (-ra). (17.)

Pártház (é.). Az Árpád utca és a Szabadság tér találkozásánál épült MSZMP-helyiség. (18.)

†*Piac tér* l.: Szabadság tér.

Rákóczi utca (-ra; -ba). A falu legrégebbi utcájának, mivel a Körös felé haladt, 1945 előtt Körös utca volt a neve. A falunak ez az utcája folytatódott a Nagyváradra menő kövesútban. Az utca vonalvezetése egyértelműen mutatja, hogy a település legkorábbi tengelye volt, és a falu fokozatosan terebélyesedett ki ettől távolabbi területekre. (19.)

†*Sas utca* (-ra). A Mezősas felé vezető utca régi neve. A régi Templom utcába torkollott. Ma Zalka Máté utca a hivatalos neve. (20.)

†*Sikátor* l.: Arany János utca.

Sportpálya. A régi Sasi-gát-dűlőhöz tartozott. A terület 1945 előtt a Mártonffyaké volt. (21.)

Szabadság tér (-re). A falu főtere, négyfelé ágazik: Árpád utca, Zalka Máté utca, Rákóczi utca, Vörös Hadsereg útja. Régen Piac tér volt a neve, a helybeliek „*Asszonypiac*”-nak hívták. Ma parkosítva van. Itt található még az általános iskola és az italbolt, valamint kissé távolabb a templom. (22.)

Tanácsháza (é.). A Körösszegapáti Nagyközségi Közös Tanács kihelyezett ügyintéző részlegének helyiségei. Az Árpád utcán, nem messze a Szabadság tértől, található. (23.)

Táncsics utca (-ra; -ba). Az Ady Endre utcával párhuzamos utca. A régi Malom-dűlő területén alakult ki. 1945 utáni hivatalos neve Táncsics Mihály utca. (24.)

Templom l.: Szabadság tér (25.).

†*Templom utca* (-ra). 1945-ig hivatalos név. Az Apáti utca folytatása. Mai hivatalos neve: Vörös Hadsereg útja (-ra). (26.)

Új sor l.: Kossuth utca.

Vízműtelep (é.). A sportpálya mellett építették ki nemrég, a község vízellátását biztosítja. (27.)

Vörös Hadsereg útja (-ra) l.: Templom utca.

Vörösmarty utca (-ra). A régi Malom-dűlőből alakult ki. Ez a rész Györffy Jánosé volt 1945 előtt. (Györffy nevűeket ma is találunk a faluban.) A Kossuth utcából nyílik és az Ady Endre utcába torkollik. (28.)

Zalka Máté utca l.: Sas utca.

Zója utca (-ra). A Vörös Hadsereg útjából nyíló utca, a régi Nagytelek nevű részből alakult ki a község Ny-i oldalán. Az utca 1945 után alakult ki, nevét is akkor kapta. Párhuzamosan fut a József Attila és a Dózsa György utcával. (29.)

II. KERÜLET

Apáti út (kö.). A Körösszegapáti felé vezető utca folytatása. (Tag. Térk. 1885: *Körösszeg Apáti út.*) (1.)

Apáti gát l.: Harsányi út.

Állomás alatti tanya-major (é.).

Bunda (ter.). A falutól D-re lévő fekete föld, „*aljas*” (=vizes) része. A Sebes-Köröstől D-re a Csukáti-dűlő Ny-i szélén. L. még Kis-Bunda, Nagy-Bunda. (3.)

Buzássy tanya l.: Kis-tanya.

Csapó-rész (-re) (ter.). A Gál-tanyánál lévő területet hívták így. Az adatközlők szerint talán a bérlőt hívhatták így. Erre történeti adatok nem mutatnak, és a faluban ilyen családnév sem fordul elő. A pontos helye nem határozható meg. (4.)

Csente-ér (csat.). A lassú folyású ér nevét a csendes mn.-ből származtathatjuk, megkülönböztetésként adhatták a Köröstől eltérő nevet. A községen keresztül folyó kanyargós vízfolyás, amely Magyarhomorog felé folyik. 1945 után többször is szabályozták. (Tag. térkép 1885: *Dobai-éri*; MFT. II. HBM. 33.: *Csente-szakáli felső csatorna*) L. még Dobai-ér. (5.)

Csukáti-dűlő (-be) (ter. sz.). A Sebes-Körös B-i partján elterülő sima rész neve. Régen kaszáló és legelő volt, ma szántó. Györffy György szerint az 1248/410-es oklevélben, az elpusztult Csehi falu határjárásánál említett *Chokud er* (Györffy I. 608.) mai változata. (6.)

Csürhelegelő (1.). A Dombi-dűlő végénél lévő területet hívták így. Használják *Disznó-legelő* (-re) -ként is. (7.)

Dobai-dűlő (-be; -re) (ter. sz.). A falutól K-re a Dobai vagy Csente-ér mellett elterülő szántó. Dobai (MFT. II. HBm. 33.) (8.)

Dobai-ér (csat.). A Dobai-dűlő (tábla) mellett folyó vízfolyás a falu K-i részén. A Csente-ér K-i részét hívják így. Az elnevezés egyértelműen visszavezethető a dűlő névre, ugyanis a Dobai-dűlő előtt és után is Csente-érnek nevezik a vízfolyást, amely elnevezés lényegesen ősbibnek is tűnik. (Tag. Térkép 1885: *Dobai-ér.*) (5.)

Dobai-tábla I.: Dobai-dűlő.

Dombi-dűlő (-re) (ter. sz.). A községtől É-ra elhelyezkedő szántóföld elnevezése. Több részre oszlik: Dombi I. (a dűlő É-i része), Dombi-gát-dűlő (a terület középső része), Dombi II. (a terület faluhoz közel eső része). A Kihajtó út ezt a területet Ny felől határolja, innen származik a Dombi-gát-dűlő elnevezés. Az elnevezés eredetileg földrajzi, felszíni formákra vezethető vissza, mert az egész terület két domb között helyezkedik el. A dűlő két részre osztása (Dombi I, II.) legelőszőr az 1885-ös tagosítási térképen tűnik fel. Ezek ma is hivatalosan használt területjelzésnek számítanak, illetve a Dombi-dűlő elnevezés. (MFT. II. HBm. 33.) Ma már használatos a Dombi III. megjelölés is. (9.)

Dombi-kút (ku.). A Dombi-dűlőhöz közel eső legelőn lévő gémeskút. Ma már nem használják. (10.)

Gál-tanya (-ra). A mai is meglévő tanyahely, mely 1945 előtt a *Gaál* testvéreké volt a községi legelőn. (Hnt. 1926, 1933, 1956, 1967: *Gaáltanya*) Hnt: 1933. *Szikipusztaként* is említik. (11.)

Gál-tanyai út (kö.). A Gál-tanyához vezető út. (12.)

Gátórház (ktr.). A Körös-híd D-i oldalán áll. 1956 után a falu külterületén az egyetlen lakott hely (Hnt. 1956, 1967, 1973.). (Tag. térk. 1885.: *órház.*) (19.)

Harsányi-dűlő (-be; -re) (ter. sz.). A Körösnagyharsányhoz közel eső határrész neve. A falutól DK-re, a Sebes-Körös folyó és a kövesút közötti terület. (Tag. térk. 1885.: *Harsányi dűlő.*)

Harsányi út (kö.). A falutól D-re vezető, Körösnagyharsányba tartó út. Harsányi gát (*gát*=út jelentésben általánosan, 5–6 m széles kövesutat jelent; *gátkaparó*=útkaparó.) A Körös folyó töltését is „*gát*” szóval jelölték, ugyanis ezen is volt egy kocsis szélességben járható út. (15.)

Határárok (á.). A falu külterületének széleit jelöli a külterület több helyén is. A középkori falvakat elválasztó árokrendszer késői emléke ez az elnevezés. (16.)

Héjódi (-ra) *dűlő* (ter. sz.). A Dombi-dűlő és Körösszegapáti között a határ ÉK-i részének neve. Ma szántóföld. (MFT. II. HBm. 33. *Hélyódi-dűlő*; Tag. térk. 1855.: *Héjódi-dűlő*; Átnézeti térkép 1968.: *Héjódi-dűlő.*) (17.)

Holt-Sebes-Körös (csat.). A Sebes-Körös folyó eredeti, szabályozás előtti medre. A falu DK-i határát jelöli. Ebből ágazik ki a Nagytóti-határcsatorna Ny felé. (18.)

Homokbánya (-hoz) (b.). 1950 után a Dombi-dűlőben megnyitott homokkitermelő hely. (74.)

Homorogi út (kö.). A faluból Ny felé, Magyarhomorogra tartó kövesút elnevezése. Még Homorogi-gát néven is nevezik. (Tag. térk. 1885.: *Magyar-Homorogi út.*)

Kaszáló (-ra) (ter. sz.). A Sebes-Körös folyó és Zsomboki-dűlő közötti vízjárta terület elnevezése. Ma szántó. (20.)

Kényesdi erdő (-be) (e.). A Kényesdi-pusztá akácfával betelepített része. (21.)

Kényesdi-kút (ku.). A Kényesdi pusztán ma is meglévő gémeskút elnevezése. (22.)

Kényesdi (-re) határ. A falutól ÉNy-ra elterülő pusztáról elnevezett határrész. L. még Kényesdi-puszta. (23.)

Kényesdi-legelő (-re) (1.). A Kényesdi-pusztán lévő tsz-legelő elnevezése. L. még Kényesdi-puszta. (24.)

Kényesdi-puszta (-ra) (ter. sz.). A községtől ÉNy-ra elterülő terület elnevezése. Az egész terület nagyobb része Magyarhomorog külterületén található és csak kisebb rész húzódik át Körösszakál község külterületére. A két mai községen keresztül húzódó önálló határrész, valamint a puszta elnevezése egy régen elpusztult településre utal. A XVI. század végén elpusztult települést az 1220-ban említett Kenéz vagy Kinizs faluval azonosíthatjuk. *Jakó Zsigmond* Kenézzel azonosítja (*Jakó 272.*) *Györffy György* pedig Kinizzsel (*Györffy 1. 634.*). Az okleveles emlékek alapján *Györffy* olvasata és azonosítása a helyesebb (l. még *Bunyitai III. 243.*; *Csánki I. 612.*). A mai elnevezés minden nehézség nélkül azonosítható a hajdan volt falu nevével, illetve annak már csak a nép emlékeiben élő elnevezésével. (25.)

Kihajtó út (kö.). A falutól ÉNy-ra vezető állathajtó út, a Dombi-gát-dűlő mellett vezet. (26.)

Kis-Bunda (-ba) (ter. sz.). A Sebes-Köröstől D-re lévő határrész elnevezése. Régen árok választotta el a Nagy-Bundától. (27.)

Kis-tag (-ra) (ter. sz.). A Csukáti-dűlő árokkal elkerekített része volt. 1945 előtt Buzássy Barna volt a tulajdonos. (28.)

Kis-tanya (-ra) (ter. sz.). A Kis-tagban lévő tanyahely elnevezése. 1945 előtt Buzássy Barna tanyája volt. 1945 után bontották le a házat és a gazdasági épületeket. 1945 előtt nevezték Buzássy tanyának is. (Hnt. 1926- *Kistanya*; 1956: *Kiss tanya.*) (29.)

Kistelek (ter. sz.). A Dobai-ér és a magyarhomorogi út közötti rész elnevezése. (Tag.térk. 1885.: *Kistelek.*) (30.)

Kistelek 1.: Kömpuc.

†*Kömpuc (-ra) (rom.) (ter. sz.).* A községtől É-ra, a lakott területhez igen közel lévő terület elnevezése. Valószínűleg régen a telkekhez tartozó konyhakertek és gyümölcsösök helye volt. E terület folytatása a Dombi I. II, III. dűlő. Régen vizes, „*ajjas*” föld volt, ma szántó. Az adatközlők szerint ez a román név régebben volt csak használatos, főleg a múlt században betelepült román nyelvű lakosság körében. Ma általános a Kistelek elnevezés használata. A név eredetét a *cimpos*, *-poasa*, *-posi*, *-poase* = „*lapályos*” jelentésű, ritkán használatos román melléknévre vezethetjük vissza. (Dictionar romin-magihar I. h.n. 1964. 227.) Román jelentése alapján tehát nem köthető a Bács-Kiskun megyében lévő *Kömpöc* helység nevének eredetéhez (*Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára Bp. 1978. 357.*) (31.)

Körös-dűlő (-re) (ter. sz.). A Sebes-Körösöz közel eső terület elnevezése. (32.)

Körös-híd (kö.). A községtől D-re, a Sebes-Körösön átívelő híd. 1945 előtti hivatalos neve: Gr. Tisza István híd volt. (33.)

Körös-part (-ra) (fo.). A Sebes-Körös két oldalán végighúzódo töltés és az árterület elnevezése. (34.)

Köves út (kö.). A Körösszegapáti felé vezető, szilárd burkolatú út elnevezése. A községben és külterületén a legkorábban kiépített és kövezettel burkolt út megkülönböztető elnevezése. (1.)

Közbülső-tábla (-ra) (ter. sz.). A községtől Ny-ra elhelyezkedő terület elnevezése. D-ről a Sebes-Körös melletti Közös (dűlő), É-ről a Dobai-dűlő határolja. (MFT II. HBm 33.: *Középső tábla.*) Az elnevezés a két másik dűlő közötti helyzetre utal. (35.)

Középső-tábla L.: Közbülső-tábla

Közös (-re) (ter. sz.). A Sebes-Körös és a Közbülső-tábla közötti terület elnevezése. Elnevezése arra utal, hogy a község lakói korábban közösen használták e területet. (36.)

Körösí út (kö.). A Közbülső-táblát és a Közöst elválasztó, nemrég épült út elnevezése. (37.)

Községi erdő (-be) (e.). Régen telepített akácerdő. A külterület több részén is megtalálható. (38.)

Községi legelő (-re) (l.). A Sziki legelőhöz közel eső terület elnevezése. (39.)

Lapos (-ra) (ter. sz.). A községtől É-ra lévő kisebb terület. Ma szántó, régen „*ajjas föüd*” volt. (40.)

†*Malom dűlő* (-re) (ter. btr.). A falutól D-re a Sebes-Körösig húzódó terület elnevezése. Az adatközlők egyike sem emlékszik itt működő malomra. Ma már szinte teljesen beépült terület. Mivel a falu régi belterületéhez is közel feküdt, gondolhatunk régen itt működő szárazhalomra is. (41.)

Mártonffy-tanya (-ra) (ter.). A falutól D-re, a Nagytelek és a Malom dűlő között elhelyezkedő tanyahely. 1945 előtt lakott volt: ház, cselédház, kulcsárház, istállók, ólak álltak itt. Ma már csak egy ház áll, a többi lebontották. (Hnt. 1926: *Mártonffytanya*: 1933: *Mártonffytanya*.) (42.)

Nagy-Bunda (-ba) (ter. sz.). A Sebes-Köröstől D-re, a község D-i határánál elhelyezkedő terület elnevezése. Árok választotta el a Kis-Bundától. (43.)

Nagy-kút (ku.). A falutól É-ra lévő régi gémeskút elnevezése, ma már szivattyús kút. (44.)

Nagy-tag (-ra). L.: Nagytelek.

Nagytelek (-re) (ter.). A Malom dűlő mellett elhelyezkedő rész neve. Jó része ma már beépített. Nagy-tag elnevezés is általános. (Tag. térk. 1885.: *Nagytelek*.) (45.)

Nagytóti-határacsatorna (csat.). A község és egyben a megye D-i határát jelölő, mesterségesen épített csatorna, a Holt-Sebes-Körösből ágazik ki. (MFT II. HBm. 33.) (46.)

*Nagytóti-puszt*a (ter. sz.). A Sebes-Köröstől D-re, Magyarhomorog külterületéről áthúzódó terület neve. 1920 k. itt osztottak földet a község lakóinak. A *Tóti-rész*, *Nagytóti-rész* elnevezések ugyanazt a területet jelentik. Ez a több mai község területén is áthúzódó határ-rész egy régen elpusztult falu területét jelöli. *Tóti* falut először egy 1284/410-es oklevélben említik, a közeli Csehi falu határjárásakor. A XVI. században pusztult el, és pusztaként olvadt be a környező falvak területébe. (*Györffy* I. 677.; *Jakó* 370.) (47.)

Nyári-zug (-ra) (ter. sz.). A Csente-ér fordulójánál lévő terület neve. 1945 előtt az urasági csorda legelője volt. (48.)

Orgován-dűlő (-be) (ter. sz.). A Csukáti-dűlő melletti kisebb terület elnevezése. (Kb.: 30 kh.) 1945 után „*Orgován Jóska*” kapott itt 4 kh földet, amely igen rossz minőségű volt. A falu lakói az ő neve után nevezték el a tágabb területet is. A jelentésvölvéssel kialakult elnevezés eredetére már csak az idősebbek emlékeznek. A név eredete az *orgovány* = 'lapály, sík tér' köznévhöz is köthető. (MTESZ II.1091), de a faluban ezt a szót és ilyen értelmű jelentését sem ismerik. Így biztosabb a családnévi eredet. (49.)

Orgován-zug (-ba) (ter. sz.). A Csukáti-dűlő D-i részén elhelyezkedő Orgován-dűlő része, melyet határárok vesz körül. (49.)

Petlendi-dűlő (-be) (ter. sz.). A község belterületétől D-re, a Sebes-Körösig húzódó terület elnevezése. Téves ejtéssel Peklendi-dűlőként is használják az idősebb ittlakók. (Tag. térk. 1885.: *Petlendi-dűlő*.) Hasonló elnevezésű területet találhatunk Magyarhomorog DK-i határában, amely terület valamikor összefüggő volt az itt említett dűlővel, csak Körösszakál és Magyarhomorog határainak kialakulása után más elnevezések is beékelődtek közé. Az összefüggő Petlendi-dűlő (helyesebben határrész) egy elpusztult falu emlékét őrzi. *Petlend* falut 1275 körül említik először, és évszázadokon keresztül fennáll. A XVII. században pusztult el, és akkor olvadt be a környező falvak határába, mint pusztatelepülés. (*Györffy* I. 654.; *Jakó* 320.; *Csánki* I. 622.) (50.)

Petlendi-tanya (-ra) (ktr.). A Petlendi-dűlő K-i részében a közút és a Sebes-Körös közötti terület elnevezése, ahol ma a tsz gépállomása és telephelye van. (51.)

Pintye-zug (-ra) (ter. sz.). A község csordalegelőjének része volt. A falu Ny-i határa és

a Dombi-ér közötti kisebb terület elnevezése. Az elnevezés családnévi eredetű. Az adatközlők szerint ilyen nevű pásztor hajtotta ide az állatokat rendszeresen. (52.)

Repces (ter.). A Sebes-Köröstől D-re, a Nagytóti-határcsatorna melletti terület neve. (MFT II. HBm 33.) (53.)

Sasi-gát-dűlő (ter. sz.). A községtől ÉNy-ra, a Dombi-dűlővel szemben elhelyezkedő terület elnevezése. A Sasi-tanyára vezető út választja el a Dombi-dűlőtől. Innen származik a Dombi-gát-dűlő, illetve a Sasi-gát-dűlő elnevezés. (A két dűlő között vezető utat l. még Kihajtó út.) (54.)

Sasi-tanya (ter.). A községtől É-ra, a Sasi-gát-dűlőben lévő tanyahely. (55.)

Sáros-éri-csatorna (csat.). A község É-i részén kiépült vízvezető csatorna, amely Ma-

Sasi-tanya (ter.). A községtől É-ra, a Sasi-gát-dűlőben lévő tanyahely. (55.)
gyarhomorog felé folyik. (MFT II. HBm. 33.) (56.)

Sebes-Körös (fo.). A község belterületéről D-re, az egész területet átszelő, töltéssel meg erősített folyó. (57.)

Szerfás (-hoz) *telep* (é.). 1945 előtt hasított fából épített sertésfiaztatók voltak itt, egyébként istállókkal. A név ma is használatos, az átépített tsz-sertésstelep elnevezése. (58.)

Szép-erdő (-re) (ter. sz.). 1945 előtt, a falutól K-re elhelyezkedő tölgyes erdő neve volt. Ma már egy nagyobb terület elnevezése. L.: Széperdő-dűlő. (59.)

Széperdő-dűlő (-re) (ter. sz.). A községtől K-re elterülő terület elnevezése. É-ról a Köröszegapátiba vezető út, D-ről a Sebes-Körös folyó, Ny-ről a falu határa által határolt terület. Ma már három nagyobb részre tagolt szántó. (59.)

Szik (-re) (ter.). A községtől É-ra, a Dombi-dűlőn túl elterülő szikes, ingoványos terület a Gál-tanyához közel. Általánosan elterjedt még a Sziki-dűlő (MFT II. HBm 33.), Szikilegelő (uo.), Sziki-pusztá elnevezés erre a területre. (60.)

Szivornya (-hoz) (é.). A Sebes-Köröshöz közel épített Szivattyútelep népies elnevezése. Ma a szántóföldi öntözőrendszert táplálja (Vastagfai-szivornya). A Nagyszivattyú-telep, amely a Sebes-Körösön túl van, a biharugrai halastavat táplálja. A község határában található még a Harsányi-szivattyú. (61.)

Szőlőskert (-be) (ter. szö.). 1946 után a Sasi-gát-dűlő jelentős részén folyt szőlőművelés, és ezt a területet nevezték el a művelési ágról. Ma már kevés szőlő található itt. (62.)

Taró-kert (-be) (ter. ke.). Régen a faluhoz közel eső területet nevezték így, ez is szőlőskert volt a múlt században. A községben ma is találhatóunk *Taró* családnevet, a terület elnevezése is erre vezethető vissza. Elképzelhető azonban az is, hogy a *tarló* = 'szántóföld, gabonaföld' jelentésű köznévváltozatáról van szó. (63.)

Tégla-dűlő (-re) (ter. sz.). A Csukáti-dűlő része, korábban kézzel vetett téglát égettek itt. (64.)

Tóti út (kö.). A Sebes-Köröstől D-re, a Vasútállomástól kiinduló és Ny-ra tartó út elnevezése. (65.)

Tsz-erdő (e.). A Csukáti-dűlő D-i részén, a Biharugrával határos területen, nemrég telepített erdő. (Körösszakál átnézeti térképe 1968.) (66.)

Ugra-Nagytóti-határcsatorna L.: Nagytóti határcsatorna

†*Vastagfa* (-hoz) *-dűlő* (ter.). Ma már nem használatos területelnevezés. Régen tölgyerdő volt itt, de még 1945 előtt felszámolták. Az elnevezés önmaga után is a széles törzsátmérőjű tölgyfára utal. Helye pontosan nem határozható meg. (67.)

Vasútállomás (é.). A község területét átszelő vasút épülete. (68.)

Vasúti pályatest (kö.). A község területét átszelő vasúti pálya (Körösszakál átnézeti térképe 1968.) (69.)

Vasúti-tábla (ter.). A vasúti pálya mellett elterülő szántóföld. (70.)

Vánti-kukorica (-hoz) (é.). A község belterületéhez közel, a temető mellett, a Sasi-gát-dűlőben felépült fiaztató régies neve. Ma a Kossuth Tsz tulajdonában van. Az elnevezés ere-

dete személynévre vezethető vissza: 1945 előtt Tar Iván volt itt gondozó hosszú időn át. Vánti az Iván keresztnév román, becézett alakja. (71.)

Zártkertek (ter. ke.). A község külterületén több helyen előforduló, régi konyhakertek emlékét őrző elnevezés. Terület megjelölésére ma is általánosan használják a Sasi-gát-dűlő K-i részére. (72.)

Zsombéki-dűlő (-re) (ter. sz.). (MFT II. HBm 33.) — *Zsomboki-dűlő*. A községtől DK-re, a Sebes-Köröshöz közel, a Szép-erdő-dűlő D-i részének külön elnevezése. A folyótól a *Kaszáló* választja el. A terület elnevezése utal a korábbi zsombékos, zsombokos voltára, mely éppen a Körös folyó közelsége miatt alakulhatott ki még a szabályozás előtt. (73.)

A nevek jellegére vonatkozó rövidítések

á.	árok
b.	bánya
btr.	belterületi településrész
csat.	csatorna
d.	domb
e.	erdő
ke.	kert
kö.	közlekedési név
ktr.	külterületi településrész
ku.	kút
l.	legelő
la.	lapos
ds.	dombos
du.	dűlőút
é.	épület
fo.	folyó
n.	nádas
r.	rét
sz.	szántó
szö.	szőlő
te.	temető
u.	utca
ter.	terület (dűlő, tag, rész stb.)
†	kihalt nevek

KÖRÖSSZAKÁL KÜL- ÉS BELTERÜLETÉNEK
FÖLDRAJZI NEVEI

MAGYAR HOMOROG

BELTERÜLET

KÖRÖSSEZGAPÁTI

KÖRÖSHARSÁNY

BIHARUGRA

B É K É S

László Tarsoly

DIE GEOGRAPHISCHEN NAMEN VON KÖRÖSSZAKÁL

In der vorliegenden Arbeit werden die vorhandenen und ausgestorbenen geographischen Namen der Gemeinde Körösszakál im Rahmen einer Sammlung zu den geographischen Namen aus dem Körös-Tal vorgestellt.

In der Gemarkung dieser verhältnismässig kleinen Gemeinde kann man auf ein Namenmaterial stossen, dass zur Identifizierung mehrerer Dörfer aus dem frühen Mittelalter geeignet ist.

Die Belegsammlung enthält jeweils gesondert das Namenmaterial der inneren und äusseren Gebiete, deren genaue lokale Bestimmung, fallweise ihren gegenwärtigen Gebrauch und auch die Vorkommensvariationen. Bei den Stichwörtern werden geschichtliche Hinweise und deren Ursprung gesondert hervorgehoben oder durch deren früheres Vorkommen bewiesen. Es werden auch Hinweise auf deren Geschichte in Kurzform gegeben.

Aus der Untersuchung dieses Namenmaterials geht hervor, dass die geographischen Namen dieses heute zweisprachigen Dorfes zum überwiegenden Teil ungarischen Ursprungs sind. Dies weist darauf hin, dass sich die rumänischsprachige Einwohnerschaft hier erst später ansiedelte, und dass die ungarische Einwohnerschaft weitaus eher hier war und bestimmte Bräuche in der Namensgebung entfaltete.

Bakó Endre

Kollányi Boldizsár arcképéhez

„Egy öl magas volt épp a testem” — írja egyik versében magáról a daliás termetű, lo-bogó kedvű Kollányi Boldizsár, akiről legújabban Király István adott rövid, de pontos jel-lemzést. „Idegen volt ez az ember is az adott világban, jókais regényhős a számító józanok között. A polgári radikalizmus eszmevilágától a természeti jog, az evolúció, a biológiai de-termináltság gondolataiból, s a hagyományos magyar negyvennyolcas nacionalizmusból ol-vasztott ő egybe a maga számára egy sajátosan eklektikus világgépet. . . sparasztságra építő kispolgári demokráciát.”¹

Juhász Gyula tanúsága szerint „Kollányi Ady legjobb barátai közé tartozott. Mérnök volt és nem közönséges ember. A magyar szociológia egyik úttörője, radikális politikus, ter-mészettfilozófus, nagy nőbarát. . . Ady jobban szerette és többre tartotta, mint legtöbb költő-társát.”²

Dutka Ákos — aki szintén közeli barátja volt Kollányinak — emlékezete több elidege-nítő mozzanatot tartalmaz, de az Adyval való szoros barátság és kölcsönös rokonszeny té-nyét megerősíti: „Feltűnt körünkben Kollányi Boldizsár kataszteri főmérnök, lelkes, de za-varos elméletű forradalmár. Adyval összebarátkozik. Csodálatos módon hamar közelférköz-tek egymáshoz. Kollányi azok közé a ritka emberek közé tartozott, akit Ady a szívéhez eresztett, bizalmával tüntetett ki, s akinek sokszor megnyilatkozott: magyarok voltak. . . Góg és Magóg fiainak ivadékai.”³

Kollányit eredetileg Káplai Boldizsárnak hívták. Szombathelyen született 1874. március 15-én. Apja Káplai Antal községi bíró, anyja Fejes Terézia.⁴ Az édesanyja korán elhunyt, há-rom gyereket hagyott félárván. Kollányi tanulmányait a polgári iskola elvégzése után a szombathelyi államilag segélyezett községi polgári és középkereskedelmi iskolában folytatta, 1894-ben tett jó rendű érettségét.⁵ Húszéves volt tehát, s hogy az iskolában is vezéregyéniség-

¹ Király István: Ady Endre. (Bp. 1970.) I. 596—597.

² Juhász Gyula: Ady és A Holnap. In: Ady Múzeum I. Újabb: Juhász Gyula válogatott művei. (Bp. 1981.) 823—831.

³ Dutka Ákos: A Holnap városa. (Bp. 1955.) 180.

⁴ A szombathelyi római katolikus plébánia 699/924. sz. anyakönyvi kivonata a kereszteltek anya-könyvéből IX. köt. 127. lap, 1874. év márc. 15. nap. Kollányi tehát azon a napon született, apja Káplai Antal sartor, anyja Fejes Terézia, a keresztszülők neve Horváth Boldizsár és Lederer Anna: Az Észrevételek című rovatban ez áll: „Nevét Kollányira változtatta a belügyminiszter 72 911/1897. sz. rendeletével 773/97.” A kivonat kelte 1924. okt. 20.

⁵ 18. sz. Középkereskedelmi iskolai záróvizsgálati érettségi bizonyítvány. Káplai Boldizsár, ki szüle-tett Szombathelyen, Vas megyében 1874. márc. 15-én róm. kat. vall. miután az előírt tanfolyamot, éspedig a polgári iskola IV. osztályát Szombathelyen, a kereskedelmi iskola I—III. osztályát ugyan-csak Szombathelyen a polgári iskolával kapcsolatos államilag segélyezett községi középkereske-delmi iskolában elvégezte s szabályszerű erkölcsi magaviseletet tanúsított, az alulírt bizottság előtt érettségi záróvizsgálatot tett következő eredménnyel: Magyar nyelv és irodalomból jó, német nyelv és irodalomból elégséges, kereskedelmi számtanból jó, könyvvitelből és levelezésből jó, áruisme, vegyi és mechanikai iparműtanból jó, váltó és kereskedelmi jogból jó, nemzetgazdaság-, pénzügy-tan és pénzügyisméből jó, történelemből jó. A tanfolyam többi tárgyaiban következő előmenetelt ténúsított: vallásban jó, francia nyelv- és irodalomban elégséges, földrajzban jó, mennyiségtan-ban elégséges, természettanban jó, vegytanban jeles, kereskedelem-isme és irodai munkában jó. A fentiek szerint a szabályszerű követelményeknek jól megfelelvén, őt a gyakorlati életpályákra érettnak nyilvánítjuk. Erről neki a szombathelyi középkereskedelmi iskola pecsétjével és saját alá-írásunkkal ellátott jelen bizonyítványt kiadjuk. Kelt Szombathelyen 1894. évi június 23. Aláírások.

nek számított, azt a tízéves találkozó szabályzatát rögzítő Baráti szerződés bizonyítja: őt választották a szervező bizottság elnökének.⁶ Hogyne lett volna tekintélye társai előtt, hiszen már 1893-ban ismerkedni kezdett a hírlapírással, és hamarosan országos sikereket ért el. A Vasvármegye című hetilapban jelent meg Egy grófnő gyermekeinek tragédiája című cikke,⁷ s bár némileg túlozva említi az újság, hogy „a világsajtó reprodukálta a Vasvármegyének azon közleményét” tény azonban, hogy Swozil Oszkárné Reishach Mária grófnő sajtópert indított ellene rágalmazás címén. Kápli mint belső dolgozótárs nemcsak a szerzőséget ismerte el, de fenntartotta azt az állítását, hogy a grófnő olyan tartalmú leveleket küldött gyermekei nevelőjének, hogy kétezer forintot juttat neki, ha mindkét gyerek meghalna. A győri esküdszék egy magas hőfokú tárgyaláson Kápli Boldizsárt egyhangúlag felmentette.⁸

A 186 centiméter magas, rendkívül vonzó megjelenésű fiatalember rövidesen ismét hallott magáról. Nem sokkal az érettségi vizsgája után, 1894. július 23-án Zanaton hatalmas tűzvész pusztított, leégett hús ház és több gazdasági épület. Az újságíróként jelen lévő Kápli Boldizsár élete kockázatásával bravúros cselekedetek sorát hajtotta végre.⁹

Több forrás szerint¹⁰ Kollányi mérnöknek tanult, ennek bizonyítására azonban jelenleg nincs adatunk. Bizonyos azonban, hogy 1898-ban tűnt fel Nagyváradon, s még azon az őszön eljegyezte Bihary Margitot, egy pénzügyi fogalmazó leányát.¹¹ A daliás kataszteri mérnököt 1899 áprilisában párviadal vétsége miatt törvényszék elé idézték, május 29-re. Négy napig fogházbüntetésre ítélték, amelyet július 20-tól 24-ig ki is töltött. Az elbocsátó levél szerint¹² nős, holott több személyes dokumentuma azt bizonyítja, hogy 1899. augusztus 3-án tartotta esküvőjét.¹³ Azokban az években még nem vett részt Nagyvárad szellemi életében,¹⁴ neve 1905-ben, méginkább 1906-ban kezdett ismertté válni a Pece-parti Párizsban.¹⁵ A nagy-

⁶ Baráti szerződés. A nyomtatvány tíz pontból áll, lényege: az osztály 1904. július első hétfőjén találkozik. A szerződést 28-an írták alá, az aláírók döntő többsége német nevű: Birner, Grabler, Krausz, Eppinger, Brüll, Goldstein stb.

⁷ Vasvármegye 1893. máj. 28. (22. sz.)

⁸ A tárgyalást 1893. december 6-ra tűzte ki a győri királyi törvényszék, végül 1894. febr. 9-én született ítélet. A tárgyalást több fővárosi lap is tudósította. Vasvármegye 1894. febr. 10. (6. sz.), Pesti Hírlap 1894. febr. 10.

⁹ Vasvármegye 1894. júl. 24. (31. sz.) Rendkívüli kiadás. Elpusztult község. . . „Lapunk belmunkatársa, Káply Boldizsár ki a tűznél jelen volt, egy égő szobába két izben behatolt s a távol lévő háztulajdonosnak 400 forintját hozta ki a lángok közül. Midőn először kijött, egy vászonzacskó pénzt hozott magával, melyet a rimánkodó tulajdonosnőnek átadott. Ekkor tudta meg, hogy a pénz javarésze egy tárcában a ruha között van elrejtve; azért az asszony könyörgésére másodszer is, a konyhán keresztül behatolt, azonban alighogy a szobába ért, a konyha égő tetőzete leszakadt. Ezzel azonban mitsem törődve, a bátor fiatal ember ökölrel zúzta be a szekrényt, melyből felnyalábolta a ruhákat s jobb kezében a tárcával, melyben a 400 forint volt, az égő gerendákon keresztül szökve, szerencsésen kijutott. Káply karján a ruhák meggyulladtak, s munkatársunk a legkomolyabb veszélyben forgott. A derék fiatal embert, midőn másodizben is szerencsésen visszatért az égő házból, a közönség zajosan megéljenezte, s azután a közeli kútnál a tűzoltók a rátapadt koromból kimosdatták.”

¹⁰ *Harsányi Zsolt*: A költő a háborúban. Esti Újság. 1916. júl. 28. „... hamar megszerezte a mérnöki diplomát...”

¹¹ Felesége, Bihary Margit hagyatékában a következő feljegyzés található: 1898 novemberében lettem Kollányi Boldizsár menyasszonya, 1893. augusztus 3-án volt az esküvő, 1900-ban született Erzsike (meghalt), 1902-ben Sándor, 1904-ben Endre, 1907 karácsony szombatján elkülönültünk, 1908-ban született Loránd Pál, 1911. december 20-án kötöttünk újra házasságot.

¹² 697/1899. sz. Elbocsátó levél.

¹³ Felesége Bihary Margit Ilona Nina evangélikus református volt. A házasulók abban egyeztek meg, hogy a születendő gyerekek az apa vallását követik. Nagyvárad anyakönyvi kerület Házassági anyakönyvi kivonat 201. sz. 1899.

¹⁴ *Hegedűs Nándor*: Ady Endre nagyváradai napjai (Bp. 1957) le sem írja Kollányi nevét. A könyv 1904 végéig szemlézi a nagyváradai irodalmi életet. Nem említi Kollányit Nagy Endre és Lengyel Géza sem.

¹⁵ Ady jó barátja, dr. Nagy Mihály, a majdani népbiztosok perének egyik védőügyvédje 1905-ben így dedikálta neki *Pusztaszélen* című könyvét: „Édes Boldizsár, fogadd e kis naiv, gyerekes, de őszinte könyvet régi szép garabonciás diákkorom emlékéül és hozzád való nagy ragaszkodásom jeléül.”

váradai László király Szabadkőműves Páholy oklevele arról tanúskodik, hogy rendes szabadkőműves tanoncnak felavatták, majd legénnyé lett, s 1906. március 13-án mesteri fokra emelték. A kinevezést jóváhagyta a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy főtítkára is. Kollányi ebből az alkalomból beszédet mondott.¹⁶ A bölceleti értekezés használja a marxizmus kategóriáit, és név szerint emlegeti Marxot, Engelset. Elképzelhető tehát, miként Bóka László feltételezi, hogy Adyt Kollányi ismertette meg a marxizmussal.¹⁷

Kollányi a marxizmust sajátosan értelmezte. Márciusi beszédében ugyan az emberiséghez, az egész világhoz apellál, s az osztályharcot véli a történelem mozgatójának, látja a munka fontosságát a társadalom fejlődésében, hitet tesz a francia felvilágosodás mellett, említi az orosz polgári demokratikus forradalmat, majd így folytatja: „... az ismeretek nagyságával, tágulásával arányban nő az emberi szükséglet, és a kisipart fölvaltja a gép, és a templomtorony mellett megjelenik az első gyárkémény. A gépek birtoklása mind jobban egy kézbe hajtja a tőkét, a fizikai munkás a rabszolgánál is alantasabb helyzetbe süllyed — a gályarab sorsa csak hozzá hasonló — az első gyárkémény csúcán már ott lengett a vörös lobogó. Új osztály alakult ki, a harmadik: az igazi proletariátus.” Osztályok keletkeznek, osztályok pusztulnak — gondolja —, de a vörös rém elült, mert Bernstein tanai megfűszéreztek. Mégis, a proletariátus, ha nem is véres forradalomban, de győzni fog. Ám alig veszi át a hatalmat, már mozdul a földművelő osztály. A lehetséges szabadkőműves program az osztályok kibékítése.

Megannyi ellentmondás feszül a rövid tanulmányban. Kollányi jövőképe ködös, bizonytalan, persze nem véletlenül: Magyarország társadalmi és osztályszerkezete nem a nyugat-európai modellt követte. Kollányi ettől függetlenül hajlamos volt az eklekticizmusra. Az mindenképpen tévedése, hogy a munkásságot és a parasztságot nem szövetségben képzelte el, hanem mint egymással harcoló, egymást a hatalom birtoklásában felváltó történelmi erőt.

Ezután nagyon aktív szereplője a váradai szabadkőműves páholyoknak, egyre-másra tartja beszédeit. Harcolt az alkoholizmus ellen imponáló irodalmi és tudományos ismeretek birtokában, hangoztatva, hogy az alkohol először az egyes embert, azután a családot teszi tönkre. Alighogy mesterré avatták, hozzászólt a szabadkőművesség egyik legfőbb kérdéséhez, „ha a szabadkőművesség a nemzeti fejlődés szolgálatában áll, akkor általános emberi hivatásának is megfelel” — hangoztatta. Beszédének summája: „Nekünk általános emberi elveket kell szem előtt tartanunk, de a nemzeti követelményeket sem szabad figyelmen kívül hagynunk, mert a mi föladatunk egyetemes.”¹⁸ Felhívással fordul Nagyvárad szabadgondolkodóihoz,¹⁹ s egyik legérdekesebb beszédét a vallásoktatás kiküszöbölése tárgyában mondta.²⁰ Ez a beszéd a brémai tanítók mozgalmához csatlakozik. Kollányi leszögezi, „hogy az emberi lélek vallásos érzelmek nélkül sivár és kihalt”, ám tisztázni akarja a vallás fogalmát, elutasítva mind a dogmatikus, mind a filozófiai felfogást, s helyette Jézus eme mondatában véli megtalálni a vallás lényegét: „szeresd felebarátodat, mint tenmagadat”. Bebizonyítja, hogy ez az alapvető erkölcsi szabály, az egész emberiség érdekét kifejező tanítás nem is Krisztustól származik, hanem kínai eredetű, majd bekapcsolja gondolatmenetébe Kant Emanuel és Kidd Benjamin tanait, s végül megállapítja, „hogy a Krisztusi szeretet törvénye minden további isteni jóváhagyás nélkül is kielégíti az ember vallásos szükségletét, és hogy ez az érce

¹⁶ Kelet XVIII. (31) évf. 4. sz. 1906. ápr. 20. A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy hivatalos közlönye.

¹⁷ *Bóka László: Ady Endre élete és művei I.*

¹⁸ A szabadkőművességnek elsősorban az általános emberi szempontokhoz vagy a nemzetiekhez kell-e csatlakozni. Beszéd 1905. okt. 31-én. Kézirat.

¹⁹ Nagyvárad szabadgondolkodóihoz. Nv. 1906. febr. Kézirat. Jelenleg nincs tudomásunk róla, hogy a fogalmazvány megjelent volna. A felhívás egyik érdekessége, hogy nem egyetren gondol, mert „Minden egyleti élet pártalakulássá fajul, ami viszont ellentétes az igazi szabadgondolkodással.”

²⁰ A vallásoktatás kiküszöbölése tárgyában 1906. ápr. 9.

lem egyedül az egyén lelki világán alapulva is előmozdítja a jellem fejlődését”. Mivel sokféle faj, kultúra és vallás létezik, „más nemzet — más isten”. Azt tartja, hogy „A magyar faji sajátosságoknak kétségtelenül a református vallás felel meg”. Gondolatait ekképpen összegzi a katolikus Kollányi: „Az erkölcs nem katolikus hiterkölc, nem reformált, nem zsidó és semmiféle felekezetű. Az erkölcs a mi gyarlóságunknak érzete a végtelen világfenntartó erővel szemben, annak az isteni harmóniának az érzete, amely egyformán széppé teszi a világegyetem parányát a működésében tudatosan részt vevő elme fönséges ragyogásával. Azért csatlakozunk mi a brémai tanítósággal a felekezeti mételyt hintő vallásoktatás ellen. Az iskolák célja az ismeretek, a tudás tanítása, de nem a gyűlölködések szítása. És amennyiben én még a tudás átlántálásánál is fontosabbnak tartom a jellemfejlődés célzatát, javasolom, hogy a modern erkölcs tanítását az oktatással párhuzamosan eszközöljék, és hogy a további vallásos — illetve felekezeti — visszaüteseknek egyszer s mindenkorra eleje vétessék, törekedjünk az egyetemes vallástan tanításának — magától értetődőleg világi tantervekkel történő — behozatalára. Ebben a szellemben keressük meg a testvérpáholyokat és a magyarországi symbolikus nagypáholyt.”

Rövidesen a filozófiáról fejt ki véleményét.²¹ Áttekinti a filozófia fejlődéstörténetét, azt kutatva, hogy a filozófia felfogható-e a tudományok tudományának vagy sem. Haeckel Ernő Henrik tűnik ki számára a kortársak közül, de megállapítja, hogy Spinoza ugyanazt tanította, mint Haeckel. Ezután részletesen ismerteti Haeckel tanait, amelyek lényege, hogy az élet nem egyéb, mint folytonos harc.

Ezekben az években Kollányi sokat tanult és dolgozott, egyik kedvenc kifejezésével szólva: termelt, de munkái közül keveset publikált. Ezek közé tartozik sokat emlegetett tanulmánya az impresszionizmusról.²² A pompás kis esszé az impresszionizmust tisztán festészeti szempontból elemzi, s egyik kulcskérdésének a rajz és színezés közötti „harcot” tekinti. Rámutat, hogy az impresszionizmus abból az alapigazságból indul ki, hogy a távolság arányában kisebbednek a tárgyak, s nem geometriai pontossággal mutatják a részleteket, mert a távolság folytán a vonalak, kontúrok elbizonytalanodnak. Az impresszionizmus tehát lemond a fényképszerű ábrázolásról. Kollányi igen nagy fontosságot tulajdonít a fénynek, a plein air voltaképpen nem szabad levegő, mint inkább a szabad napfény keresése. A hazai mesterek közül Szinyei Merse Pál és Nádler Róbert eredményeit minősíti jelentősnek. Cáfolja azt a tévhitet, hogy impresszionista stílusban nem lehet portréfesteni. Figyelemre méltó az a megállapítása is, hogy az impresszionizmus nem csupán a pillanatnyiség művészete, a benyomások gyors visszaadása, ez csak részigazság, amely a szó, a fogalom rossz értelmezéséből, szolgai fordításából fakad. Pontosan érzékelteti a művészeti stílusok történetiségét, jönnek és múlnak, változtatják egymást. „Minden elfogultság nélkül megállapíthatjuk tehát, hogy az impresszionizmus is haladás a régi irányzatokhoz képest (. . .), kétségtelenül felette is elrohan az idő kereke, tán máris meghaladták, mint a többit, hiszen már dalol a jövődők poétája: „Új vizeken járok.”

1906-ban ismerkedett meg Adyval, s kettőjük gyorsan fellángoló, eszmei és emberi rokonszenvben nyugvó férfinbarátságát a kortársak emlékezésén kívül dokumentumok is őrzik.²³ 1907-ben alakult meg a Nagyváradai Társadalomtudományi Társaság, Kollányit vezetőségi taggá választják.²⁴ 1907 karácsonya előtt elkülönült feleségétől, majd elvált, új feleségével

²¹ Beszéd 1907 novemberében a nagyváradai szabadkőműves páholyban.

²² Jegyzetek az impresszionizmusról. Huszadik Század 1907. 336—355.

²³ Ady Kollányi Boldizsárhoz (három levél, három levelezőlap, öt dedikáció, köztük egy háromstrófás vers is.) A dokumentumok 1908 és 1911 között keletkeztek. Közli: *Kardeván Károly* Ady Múzeum II. 206—208. — *Bényei József* riportja — Emlékezés Ady Endrére, Látogatás a Kollányi testvéreknél. Hajdú-bihari Napló, 1965. máj. 1. — 1906-os dedikáció szövegét is közli.

²⁴ Huszadik Század 1907. 489—490. Elnök Ágoston Péter, ellenőr Kollányi.

Nyitrára költözött.²⁵ Az új asszony néhány hónap múlva meghalt, akkor Kollányi visszatért Nagyváradra, s újra házasságot kötött első feleségével.²⁶ De mielőtt eltávozott Váradról, megírta A Holnap című antológia második kötetének előszavát. Ismeretes, hogy A Holnap társaság legmozgékonyabb szervezője, Juhász Gyula eredetileg Anatole France-tól akart előszót kérni, ám ahhoz előbb le kellett volna fordítani a könyv anyagát franciára. A megbízatást végül Kollányi kapta, aki még az antológia megjelenése előtt megjósolta egy Kner Izidorhoz írott levelében, hogy „lesz tőle prűszkölés”.²⁷

A jóslat bevált! A felháborodás még nagyobb volt, mint az első kötet után,²⁸ s ráadásul nem annyira a versanyag miatt (noha Kollányi olyan verseket sorolt be a kötetbe, mint Adytól a Küldöm a frigy-ládát, Álmodik a nyomor, Proletár fiú verse, Kató a misén, Dutka Ákostól A vörös táltos stb.), mint inkább az előszó hangvétele, radikális eszmeűttatása okán. Kollányi az irodalom és a művészet fejlődését társadalmi képződménynek véli. Elemzi a kiegyezést követő magyar társadalmi helyzetet, az egyes osztályok történelmi szerepét: „A politikai jogokhoz jutott polgárság sietett éhségét kielégíteni. A századokon keresztül harci élet léhaságához szokott kismenesség nem volt képes a változásokhoz egyhamar alkalmazkodni... A megkínzott paraszt teljesen magára maradt, csak a feudál-klerikálisokra virradtak szép napok... A polgárság Magyarországon mindig idegennek tekintődött... A tudományágak, a technika rohamos fejlődése, az ipar, kereskedelem nagy méretei a növekvő szükségletek és igények kölcsönhatása hirtelen új osztályt állított a küzdőporondra, s még mielőtt egy izmos polgári osztály kialakulhatott volna, nyugaton megjelent a vörös lobogó. Öntudatosabb, harciasabb, komolyabb az emberi szabadságok keresésében minden eddigi rétegeknél. Ámbár mi gyanítjuk, hogy nálunk agrár sajtóságaink következtében inkább a mezőgazdasági szocializmusnak van jövője, az ipari proletariátus törekvéseivel nagyjában mindig rokonszenveztünk.”

Kollányi felfogása — mutat rá Bóka László — nem hágja át a polgári radikalizmus nézeteit, de azoknak szélső baloldalán foglal helyet.²⁹ Társadalomkritikája ilyen megfogalmazásokat tartalmaz: „Nem vagyunk megelégedve a mai isteni állapotokkal, sem gazdasági, sem társadalmi, sem művészeti téren... szabad embereket kíván a lelkünk. — ... Ma milliók éheznek a legpiszkosabb odúban és egypár száz ember milliók felett rendelkezik. Két részre oszlik minden társadalom: a kizsákmányolókra és leigáztottakra.” Kollányi szövege azonban helyenként csakugyan zavaros, mint azt később Juhász Gyula és Dutka Ákos is hangoztatta,³⁰ de a feudálkapitalista Magyarország szolgálatában állt írók-hírlapírók csalthatatlannal rátapintottak az írás fellazító szellemére. Kollányi nem csupán társadalmi-politikai helyzetelemzésbe bocsátkozott, levonta az erkölcsi konzekvenciákat is, s rámutatott, hogy a művészetek megújulási törekvése egyetemes, nemcsak az irodalom, de a zene, a kép-

²⁵ Az eset nagy port vert fel Nagyváradon! A Tiszántúl c. katolikus napilap tárcában pellegengrezte ki — névtelenül ugyan — Kollányit, mint aki nem engedte imára tanítani gyermekeit, s lám a szabadgondolkodás, a páholytagság erkölcsstelenséghez vezet: Egy szabadgondolkodó és a család, Tiszántúl 1908. jan. 29. Levél a kanonok urakhoz címen a Nagyvárad Napló 1908. febr. 2-i számában felelt a támadásra. Kollányi az első általános tisztviselő egylet tagja is igazolványa szerint 1909. április 1-jén már Nyitrán volt, A Holnap második könyvének előszavát 1909. március 15-én datálta.

²⁶ A Nagyvárad Napló 1911. december 22-i száma (Az élet regényét ír — Visszatérés az első feleséghez) azt írja: „Kollányit azután elhelyezték Nyitrára s két év előtt újból házasságot kötött. Szabadkán nőül vette Fejér Adélt. Második felesége azonban gyöngye szervezetű, beteges asszony volt, s rövid idő alatt meghalt. Az özvegyen maradt embert előbb Gyulára helyezték, majd pár hónap előtt visszajött ide Váradra.” A különös házassággal foglalkozik a Nagyvárad 1911. december 21-i (tévesen 1912!) száma is: Egy házasság regénye. Érdekes adalék, hogy Nyáry Margit novellában dolgozta fel a történetet: Ezüst harangszó. In: Debreceni írók anthológiája (Bp. 1937.).

²⁷ A könyv mestere — Kner Imre levelezése. (Bp. 1969.) 25—26.

²⁸ A Holnap új versei — Második könyv. (Bp. 1909. Deutsch Zsigmond és társa.)

²⁹ Bóka László: (A) Magyar irodalom története a XX. században. (Kézirat. Bp. 1960.) 24—25.

³⁰ I. művek.

ző- és építőművészet is változás előtt áll, s Bartók Bélában és Lechner Ödönben vélte megtalálni A Holnap íróinak természetes szövetségeseit. Arra is rádöbrent, hogy a népművészetnek fontos szerepe lehet a megújulásban, fejlődésben. Nyíltan szembeszegült a nagytekin-télyű Rákosi Jenővel, név szerint is emlegetve, sőt a tanulmány befejező mondatát is neki címezte: „csak egyik nem szeretnék lenni soha — meg nem értő öreg emberek.”

Ezzel a tanulmánnyal írta be nevét a magyar progresszió aranykönyvébe, s emiatt lett megjegyzett ember az úri Magyarországon, ám ő boldogan vállalta harcostársaival a közös-séget. Egyéni fejlődésének azonban nem kedvezett, hogy elhagyta Váradot és kisvárosba ment, ahol nem pezsgett szellemi élet, ráadásul új egzisztenciát kellett teremtenie. Dolgozott ugyan a Magyar Felvidékbe,³¹ de ezeknek a cikkeinek nem volt országos visszhangja. Amikor pedig 1911-ben visszatért Nagyváradra, A Holnapot már leszálló ágban találta, a régi gárdát széthullóban. Nehezen zökkent vissza a régi kerékvágásba, keveset írt, alig publikált.³² Az igazsághoz tartozik, hogy életének, kapcsolatrendszerének, gondolkodói fejlődésének ezt az etapját hiányosan ismerjük, nem is tudjuk tetten érni azokat a hatásokat, magatartásbeli változásokat, intellektuális megrázkódtatásokat, amelyek majd elvezetnek radikális eszmevilágának önrevíziójához, hogy ne mondjuk, a jobboldalhoz való közeledéshez. Bizonyos, hogy Kollányi alapvetően romantikus lélek volt, aki a szerepért, a gesztus kedvéért képesnek bizonyult az elfogadhatónál nagyobb kockázatra is! Az első világháború kitörésekor már betöltötte negyvenedik életévét, s több jogcímen is felmentést kapott a katonai szolgálat alól, ő azonban önként jelentkezett frontszolgálatra, s végigharcolta az első világháborút, szinte az első naptól az utolsóig fegyverben volt. Előbb a szerb fronton harcolt, aztán az orosz hadszíntéren, gyakran küldözgetett haza a váradi és berettyóújfalui lapoknak harctéri leveleket tudósításokat, sőt verseket is! Az írásművek hangvétele megrendültséget, ugyanakkor hazafias büszkeséget áraszt.³³

Kollányi 1916 tavaszán váratlanul verseskötettel rukkolt ki, Lampel R. könyvkereskedése, tehát budapesti kiadó jelentette meg a Nagyváradon nyomtatott verseskötvet *Vérfoltok — Énekszó a fürgetegben* címmel.³⁴ A versek, miként a címlapon olvasható évszámok mutatják, 1914 óta születtek, méghozzá egyetlen élményforrás termékei: a háború, a frontszolgálat váltotta ki őket. Pontosabban, azok a kételyek, „fázások”, amelyek az intellektuelt belső töprengésre készítették, ám ezt a belső tusát Kollányi romantikus érvekkel zárta le:

Ne kérdezzetek!
Már érzem, hogy megyek. —
Kíhívásnak nem tudtam ellenállni,

Asszony, gyerekek hiába kértek:
Égő ereje van a vérnek!
Ilyen a fajtám:
Követ hajíts rám!

(*Vállalkozáskor*)

³¹ Lásd például A magyar nemesség kötelességei című cikkét: Magyar Felvidék, 1911. márc. 23. 4. sz.

³² 1914-ig mindössze három cikke jelent meg a váradi sajtóban: Bálint József és Pozsonyi Jenő képi-kiállítása, Nv. 1913/88. sz., Zádor István és Fecskay Endre Nv. 1913/102. sz. Kettesben (Téli alkony) N. N. 1914/38. sz. Ebből a korszakából azonban említést érdemel „Szeresd te felebarátodat, mint tenmagadat” című beszéde, mely a béke erős öhajtatását fejezi ki, a háború borzalmaikat ecseteli, mint a cím is mutatja, érvei vallásosak. A szövegben idézi Prohászka Ottokárt is. Úgy tűnik, hogy a családtól való eltávolodása, majd visszatalálása együtt járt a vallásos érzet felerősödésével.

³³ Például: A gyerekek, Sárrét 1915. ápr. 18., Gyermekpoézis a déli harctéren, N. N. 1915. ápr. 22. stb.

³⁴ *Vérfoltok — Énekszó a fürgetegben* 1914—16. (Lampel R. könyvkereskedése, Wodianer F. és fiai Részvénytársaság, Bp. Szerző sajátja.) A könyv ajánlása: Feleségemnek, a Páromnak, nagyrödi Byhary Margitnak, aki miattam és érettem legtöbbet szenvedett. 166. l.

Döntése sok barátjának és későbbi értékelőjének váltotta ki rosszállását, gondolkodóhoz méltatlannak vélték huszáros lépését.³⁵ Azok a történészek, akik századunk első két évtizedének reformbarcait a feudalizmus szolgálatába szegődött nacionalizmus és a nemzeti érdekek ellen is érvényesülni kívánó haladás harcának, összeütközésének fogják fel,³⁶ az úgynevezett második reformnemzedék (amelynek sorába Kollányi is tartozott) 1914-gyel kezdődő bukásáról beszélnek, mert e nemzedék több tagja — lévén kettős kötöttségű — nem tudta megtagadni nemzeti érzését, s korábbi radikális, ellenzéki, a progresszióval tartó fel fogását és tevékenységét félretéve elsősorban az ország katonai védelmét tartotta fő feladatnak. A nacionalizmus és progresszió konfliktusa tehát nemcsak Kollányi nagy kérdése, szubjektív emberi próbája volt, hanem objektíve, valóságosan is megválaszolandó problémának bizonyult, amely a gyakorlatban úgy is felvetődött, hogy aki háborús veszélyben nem segíti hazáját, az akarva-akaratlanul az ellenség malmára hajtja a vizet. S minden harmadik utas megoldás is az ellenséget támogatná! Kollányi ráadásul úgy vélte, hogy a háború után jobb esélyei lesznek a társadalmi haladásnak. Nem kis tépelődés után egyenruhát öltött, jóllehet lénye minden kifinomultságával irtózott az erőszak ellen!

Ennek az irtózásnak, majd a belső ellenállás legyőzésének egy patetikus versében adott hangot. Ez a vers, a Fázások, a háború idején meglehetősen elhíresült, a kötet kritikusai és méltatói ezt emlegették a legtöbbet:

Uram, én nem tudom még, hogy csinálom:
De megcsinálom!
Útszéleken iramodó bogáron
megkönyörült a lábom.

Szent volt előttem minden élőlényed,
De legszentebb az ember,
Az első gyilkos suhintástól félek:
A karom ölni nem mer.

A kedvedet, tudod, vakon szolgálom,
Az az én álmom,
Uram, én nem tudom majd, hogy csinálom:
De megcsinálom!

A vers meg-megdöccsen, de művészi hatása így is érvényesül. Felforrósítja a mindent elöprő indulat. A vers-szubjektum az erőt az Isten szolgálatából meríti, cselekvésének bizonyossága az istenhitben gyökerezik. Ha meggondoljuk, hogy Kollányi tíz évvel korábban istentagadó hírébe keveredett, a változás szembeötlő. Úgy tűnik, az ő esetében is igazolódott Ignotus láttelepe a magyar nacionalizmus terrorjáról: ha valaki a magyar értékek lovagjának vallja magát, azt csak a feudális előírások, a láthatatlan szervezeti szabályzat szerint teheti. Aszerint pedig az ateizmus nem magyarnak való. Kollányi tehát — felfüggesztve társadalmi reformer szerepét — visszatért a nemzeti eszme szolgálatába, s illőnek érezte visszatérni az anyaszentegyházba is. A kötetben egész sor vallásos vers, ima található.³⁷ Ne feledjük, lélektanilag olyan indokra volt szüksége, amivel önmagát meg tudta nyugtatni, amivel világnézeti pálfordulását egyszersmindenkorra elintéztettnék vélhette.

³⁵ A Nagyváradi 4. népfelkelő 4/IV. hadtápszázlójába vonult be, de rövidesen a géppuskás honvéd-huszárr ezredbe került.

³⁶ *Litván György*: Magyar gondolat — szabad gondolat. (Bp. 1978.)

³⁷ Az Úr követése, Az égő csipkebokor előtt, A testek üdvözülése stb.

Legtöbb versében őszintén, hitelesen, esendően írja le a tisztok és bakák halálfélelmét, üzöttségét, s azt sem rejti véka alá, hogy a halál tudatának közelsége feltámasztja az emberben az állatot, az ölj, mert megölnék pánikját. A katona számára nincs perspektíva, időszemléletében csak múlt van és jelen, a jövőre nem gondolhat. A múltból az asszony, a család vágyképe maradt, érzékenyülve gondol rájuk (A fiaim, Könnyek a harctéren). Hősök nincsenek, a félelem vadítja meg az embereket, mint azt Roham című versében írja, amelynek lírai hőse a győzelem mámorában bevallja: „Nincsen csak egy vágyam: ölni, ölni, ölni.” Nem csoda, ha az örökös kétségbeesés fatalistává, cinikussá teszi a katonát, aki nagy játéknak tekinti a háborút, ahol a tét az élete. (Fatalismus, A nagy játék, Predestináció)

Az állandó megpróbáltatásokat idegekkel csak úgy lehet bírni, ha az ember ideológiát kerít a helyzet köré, szükségszerűnek tünteti fel szerepét. „Tudjátok,¹ mi történt: a házunka törték.” (Beszéd a csata napján) „Nem is mi vágyódtunk idegen országra.” (A mögöttes részekben) Föltámad benne a szövetségi hűség: „Ferenc Jóska úgy akarja / Vigyázzunk a magyar fajra.” (Doberdói harcosok dala) A költő, akit a magyar szociológia egyik megeremlítőjeként tartanak számon, most nem hajlandó a dolgok mélyére nézni, a hivatalos háborús ideológia és jelszavak szintjén gondolkodik, valami ködös turáni „újvilágot” ígér (Szűz Mária hívása), amelyet a német fegyverbarátság hoz meg: „Hadd jöjjön csak lassan a germán szárnyon / Közelebb, közelebb a turáni álom.” (Róma jóéjczakát) Nem lehet mentség a ködös gondolatra az sem, hogy Kosztolányi, Juhász Gyula és mások is így gondolkodtak a jövő felől.

Nemcsak ideológiát, de filozófiát is megpróbált a háború köré kerekíteni. Legutóbb említett versében a régi és az új világ nagy csatájának ábrázolja az ősi kataklizmát. A baka kérdez című verssorozat első kérdése az, miért van háború? A hadnagy így válaszol rá: „Látod fiam, úgy-e, sok a fa erdőbe, / Sok a magja: — de mi lenne: ha mind felőné?” A Latolgotásokban azt a gondolatot önti versformába, hogy „Ölni szent kötelesség!” Később: „Természetünkben: Vak erő minden.”

Ám nem mindig ilyen magabizó. Az elveszkedő, latolgotó, a miértekre választ kereső és a hősi helytállásra buzdító versekkel egy időben, nyilvánvalóan a napi harci eseményektől nem függetlenül Kollányi más hangokat is megszólaltat. Szatirikusan ábrázolja azokat a főtiszteket, akik egy-egy órára elegáns autókon megjelennek a fronton, dicsérnek, vállat veregetnek, de már mennek is vissza, hogy otthon eldicsekedjenek vele, milyen veszélyes helyeken jártak. (Szarkák a lövészárokban) A hónapokig tartó töredelmeket, az életveszélyt önként vállaló katonákat méltán gerjesztette haragra a lógósok, a felmentésüket kiügyeskedők gyáva hada. Egy meglehetősen zavaros, művészileg érték telen, túlírt rapszodiában az egykor istenített barátba, Ady Endrébe is fullánkot szúr! (Néró) Nem lehet ugyanis kétséges, Adyra utal az a bizonyos Gém az Olymp alján, aki bedől egy sereg csacska csókának, a hazátlan piaci csalfa népnek, amely hízelegve hódoló lármát csap körülötte. Éppen vezérre, királyra volna szükségük a madaraknak, a Gémnek tetszik is a dolog, de csak addig, amíg a veszélyről nem értesül:

— Igen, király én, uri fajta,
Finomult legény vagyok én.
De, hogy mondod, Olymposz bajba?

Jaj-jaj, nekünk szép betegeknek:
Karmunk és torkunk elkopott!
Szólt, szállt s a hívő, szent seregnek
— Akkor is, most is —
Csak hulló, bő áldást hagyott.

A példázat másik hőse a vén Főnix (ugyanebben a versben) alighanem Kollányi, akinek nem volt hangja, de amidőn fészket bántani kezdtek, tüzet lopott a fészekbe, s íme sohasem hallott melódiákat kezdett zengeni, s mire alábbhagynak a lángok, régi poraiból egy ifjú Főnix lép ki. Hogy az ellentétet Adyra és magára gondolta, azt az Ady-szimbólumaira, sajátos szóhasználatára utaló verselemeken kívül megerősíti Dutka Ákosnak egy Kollányihoz írott levele. Dutka ekképpen dicséri Kollányi verseskötetét: „Az irigység, a kajánság hiába sziszegi a rám is oly gazul és sokszor hangoztatott vádat, hogy másoktól tanultunk. Pedig ennek a könyvnek minden érzése, minden szava a háború tüzében fogant új és egész érzés és gondolat.³⁸ Tovább zeng benne az a magyar géniusz, mely utoljára Adyban zengett, de mily új, mily erős és telt a te hangod, mennyire túlharsogja Ady elöregedett nyögdcselését már.”³⁸

Eljut azonban annak felismeréséhez is, hogy „Nincsen, nincsen, ki a háborút akarja”. Hiába azonban az egyes ember vágya, véleménye, valami tetetlen akarat üzi, hajtja tovább a gépezetet:

Mégis megyünk, fázva: csináljuk!
Micsoda vak erők, micsoda hatalmak,
Kik vérünket isszák és emberhúst falnak?
Kegyetlen parancsra vakon megyünk, megyünk:
Vezet itt valaki, vagy csak játszik velünk?

(Vak eszközök vagyunk)

Egyre többször törik meg a varázslat, sőt a kötet második felének egyik ciklusa ezt a címet viseli: A törés kezdetén. A beteg költő idegei kezdik felmondani a szolgálatot:

Idegeim, szilaj hegedűhúrok
Pattogzanak, vagy lassan elkopnak.
Érzem a véget.

(Consummatum est)

Lassacskán a turáni miszticizmusba menekül: Mit várhatunk? — teszi fel a költői kérdést a Turáni vércsöppek című ciklusban. Nem tud racionális, történelmileg használható választ adni saját kérdésére, romantikus ködképekkel hozakodik elő, Ázsiát ajánlja menekül. A válasz realitásértéke egyenlő a semmivel, mindössze az ő nyugati országokban és kultúrákban való csalódottságát tükrözi. Ady már 1905-től kezdve meghaladta a turáni mítoszt, az öncélú Ázsia-kultuszt, mert noha volt benne Bécs- és egyházellenesség, egy magyarabb magyarság iránti vágyakozás, de még több volt benne a szólamszerű, passzivitásra kárhóztató, ábrándos nacionalizmus.³⁹ Kollányi zavarosságára jellemző, hogy a turánizmusban nem érzékeli a monarchiaellenességet, így lesz egyik versében Habsburg-barát, a másikkban istenhívő keresztény, a harmadikban turáni magyar!

Verseinek élményanyaga sok tekintetben hiteles, megrendítő, világképe azonban nem eléggé homogén, a fejlődés ívét nem látjuk világosan. Noha Ady ellenében lépett fel, versbeszédét nem tudta függetleníteni nagy barátjától, lépten-nyomon Ady hatásától roskadoznak a versek. Egyik-másik darabon Gyóni Géza hangja is áthallatszik. Nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a könyvecske hemzseg a helyesírási hibáktól (utánnam, lessz, egyy!).

³⁸ Dutka Ákos levele Kollányi Boldizsárhoz, autográf, dátum és boríték nélküli.

³⁹ *Komlós Atadár*. Vereckétől Dévényig. (Bp. 1972.) 124. és a következők.

Rendkívül érdekes stúdiumnak számít a korabeli értékelések, kritikák szemléje! Elsőként Nadányi Zoltán tette le a voksot.⁴⁰ „Szaggatott, ideges, jajkiáltó, síró sorok. Némelyik vers mintha töredék volna, mintha a végét, elejét elkapná a fergeteg, s valami nehéz moraj zúg a versek mögött: a háború távoli zenebonája. Persze túlzás, tévedés is bőven akad a versekben, de ki várhatna formai tökéletességet, kristályos leszűrődést egy poétától, aki a sáros, véres lövészárkokban teremti a verseit? Sok értéket találunk Kollányi könyvében, s az apró hibákat a tudattal bocsájtjuk meg a szerzőnek, hogy azokkal ő maga is tisztában van; háborús versek ezek egytől egyig. . .”

Juhász Gyula elfogultabb a régi barát iránt, inkább a kötet értékeit veszi észre. „Kollányi Boldizsár a békében harcos volt, a háborúban is ember és gondolkodó maradt. És hozzá kiderült, hogy igazi, erős szavú és kemény gerincű költő is, aki a negyvenkettesek robajában is érzi az örök harmóniát. Verses könyve tele van friss és eredeti mondanivalóval, az első háborús költeményes kötet, amelyből a valódi harc viharos, tüzes, ősi és mégis huszadik századba szakadt levegője árad. . .”⁴¹ Móra Ferenc kritikája viszont nagyon pontos, nagyon árnyalt.⁴² „Az igazi háborús poétánk kevés, s azok közt a mi véleményünk szerint, Kollányiban van a legtöbb erő, akitől minden távolabb van, mint rimes propagandát csinálni a háborúnak. Sőt borzad tőle a kultúrember minden elfinomodottságával, s ez is egy különbség közte és Gyóni Géza közt. Másik az, hogy nincs benne semmi retorika és erőltetett pátoasz. . . Ereje néha darabossá is teszi s nem mindenütt bírja a technika nyűgét.”⁴³

A kötetet Jászi Oszkár baráti körének egyik tagja, Méray-Horváth Károly a Világban méltatta. Többek között ezekkel a szavakkal: „Hát aki ezt írta: az poéta! Az én lelkemből, a mi lelkünkbelől való poéta. . . ezek óriási dokumentumok, hogy mi is volt az ember is, az állat is ebben az iszonyatban. . . sehol egy frázis, sehol egy közhely, egy éljen a haza! Hogy csupa vérbe vágó eleven momentum. A marakodó őszállat és a huszadik századbeli ember véres viaskodása egyazon lélekben. Egyik végétől a másikig. A végletekig, a gondolkodó végletekig is.”⁴⁴

A Pesti Napló névtelen kritikusa szerint „Az ismeretlen nevű poéta, aki lantosaink táborában eddig nem mutatkozott, ezzel a kötettel egyszerre és hirtelen kimagaslik azok közül, akik énekszóval emlékeznek meg a fürgetegről, hogy érzelmeiknek, szenvedéseiknek, hangulataiknak és elmélkedéseiknek költői formában adjanak kifejezést. Kollányit a harcok valamivel komolyabban érintették, mint verselő társait és mélyebben, merészebben ragadja meg a kínálkozó témákat, hogy igazán becses és értékes alkotásokat adjon. Aki ebből a kötetből hozzánk szól, minden ízében poétaember.”⁴⁵

A legpontosabb minősítéssel alighanem a Vasárnapi Újság szolgált. „Kollányi Boldizsár. . . kinek könyve most van előttünk. . . irodalmilag fegyelmezett agyú ember, láthatólag tudja, mi módon kellene a háború témáit megfogni, de csak elméletileg tudja, nem bír velük költő módjára elbánni. Megvan neki az olvasmányából, igazi költői művek átélvezéséből megkonstruált poétikája, csak alkalmazni nem bírja. Azon a ponton, ahol az igazi költészet, a mondanivalónak muzsikái megzendülése kezdődik, meg kell állnia, benyomásai, élményei, reflexiói, képei nem tudnak megelevenedni, organikusá válni.”⁴⁶ A Nyugat nem foglalkozott a kötettel, Ady véleményét nem ismerjük, pedig bizonyosra vehető, hogy eljutott hozzá a könyv. Kollányi ekkor még nem csatlakozott a jobb oldalhoz, Rákosi Jenőék

⁴⁰ *Nadányi Zoltán*: Vérfoltok — Énekszó a fürgetegben. Nv. 1916. ápr. 23.

⁴¹ *Juhász Gyula*: Vérfoltok. Szeged és Vidéke, 1916. ápr. 26.

⁴² *Móra Ferenc*: Vérfoltok. Szegedi Napló, 1916. ápr. 30. (99. sz.) A kritika szerzőségét lásd: *Bakó Endre*: Móra Ferenc levele Kollányi Boldizsárnak — Délmagyarország, 1984. febr. 18. (41. sz.).

⁴³ Kollányi Boldizsár és Salamon László új verseskötetei. Vérfoltok. Eros oltárára. N. N. 1916. ápr. 9.

⁴⁴ *Méray-Horváth Károly*: Vérfoltok. Kollányi hadnagy könyve. Világ, 1916. máj. 7.

⁴⁵ *Ismeretlen*: Vérfoltok. Pesti Hírlap, 1916. ápr. 12.

⁴⁶ *Ismeretlen (vsz. Schöpflin Aladár)*: Vérfoltok. Vasárnapi Újság, 1917. febr. 18.

a kötet kapcsán figyeltek fel rá. Rákosi Kollányi Boldizsárnéhoz intézett kondoleáló levele szerint⁴⁷ ő már csak „hazánk legszomorúbb napjaiban ismerte meg” Kollányit.

Tény azonban, hogy Kollányinak voltak a jobboldal felé kacsingató gesztusai. Ha nem is művészi színvonalon, de ügyesen rajzolt és festett, a fronton gyakran töltötték azzal üres óráikat, hogy rajzolgatták egymást tisztársaival, illetve önarcképeket, karikatúrákat készítettek magukról. Kollányi 1917-ben az orosz harctéren művészi plakettet véselt Tisza István ezredesről, aki másfél óráig ült neki modellt, s ezalatt művészeti kérdésekről beszélgettek. Kollányit meglepte, hogy a volt miniszterelnök „a modern művészeti törekvések iránt is legmelegebb fogékonyságról tett bizonyosságot. . . Tisza István gróf egyébként igen meg volt elégedve a róla készített fölvetéssel. . .”⁴⁸ Tiszával továbbra is kapcsolatban maradt, 1918 tavaszán a Nemzeti Munkapárt Országos Köreinek elnöke Kollányi kérésére (valószínűleg családi) címert küldött neki.⁴⁹

Kötetének megjelenése után is írt verseket, ezek nem jobbak és nem rosszabbak a Vértoldok színvonalánál.⁵⁰

A négy évig tartó frontszolgálatból 1918. november 12-én szerelt le Vácott.⁵¹

Hadnagyként vonult be, főhadnagyként szerelt le. Az igazolás szerint „orvosilag megvizsgáltatott és egészségesnek találtatott”.⁵² A kortársak azonban másképp emlékeznek, s a fennmaradt fényképek is cáfolják az orvosi jelentést: egy délceg, remek férfi vonult be és egy lesoványodott, szenvedő tekintetű, megöszült ember szerelt le. Az volt a terve, hogy Budapestre költözik, Jászi Oszkárt kérte meg, hogy vagy a pénzügy-, vagy a földművelésügyi minisztériumban kerítsen neki állást. Szende Pál pénzügyminiszter a budapesti 22. felmenti felügyelőséghez helyezte volna át, ezzel azonban Kollányinak „nem mindenben teljesült a kívánsága”, nem vállalta. Jászi továbbra is biztosítja támogatásáról, Madzsar József a népjóléti minisztériumban szívesen látná mérnökként. A levelek⁵³ azt mutatják, hogy Kollányi — aki tagja a Tartalékos és Népfőlkelő Tisztek és Szellemi Munkás Katonák Országos Egyesülete Nagyvárad-i Osztályának,⁵⁴ s a Nemzeti Katona Tanács által felhatalmaztatott a rend fenntartására — az őszirózsás forradalom vezérkarával, egykori elvtársaival ismét megtalálta a hangot, velük tartott. Ezekből a hónapokból nem ismerünk írását, megnyilvánulását. Váradon élt, de az 1919 februárjában alakult Ady Társaság tagjai között nem találjuk, holott a társaságot többen olyanok szervezték és hívták életre, akik tíz évvel korábban A Holnap körül is bábáskodtak.⁵⁵ Tudomásunk szerint Ady halálának híre is néma maradt.

1919. március 21-én kikiáltották a Tanácsköztársaságot. Egyes források szerint Kollányi a kommün oldalára állt,⁵⁶ erre azonban nincs bizonyíték. Egy levél tanúsága szerint

⁴⁷ Rákosi Jenő levele Kollányi Boldizsárnéhoz a Budapesti Hírlap céges papírján, 1921. ápr. 27-én. „Nagyságos Asszonyom, én kedves férjét csak hazánk legszomorúbb napjaiban ismertem meg. Úgy jelleme, mint tudása és szellemének eredetisége tette őt nekem érdekessé és vonzóvá. . .”

⁴⁸ Tisza István gróf ezredes plakettje. Nv. 1917. okt. 25.

⁴⁹ „Tisztelt Barátom! A kért címert mellékelve küldi Budapest, 1918. március 22., tisztelő híved Tisza István.” A levél címzése: Nagyságos Kolányi (sic!) Boldizsár honvédhuzsárfőhadnagy úrnak, Honvédhuzsár laktanya, Vác.

⁵⁰ Feloldozás (Világ, 1916. júl. 30.), A rokitnói mocsarak között (Sárrét, 1917. dec. 23.)

⁵¹ Hadnagyként vonult be, főhadnagyként szerelt le, kitüntetésben is részesült, harmadosztályú érdemkeresztet kapott.

⁵² Honvédhuzsár géppuskás tanfolyam. Igazolvány. Kollányi Boldizsár főhadnagy (személyi adatok) a leszereléskor a katonai szolgálatból elbocsátatott. Állandó tartózkodási helye Nagyvárad, Gillányi u. 25. Vác, 1918. XI. 12. Elbocsátatott polgári ruhában, orvosilag megvizsgáltatott és egészségesnek találtatott. Parancsnok és orvos aláírása.

⁵³ *Bakó Endre*: Kollányi Boldizsár és a progresszió. = Kézirat.

⁵⁴ 142. sz. tagsági jegy az 1919. évre.

⁵⁵ Magyar szó — Tavasz, 1919—1920. Antológia. (Szerk. Kovács János. Kritérium, 1971.)

⁵⁶ *Király István*: i. m.

1919 őszén Budapesten tartózkodott,⁵⁷ s nyilván akkor került sor a Rákosi Jenővel való beszélgetésekre. Rákosi megörökítette azt a találkozásukat, amely egy nappal a Tanácsköztársaság bukása után jött létre. Kollányi Ulain Ferenc és egy meg nem nevezett katonatiszt társaságában kereste fel Rákosit, „s arra szólítottak fel — írja a lapvezér és politikus — én vállalom el a . . . politikai vezérseget. . . volt szó e beszélgetésekben egy formális haditervről, mellyel automobilon Kassát, Váradot egy éjjel megrohamozzák s a megszállókat meglepve, kikergetnék az országból. Okos emberek, elsősorban Kollányi, egészen komolyan foglalkoztak a tervvel”. E romantikus tervezetés sok tekintetben rávall Kollányira, de az igazság kedvéért tegyük hozzá, e fantazmagória 1919 késő nyarán került szóba, s nem „1920 táján, Trianon után”, amint Király István írja.⁵⁸ A két dátum történelmi valósága-háttére nagyon különbözők egymástól! Rákosi kitért Ady és Kollányi viszonyára is, hiszen valamiképpen számot kellett adnia arról, mit keres nála Ady Endre egyik legjobb barátja: „Kollányi egy nagyon jeles képzettségű ember volt. Tagja volt valamikor a nagyváradi Holnaposok — a jövő irodalma társaságának, amelyhez Ady is tartozott. Kollányi, aki után (mert néhány évvel ezelőtt meghalt) egy nagy eredeti filozófiai munka maradt kéziratban, azt beszélte nekem hogy Ady budapesti szereplése voltaképpen elhagyása volt a nagyváradi zászlónak. Ő ezt azzal magyarázta, hogy Ady kijelentése szerint Nagyváradon igen szegények voltak, Budapesten pedig bőségben lehet élni.”⁵⁹

Kollányi az Országos Menekültügyi Hivatal igazoló könyve⁶⁰ szerint 1920. május 13-án mint tartalékos tiszt elfogatás elől menekült a románok megszállta Váradról. Lakhelye Berettyóújfalu, ahol felesége tanítónő volt.

Alig egy éve volt már hátra, 1921. március 29-én halt meg Újfaluban, agytályogban,⁶¹ s ott is temették el a Jerikó temetőben, március 31-én. Újfalui tevékenységéről jószerint semmit sem tudunk. Az a nagyszabású filozofiko-esztétikai tanulmány, amelyet a nekrológok emlegetnek, 1913—14-ből való. A hagyatékban megvan a nagyszabásúnak éppenséggel nem mondható, legfeljebb két-két és fél ív terjedelmű munka, amely az Összefoglalás címet viseli.⁶² A szövegből kitetszik, hogy Kollányi kiadásra szánta, kötetről beszél. Sürgeti egy objektív alapokon nyugvó esztétika és művészettan tudományos megalkotását, amelyhez ő a helyes filozófiai alapokat igyekezett megadni.

Abból indul ki, hogy a művészet alaptörvényeit az objektív Arisztotelész rakta le, melyek szerint 1. szép az, ami híven utánozza a természetet, 2. a művészet a természet utánzása, 3. a művészet célja a gyönyörködtetés. A helyes felismerésekben, érdekes fordulatokban nem szűkölködő tanulmány egészében véve nem meggyőző: a szerző ide-oda kapkod, mozaik-szerűen építkezik. Megállapítja például, hogy a szerelem alapcélja nem a gyönyör, hanem a teremtés, a gyermeknemzés, a gyönyör csak epifenomén, kísérő jelenség, majd váratlanul, logikátlanul, naivul jön a következtetés: „Ezzel az egyik arisztotelészi alaptétel megdől: a művészetnek nem célja a gyönyörködtetés.” Foglalkozik az étellel, a fejlődéssel, a lélek fogalmával, a növényi, az állati és az emberi élet közötti különbséggel, a szellemi élet fogalmával. Leszögezi: „Abszurdumnak tartom a halál utáni egyéni élet folytatását, minthogy nem ismerem el fizisen kívüli életet.” Az emberi lét legjellemzőbb sajátosságának a fantáziát és a jövőkép meglétét tartja, vagy ahogy ő nevezi, a sejtelem életet, mely az ösztönélettel el-

⁵⁷ Kollányi Budapestről, az Aradi utca 14. szám alól fordult a munkaügyi és népjóléti miniszterhez, aki hajlandó volt bármikor fogadni őt hivatalában.

⁵⁸ *Király István*: i. m.

⁵⁹ *Rákosi Jenő*: Emlékezések. III. k. 45., ill. 23—25.

⁶⁰ Országos Menekültügyi Hivatal debreceni kirendeltsége 1317. sorszámu igazolókönyve.

⁶¹ Halotti anyakönyvi kivonat Berettyóújfalu IV/4. Folyószám 43. A bejegyzés ideje: 1921. márc. 30., az elhalálozás ideje: márc. 29. A halál oka: agytályog.

⁶² Összefoglalás: 30 oldal nagyalakú (40 soros) gépelt szöveg, melynek 29. lapján ezt olvassuk: „Az Összefoglalást már a szerb harctér üres óráiban írom.”

lentétben lehetővé teszi az ember számára, hogy előtekintszen, míg az ösztönélet a múltjával köti össze. A művészt és a filozófust tartja a legértékesebb embernek, mert meg akarja változtatni a világot.

Az univerzumot egységes szervezetnek kell felfognunk. Az emberi haladás titka a folytonos életküzdélem. Minden jel arra mutat, hogy az emberi haladás a betegségekben át érvényesül, ezért minden kultúra patológikus eredetű. A beteg ember lát hozzá leginkább a gyógyszer kereséséhez.

E mechanikus és ötletszerű okfejtés után eléggé szervetlenül ismét helytálló megállapítások következnek, például az, hogy a művészet teremtés, az igazi művész újat hoz tartalom-ban és formában egyaránt. Másolatokra nincs szükség, az utánzás meddő, a naturalizmus nem művészet. Kollányi ezen a ponton úgy érzi, hogy elérkezett a szép fogalmának meghatározásához. „Szép az a jelenség, amely egy tökéletesebb világ képét nyújtja, arra utal vagy azt ábrázolja.” Hozzáteszi, nem szükséges, hogy a szép jelensége nyugalmat árásson, éppen ellenkezőleg, a legszebb költemények izgalomba hozzák a műélvezőt. A szép fogalmához hozzátartozik a hasznosság is. Ellenezni kell a l'art pour l'art felfogást, s ezzel Kollányi úgy véli, hogy megcáfolta Kant és Schiller széptanát. Azt vallja, hogy minden művészet ősanja az építészet, „belőle származott minden képzőművészet, sőt csekély képtelenséggel még az irodalom és a zene is”. Indoka: az építészet nem a természet másolásából született, azaz teljesen az emberi fantázia szülte. A naturalista építészet éppen ezért abszurdum! A szobrászat a leprimitívebb művészet, mert megértéséhez kevés művészi érzék kell. A zenéről szóra azt állítja, amit az építészetről mondott. A táncművészetet a testkultúra hatáskörébe sorolja. Nagy jelentőséget tulajdonít a népművészetnek. Végigkíséri az egyes korok művészetét, a görögségről elragadtatottan beszél. A kereszténység művészete haladást jelentett az ókorihoz képest, de a kereszténység nagy hibát követett el, hogy üldözni kezdte az ókori művészetet. A reneszánsz kort nem tartja igazi előrehaladásnak, rá még a Szent Péter-templom is vaskos kiábrándulásnak hatott, mert alig talált benne újat a római korhoz képest. Egyedül a festészet vett új lendületet ebben a korban. A barokkot, a klasszicizmust, az impresszionizmust gyorsan elintézi, érdemi minősítés nélkül. A modern művészet legfőbb kritériumának a naturalizmussal való leszámolást tartja!

Tanulmányának végén magyar példákat is idéz, meglehetősen turáni, szittyá aspektusból nézve a nemzet értékeit. Kollányi szerint a magyar az egyetlen ázsiai, turáni faj, amely a kivénhedő Európában meg tudott gyökerezni.

„Mi lesz most ezzel a különös fajtaival? Titok! Egyet rendületlenül tudok: tele van az egy hatalmas élet kibontakozásához szükséges minden rendű és rangú életerőkkel. Súlyos potenciális raktára a természetnek, nincs okunk a félelemre. A hosszas érés mindig az organizmusok magasabb rendűségére vall. A világ összes népeinek összeszelve sincsen annyi díszítő motívuma, mint nekünk, és a zenénknek egyszerű melódiája előtt elbámulva áll meg az idegen is. Alig csak egy pár épületet emeltünk, és Európa tapsolt az építészettünk új szépségei előtt. A magyar már beleszól a vén Európa kultúrájába! Jelenleg a zsidóság rányomja ugyan szellemi termelésünkre a maga sajátos faji bélyegét, de ez nem veszedelem. Ha az autochton lakosság beérik a kultúrára, a zsidóság ügyis asszimilálódik vagy lemarad, mint a többi kultúrnépéknél, addig pedig hézagot pótol.” Végezetül a kritika szerepéről értekezik, objektív látásmódot sürgetve.

Látható, hogy a tanulmány sok értékes gondolatot tartalmaz, de nem épül szilárd rendszer talpatatásra, éppen ezért sok benne az ellentmondás, az eklektikus következtetés. Vita-alapnak hasznos, érdekes lehetett volna, de semmiképpen sem olyan kvalitású munka, amely alapjaiban változtatta volna meg a művészetről vallott gondolkodást! Egyik váradai barátja, Kardeván Károly tanár rendkívül pontos, lényegre tapintó emlékezésében joggal írta le róla: „Az irodalmi távlat megrajzolása nem állott hatalmában, de élénk irodalmi érzéke volt, esz-

tétikai fejtegetéseiben az autodidaxis minden nehézségével küzdött.”⁶³ Kardeván emlékezése őrzi leghitelesebben Kollányinak Adyról alkotott végső véleményét is. E szerint Kollányi Boldizsár nem sokkal halála előtt „Adyban egynehány bántó vonást is látott már, de költészetéről szólva most is oly sokatmondóan mosolygott, barátságára visszaemlékezve ismét ragyogott az arca . . .”⁶⁴ A nekrológok többnyire Adyhoz kapcsolták munkásságát és egyéniségét,⁶⁵ kivéve a Budapesti Hírlapot, amely a Kollányiról írott rövid méltatást is Ady-ellenes támadásra használta fel.⁶⁶ A kis cikket kétségtelenül Rákosi Jenő írta, erre bizonyíték nemcsak emlékirata, de a Kollányinéhoz intézett levele is. A későbbi emlékezések⁶⁷ sem választották el a két barátot, általában Kollányi úgy maradt meg az irodalmi köztudatban, mintha törés nélkül futotta volna be pályáját, mintha sohasem tántorodott volna el a polgári radikalizmus eszmevilágától, gyakorlati magatartásától. Ez nyilván összefügg a háborús állapotokkal; Kollányinak megváltozott gondolkodását nem volt módjában olyan nyilvánosság előtt kifejtene, mint korábban radikális nézeteit, másrészt verseiben sokan nem érzékelték a világnézeti változást, mivel maguk is elbizonytalanodtak. Bizvást mondhatjuk, hogy Kollányi forradalmi étosza szerencsésebb történelmi körülmények között teljesedett volna ki igazán, így azonban Király István megállapítása igaz: „nem lett belőle az elveknek a hőse, a történelem rángatottjaként élt, s nem mint formálója”.⁶⁸ A tárgyilagosság kedvéért tegyük hozzá: mint legtöbb elvbarátja és kortársa!

⁶³ *Kardeván Károly*: A váradiak s Ady estéje Váradon. Ady Múzeum II. 78—86.

⁶⁴ I. m.

⁶⁵ Melegen írt róla a Nagyvárad, s megemlítette: „. . . a harctéren súlyos idegbajt szerzett és ez állandóan gyötörte.” (Nv. 1921. ápr. 15.) A Színház és Társaság szerint „a háború ette meg nagy fizikumát és nagy lelkét”. (1921. okt. 1—8.)

⁶⁶ Rákosi Jenő szerint „Az ellenforradalmi mozgalmakban is tevékeny és termékenyítő részt vett . . .” — ami természetesen nem igaz, sem ereje, ideje nem volt hozzá. (Budapesti Hírlap 1921. ápr. 9.) stb.

⁶⁷ Kollányi Boldizsár posztumusz írása egy régi váradi jubilánsról (Fehér Dezső lapszerkesztőről) N. N. 1926. júl. 25. *Deák Dezső*: Juhász Gyula az irodalmi bihari gárdáról, Bihar Népe 1926. aug. 2. (31. sz.)

⁶⁸ *Király István*: i. m.

Köszönetet mondok Kollányi Endrénének (Debrecen, Homok u. 42.), Kollányi Boldizsár menyének, aki rendelkezésemre bocsátotta a családi okmányokat, az újságkivágásokat és más módon is segítette dolgozatomat.

Endre Bakó

ZU EINEM PORTRÄT VON BOLDIZSÁR KOLLÁNYI

In der vorliegenden Studie wird der Schaffensweg von Boldizsár Kollányi (1874—1921) aufgezeichnet. Der in seiner Erscheinung stattliche, aus Szombathely stammende Ingenieur kam 1898 nach Nagyvárad, in die geistig wohl lebhafteste Stadt des historischen Ungarn. Hier wirkte von 1899 bis Ende 1903 auch Endre Ady als Journalist. Kollányi gehörte zu den besten Freunden von Ady, doch erst in jener Zeit, als Ady Nagyvárad schon verlassen hatte, jedoch immer wieder hierher kam. Ab 1905 hatte Kollányi persönlichen Anteil am geistigen Leben der Stadt. Er wurde Mitglied der Freimaurerloge St. László, wo er unzählige Vorträge hielt. In seinem Bekenntnis zu den Idealen des bürgerlichen Radikalismus verfasste er seine Zeitungsartikel sowie auch einige kunstphilosophische Studien in der radikalen Zeitschrift „Zwanzigstes Jahrhundert“ (Huszadik Század). Im Jahre 1909 hatte er die Redaktion über den zweiten Band der Antologie „Das Morgen“ (Holnap), deren Vorwort ebenfalls von ihm stammte. Wegen der Revolutionärität seiner Gesellschaftsanschauung löste diese gesellschafts-ästhetische Studie starke Diskussionen aus.

Als der erste Weltkrieg ausbrach, erwies sich Kollányis Bängen um die Nation stärker als seine Verpflichtung gegenüber dem gesellschaftlichen Fortschritt. Seine Gedichte lassen viel wirkliche Erlebnisse anklingen (Vérfoltok, 1916), doch sie verleihen ihre Stimme auch dem Nationalismus und dem nichthistorischen szythischen Turanismus. Ja, in einem seiner Stücke verspottet er sogar Endre Ady. Als Freiwilliger kämpfte er den ganzen Weltkrieg hindurch und begrüßte dann die „Asterrevolution“ mit sehr viel Einvernehmen und fand so zur Progression zurück. 1920 musste er aus dem von den Rumänen besetzten Nagyvárad fliehen. In Berettyóújfalu liess er sich nieder, fand hier infolge eines schweren Nervenleidens, das er sich auf dem Schlachtfeld zugezogen hatte, aber bald den Tod

Felelős kiadó: dr. Gazda László megyei múzeumigazgató
Szedte és nyomta az Alföldi Nyomda
A nyomdai megrendelés törzsszáma: 3064.66-19-2
Készült Debrecenben, 1987-ben

